

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı

OSMANLI ASKERİ TEKNOLOJİSİ VE SİLAHLANMA POLİTİKASI
(1870-1918)

Zeynep SABANCI

DOKTORA TEZİ

Mersin, 2016

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı

OSMANLI ASKERİ TEKNOLOJİSİ VE SİLAHLANMA POLİTİKASI
(1870-1918)

Zeynep SABANCI

Danışman
Prof. Dr. Şerife YORULMAZ

DOKTORA TEZİ

Temmuz, 2016

T.C.
MERSİN ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Osmanlı Askeri Teknolojisi ve Silahlanma Politikası (1870-1918)” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel etik kurallara ve geleneklere uygun şekilde tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini onurumla doğrularım.

Tarih
17/08/2016

Zeynep SABANCI

Mersin Üniversitesi , Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Zeynep SABANCI tarafından hazırlanan "Osmanlı Askeri Teknolojisi ve Silahlanma Politikası (1870-1918)" başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalında DOKTARA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başarılı

Başarısız

Üye Prof. Dr.

Prof. Dr. Şerife

YORULMAZ
(Danışman)

Üye

Prof. Dr. Engin
BERBER

Üye

Yrd. Doç. Dr.
Kahraman ŞAKUL

Üye

Yrd. Doç. Dr.
Erdem ÇANAK

Üye

Yrd. Doç. Dr. Tarık
Tolga GÜMÜŞ

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

Onay

Prof. Dr. Süleyman DEĞİRMEN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

1870-1918 yılları arasında Osmanlı askeri teknolojisi ve silahlanma politikasını inceleyen bu uzun soluklu çalışma, araştırmacının lisans yıllarından itibaren üzerinde kafa yordığı modernleşme retoriği ve bunun askeri yapılanma üzerindeki etkilerinin açığa çıkarılma hedefinden beslenmiştir. 19. yüzyılda ordudaki değişimler, Osmanlı'nın modern bir ordu kurgulama sürecinde geçirdiği toplumsal ve sosyo-ekonomik dönüşümleri de ortaya koyar. Ayrıca, bu dönemde askeri örgütlenme sistemi değişmeye başlamış, teknolojik seferberlik gündeme gelmiştir. Askeri teknoloji tedarikinde geçmişten gelen geleneksel üretim metotlarının güncellenmesi gerektiği Osmanlı elitleri arasında mütemadiyen sorgulanan bir unsurdur. Bu durum süreç içinde bazı kopuşların da meydana gelmesine neden olmuştur. Teknolojik seferberlik, bu sorumluluğu paylaşacak yeni bir emek sınıfının ortaya çıkmasına neden olmuş, silah üretimi zanaat unsuru olmaktan çıkarak profesyonel bir zümrenin bugünün deyimi ile *ar-ge* faaliyetleri kapsamında seri ürettiği bir süreç halini almıştır. Seri üretim ve *know-how* transferi ile desteklenmesi zaruri olan bu süreci besleyen faaliyetler, Osmanlı'da 19. yüzyılda temelleri atılan mühendislik eğitimi ve Avrupalı/Hıristiyan subayların (askeri misyonların) yönlendirdiği üretim mekanizmasıdır. Öte yandan tebaanın zorunlu askerlik yükümlüğü altına girmesi, yeni teknolojiye göre üretilen silahları daha fazla insana ulaştırabilmeyi ve bu silahların askerler nezdinde kullanılabilirliğini arttırmayı gerektirmiştir. Asker-silah uyumluluğu ve askeri silahı ile bütünleştirebilmek için devletin ortaya koyduğu çözüm, modern talim ve terbiye faaliyetleri olmuştur.

Yukarıda kısaca ifade edilmeye çalışılan ve bir anlamda çalışmanın çeşitli, fakat birbirini ile bağlantılı argümanlarını ortaya koyan bu araştırmanın ipuçları farklı coğrafyalarda,

uzun süren arşiv çalışmaları neticesinde yakalanmaya çalışıldı. Bir açıdan uzun bir yol hikayesini de içinde barındıran bu süreçte, ipuçlarını bulmamamı sağlayan bir çok değerli insan var. Öncelikle, bu yolda bana güvenen ve her zaman yanımda olan sevgili hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Şerife YORULMAZ'a, bir doktora tezi hazırlarken mobiliteye ve bilgi neredeyse oraya ulaşma çabasına değer veren ve beni her zaman bu konuda yüreklendiren sevgili hocam Prof. Dr. Fevzi DEMİR'e, Osmanlıca belgeler arasında kaybolduğum dönemlerde, belgelerin transkripsiyonunda sorularımı hiç bir zaman cevapsız bırakmayan hocam Okutman Mehtap ERGENOĞLU'na, beni Alman arşivleri ile tanıştıran ve tezimin ilk çıktılarını bilgi süzgecinden geçirerek eleştirilerini ve katkılarını her daim ileten, sayısız mektubuma yorulmadan cevap veren sevgili hocam Prof. Maurus REINKOWSKI'ye, Alman silah terminolojisinin içinden çıkmamı sağlayan değerli hocam Prof. Markus PÖHLMANN'a, kendisi ile çalışmaktan her zaman keyif aldığım ve katkıları ile tezime değer katan Prof. Gabor AGOSTON'a, katkıları için hocam Prof. Dr. Engin BERBER'e, bu araştırmanın olgunlaşmasında belki de en fazla katkısı olan, değerlendirmeleri ile ufkumu açan Yrd. Doç. Dr. Kahraman ŞAKUL'a ve aynı serüveni aynı zamanlarda birlikte yaşadığımız sevgili mesai arkadaşlarım Yrd. Doç. Dr. Songül ULUTAŞ'a ve Okutman Melike KARA KAYAM'a, teknik yardımları için Sırma HASGÜL'e teşekkür ederim.

Doktora çalışmalarım sırasında beni destekleyen, Alman ve Amerikan arşivlerinde bu çalışmanın izini sürmeme yardımcı olan çok değerli kurumlar var. Öncelikle verdikleri tatminkâr burslarla bu çalışmanın ortaya çıkmasına yardımcı olan Suna & İnan KIRAÇ Vakfı İstanbul Araştırma Enstitüsü ve yardımsever personeli Erkan BORA'ya, TÜBİTAK'a, Potsdam'da bulunan Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr

(ZMSBw) personeline ve kütüphane çalışanlarına, Krupp Firması'nın Tarihi Arşivi ve personeline, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin değerli çalışanlarına ve Mersin Üniversitesi Kütüphanesi personeline teşekkür ederim.

Sevgili GÜLER ailesi ise bu zorlu yolculukta her daim yanımda oldular. İnsanın ancak okumak ile özgürleşebileceğini bana çok küçük yaşlardan itibaren öğreten, vazgeçmeye yakın her puslu anda beni ayağa kaldıran fedakâr annem ve babam, Zühal GÜLER ve Metin GÜLER'e, sevgili kardeşim Celal GÜLER'e, sevgili eşim Emre SABANCI'ya ve son olarak kendisi ile birlikte büyüttüğüm bu araştırmanın niteliğini henüz kavrayamasa da ileride annesiyle gurur duymasını sağlamayı umut ettiğim minik kızım Şeyma SABANCI'ya teşekkür ederim.

Zeynep SABANCI

ÖZET
OSMANLI ASKERİ TEKNOLOJİSİ VE SİLAHLANMA
POLİTİKASI (1870-1918)

Bu araştırmada, 19. Yüzyılın son çeyreğinden başlayarak I. Dünya savaşı sonuna kadar geçen sürede Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi gücünü dönüştüren önemli bir mekanizma olarak muharebe kapasitesi ve silahlanma özelinde ordu kurum ve mensuplarının kapitalizm ile kurduğu ilişkiler incelenmiştir. Osmanlı'nın savaş algısını ve dolayısıyla askeri yapılanmasını ciddi bir şekilde dönüştürdüğü bir süreçte, silah teknolojisi ve modern silah ile mühimmatın tedariki sorunu askeri zümreyi en çok meşgul eden meselelerin başında gelmiştir. Teknolojinin bir zanaat unsuru olmaktan çıkıp, seri üretime tabi olması, yerli üretimin yeni teknikler ile güncellenmesine yönelik adımların atılmasını gerekli kılan en önemli unsurdur. Küresel silahlanma yarışına bu endişeler ile eklemlenen Osmanlı, silah ithalatının yanı sıra askeri teknoloji üretiminin de adaptasyonunu sağlamaya çalışmış ve İstanbul merkezli olmak üzere ağır sanayi kolunda çeşitli kompleksler kurmuştur. Bu sürecin aktörleri ise ordudaki modernleşmenin öncüleri olan Osmanlı askeri eliti ve Alman askeri misyonudur.

Anahtar sözcükler: Askeri teknoloji, silah, mühimmat, silahlanma yarışı, Birinci Dünya Savaşı, Balkan Savaşları, Çanakkale cephesi ve Zeytinburnu Sanayi Kompleksi.

ABSTRACT

OTTOMAN MILITARY TECHNOLOGY AND ARMAMENTS POLICY (1870-1918)

This research aims to illustrate the research question where the author strives to analyze the progress of the military technological improvements in Ottoman Empire as part of the process on technology transfer from the West. Prior to the 19th century, defence installations, weaponry and strategic thinking in military matters had been provided through practicable and traditional methods communicated by means of master-apprentice relationships, however in the modern age, the mechanization of armed forces reached a peak in the way that a huge alteration in the perception of technology and science took place. Military technological innovations in Europe became the major driving force for modernization in the Ottoman Empire as in other non-western societies. The arms and ammunition production of Ottomans in the age of industrialization is still an unexplored field for the historians, the fundamental sources of this dissertation are the archival documents and the 19th century Ottoman and Prussian manuscripts gathered chiefly from various archives and libraries. Having possessed the richest and most valuable collection of Ottoman manuscripts, the Ottoman State Archive is a unique place to determine and understand the modern war industry significantly in the industrial park of İstanbul. Furthermore, the German archives most especially Historisches Archiv Krupp in Essen is rich in material regarding the transfer of weapons and the scrutiny of German observers charged as military supervisors in Asia Minor.

Key words: Military technology, arms and munitions, arms race, World War I, Balkan Wars, Gallipoli and Industrial park of Zeytinburnu.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
SİLAH VE MÜHİMMAT TERİMLERİ LİSTESİ	x
TABLO LİSTESİ	xi
GRAFİK LİSTESİ	xiii
HARİTA LİSTESİ	xiv
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı	1
2. Araştırmanın Yöntemi.....	14
3. Kaynaklar	15
a. Arşiv Kaynakları	15
b. Süreli Yayınlar	19
c. Tetkik Eserler	20
I. BÖLÜM: 19. YÜZYILDA OSMANLI MUHAREBE ALGISI; DEVLET VE SAVAŞ	26
1.1.“Devletler Savaş Yapar Savaş da Devleti Yapar”	30
I.2. Osmanlı Ordusunda Teknolojik Dönüşümün Temelleri.....	38
I.3.Osmanlı Askerinin Dönüşümü ve Tek Tip Asker Yaratmak.....	43
I.3.1. İtaatkâr ve Talimli Asker Yaratmak;.....	58

I.3.2. *Sağlam Kafa Sağlam Vücutta Bulunur*; Osmanlı'da Beden Terbiyesi 59

I.3.3. Silahla ilk Buluşma; Osmanlı'da Askeri Tatbikat, Talimler ve Manevralar 67

II. BÖLÜM: 20.YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SİLAHLANMA. 87

II.1. Silahlanma 92

II.1.1. Silah Firmalarının Osmanlı Üzerindeki Üstünlük Mücadelesi 100

II.1.2. 1908 Devriminin Silahlanma Faaliyetlerine Etkisi 115

II.2. Alman Askeri Misyonu ve Osmanlı Silah Ticareti 119

II.2.1. Goltz'un Askerleriyiz!!! (Osmanlı Silah Ticaretinde Goltz Paşa'nın Rolü)...

..... 119

II.3. Balkan Savaşları Öncesinde Rumeli'nin Silahlandırılması..... 127

II. 3.1. Rumeli'ye Asker Kaydırılması Meselesi 127

II.3.2. Rumeli'de Barış Zamanı Savaş Hazırlıkları 132

III.3.3. Boğazlarda Barış Zamanı Savaş Hazırlıkları..... 150

II.4. Cihan Harbi'nde Anadolu'da Silahlanma 157

III. BÖLÜM: OSMANLI SİLAH VE MÜHİMMAT ÜRETİMİNDE MODERN TEKNOLOJİYE GEÇİŞ 174

III.1. Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın Savunma Endüstrisine Dönüşüm Serüveni.... 183

III. 1. 1. Ohannes Dadian Paşa; Osmanlı'da Memur - Müteşebbis İkilimi 183

III. 1. 2. Zeytinburnu'nda Bir Fabrika; *Grand Fabrique*..... 186

III.1.3. Zeytinburnu'nda Fişek Üretimi; Yabancı Yatırımcılar ve Yeni bir Üstünlük Mücadelesi..... 190

III.1.4. Teknolojik Difüzyon; Zeytinburnu'nda Tüfek ve Yan Madde Üretimi .. 200

III.1.5.Tophane-i Amire ve Zeytinburnu'nda Çelik Döküm Teknolojisi	211
III.2. Alman İktisadi Teşebbüsleri ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Askeri Fabrikalarının Durumu	220
III.3. Dumansız Barut ve Uyumlu Mühimmat Kullanımı.....	235
III.3.1. Bakırköy (Makriköy) Dumansız Barut Fabrikası'nda Üretim.....	244
III.4. Silah Üretim Süreci İçinde Osmanlı Askeri Fabrikaları ve Teknoloji Transferinin Değerlendirilmesi.....	258
SONUÇ	265
KAYNAKLAR	271
EKLER	309

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
bkz.	: Bakınız
BA	: Bundesarchiv-Berlin Lichterfelde
BA-MA	: Bundesarchiv-Abteilung Militärarchiv
PA-AA	: Politisches Archiv Ausärtiges Amt
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
HAK	: Historisches Archiv Krupp
MGFA	: Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr
NARA	: National Archives and Records Administration
s.	: Sayfa
s.s.	: Sayfadan sayfaya

SİLAH VE MÜHİMMAT TERİMLERİ LİSTESİ

apt. Gr.	: <i>apitierte Granate</i> - Eski model merminin yeni silahlara uyarlanmış versiyonu.
B.A.K.	: <i>Ballonabwehrkanone</i>
Çap/Kalibre	: Silahlar cm. cinsinden mermi çapı, kalibre cinsinden namlu uzunluğu şeklinde gösterilmiştir.
Ç.D. Mermi	: <i>Stahlgussgranate</i> - Çelikten dökme mermi.
D.D. Mermi	: <i>Graugussgranate</i> -Dökme demirden mermi.
Gr.m.Z.	: <i>gewaltze Granate</i> - haddelenmiş çelikten mermi.
Gr.Patr.	: <i>Granate Patronen</i> - mermi fişegi.
min. Gr.	: <i>Minen Granate</i> - bomba mermisi
Panzergr.	: <i>Panzergranate</i> -zırh delici mermi.
Posit.Kanone	: <i>Positionskanone</i> , daimi olarak mevzilenmiş top.
RK.L.	: <i>Ringkanone</i> , donanma topu.
Schr.	: <i>Schrapnell</i> - Şarapnel
S.D. Mermi	: <i>Hartgraugussgranate</i> -Soğutulmuş dökme demir mermi
SK.	: <i>Schnelladekanone</i> - Seri atışlı top
Spgr.	: <i>Sprenggranate</i> - Yüksek patlayıcı özelliğine sahip mermi

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: 1861-1912 yılları arasında Krupp firmasından sipariş edilen Sahra ve Dağ Bataryaları.	136
Tablo 2: 1861-1912 yılları arasında Krupp firmasından sipariş edilen makineli tüfek, havan topu, obüs ve sahil bataryaları.	138
Tablo 3: 1873-1912 yılları arasında Krupp firmasından satın alınan sahil bataryaları.	151
Tablo 4: 1873-1912 yılları arasında Krupp firmasından satın alınan çapı 15cm.'den büyük sahil bataryaları.	152
Tablo 5: 1916-1917 yılları arasında Almanya'dan ithal edilen silah ve mühimmatların cins ve miktarları.	162
Tablo 6: 1916-1917 yılları arasında Almanya'dan ithal edilen silah ve mühimmatların cins ve miktarları.	164
Tablo 7: 1916-1917 yılları arasında Almanya'dan ithal edilen tüm top çeşitleri ve mühimmat miktarları.	165
Tablo 8: 1916 yılının Ağustos-Ocak ayları arasında Almanya'dan satın alınan ve Boğazlar mevkiindeki Bolayır ve Çanakkale kalelerine yerleştirilen 35,5 cm. kalibrede ve çeşitli uzunluk ve ağırlıktaki ağır sahil toplarına ait mühimmat.	167
Tablo 9: 1916 yılının Ağustos-Ocak ayları arasında Almanya'dan satın alınan ve Boğazlar mevkiindeki Bolayır ve Çanakkale kalelerine yerleştirilen 24 cm. kalibrede ve çeşitli uzunluk ve ağırlıktaki ağır sahil toplarına ait mühimmatı.	167
Tablo 10: 1917 yılında Almanya'nın Glogau ve Sprottau şehirlerinden transfer edilen şarapnel ve topçu mermi cins ve miktarı.	169

Tablo 11: 1917 senesinde 10,5 cm. çapında olan, uzunlukları farklı beş adet top için Almanya'dan gönderilen cephaneyi ve stoklandığı depolar.	170
Tablo 12: Ağustos 1906'da Zeytinburnu Fabrikası'nın mühimmat üretimini arttırmak amacıyla Teçhizat-ı Askeriyye Nazırı Akif Paşa ile Karlsruhe'de bulunan DWM Fabrikası vekilleri Mösyö Huber kardeşler arasında imzalanan sözleşme kalemleri.	205
Tablo 13: 1916 senesinde Şişli dökümhanesinin yıllık ürettiği mühimmat miktarı.	228
Tablo 14: 1917 senesinde Şişli dökümhanesinin yıllık ürettiği mühimmat miktarı.	229
Tablo 15: Aralık 1906'da Makriköy Dumansız Barut Fabrikası'nda üretilen yıllık 90.000kg. dumansız barut için gerekli olan hammadde cins ve miktarı ile ücretleri.....	255
Tablo 16: Aralık 1906'da Makriköy Dumansız Barut Fabrikası'nda üretilen yıllık 90.000kg. dumansız barut için gerekli olan muhtelif masrafların cins ve miktarı ile ücretleri.....	256

GRAFİK LİSTESİ

- Grafik 1** : 1906-1908 yılları arasında Krupp firmasına sipariş edilen sahra toplarının ordu birliklerine göre dağılımı.....146
- Grafik 2** : 1906-1908 yılları arasında Krupp firmasına sipariş edilen dağ topların ordu birliklerine göre dağılımı.....147

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: 19. Yüzyılda Osmanlı imalathanelerini ve konumları.	221
---	-----

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bu araştırmada, 19. Yüzyılın son çeyreğinden başlayarak I. Dünya savaşı sonuna kadar geçen sürede Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi gücünü dönüştüren önemli bir mekanizma olarak muharebe kapasitesi ve silahlanma özelinde ordu kurum ve mensuplarının kapitalizm ile kurduğu ilişkiler incelenecektir. Devletin çözümlenme dönemi olarak tanımlanan bu süreci, onun merkezi anlamda güçlendiği ve militarist bir karakter kazanarak bu mirasını Cumhuriyet dönemine bıraktığı düşünülmekte ve savunulmaktadır. Çalışmada devletin militarist bir güce doğru evirildiği tezi, onun savaş meydanlarının en önemli kaynağı olan silahlanma potansiyeli açığa çıkarılarak doğrulanmaya çalışılacaktır. Araştırma, zaman açısından 1870-1918 yılları arasındaki dönem baz alınarak sınırlandırılmıştır. Bu dönem Osmanlı'nın kapitalist dünya sistemine hızla eklemlendiği ve tüm çağdaşları gibi savunma sistemini yeniden tanımlamaya çalıştığı bir dönemdir.

Osmanlı'nın iktisadi geleneği, kendine has sistemi içerisinde silah tedarikçileri veya müteşebbis çıkarabilmesini mümkün kılmadı. İmparatorluğun klasik dönemden temellenen kuvvetli bir merkezi rolü vardı ve devlet, birincil gelir kaynağı olan vergi hâsılatını, *artık değer* niteliğinde elde eden bürokratik seçkinler ile belirlemekteydi.¹ Ayrıca hukuki bağlamda da mülkün serbestçe alınıp satılabilmesine izin veren mülkiyet hakları

¹ Çağlar Keyder, "Türk Demokrasisinin Ekonomi Politikası", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, (Der. İrvin Cemil Schich, E. Ahmet Tonak), İstanbul, 1992, s. 38.

tanınmamıştı.² Devlet görevlileri, hizmetleri nedeniyle servet biriktirebilirler, fakat işlevlerini ve konumlarını devredemezlerdi.³ *Malikâne* sistemi olarak da zikredilen bu usül, 18. yüzyılda sanayi üzerinde önemli etkiler bıraktı. Malikâne sahipleri yani mültezimler, genellikle bürokrat ve askeri zümreye mensuplardı. Bizzat kendileri de meşru olarak Avrupa’da gözlenen merkantil faaliyetlere benzer imkânlar yaratmaya çalıştılar, fakat sistem bu zümreden müteşebbis sınıfların çıkmasına izin vermedi.⁴ Avrupa’da ise durum daha farklıydı, merkantil faaliyetler sonucu 18. Yüzyılda Krupp fabrikası ve Hollenzollern Hanedanı gibi silah müteşebbisleri önemli ölçüde mühimmat üretmeye başladılar.

Osmanlı, klasik iktisadi politikası gereği, silah endüstrisini diğer sanayi dallarından farklı bir yere koymuş ve dışarıya muhtaç olmayacak şekilde tesislerini devlet kontrolü altında yapılandırmıştı.⁵ İthalat, klasik dönem Osmanlı iktisadi düşüncesinde iç piyasadaki malların arzını arttırdığı sürece desteklenmişti. Bu dönemde Osmanlı’nın düzenli bir ithalat politikası yoktu. Savaşların uzun soluklu olduğu dönemlerde ihtiyaç oldukça cüzi miktarlarda yabancı tüccarlardan bilhassa barut ve kalay alınır. Diğer taraftan, yabancı uzmanların ve askeri zanaatkarların Avrupa topraklarındaki mesleki amaçlı hareketliliği, askeri kültürel etkileşimi arttırdığı ve insan kaynağı sağladığı için Osmanlıların erken dönemlerinde de başvurdukları bir istihdam yöntemi oldu.⁶

² Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları (Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak), İstanbul, 2012, s. 11.

³ Keyder, a.g.m., s. 39.

⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002, s. 229.

⁵ Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu’nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Kitapyayınevi, İstanbul, 2006, s. 69-75.

⁶ Genç, a.g.e., s. 227.

Bu yüzyılda Avrupa’da savaş algısındaki değişimler, piyade devrimi, farklı muharebe taktiklerinin tecrübe edilmeye başlanması, silah teknolojisinin ilerlemesi Osmanlı’nın yeni önlemler almasını gerektirdi. Güçlü rakipleri karşısında uzun süren seferler için ordunun artan cephane ihtiyacı ve askerin iâşe sorunu da, ciddi kaynak temini gerektiriyordu. Ayrıca klasik iktisadi düşüncesinde, mal ve hizmet alımını gerekçelendirdiği vergi ve ikâme sistemi de fiyatları arttırdı ve sistem, finansal değişimlerden ziyadesiyle etkilendi. İdari ve organizasyonel problemler⁷ nedeniyle 1750’lerden itibaren barut üretiminin düşmesi ile Osmanlı barutu ithal etti. Ayrıca, Osmanlı askeri sistemi uzun vadeli dönüşümler sonucunda eski gücünü kaybetti; tüfekli yayaya artan ihtiyaçtan dolayı Yeniçeri Ocağı gitgide büyüyerek bir sosyal zümre haline gelirken aynı sebeple tımar arazisi büyüyen ordunun nakdi masraflarını karşılama kaygısıyla iltizama verildi ve tımar sistemi zamanla geriledi. Geleneksel ordunun bu lonca vari yapısını ortadan kaldıracak yeni bir askeri sistemin kurgulanması gerekiyordu.⁸ Savaş zamanı topraksız köylü sınıftan devşirilen ve levent, sekban, sarıca gibi adlarla anılan tüfekçi yayalar barış zamanı işsiz kaldıklarında kolayca haydut çetelerine dönüşebilmekteydiler. 18. Asrın ikinci yarısından itibaren geliştirilen miri levendat usulü ile bu paralı askerlerin celp ve sevkinde merkezi devletin rolü arttı ve sistem tam gönüllülükten yarı zorunlu celbe doğru evirildi; ayan ve kadı aracılığıyla kazalar merkezden gönderilen para ile merkezin belirlediği sayıda levendi sözleşme akdederek altı

⁷ Barutun bileşenleri olan güherçile toprağı, kükürt ve odun kömürünün temini, devlet tarafından ocaklık uygulaması altında yapılıyordu. Bu hammaddelelere sahip bölgeler, barut bileşenlerini sabit resmi fiyattan satmakla yükümlüydüler. Fakat 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra fiyatların artması, üreticileri devletin önerdiği düşük fiyatlar nedeniyle tatmin etmedi. Üreticilerin, ellerindeki hammaddeyi piyasa fiyatından yerli ve yabancı tüccarlara satmayı yeğledikleri görülmüştür. Bu durum barutun kalitesini düşürmüştü, Osmanlı barut ithali yapmak durumunda kalmıştır. Bkz. Kahraman Şakul (yayın aşamasında), “Şehir ve Sanayi; Tarihi Başakşehir’in Askeri-Sanayi Kuruluşları”, *Küresel Konular, Yerel Tınılar*, Klon Yapım, (Ed. Yunus Uğur), İstanbul, 2015.

⁸ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk, Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, s.s. 55-58 ve s. 191.

aylığına devletin istediği yere göndermekle yükümlü tutuldular.⁹ III. Selim'in Yeni Düzen (Nizam-ı Cedid) ordusu ise zorunlu askerliğe doğru evirilen bu süreçte önemli bir aşamadır; Berkes'in zamanında belirttiği gibi devlet ilk defa toplumun asli üretici kesimi olan köylü sınıfından daimi orduda hizmet görmek üzere asker devşirme yoluna gitti; bunlar çoğunlukla merkezin daha güvenilir bulunduğu Anadolu'nun Müslüman Türk köylüsüydüler.¹⁰

Osmanlı'nın silahlanma ve savaşa hazırlanma algısını değiştiren yüzyıl 19. Yüzyıl olmuştur. Hem küresel anlamda muharebe algısında meydana gelen dönüşümler hem de Osmanlı'nın geleneksel düzenini değişime zorlayan nedenlerden ötürü bu yüzyıl önemlidir. Bu dönem Osmanlı'nın dünya ekonomisine açıldığı, Batı'nın artan askeri ve ekonomik baskısı karşısında kendini sorguladığı bir dönem olmuştur. İçte merkezi gücünü parsellemeye çalışan ademi-merkezi kuvvetler ile Balkanlar'daki bağımsızlık hareketlerine karşı geliştirdiği reform ve modernleşme çalışmaları ile merkezi gücünü tekrar elde etmeye çalışmıştır.¹¹ Reform ve modernleşme çalışmaları, Osmanlı bürokratları ile Avrupalı sermayedarları askeri, siyasal ve mali işbirliğine götüren en önemli etkendi. Avrupa devletlerinden alınan destekler, genellikle demiryolları veya maden işletmeleri gibi büyük yatırımların da yabancı müteşebbislere verilmesinin habercisi oluyordu.¹² Diğer taraftan yabancı devletlere tanınan hak ve imtiyazlar

⁹ Osmanlı Ordusu'nda levendlerin kullanılması ile ilgili olarak Bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İstanbul, 1995. Aksan, 18. Yüzyılda Osmanlı'nın benzer endişeler ile (taşradaki başıbozuk faaliyetleri kontrol altına almak, ordunun hacmini arttırmak) düzensiz levend birliklerini ordularında kullandığını belirtmektedir. Bkz. Aksan, "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War, *War in History*, 5, 23, 1998, s. 25., Virginia Aksan, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁰ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s.s. 102-120.

¹¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 5-6.

¹² Pamuk, *a.g.e.*, s. 7. İmparatorluk, 1861 senesinde Maden Yönetmeliğini çıkardı ve yönetmelik hükümlerine uygun olarak imtiyazlar yabancı şirketlere vermeye başlandı. İmtiyazların verilmesi, 1870'den sonra yoğunlaşmıştı ve bunlar çoğunlukla Avrupalılara verilen imtiyazlar idi. 1870-1908 yıllarında imtiyazların yaklaşık %40'ı Avrupalı şirketlere verilmiştir. Geri kalanlar ise, yasadışı faaliyet gösteren ve Avrupa şirketleri

ile kapitülasyonlar da zamanla yerli üretici ve zanaatkârların rekabet gücünü zayıflattı.¹³ İşte böyle bir ortamda, 1839 senesinde Tanzimat Fermanı ile Osmanlı'nın ilk sanayi hamlesini gerçekleştirdiği, diğer bir deyişle Avrupa merkantilizmini tecrübe etmeden sanayi kapitalizmine geçmeyi arzu ettiği bir dönem başladı.¹⁴

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlayan bu sanayi sıçraması, bu tez konusu açısından oldukça büyük önem arz eder. Şevket Pamuk tarafından bu dönem, büyük ölçekli sanayi kuruluşlarının ilk dalgası olarak adlandırılır. Devlet eliyle özellikle ordunun ve devletin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yatırımlar yapılmıştır. Ömürleri kısa olsa da Osmanlı'nın kapitalist zihniyetine önemli etkileri vardır. Özellikle silah ve cephane üretimini hedefleyen sanayi yatırımları, ithal ürünler ile rekabet edememiştir. Bunun en önemli nedenlerinden biri de Osmanlı'nın klasik dönemden farklı olarak ekonomisinin serbest ticaret anlaşmaları ile açık tutulduğu ve yerli sanayi ürünlerinin çoğunlukla ithal malların rekabetinden korunamadığı koşullarda yatırımların genellikle yabancı sermayedarlar tarafından yapılmış olmasıdır.¹⁵ İlk dönem sanayi hamlesi sırasında kurulan işletmelerden biri, Zeytinburnu Sanayi Parkı (Sanayi sitesi) olmuştur. Devlet eli ile Ermeni bir barut zanaatkârı olan Hoca Ohannes Dadyan Efendi'ye kurdurulmuştur. Burada Dadyan müteşebbis değil, aileden barutçu başı olan devletin bir memurudur. Zeytinburnu fabrikası, imparatorluğun sonuna kadar ayakta kalmayı başarabilen ender girişimlerden biridir. 19. yüzyılın son çeyreğinde alınan bazı mali tedbirler ile sanayi teşebbüsleri güçlendirilmeye çalışılmış olsa da çoğu işletme kapanma noktasına

hesabına çalışan gayrimüslimlere aittir. Bkz. Şerife Yorulmaz, "Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)", Basılmamış doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1994, s.65.

¹³ Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı, Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 186.

¹⁴ Ahmet Tabakoğlu, *İktisat Tarihi, Toplu Makaleler*, Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 419.

¹⁵ Pamuk, a.g.e., s. 19.

gelmiştir.¹⁶ Silah ve cephane üreten işletmeleri bekleyen zorluklar ile diğer sanayi dallarının karşı karşıya geldikleri problemler arasında bir miktar farklılık vardır. Öncelikle, bu yüzyılın savaşları kitlesel mücadeleler olmaya adaydır, bu nedenle ciddi anlamda seri üretime geçilmesi gerekmiştir. Silah ithalatının artmasının bir diğer nedeni de, devletin diplomaside var olma mücadelesi vermesi ve bu mücadelede silah ithalatını zaman zaman araç olarak kullanmasıdır. Ayrıca, yüklü siparişler bazı hayati önem taşıyan yatırımlar için Avrupalı devletler tarafından çoğunlukla şart koşulmuştur. Bu dönemde savaş endüstrisi, askeri yan sanayii yatırımları bir kenara konulursa temelden yeni fabrika ve imalathanelerin kuruluşu şeklinde olmamış, aksine imparatorluğun ezelden var olan Baruthane-i Amire, Tophane-i Amire, Silahhane, Tüfenkhane gibi kurumları ile bütünleşmiş ve yenilikçi bir kısım çalışmalar ile güncellenmiştir. Tek istisna 19. Yüzyılın sonunda bir Alman teşebbüsü olarak kurulan Dumansız Barut Fabrikası'dır. 20. yüzyılın başında sanayi alanında bazı tedbirler alınmış, gümrük resimleri iyileştirilmiş, Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuş, kalifiye eleman yetiştirmek amacıyla sanayi mektepleri açılmış, fakat istenilen düzeye gelinememiştir.¹⁷ Bu dönemde silah endüstrisinde yabancı yatırımcılar aracılığı ile sanayi teşebbüsleri kurmak veya devlete ait fabrikaların donanım ihalelerini Avrupalı müteşebbislere vermek olağan bir uygulama idi. Bu yolla Osmanlı'nın hasımları arasında ciddi bir rekabet ortamı yaratarak, gerek diplomaside gerekse silahlanmada kendine hareket alanı oluşturmaya çalıştığı görülür. Osmanlı'nın bu anlamda manevra kabiliyetini başarılı bir şekilde kullandığı söylenebilir. Böylece, hem askeri sanayisini yenilemiş hem de silah siparişlerinde fiyat kırma politikası

¹⁶ Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", *Hacettepe Üniversitesi Dergisi*, 2,2, Ankara, Şubat 1984, s. 6-8.

¹⁷ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.

güdebilmiştir. Fakat silah endüstrisi mütemadiyen dışarıdan yapılan tedarikler ile beslenmeye muhtaç olmuştur. Elbette bunun önemli bir nedeni de, imparatorluğa nefes aldirmayan ve ardi arkasına gelen savaşlar ve iç isyanlardır. Bu çalışma, yekpare savaş tarihi veya cephe analizi vermektense, silahlanma açısından önem taşıyan bazı dönüm noktalarına satır aralarında vurgu yapar. Bu anlamda Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı büyük önem arz eder. Dünya Savaşı, Balkan savaşlarında yapılan hayati hataların giderilmeye çalışıldığı, en azından silahlanma politikası ve seferberlik tecrübesi açısından daha bilinçli hazırlanılan bir savaş olmuştur. Balkan savaşları öncesinde modern muharebe kabiliyeti açısından acemilik dönemini yaşayan Osmanlı, dünya savaşında artık daha tecrübelidir.

Tanzimat ile 1908 Jön Türk Devrimi arasında geçen yarım yüzyıllık dönem, imparatorluğun merkezi gücünü arttırdığı (18. Yüzyılda siyasal anlamda nüfuz kazanarak merkezi düzene karşı koyabilmiş bir miktar âyan da 19. Yüzyılda tasfiye edilmişti.) ve Osmanlı'nın emperyalist düzene daha fazla entegre olduğu bir dönemdi.¹⁸ Bu ara dönemde Osmanlı silah ihtiyacının çoğunlukla silah ithalatından beslendiği söylenebilir. Bunun bir nedeni de Alman kapitalizminin emperyalist girişimlere göz kırpması ile silah ihtiyacının çakışmış olmasıdır.

Keyder'e göre Batı kapitalizmi ile Osmanlı ekonomisinin kurumsallaşmasında (ayrıca silah tedarikinin üst seviyeye çıkarılmasında) eski Osmanlı devlet erkânına karşı daha laik, yenilikçi ve bir kısmı Osmanlı'nın taşradaki burjuvazi kökenden gelen yeni Osmanlı elitinin önemli bir etkisi vardı.¹⁹ Bu yeni seçkin grup, Batı ile ittifak ve Batılılaşma taraftaydı,

¹⁸ Keyder, a.g.m., s. 39-40.

¹⁹ Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (Ed. Murat Belge), İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 642.

hatta Batı'ya zaman zaman hayranlık duyuyor ve onu anlama arzusuna kapılıyordu.²⁰ İmparatorluk genelinde açılan ve çoğunlukla Avrupa müfredatını temel alan modern okullarda eğitim gören bu zümre imparatorluğun askeri, siyasi ve ticari yeni seçkin sınıfını oluşturdu. Bu sınıfın askeri ve siyasi kanadı Osmanlı tebaasından, ticari kanadı ise genellikle gayri Müslüm tebaadan geldi. Askeri ve siyasi zümre, zamanla Batı'nın laik zihniyet yapısını benimsedi ve II. Abdülhamid'in modern eğitim seferberliği, bir anlamda kendi saltanatı aleyhine işledi. Böylece, Abdülhamid'in kendine sadık yeni bir sosyal sınıf inşa etme projesi başarısız oldu.²¹ Diğer taraftan 20. yüzyılın başlarında Balkanlar'ın kalbinde Makedonya'da filizlenen devrimci hareketleri ve iç karışıklıkları bastırmak adına III. Ordu bünyesinde bölgeye gönderilen subaylar, büyük güçlere ait jandarma mensuplarının yerel halka karşı takındıkları küçümseyici tavırlar nedeniyle radikalleştiler. Selanik'in kozmopolit ortamında yuvalanan, devrimci bu subaylar tamamıyla Abdülhamid rejimine karşı, onu devirmeye yönelik planlar yaptılar.²² II. Meşrutiyet'in ilanından sonra büyük güçlerin imparatorluk içindeki emperyalist politikalarına bir süre kuşkuyla bakmalarının bir nedeni de bu ulusal aşağılanma duygusuydu. Fakat, ekonominin üzerinde büyük bir yük olarak duran kapitülasyonların kaldırılabilmesi için büyük güçler ile ilişkiler devam ettirilmeliydi. Dolayısıyla meşrutiyetin ilanından sonra planlanan ilk büyük icraat, bunu Avrupa'ya kabul ettirmeye çalışmak oldu. Görüşmeler, ilk olarak İngiltere ve Fransa ile başladı, çünkü bu devletlerin Jön Türk devrimini destekledikleri biliniyordu, ayrıca devrim sonrasında yapılacak yasal düzenlemelerden Osmanlı topraklarında yaşayan

²⁰ Halil İnalçık, *Rönesans Avrupası, Türkiye'nin Batı Medeniyeti ile Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 320-321.

²¹ Fatma Müge Göçek, *Rise of Bourgeoisie, Demise of Empire, Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford University Press, 1996, s. 44-45.

²² Handan Nezir Akmeşe, *The Birth of Modern Turkey, The Ottoman Military and the March to World War I*, I.B. Tauris, New York 1988, s. 48.

İngiliz ve Fransız vatandaşları da faydalanacaktı. Bu görüş çerçevesinde yeni hükümet, özellikle devrime karşı sempati besleyen İngilizlere yüzünü döndü. Diğer taraftan İngilizler ile kurulacak iyi ilişkiler, Alman ve Fransız hegemonyasını da sınırlayacak ve imparatorluk biraz nefes alabilecekti. İttihat ve Terakki hükümetinin başta Kâmil Paşa olmak üzere, daha sonra kendisinden sadrazamlık makamını devralan Hüseyin Hilmi Paşalar cemiyetin Anglofil kanadını oluşturdular. 1909 Nisan'ındaki karşı devrim ile siyasi sahneye çıkan Alman yanlısı Mahmud Şevket Paşa'ya kadar Almanya ile ilişkiler askıya alındı.²³ Almanya ile yaşanan bu gergin sürecin silah ithalatına çok ciddi yansımaları olmuştur. Özellikle bu dönemde Alman şirketlerinden yapılan silah tedarikleri neredeyse durma noktasına gelmiş, başta Krupp olmak üzere birçok firma zarara uğramıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından dünya savaşına kadar geçen sürede imparatorluğun bir dizi savaş, ihtilal, darbe ve iç isyanlar ile çalkalanması, Osmanlı'yı kendi ulusal kapitalizmini yeşertecek ortamı sağlamaktan uzak tuttu. İttihat ve Terakki kadrosu içinden liberal iktisat politikalarının partizanlığını yapan gruplara karşı milli iktisat görüşünü benimseyen gruplar da çıktı. Bunlar yıkıcı mağlubiyetlerin yarattığı duygusal ortamdan ve kıtlık koşullarından dem vurarak, devletin kendi eliyle milli bir burjuvazi yaratması gerektiğini savundular.²⁴ Ayrıca, Osmanlı'nın batıya açılan yüzü, önemli bir hammadde deposu olan Balkan vilayetlerini teker teker elinden çıkarmış olması, Bosna-Hersek'in ilhaki, Bulgaristan'ın bağımsızlığını elde etmesi gibi ülkeyi derinden yaralayan olaylar da *İktisadi bir Harp* düşüncesini belleklere

²³ Feroz Ahmad, "The Late Ottoman Empire", *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, (Ed. Marian Kent), George Allen & Unwin, London, 1996, s. 14.

²⁴ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 27.

kazandı.²⁵ Bu düşünce I. Dünya savaşı sırasında, savaş koşullarının getirdiği abluka ortamında daha geniş kitleler tarafından benimsendi. Savaş dönemine kadar bir çevre ülkesi olarak dünya ekonomisine eklenen ve İstanbul'un işesi dahil olmak üzere tüketim ihtiyaçlarının büyük bir bölümünü ithalat ile karşılayan Osmanlı ekonomisi, savaş döneminde yüzünü Anadolu'ya döndü.²⁶ Milli iktisat politikasından silah endüstrisinin etkilendiği pek söylenemez. Hatta, savaşın yarattığı baskı ortamında var olan fabrika ve imalathanelerin üretim kapasitelerinde ciddi düşüşler gözlenmiştir. Savaş sırasında Osmanlı, büyük ölçüde dışarıdan silah tedarik etmeye devam etmiştir. Bu dönemde silah ithalatını bekleyen tehlikeler, Almanya özelinde tek bir devlete bağımlı kalmış olmak ve Sırbistan'ın 1915 sonunda uğradığı yenilgi ile Batı Avrupa ile demiryolu ve kara ulaşımının sekteye uğraması ile karşılaşılan hammadde kıtlığı idi.

1870-1918 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri teknoloji kapasitesini ve silahlanma politikasını mercek altına alan bu çalışma, üç bölümden meydana gelmektedir. "19. Yüzyılda Muharebe Algısı; Devlet ve Savaş" başlığı altında kurgulanan birinci bölümde Osmanlı'nın bu yüzyılda savaş algısını ciddi bir şekilde dönüştürdüğü ve çağdaş muharebe düşüncesi ile uyum sağladığı savunulmaktadır. Bu dönüşümün en önemli aktörü devletin bizatihi kendisi olup, imparatorluk, ordusu, askeri, subayı ve silah endüstrisi ile topyekûn bu dönüşüme entegre olmuştur. Bu bölümde, devletin, savaşlarda merkezi güç olma ve gücünü çeşitli şekillerde manipüle etme kapasitesi çağdaş kuramlar çerçevesinde etraflıca ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın problemiği dışına çıkmadan, devletin

²⁵ Zeki Arkan, "Milli İktisat'a İlişkin bir Belge", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, (4-5), 1995, s. 165.

²⁶ Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.

savaş yapıcı ve şiddet araçlarını kontrol edici gücü kapsamında modern silah ve mühimmat tedarikine neden ihtiyaç duyduğu tartışılmakta ve merkezi gücün bu silahları kim için temin edeceği ortaya koyulmaktadır. 19. Yüzyılın vatandaş askeri, bu silahları kullanacak ve onunla bir bütün olmaya çalışacak yegâne aktördür. Önemli ve aynı zamanda kârlı ve kanlı bir pazar olan silah ve mühimmat pazarı aslında ürününü sıradan taşralı asker ve eğitilmiş subay sınıfı için üretir ve onların kullanımına sunar. Bu en basitinden namludan dolma bir piyade tüfeği için geçerli olduğu kadar, 20. yüzyılın oldukça karmaşık bir mekanizmaya sahip olan alev makinaları için de geçerlidir. Osmanlı burada tedarikçi, yani en iyi ürünü en ucuz fiyata mal etmeye çalışan bir aktör konumunda olup, kapitalist ilişkiler sarmalında bir çevre ülkesi olarak yer alır.

Askerliğin tüm Osmanlı vatandaşları için²⁷ zorunlu kılınmasının ardından daha kurumsal bir mekanizma olma yolunda ilerleyen ordu, yedek ve ihtiyat kuvvetleri ile güçlendirilmeye çalışıldı. Askeri talim, eşzamanlı olarak bu mekanizma içine entegre edildi. Talimli olmak, savaşa hazır ve disiplinli olmayı gerektirdiği gibi teknolojik gelişmelerden nasibini almış olarak, silah ve mühimmat ile bütünleşebilmeyi zorunlu kılıyordu. Rütbeli askerlerin, aldıkları askeri eğitim sayesinde talimli oldukları ve modern mühimmatı daha kolay benimseyebildikleri düşüncesi akla yatkın görünse de, teorik bilgi ile sınırlı kalmış bir müfredat ile bu pek mümkün değildi. En azından II. Meşrutiyet sonrasında askeri okul müfredatlarının güncellenmesi ve Alman askeri uzmanlarının telkinlerine kadar bu böyleydi.

Diğer taraftan rütbesiz olan ve taşradan celp edilen askerlerin silah kullanma ve talim

²⁷1844 senesi askeri alma kanununda sadece Müslüman tebaa için zorunlu tutulan askerlik hizmeti, ordunun diğer devletler nezdinde hacimsiz kalması nedeniyle Jön Türkler zamanında önce *bedel-i nakdi* için tanımlanan meblağının arttırılması kaydı ile daha sonra da hizmetin gayri Müslüm tebaayı da içine alması şartı ile güncellendi. Gayrimüslimlerin askere alınması ile ilgili olarak Bkz. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri, Cizyeden Vatandaşlığa*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

kapasitelerindeki yetersizliği kamufle edebilmek için en azından askeri propaganda ve psikolojik yaptırım usulü ile ulus-devlet bilincini belleklerine kazımak gerekiyordu. Bu anlamda görev, taburlardan sorumlu rütbeli askerlere düşüyordu, çünkü devletin paramiliter araçlarından biri olan basın yoluyla propaganda yapma faaliyeti, okuma-yazma oranının oldukça düşük olması nedeniyle istenilen kitlelere ulaşamamaktaydı.

Talimsiz olmak bir yana, ordunun en büyük problemi firar problemiydi. Zürcher, asker kaçaklığı sorununun, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'yı tehdit eden en önemli tehlikelerden biri olduğunu belirtir. Şehit düşme ve salgın hastalıklar nedeniyle telef olma, insan kaynağı bakımından Osmanlı'yı zarara uğratan daha tâli sebepler idi. İaşe sorunu, sefalet, memleketin asker firarlarını kolaylaştıran coğrafi esnekliği, cephe gerisinde modern seferberliğin hacimsiz kalmış olması, rütbeli subayların taburları ile yeteri kadar ilgilenmemeleri asker kaçaklarının sayısını arttırmış olabilir. Firar eden subayların genellikle silah ve cephanelerini de yanlarına alarak kaçtıkları ve daha sonra taşrada çete faaliyetlerine katıldıkları bilinmektedir.²⁸ Cephanelerini savaş meydanlarında bırakıp, silahların ve mühimmatın sahipsiz kalarak düşman eline geçmesine de neden olanlar vardır. Her iki durumda da askerin vatanperver duygular ile silahına sahip olmadığı ve onu namusu ile bütünleştiremediği açıktır. Bu bölümde Osmanlı subayını, harp meydanlarından önce modern silahlar ile buluşturan talim ve askeri manevralar, toplumun elit zümresini oluşturan rütbeli askerlerin ve onları eğiten Alman danışmanların gözünden anlatılmıştır. Sıradan neferin, modern teknoloji ve askerlik vazifesine ilişkin yaşadığı süreç bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır.

²⁸ Eric Jan Zürcher, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçaklığı", *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret*, İletişim Yayınları, (Ed. Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci), İstanbul, 2014.

Çalışmanın, "20.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Silahlanma" başlıklı ikinci bölümünde, 19. Yüzyılda başlayan ve dünya savaşı sürecinde de devam eden küresel silahlanma ve bu sürece eklenen Osmanlı İmparatorluğu'nun geliştirdiği politika irdelenecektir. Bu bölümde cevaplandırmaya çalıştığımız sorular; devletin silah ve mühimmat ihtiyacını hangi firmalardan karşılamaya çalıştığı, kendi yerli endüstrisinin hangi alanlarda yeterli gelmediği, yeni teknolojiyi ne kadar takip edebildiği, silahlanma rekabetinden hangi koşullarda ve ne miktar etkilendiği, Osmanlı iç siyasetindeki gelişmeler ile küresel silahlanma yarışının hangi durumlarda ve ne şekilde karşı karşıya geldiği ve bunun uzun vadeli etkileri ile Osmanlı'nın kendi sınırları içinde nasıl bir silahlanma stratejisi izlediğidir. Bu sorular cevaplandırılmaya çalışılırken, silah üreticilerinin küresel anlamdaki geniş yelpazesi göz önüne alınmış, Osmanlı'nın ilişki kurduğu silah ve mühimmat sağlayıcılarından *örnekleme* kapsamında bazı önemli firmalar seçilmiştir. Bu firmalar, Amerikan Providence Tool Company, Alman Krupp firması, Fransız Schneider/ Le Creusot, İngiliz Vickers/ Armstrong, Alman Deutsche Waffen und Munitionsfabriken ve Alman Ludwig Löwe & Co. firmasıdır. Bu firmalar, silah ithalatında Osmanlı'nın en fazla ilişkide bulunduğu, hatta birçoğuna İstanbul'da acente açabilmesi için fırsat verdiği teşebbüslerdir.

Osmanlı'nın silahlanma stratejisini etkin bir şekilde analiz edebilmek için, içteki ve dıştaki çetrefilli ilişkiler sarmalında bazı önemli süreçler, bölüm kapsamına alınmıştır. Bunlardan ilki; 1908 devriminin askeri ve siyasi boyutu ve silahlanma stratejisinin bu ilişkiler etrafında geçirdiği dönüşümdür. Bu süreçte, özellikle Almanya ile kâdim silah kardeşliğinin hangi boyutlara ulaştığı irdelenecektir. Diğer taraftan Alman Askeri Misyonu ve bu misyonun lideri konumunda olan Goltz Paşa'nın Osmanlı silahlanmasına yaptığı etkiler tartışılacaktır.

Son olarak Osmanlı'nın tedarik ettiği silahları Rumeli ve Çanakkale coğrafyası baz alınarak ne şekilde konuşlandırdığı ve böylece etkin bir silahlanma stratejisi izleyip izleyemediği ortaya koyulacaktır. Bu kapsamda, Balkan savaşları ve I. Dünya Savaşı örnek olarak alınmıştır.

“*Osmanlı Silah ve Mühimmat Üretiminde Modern Teknolojiye Geçiş*” başlıklı üçüncü ve son bölümde, imparatorluk bünyesinde kurulan askeri sınai kompleks ve fabrikaların gelişimi ve üretim kapasiteleri mercek altına alınacaktır. Bu anlamda çalışmanın kapsamına alınan işletmeler, büyük ölçüde 19. Yüzyılın ilk yarısında yaşanan birinci sanayi sıçraması sırasında kurulan ve daha sonra bir sanayi kompleksine dönüşen Zeytinburnu demir fabrikası, Dumansız barut fabrikası ve Osmanlı'nın kemikleşmiş harp sanayii olan Tophane-i Amire fabrikalarıdır. Ayrıca, birer Alman teşekkülü olarak Tersane-i Amire dahilinde kurulan mermi fabrikası, İstinye döküm merkezi ve Makriköy dumansız barut fabrikası da bu çalışma kapsamında incelenecek olan işletmelerdir. Bölümün amacı, Osmanlı'nın 19. Yüzyılın son çeyreğinden başlayarak dünya savaşının sonuna kadar geçen sürede silah endüstrisini analiz etmek ve yeni teknolojiyi teşekküllerinde ne şekilde benimseyebildiğini ortaya koymaktır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Tarihsel bir süreci kapsayan araştırmamızda yöntem olarak *Tarihsel yöntem* kullanılmıştır. Bu yönetime göre, araştırılan dönemden kalan belge ve bulguların sistematik olarak değerlendirilmesi gerekir.²⁹ Ayrıca, Osmanlı'nın askeri yapısındaki değişimlerin

²⁹Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2013.

silahlanma ve mühimmat üretim faaliyetlerini nasıl etkilediği, *örnekleme yöntemi*³⁰ ile değerlendirilmiştir.

Araştırma problemiğimizde kullanılan arşiv belgelerinin tasnifi ve bu belgelerden edinilen verilerin incelenmesi, analiz edilmesi ve bulguya dönüştürülmesinde nitel araştırma metodu³¹ çerçevesinde *doküman ve içerik analizi* teknik ve yöntemleri kullanılmıştır. Öncelikle elde ettiğimiz dokümanların analizi yapılarak, hangi dokümanların önemli olduğu ve veri kaynağı olarak kullanılabilceği tasniflenmiştir. Araştırmamızda dokümanlardan elde edilen verileri açıklayabilecek kavramlara içerik yani muhteva analizi yöntemiyle ulaşılmıştır.

3. Kaynaklar

a. Arşiv Kaynakları

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Cihan Harbi'nin son bulmasına kadar geçen sürede Osmanlı'nın savaşma kapasitesi³², savaşçılık ile ilgili algısı ve son olarak harbiyesine yönelik dönüşümün tasvir edilmesi için, arşiv vesikalarına başvurmak gerekmektedir. Bu vesikalar Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilir. Bilindiği gibi belgenin düzenleyicisi devlettir ve bu belgelerde ağırlıklı olarak devlet görülür. Dolayısıyla, devletin

³⁰Bu yöntem ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *a.g.e.*, s. 129.

³¹Yıldırım-Şimşek, *a.g.e.*, s. 129.

³² Kahraman Şakul, İngilizce Literatürde "warfare" olarak geçen kelimenin karşılığı olarak "harbiye" kelimesini kullanmıştır. Savaş taktiği, savaş teknolojisi, yönetimi ve iiaşesi gibi askeri işleri tek bir kelime içinde anlatan "warfare" kelimesinin şimdiye kadar Türkçe karşılığına literatürde rastlanmamıştır. Şakul, bu durumu, Osmanlıların askeri işleri ile ilgili çalışmaların tarih yazıcılığında ne kadar ihmal edildiğinin bir kanıtı olarak görüyor. Bkz. Kahraman Şakul, "Osmanlı Harbiyesi Üzerine bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1,2, 2003, s.1. Bu çalışmanın problemiği açısından, Osmanlı'nın savaş meydanındaki teknik gücünü ortaya koymak amacıyla savaşma kapasitesi söylemi uygun bulunmuştur.

denetleyici ve düzenleyici bir güç olarak Osmanlı askeriyesine yönelik tüm politikaları, yazışmaları, kararları gibi süreçler, arşiv vesikalarında bulunmaktadır.³³ Devletin mutlak iktidarı, II. Abdülhamid devrinde de, iktidarın sembolü haline gelen Yıldız Sarayı'nda biriken belge, defter ve gazetelerde de görülmektedir. Bu dönemde padişahın bütün meseleler hakkında malumat edinme isteği, en ufak bir bilgiye kadar kayıt altına alınmıştır.³⁴ Dolayısıyla, 19. yüzyıl araştırmacısı için Yıldız Sarayı Arşivi hazine niteliğindedir. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı sırasında başta Sadaret olmak üzere tüm devlet dairelerinden gelen bilgileri bu arşivde bulmak mümkündür.³⁵ Bu çalışma kapsamında, Yıldız Sarayı Arşiv Belgelerinden Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS.), Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A. RES.), Sadrazam Kamil Paşa Evrakı (Yıldız Esas Evrakına ek), Mütevenni Maruzat Evrakı (Y.MTV.), Yıldız Perâkende Askeri Evrakı (Y.PRK.ASK.), Yıldız Perâkende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK. MYD.) ve Yıldız Tasnifi Perâkende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı belgeleri kullanılmıştır. Ayrıca, Saray ile Sadaret arasındaki yazışmaların tasniflendiği Bâb-1 Âlî Evrak Odası'na ait Arşiv Defterleri (BEO) ile Bâb-1 Âlî Evrak Odası Siyasi Defterleri (BEO.SYS) kullanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde maliyenin eli ile yapılmış masrafların gösterildiği Masârifat Muhasebeciliği Defterleri (ML.MSF.), çoğunlukla idari ve askeri kadrolarda bulunanların maaş, askeri fabrikalara ait binaların keşif, inşa ve tamir masraflarını tespit eder. Ayrıca,

³³ Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013., s.75.

³⁴ Hacı Osman Yıldırım, Nazım Yılmaz, Yusuf İhsan Genç (Ed.), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını*, İstanbul, 2000, s. 291.

tophane, dökümhane, tüfekhane gibi askeri işletmeler için satın alınan aletler ve makinaların bilgileri bu tasnifte ihtiva edilir.³⁶ Bu çalışmada, bahsedilen defterlerden yararlanılmıştır.

1892'den sonra nezaretlere göre tanzim edilen ve her nezaret için müstakil olarak düzenlenen defterlerden, bu çalışma konusu için Dosya Usulü İrade Defterleri (DUİT) ile bunların dâhiliye kısımlarına (İ.DH.) ait vesikalar bu tez çalışmasında kullanılmıştır.

Silah ithalatı ve üretiminde, Osmanlı'nın irtibatta bulunduğu Batı ülkelerinin arşiv vesikaları, Osmanlı'nın geçirdiği dönüşümü dışarıdan izleyen ve bu dönüşüme dahil olan aktörlerin politikalarını analiz etmek açısından son derece önemlidir. Özellikle 19. Yüzyılda Osmanlı'nın küresel dünya sistemine eklemlenmesi, devletin gerek askeri gerekse diplomasi kanallarını etkin bir şekilde kullanmasını sağlamıştır. Öte yandan, aynı durum Osmanlı'nın çağdaşları için de geçerlidir. Erken modern dönem sefaretlerinin, modern uygulamaları olan büyükelçilikler, çeşitli işbirlikleri, sivil toplum kuruluşları ve nihayet askeri misyonlar Osmanlı'nın dönüşümünü ilgiyle izleyen Avrupalılar için kurguladıkları muhtelif istihbarat kaynaklarıdır. Tezin ortaya koyduğu problematik açısından yararlanılan yabancı arşiv kaynaklarından ilki, Berlin'de bulunan *Politisches Archiv des Auswärtigen Amt* (PA.AA), Alman Dış İşleri Arşivi'dir. Özellikle *Militär und Marine Angelegenheit* (Askeri ve Bahriye Tasnifi) defterlerinin 142 numaralı (*Türkei No: 142*) tasnifinde bulunan vesikalar arasında diplomatik yazışmalar ve İstanbul'da görevlendirilen askeri heyet başkanlarının raporları ilgi çekicidir. Bunun yanında, 197 numaralı (*Türkei No: 197*) tasnifte bulunan *Deutsche Wirtschaft und Industrielle Unternehmungen* (Alman iktisadi ve sanayi girişim teşebbüsleri)

³⁶ Hacı Osman Yıldırım, Nazım Yılmaz, Yusuf İhsan Genç (Ed.), *a.g.e.*, s. 287.

isimli defter, muhtelif Alman silah fabrikalarının İstanbul'da bulunan acentaları ve Alman hükümeti ile sürdürdükleri yazışmalarını kapsar.

Alman arşivleri arasında önemli vesikalara sahip olan arşivlerden biri de Freiburg'da bulunan *Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv*, (Alman Federal Arşivi-Askeri Arşiv)'dir.³⁷ Bu arşiv kapsamında faydalanılan vesikalardan biri RM-40 tasnifi altında bulunan *Dienst und Kommandostellen im Mittelmeer und im Osmanischen Reich* (Akdeniz'de Konuşlanan Karargah ve Hizmet Birimi)'dir. Bu tasnif dâhilinde Osmanlı'ya ihraç edilen donanma toplarının cinsleri ve mühimmat miktarları yer almaktadır. Bunun yanında *Stahlfabrik Türkei* (Osmanlı Çelik Fabrikası) tasnifi, Osmanlı bünyesinde Almanlar tarafından kurulan çelik ve ağır sanayi fabrikalarına ait detaylı raporlar sunar. N737 *Nachlass Goltz Pacha* defteri, Goltz Paşa'nın yazışmaları, mektupları ve raporlarından oluşmaktadır.

Federal Arşiv'in Berlin'deki hizmet binasında (*Bundesarchiv Berliner Dienststellen*), bulunan ve tez kapsamında edinilen defterler; *Artillerie und Munitions Transfer* (Top ve mühimmat transferi), Auftr. Nr. 222 *Waffenfabrik Mauser, Adolf Abteilung Frank* (Mauser Fabrikası, Adolf Frank Lojistik Şirketi), *Einfuhr von Metallen in der Türkei* (Osmanlı Devleti'ne gönderilen metaller), *Handel und Zoll Politik in der Türkei* (Osmanlı'nın Ticaret ve Gümrük Politikası), *Türkische Armee* (Osmanlı Ordusu) ve *Krupp Engineers in der Türkei* (Osmanlı'daki Krupp Mühendisleri)'dir.

³⁷ Bu tez çalışmasında askeri arşiv olarak sadece Alman Askeri Arşivi'nden yararlanılmıştır. Ankara'da bulunan Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi'ne bu tezin araştırmacısı tarafından gönderilen araştırma izni müracaat talebi, bürokratik engellere takılmış ve gerekli olan izin sadece "1"iş günü için verilmiş olup, araştırma tamamlanamamıştır. Aynı engel, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Kütüphanesi için de söz konusu olmuş, bu nedenle askeri müze kütüphanesinden de yararlanılamamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Krupp Firması ile ilişkileri Almanya'nın Essen şehrinde bulunan Historisches Archiv Krupp (HA, Krupp), Tarihi Krupp Arşivi'nden elde edilen vesikalar ile analiz edilmiştir. Bu kapsamda, FAH, *Familie Archive Essen* (Essen Aile Arşivi) tasnifi, Osmanlı ve Krupp Firması arasındaki silah ticaretini tarihsel olarak ortaya koyar. Nu arşiv kapsamında yararlanılan diğer tasnifler sırasıyla şu şekildedir; *Bericht Beckmann, Erfahrungen im Kriegsmaterial* (Savaş malzemesi transferi ile ilgili Beckmann tarafından yazılan raporlar), *Carl Menshausen Resume* (Carl Menshausen'nin Özgeçmişi), *Verbot Lieferung von Geschütze an fremden Staaten 1892-1894* (Yabancı ülkelere uygulanan mühimmat ithalat yasakları)'dır.

Silah ticaretinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Birleşik Devletleri ile başlattığı ilişkiler, Washington D.C'de bulunan *National Archives at College Park, Maryland, NARA* (Amerikan Ulusal Arşivi) tasniflerinde bulunan vesikalar vasıtasıyla analiz edilmiştir. Özellikle dönemin önemli silah firması Providence Tool Company ile Osmanlı Devleti arasındaki silah ithalatı ve bunun Amerikan diplomasisine yansıyan yazışmaları *Notes from the Turkish Legation 1867-1906 (Osmanlı elçiliği ile yazışmalar)* tasnifi ile aydınlatılmıştır.

b. Süreli Yayınlar

Bu tez çalışmasında, mercek altına alınan dönemi daha yakından incelemek amacıyla basın-yayın organlarına ve iletişim kaynaklarına başvurulmuştur. Bu kapsamda, özellikle II. Meşrutiyet'in özgürlükçü ortamında gelişme fırsatı bulan süreli yayınlarda vatana ve millete hizmet etme duygusunun hep ön plana çıkarıldığı görülmüştür. Aynı politika, dönemin askeriye ile ilgili olan dergi ve gazetelerinde de saptanır. Bu yayınlarda Osmanlı

ordusu ve Osmanlı askeri yüceltilir. İstanbul'da bulunan Atatürk Kitaplığı Arşivi'nden bu kapsamda edinilen süreli yayınlar şunlardır; *Asker Dergisi* (1324-1325 yılları arasındaki sayıları), *Harp Mecmuası* (Teşrin 1331, Receb 1334), *Müdafa-yı Milliye* (Şubat 1326, Mart 1327, Nisan 1327)), *Ordu ve Donanma* (Mart 1328, Nisan 1328, Haziran 1328, Temmuz 1328, Nisan 1330). Ayrıca, Osmanlı endüstrisine ile ilgili İstanbul Sanayi Odası Dergisi (Mart 1969) kullanılmıştır. Öte yandan, bir propoganda aracı olarak da telakki edilmesi gereken bu yayınların, zaman zaman kati tahliller yerine mübalağa varacak derecede analizler yaptığı ve bu yolla savaşların sivillere yönelik meşrulaştırıldığı görülmüştür. Dolayısıyla, aynı vesika tahlilinde olduğu gibi Osmanlı'nın çağdaşı olan devletler tarafından yayınlanan diğer basın yayın organlarının da gözden geçirilmesi gerekli bulunmuştur. Osmanlı askeriyesi ile ilgili olarak yabancı arşivlerden edinilen süreli yayınlar şunlardır; *Deutsches Wehr, Zeitschrift für Heer und Flotte* (Alman Ordusu, Ordu ve Donanma Dergisi), *Miltär-Wochenblatt* (Haftalık Yayınlanan Askeri Gazete), 1874'den 1914' kadar olan sayıları incelenmiştir.. *Waffen und Wehr* (Ordu ve Silah), 1934 -1938 arasındaki sayıları incelenmiştir.³⁸

c. Tetkik Eserler

Son yıllarda askeri tarih alanında ezber bozan çalışmalar yapıldı. Bu alanda bilinenler, uzun yıllar askeriyeye mensup rütbeli tarihçilerin egemenliğinde kalmıştı. Genellikle cephe betimlemeleri, askeri taktikler ile silah talimnamelerinin transkriptleri bu alanda yapılan belli başlı çalışmalardı. Fakat, II. Dünya Savaşı'ndan sonra tarih disiplinde izlenen yeni yönelimler, özellikle sosyal ve kültür tarihçiliğinin ön plana çıkması,

³⁸ Bu süreli yayınlar, Almanya'nın Potsdam şehrinde bulunan ZMSBw, *Zentrum für Militärgeschichte und Socialwissenschaften der Bundeswehr* (Alman Genelkurmay Askeri ve Sosyal Bilimler Merkezi) Kütüphanesi'nden elde edilmiştir.

araştırmacıları savaş ve modern devletin oluşumu konularına itti. Ordunun toplumdaki ayrı düşünülmemeyeceği gerçeği üzerine düşünen ve tartışan Charles Tilly, Geoffrey Parker, David Ralston, Jeremy Black, gibi isimlerin çıkarımları Osmanlı tarihçileri arasında çokça kabul görmüştür.³⁹ Bu isimler arasında Osmanlı ordusunu çalışmalarına dahil eden kişilerden biri David Ralston'dur. Ralston'un *Importing the European Army, Military Techniques and Extra European World, 1600-1914* isimli çalışması, Avrupa dışındaki devletlerin askeri güç ve yeterliliklerini ele almıştır. Ralston, Büyük Petro döneminde Rusya, Osmanlı Ordusu (1750-1914), Mehmed Ali ve Mısır Ordusu, Reformasyon dönemlerinde Çin ve Japonya Ordusu'nu karşılaştırmalı bakış açısı ile tartıştığı tezinde sadece tetkik eserlerden faydalanmış olması nedeniyle Osmanlı'da ordu yapılanmasını tam anlamıyla okuyucuya aktaramamıştır. Öte yandan, Osmanlı askeri tarihi çalışmak isteyen Batılı araştırmacılara yol göstermesi açısından Ralston'un kitabı, bir nevi ders kitabı niteliğinde olup önemini korumaktadır.⁴⁰ Benzer bir çalışma da Osmanlı'nın 19. Yüzyılda silahlanma faaliyetleri ile ilgili yaptığı çalışmalar ile dikkat çeken Jonathan Grant tarafından yapılmıştır. 1999 senesinde ele aldığı makalesinde Grant⁴¹, Osmanlı gerileme paradigmasını yeniden ele almış, 15. ve 18. yüzyıllar arasında Osmanlı'nın silah transferini değerlendirmiştir. Grant silah üretimi ve silah nakli vasıtasıyla Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki üretim kapasitesinin ortaya çıkarılması gerektiğini ve ancak bundan sonra askeri gücünün doğru yere oturtulabileceğini belirtmiştir. Öte yandan, devletin

³⁹ Kahraman Şakul, "Batı'da ve Türkiye'de Yeni Askeri Tarihçilik", *Toplumsal Tarih*, 198, Haziran, 2010, s.s. 31-36.

⁴⁰ David Ralston, *Importing the European Army Military Techniques and Extra European World, 1600-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1990.

⁴¹ Jonathan Grant, "Rethinking the Ottoman 'Decline' Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History*, 10,1, 1999, s.s. 179-201.

silah ticareti ve üretim sürecini, Keith Krause'un⁴² silah ve mühimmat üreticilerini hiyerarşik bir düzlem içine alan, askeri teknolojinin genişlemesiyle ilgili ortaya attığı teorisi içinde değerlendirmiştir. Bu teoriye göre Osmanlılar üçüncü kademedeki üreticiler olup, mevcut teknolojiyi ancak kopyalayarak yeniden üretirler. Şakul, Krause'un ve dolayısıyla Grant'in referans aldığı bu tarz bir sınıflandırmayı, teknolojinin erken modern dönemde henüz belirleyici bir güç olmadığı görüşü ile problemlili görür.⁴³ Nitekim Krause ve Grant'in değerlendirmeleri Gabor Agoston'un çalışmaları ile çürütülmüştür. Arşiv kaynaklarına dayandırdığı çalışmalarında Agoston, Osmanlı'nın 18. yüzyıla kadar askeri teknoloji üretimini kapsamlı bir şekilde ele almış ve bu dönemde kalay hariç teknoloji üretimi açısından devletin kendi kendine yeterli olduğu tezini öne sürmüştür.⁴⁴ Diğer taraftan Krause'un eseri, 19. Yüzyılda küresel silahlanma yarışını anlamak açısından oldukça önemlidir.

Osmanlı'da silah ve mühimmat üretimine ilişkin kurumlar, imalathaneler ve dökümhanelerin kapsamlı betimlemelerini yapan Zafer Gölen⁴⁵, Birol Çetin⁴⁶ ve Salim

⁴² Krause'un teorisine göre askeri teknoloji inovasyon ile başlıyor, daha sonra hızla birinci kademedeki üreticilerin bu inovasyonu yayması ile devam ediyor, arkasından ikinci kademedeki üreticiler bunu teknolojik sınırlara uyarlıyorlar, üçüncü kademedeki üreticiler ise mevcut gelişmeleri alıp kopyalama usulü ile bu teknolojiyi yeniden üretiyorlar. Bkz. Keith Krause, *Arms and the State: Patterns of Military Production and Trade*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995. Krause'un teorisini kullanan Jonathan Grant'in makalesi Salim Aydın tarafından İngilizceden çevrilip, okuyuculara sunulmuştur. Bkz. Salim Aydın, "Osmanlı "Gerilemesini" Yeniden Düşünmek: Osmanlı Devleti'nde Askeri Teknolojinin Yayılması (15. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Kadar)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 19-20, 2011, s.s. 58-80.

⁴³ Şakul, "Osmanlı Harbiyesi Üzerine bir Literatür Değerlendirmesi", ..., s. 22.

⁴⁴ Agoston, *a.g.e.*, s.50

⁴⁵ Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire (18. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 2006.

⁴⁶ Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayii 1700-1900*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Aydüz⁴⁷, özellikle erken modern dönemde bu kurumların işleyiş ve üretim kapasitelerini ortaya koyarak önemli bir eksikliği kapatmışlardır.

Osmanlı askeriyesini, interdisipliner bir bakış açısı ile değerlendiren, ordu yapılanması, silahlanma, seferberlik ve celb konularını, iktisadi ve sosyolojik boyutları ile yeniden ele alan çalışmalar, önemli olduğu kadar genellikle erken modern dönem ile sınırlı kalmaları nedeni ile literatürde önemli bir eksikliğin de habercisi oldular. Bu eserleri okuyan araştırmacılar, kafalarında soru işaretleri ile kendilerini 19. yüzyılda bulurlar. Öte yandan, bu asrın dinamiklerini anlamak açısından bu eserler oldukça önemlidir. Bunlar arasında Gültekin Yıldız'ın *Neferin Adı Yok; Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Fatih Yeşil'in *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, Virginia Aksan, *Osmanlı Harpleri, 1700-1870 Kuşatılmış Bir İmparatorluk*, Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına, Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü ve Veysel Şimşek'in yüksek lisans tezi olan Ottoman Military Recruitment and the Recruit (1826-1853)* bulunmaktadır. Diğer taraftan, 19.yüzyılda Osmanlı seferberliğini anlatan Mehmet Beşikçi⁴⁸ ve genel anlamda tarihsel bir betimleme üslubu ile yazılan Edward Erickson⁴⁹ ve Mesut Uyar'ın Balkan ve I. Dünya Savaşı cephelerini anlatan eserleri, önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Edward Erickson ve rütbeli bir tarihçi olan Mesut Uyar, asker kökenli olmanın

⁴⁷Salim Aydüz, *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi (XV-XVI. Asırlarda)*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 2006.

⁴⁸ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

⁴⁹Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, (Çeviren: Tanju Akad), Kitapyayinevi, İstanbul, 2011, Edward J. Erickson, *Büyük Hezimet, Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, (Çeviren: Gül Çağalı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

verdiği avantajları kullanarak ATASE Arşiv belgelerinden faydalanmışlardır. Nerdeyse bir askeri tarih dizini oluşturacak kadar neşriyat yayınlayan yazarlar, sivil tarihçilerin alabildiği kısıtlı ve sınırlı araştırma izinleri nedeniyle mesafeli davrandıkları ATASE arşiv kaynaklarının çeşitliliğini gözler önüne serdiler. ATASE Arşivi'nin gelecek dönemlerde şeffaflaştırılması, yakın tarihimizde askeri malzeme üretimi yapan teşekküllerin daha detaylı analiz edilebilmesi açısından önem kazanacaktır.⁵⁰Bu tez çalışmasında silah ve mühimmat ithalatı ile ilgili olarak Alman arşivlerinden elde ettiği belgeler ile Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki silahlanma potansiyelini ortaya koyan Fahri Türk⁵¹ ve Naci Yorulmaz'ın⁵² çalışmalarından çokça faydalanılmıştır. Her iki çalışma da dünya savaşını kapsam dışı bırakmıştır.

Osmanlı'da endüstri devrimi sonrası seri üretime geçen askeri fabrikalar ile ilgili bilgiler ne yazık ki derli toplu olmaktan oldukça uzaktır. Osmanlı'da imalat sektörünü ele alan Donald Quataert, eserinde askeri malzeme imal eden teşebbüslere neredeyse hiç yer vermemiştir.⁵³ Benzer şekilde Çağlar Keyder⁵⁴ ve Şevket Pamuk⁵⁵ modern dönemde Osmanlı askeri fabrikalarına satır aralarında yer vermişlerdir. Bu tez çalışmasında, İstanbul'da bulunan askeri fabrika ve dökümhanelerin yerleşke ve coğrafi bilgileri için kent tarihi çalışan ve mimari yapıların tarihsel evrimi ile ilgili çalışmalar yapan yazarların eserlerinden

⁵⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi ile ilgili değerlendirmeleri ve eleştirileri için bkz. Gültekin Yıldız, "Bir De-Militarizasyon Projesi: Geç Osmanlı Askeri Tarih Araştırmalarını Sivilleştirmek", *Toplumsal Tarih*, 198, Haziran 2010, s.s. 44-53.

⁵¹ Fahri Türk, *Türkiye ve Almanya Arasında Silah Ticareti 1871-1914*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012.

⁵² Naci Yorulmaz, *Arming the Sultan: German Arms Trade and Diplomacy in the Ottoman Empire Before World War I*, I.B.Tauris, Londra, 2014.

⁵³ Donald Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü, Sanayi Devrim Çağında*, (Çeviren: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011

⁵⁴ Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey, A Study in Capitalist Development*, Verso Publication, Londra, 1987.

⁵⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

yararlanılmıştır. Bunlar arasında Zeynep Çelik⁵⁶'in 19. Yüzyılda, Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul isimli çalışması zikredilmeye değerdir.

⁵⁶ Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda, Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

I. BÖLÜM: 19. YÜZYILDA OSMANLI MUHAREBE ALGISI; DEVLET VE SAVAŞ

Osmanlı'nın 19. Yüzyılda değişen savaş algısını sindirebilmesi, onu muharebe alanını yeniden kurgulayabilmesine yardımcı oldu. Yeni muharebe algısı, tüm nüvelerini dünya savaşında sergilemiştir, fakat ordu hezimete uğramıştır. Diğer taraftan kazanılan güçlü militarist karakter Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda kendini ispat etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti de bu zihniyet üzerine kurgulanmıştır. Bu dönüşümün nedenleri anlaşılabilir nedenlerdir. Özellikle Balkan Savaşları'ndan İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemde resmi ve alternatif milliyetçi yönelimler, toplumun ideolojik ve kültürel yapısını değiştirmiştir. Tamamen dağılmış ve tarumar olmuş bir ordu ile toplum böyle bir mekanizmaya eklemlenmiştir.⁵⁷ Bu zihniyetin oluşmasında kuşkusuz devlet, yekpare aktör olmamış, cephede ve cephe gerisinde toplumun çeşitli katmanları da dönüşümü hızlandırmıştır. Devlet, kimi zaman bu dönüşüme bilinçli müdahaleler ile etki etmiş, ya da otoritesi dışında gelişen dinamikleri kendi lehine kullanmaya çalışmış ve çoğu zaman da başarılı olmuştur. Örneğin Balkan savaşlarından sonra Anadolu'nun akın akın göç kabul etmesi, askerlik yapmaya elverişli erkek nüfus oranını büyük ölçüde arttırmıştır. Nüfus artışı, celp dönemlerinde devletin elini ziyadesiyle güçlendirmiştir. Silah ve mühimmata erişim olanakları konusunda da devlet, 20. Yüzyılın başında emperyalist hırsların silah şirketleri nezdinde şiddetlendiği rekabet ortamını başarılı bir diplomasi ile manipüle edebilmiştir. Devletin değişime bile isteye dâhil olduğu ve bilinçli politikalar geliştirdiği sahalarda mevcuttur. Elini, paramiliter organlar vasıtasıyla kuvvetlendiren devletin bu süreçteki yardımcıları; ordu ve eğitim kurumları olmuştur.

⁵⁷ Güven Gürkan Öztan, *Türkiye'de Militarizm, Zihniyet, Pratik ve Propaganda*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 17.

Konuya, devlet ve devletin fiziksel şiddet araçlarını tekelinde toplamaya çalışan, bağlayıcı ve kural koyucu⁵⁸ yönü ile bakılmaya çalışılmasının nedeni aslında silahlanmanın çoğunlukla⁵⁹ devletin ve onun kadrosunda bulunan elitlerin tekelinde olmasından ileri gelir. Aslında bu söylem, devleti toplumdaki ayırdığı gerekçesiyle problemlili ve tarihsellikten uzak görülebilir.⁶⁰ Fakat, bu çalışmada amaç, devletin veya merkezi gücün şiddet kullanma ve/veya şiddet araçlarına sahip olma mekanizmasını, onu toplumsal olgudan ayırarak analiz etmek değildir. Askeri tarih çalışmalarında toplumsal ilişkiler ve devlet-toplum diyalektiğini ortaya koyarak yapılması gereken analizler vardır. Örneğin, ordu yapılanmaları ve insan kaynağı analizleri bu çalışmalar kapsamına girer. Bunlar, bu tez çalışmasının sınırlarını aşan konulardır. Fiziksel şiddet araçları, bu çalışmada devletin silahlanma potansiyeli ve bu doğrultuda edinmeye çalıştığı modern savaş araçlarıdır. Ancak, devletin modern savaş stratejisini sindirme yolunda muharebe algısını dönüştüren bazı unsurları benimseme süreci bu bölümün kapsamına alınmıştır.

Bu bölümde öncelikle merkezi idarenin savaşlarda değişen rolünün anlaşılmasına yardımcı olacak devlet kuramları etraflıca tartışılacaktır. Özellikle Charles Tilly, Micheal Mann ve Gianfranco Poggi'nin devlet ve şiddet kuramları temel alınmış, savaşların devlet

⁵⁸ Michael Mann, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm, Politik Sosyoloji İncelemeleri*, (Çeviren: Semih Türkoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, İstanbul, s. 4.

⁵⁹ Osmanlı'nın 19. ve 20. Yüzyılda dünya savaşına kadar geçen sürede tecrübe ettiği savaşlar, genelde savunma savaşlarıydı. Michael Mann'ın devletin işlevlerini tartıştığı tezinde belirttiği üzere baskın olan işlevlerden belki de en önemlisi devletin askeri savunma ve saldırı araçlarını düzenleyici rolüydü. Savunma, Mann'a göre ortak bir şekilde yapılabilirken, saldırı savaşlarında genellikle özel bir takım nedenler mevcuttur. Saldırı savaşlarında aristokrat, tüccar ya da kapitalist sınıf fraksiyonları da ortak çıkarlar çerçevesinde devreye girebilir. Dolayısıyla Osmanlı nezdinde I. Dünya savaşı ülkenin dâhili çıkarları göz önüne alınarak Almanya ile ittifak ilişkisi içinde girişilen planlı bir saldırı savaşıydı. Bu nedenle Osmanlı silahlanması dünya savaşı ile öncesi arasındaki dönemle farklılık arz eder. Bkz. Mann, *a.g.e.*, s. 13.

⁶⁰ Güney Çeğin, Ümit Kurt, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Politik Şiddetin Tedrici Tekâmülü: Dikey ve Yatay Mekanizmalar Hakkında Bir Çevreleme Denemesi", *Kıyam ve Kıtâl, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devletin İnşası ve Kolektif Şiddet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları (Ed. Güney Çeğin, Ümit Kurt), İstanbul, 2015.

bürokrasisini güçlendirdiği yolundaki tezleri Osmanlı'nın 19. ve 20. yüzyıldaki modern muharebe tecrübelerini anlama açısından ele alınmıştır. Bölümün temel tezi, modern ordu yapılanmaları, silah teknolojisinde gözlemlenen gelişmeler, ağır silahların kullanımı ve tekelleştirilmesinin makro düzeyde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da merkezi otoriteye önemli avantajlar sağladığı yönündedir.⁶¹ Diğer taraftan modern merkezi devletin inşasında karar alma mekanizmalarını kuvvetlendirmek maksadıyla ortaya çıkan anayasal gelişmelerin ve kanunlaştırma hareketlerinin de, muharebe araçlarının temin ve üretimini de düzenleyerek söz konusu araçlara ulaşımı kolaylaştırdığı düşünülmektedir.

Silahlar, onu kullanacak olan neferler için tasarlanmıştır. Dolayısıyla 19. yüzyılın modern silah teknolojisi ve Osmanlı'nın bu anlamdaki dönüşümü özetlendikten sonra, dönüşüm bağlamında bu dönemin yeni nefer tanımı yapılmalıdır. Osmanlı'da muharebe alanının değişimi, sadece teknoloji ile sınırlı kalmamış, savaşçılık mesleğini icra eden rütbeli subaylar ve onların emri altındaki neferlerin de değişimine sahne olmuştur. Her şeyden önce militarist devletlerde genel kanı şudur; 19. yüzyıl savaşçısı, tabii olduğu toprakların insanı ve vatandaşdır. Dolayısıyla savaşmak için nedeni vardır, yoksa da mutlaka olmalıdır ve bunu empoze etme görevi de yine devlet bürokrasisine düşer. Bu nedenle, II. Meşrutiyet'in siyasi kadroları “Yurttaşlar Cemaatinin” inşasında ordu ve okul yapılanmaları üzerinde özellikle durmuşlardır.⁶²

⁶¹ Jeremy Black, *Savaş ve Dünya, Askeri Güç ve Dünyanın Kaderi 1450-2000*, (Çeviren: Yeliz Özkan), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, s. 19.

⁶² Füsun Üstel, “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, (Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil), İstanbul, 2004.

Savaşın bilimselleşmesi ve rasyonelleşmesinin temelleri, Osmanlı'da askeri modernizasyon çalışmaları ışığında kurulan mühendishaneler ve askeri okullar ile 18. yüzyılda atılmıştı. Okullaşma ile birlikte modern strateji, taktik, organizasyon, talim ve terbiye gibi dersler müfredata eklenmiş, böylece savaş tahmin edilebilir, rasyonel bir durum haline gelmiştir.⁶³ 19. yüzyılda Osmanlı siyasi düşüncesi ve rejiminin dönüşmesi de ordunun merkezileşmesine ve böylece muharebe algısının değişmesine yardımcı olmuştur. Bu dönüşüm, Osmanlı rejimini sağlam bir komuta birliği yönetiminde işleyen münferit bir askeri organizasyon çerçevesinde güçlendirmeyi hedeflemiştir. Dahası, sadece devletin merkezileştirilmesinde değil, askeriye'nin toplum içinde yeniden tanımlanması sürecinde de önemli bir ilerleme olmuştur.⁶⁴

Rejim, toplumu kendisine savaşmak için gerekli araçları (mali kaynaklar ve insan kaynağı) sağlamakla yükümlü kılmış, bu kaynakları toplumdan çekebilme kuvvetini her daim ortaya koymuştur.⁶⁵ Devletin altyapısal kaynaklarını kullanarak temin ettiği asker, talimli ve tek tip olmalı, ve en son teknoloji ile donatılmalıydı. Bu noktada askerlerin depolitize

⁶³ Fatih Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik Yapı ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 155. Yeşil, savaşların rasyonelleşmesi ile merkezi devlet oluşumu arasında doğru orantılı bir ilişki kurmuştur. Orduların merkezileşmesi, sadece silah ve mühimmat temini ve temin edilen silahların depolanması hususunda değil aynı zamanda ordunun giyecek ve iaşe problemlerinin çözümü için de planlı bir iane işlemini gerekli kılmıştır. Dolayısıyla, bu ihtiyaçları karşılayacak merkezi bir bürokrasinin temelleri atılmıştır. Bkz. Yeşil, *a.g.e.*, s. 155. Bu anlamda 19. yüzyılda kurulan Teçhizat-ı Askeriyye Nezareti, ordunun silah ve mühimmat ihtiyacı için iane sürecini yürütmüştür. Bu tezin III. Bölümünde konu ile ilgili detaylı bilgi bulunmaktadır. Modern dönem savaşlarını, ortaçağ savaşlarından ayıran en dikkat çekici özellik, savaşın kurumsallaşması ve merkezi bürokrasi tarafından yönetiliyor olmasıdır. Ortaçağ savaşlarında, bireysel mücadelenin niteliği önemlidir, müşterek bir askeri çabaya ve toplu düzene önem atfedilmemiştir. Bu nedenle, feodal yaşam tarzı, kişisel eğitim, yetenek ve karakteristik özelliklerin ön plana alındığı bir askeri zihniyeti ortaya koyar. Bu zihniyet de ordulara yansır. Bkz. Reinhard Bendix, *Kings or People, Power and the Mandate to Rule*, University of California Press, Los Angeles 1980, s.230.

⁶⁴ Şükrü Hanioglu, "Civil-Military Relations in the Second Constitutional Period 1908-1918", *Turkish Studies*, 12:2, 2011 s.177, Erişim Tarihi: 13.11.2012.

⁶⁵ Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 12

olması ve sadece savaşmaya yönelik bir hedefe bağlı kalması beklenmekteydi. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde "tebaa"dan vatandaşa geçiş sürecinde, itaat ve vatanseverlik kavramlarının ordu bünyesinde hayat bulması, dönüşümün temel taşlarını oluşturur. Meşrutiyet vatandaşının sivil katılımı yanında ordu, bu özellikleri ile Meşrutiyet vatandaşlığının militan cephesini ortaya koymuştur.⁶⁶

Merkezi otoritenin güçlenmesine yardımcı olan diğer bir unsur da dönem muharebelerinin, cephe ile cephe gerisini bir araya getiren topyekûn savaşlara doğru evrilmiş olmasıydı. Osmanlı'nın 19. Yüzyıl muharebeleri ve daha sonra büyük felaketlerle sonuçlanan Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı, topyekûn savaş kavramıyla nitelenen muharebelerin özelliklerini taşır. Endüstriyel savaş teknolojisi ile zorunlu askerlik sistemi ve devletin merkezileşmesiyle beraber kitle ordularının ortaya çıkış serüveni topyekûn savaşın üç önemli özelliğidir ve Osmanlı muharebeleri bu gelişmelerden ziyadesiyle nasibini almıştır.⁶⁷

1.1."Devletler Savaş Yapar Savaş da Devleti Yapar"

Devletlerin savaşma kapasitesi özellikle Marksist ve realist tarihsel yazımında devletlerin gayri safi milli hasıla rakamları baz alınarak ölçüle gelmiştir. Son yıllarda yapılan araştırmalar ise askeri gücü, devletlerin vergi tahsilatını toplumdan çekebilme kapasitesini baz alarak ortaya koymuş ve bunu sosyolojik-mali analizler çerçevesinde "göreceli siyasi güç" tanımı kapsamında işlemiştir.⁶⁸ John Hobson, devlet ve devletin altyapısal gücünü bu araştırmaların merkezine çekmeye çalışan akademisyenlerden biridir. Hobson, devlet gücünün

⁶⁶ Üstel, a.g.m., s.177.

⁶⁷ Mehmet Beşikçi, "Topyekûn Savaş Kavramı ve Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi", *Toplumsal Tarih*, 198, Haziran 2010, s. 3.

⁶⁸ John M. Hobson, *The Wealth of States; A Comparative Sociology of International Economic and Political Change*, Cambridge University Press, 1997, New York, s.7.

lkeler arasında farklı biçimlerde tezahür ettiğini ortaya koymaktadır. Buna göre devletin gücü, aynı zamanda kendisinin siyasi kapasitesini de belirler. Devletler, güçlerini kurumsal niteliklerinden aldıkları gibi sosyal faktörlerinden de almaktadırlar. Buna bağlı olarak, devletler "göreceli siyasi glerine" farklı derecelerde ulaşabilmektedirler. Hobson, göreceli siyasi kapasitesinin kuvvetli olduğu İngiltere, zayıf olduğu Rusya ve ikisinin arasındaki Almanya, Birleşik Devletler, Kanada ve İsveç'i örnek olarak göstermektedir. Hobson'a göre bu tarzdaki bir derecelendirme farklı sosyal ve ekonomik sonuçlar ortaya koymakla birlikte ticaret politikası ve savaşma kapasitesi ile ilgili farklı sonuçlar da doğurabilirdi.⁶⁹

18. yüzyılda feodal unsurların ve stndestaat⁷⁰'ların çöküşünün önemli bir sonucu da feodal lordların askeri önemlerini ve buna bağlı olarak zgn siyasal görevlerini yitirmiş olmalarıydı. Her ne kadar küçük bir seçkin grubun yesi olarak feodal lordun askeri etkinliği çok önceden sona ermiş olsa bile, soylular bir kaç yüzyıl daha diğer askeri işlevleri yerine getirmek ile yükümlü kılınmışlardır. Ancak, devletlerarası yeni siyasal ortamların ortaya çıkardığı savaş teknolojisindeki maddi ve beşeri gelişme, genellikle kısa çarpışmalara katılmak üzere toplanan, bilgi ve beceriden yoksun yalnız kaba kuvvete dayalı bir savaşma modeli izleyen soyluları askeri ayrıcalıklardan mahrum etmeyi başarmıştır.⁷¹ Savaşlardaki en önemli teknolojik gelişme, ateş gücünün ön plana çıkması, kale tasarımında devrim iken; beşeri anlamda ise erken modern dönemde savaşların daha uzun sürmesiyle birlikte asker sayısına olan ihtiyaın artması ve böylece orduların büyümesi idi.⁷² Dönemin muharebelerinin

⁶⁹ Hobson, *a.g.e.*, s. 10.

⁷⁰ *Stndestaatt (şehir devletleri)* kavramının ayrıntılı bir tahlili için Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi*, (eviren: şule Kut), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s.53-47.

⁷¹ Poggi, *a.g.e.*, s.83-84

⁷² Geoffrey Parker, "Hanedan Savaşları", Geoffrey Parker (Ed.), *Cambridge Savaş Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 163.

başlıca hedefi, surlarla çevrili kentleri kuşatmak ve güçlü kaleleri yerle bir etmektir. Dolayısıyla, piyade odaklı muharebeler etkindi, siperlerde veya surlarda yetenekli birer silahşor olan piyadeler, savunmasız görünen süvarilere nazaran daha önemliydi. Ayrıca devlet, tek süvari içi yapacağı harcamayı orduya birçok piyade olarak mali yarar da sağlıyordu. Fakat, kısa vadede kârlı gibi görünen bu durum; uzun vadede problemlere neden oldu. Birincisi, devletler sefer mevsimlerinde besleyebileceklerinden çok asker aldılar, bu da ciddi bir disiplin sorunu ortaya çıkardı. İkincisi, askerlerin birçoğu sivil görevlerinden çekilmek suretiyle gönülsüzce askere alındılar ve bu yüzden bazen ayaklandılar, bazen de firar ettiler. Devletlerin kaotik olan bu manzaraya karşı aldığı önlem; sözleşmeli, profesyonel paralı askerlerdi. Bu, aynı zamanda devletin elini güçlendiren başka bir gelişme oldu.⁷³

Modern dönemde devletin gelişimi ve iktidarın kaynaklarını analiz ederek, “moderniteye giden rotaların çoğul stratejisini⁷⁴” yeniden tanımlamaya çalışan yazarlar, ilham kaynağı olarak Max Weber’in üç farklı neden çerçevesinde açıkladığı devlet gelişim teorisinden etkilenmişlerdi. Weber’in ortaya koyduğu nedenler; modern dönemde daimi bir orduya duyulan ihtiyaç, yeknesak hukuk ve vergilendirme ile tektip teknik ve öngörülebilir hizmetleri oluşturan kapitalist girişimlere olan ihtiyaçlar idi. Poggi ise, Marx’ın nedenlerini devletin istilacı niyetleri ile güçlendirmiş, sınıfsal ve plüralist mekanizmalarla olan ilişkilerini göz önüne almıştır. Elit teorisine popülerlik kazandıran yazarlardan biri olan Poggi, devlet elitlerinin toplum üzerindeki dağılımsal gücünü vurgulamaktadır. Bu durumda, devletler

⁷³ Parker, a.g.e., s. 165.

⁷⁴ Tim Jacoby, Micheal Mann, *Social Power and the Turkish State*, Routledge Publications, New York, 2004.

aktördür ve aynı zamanda çoğul çıkarlar için hizmet ederler, partizandır ve belirli sınıfları kayırırlar, sonuç olarak istilacıdır ve kendi çıkarlarını ön plana alırlar.⁷⁵

Poggi, üç ana toplumsal iktidar (güç) biçiminden bahsetmektedir. Bunlar; ekonomik, kuralcı ve siyasal iktidardır. Birbirlerinden farklı temellere sahip olan bu iktidar biçimleri, sırasıyla şunlara dayanmaktadır: Kritik önem taşıyan maddi kaynakların kontrolü; toplumsal inanç, değer, normlar üzerindeki kontrol; zor kullanımı sürdürebilir kılma amacıyla kullanılacak maddi ve örgütsel olanaklar üzerindeki kontrol. Bu üç farklı iktidar da, toplumun mutlak kaynağını, bu nüfusu oluşturan bireylerin eylemlerinin kullanımını ve gelişimini kontrol altına alarak yönlendirme gücüne sahiptir.⁷⁶ Poggi'nin devamlı rekabet içinde olduklarından bahsettiği bu üç iktidardan her biri diğerinin özerk etkisini engellemek için bir ölçüde diğerlerini kendine dönüştürerek büyümek ve güçlenmek ister,⁷⁷ tıpkı Osmanlı örneğinde görülen devlet gelişim modelinde olduğu gibi. Osmanlı devletinin gücü, toplumsal grupların feda edilmesiyle değil, devletin bu grupları meşru kılarak kendi kaynaklarına katmasıyla artmıştır.⁷⁸

⁷⁵ Micheal Mann, *The Sources of Social Power, The Rise of Classes and Nation-States 1760-1914*, Cambridge University Press, New York, 1993, s.49.

⁷⁶ Gianfranco Poggi, *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, (Çeviren: Aysun Babacan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.10.

⁷⁷ Poggi, *a.g.e.*, s.10

⁷⁸ Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çeviren: Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.1-3. Tabii devlet, kendisinin en tepede olduğu bir toplumsal düzeni kurgulayarak, yani değişik toplumsal kesimleri, etkilerini kısıtlayarak ama yok etmeyerek kendisine bağlayacak ve güçlenecekti. Osmanlı bu mutlak güce mahkûmdu, çünkü iktisadi anlamda birinci önceliği ordu başta olmak üzere saray ve bürokrasi dahil kent ekonomisinin iaşesini sağlamaktı. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi, 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 87-88. 18. Yüzyılda ise durum bir nebze değişmişti. Yine, problemin kaynağı payitaht ile ordunun iāşe sorunuuydu. Aynı zamanda imparatorluğu, içte ve dışta mütemadiyen meşgul eden süreçler de söz konusuydu. Dışta, ardı arkası gelmeyen bir Osmanlı-Rus, Habsburg ve Fransız çekişmesi vardı. Ayrıca, Mısır'ın 1798-1801 yılları arasında Napolyon'un orduları tarafından işgal edilmesi, sonrasında Mehmet Ali Paşa ile II. Mahmud arasındaki güç mücadelesi askeri, yerel, entelektüel ve dini seçkin grupları ile çok taraflı pazarlığa girmenin gerekliliğini ortaya koydu. Bkz. Aksan,

Devletlerin meşrulaştırma ve dönüştürme kapasitelerini, zor (*coercion*) ve sermaye (*capital*) denetiminde gerçekleştirdikleri değişimler açısından inceleyen Charles Tilly, bu değişimlerin Avrupa kıtasında izlediği iki paralel yola atıfta bulunmaktadır. Tilly, patrimonyalizm olarak adlandırdığı ilk dönemi, Avrupa monarklarının genel olarak ihtiyaç duydukları sermayeyi denetimleri altındaki toprak ve nüfustan haraç ve kira olarak topladıkları bir zaman dilimi olarak görür.⁷⁹ Barrington Moore, bu dönemde feodalizmin genel olarak kırılmaya başladığını ve paraya egemen olmanın insanlara egemen olmaktan daha önemli sayıldığı bir sürece girildiğini ortaya koyar. Söz konusu bu değişiklik, toprağın bir yatırım aracı olarak görülmeye başladığı çağdaş döneme geçiş sürecini göstermekte, siyasi görevlerin ve yükümlülüklerin ortaçağda temeli olan toprak anlayışının bir kenara bırakıldığını ortaya koymaktadır. Özellikle 15. Yüzyıl İngiltere’inde bu durum, toprak sahipliğinin giderek ticarileşmesine olanak vermiştir.⁸⁰

Tilly’nin komisyonculuk olarak adlandırdığı ikinci dönem; özellikle 1400-1700 arasını ifade eden bu süreç, bağımsız bir sermayeden alınan borçların yardımıyla kârlı girişimlerin ve vergilerin toplandığı bir dönemdir. Moore’a göre, 18. yüzyılda devlet, mali aygıtlar üzerindeki hükümrancılığı sağlamlaştırmış ve bağımsız “müteahhit” müdahalesini gözle görülür bir şekilde azaltmıştır. Son dönem ise Tilly’nin uzmanlaşma çağıdır. Bu çağda

a.g.e., s. 4. Diğer taraftan, tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte askeri harcamaları finanse edebilmek için yerelde yeni bir aracı/girişimci gruba ihtiyaç vardı. Bir açıdan merkezi idarenin esnekliğini ortaya koyan bu merkez ile taşra arasındaki idari/askeri sözleşmenin aktörlerden biri de 18. yüzyılın yükselen gücü âyanıdır. Bkz. Kahraman Şakul, “The Evolution of Ottoman Military Logistical Systems in the Later Eighteenth Century: The Rise of a New Class of Military Entrepreneur”, *War, Entrepreneurs and the State in Europe and The Mediterranean, 1300-1800*, Brill Publication, (Ed. Jeff Fynn Paul), Leiden, 2014, s.s. 307-327. 19. Yüzyılda ise devletin kapitalizm ile karşılaşması ve ona eklenmesi aşamasında, eşraf ve âyanın, devletin taşra üzerinde sağladığı üst kültüre karşı diremediği gözlenir. Bkz. Reyhan, *a.g.e.*, s. 145.

⁷⁹ Tilly, *a.g.e.*, s. 99

⁸⁰ Barrington Moore.Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.33.

mali ve askeri aygıtlar tamamen birbirinden ayrılmış ve devlet sabit sermaye üzerindeki müdahalesini bir kez daha arttırmıştır.⁸¹

Avrupa devletlerinin sermaye ve zorun yoğunlaşması sırasında çizdikleri farklı rotalar arkasındaki gizi aydınlatmaya çalışırken Tilly, zor araçlarını yani savaşların ve devlet işlerinin yürütülmesinde, sınırları koruma faaliyetlerinde rol oynayan zorlayıcı araçları açıklamaya çalışıyor. Devletlerin fizyolojisi, diğer bir ifadeyle zor araçlarını kullanma nedenleri, özellikle ticaret ve toprak için giriştikleri mücadelelerde büyük önem kazanıyor. Kuşkusuz devletlerin zoru uygulayış ve kullanım biçimleri ile yoğunluğu ve zorun derecesi devletten devlete farklılık göstermekteydi⁸², ancak tüm bu süreçler tüm devletlerde merkezileşmiş bir otoritenin uygulanışı ile sonuçlandı.⁸³

Tilly, çözümlerinde Osmanlı örneğine fazla yer vermez. Fakat, çıkarımları çerçevesinde devletin merkezileşme hedefi ve bu hedefe ulaşmak için izlediği yolda, toplum ile yaşadığı etkileşim ve yeri geldiğinde onu dönüştürme becerisi Osmanlı tarih yazımında geniş yer bulmuştur.⁸⁴ Devlet, merkezi bir aktör olarak üzerinde hakimiyet kurduğu toplum ve sınıfları ile arasındaki tahakküm ilişkisi ve bu bağlamın gerektirdiklerini hesaba katarak hareket eder.⁸⁵ 19. yüzyılda da devlet, asker kaynağı sağlamak açısından, fakat daha da

⁸¹ Tilly, a.g.e., s. 100.

⁸² Tilly, a.g.e., s. 102. Tilly, sosyolojik çıkarımlarında savaş devlet oluşum teorisinin merkezine oturtuyor.

⁸³ Barkey, a.g.e., s. 2.

⁸⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, (Çeviren: Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, İstanbul, s. 13.

⁸⁵ Barkey, a.g.e., s. 11. Barkey, Tilly'nin çıkarımlarını ön plana alarak, Osmanlı'nın merkezi gücünü yıpratıcı eşkıyalık hareketinin devlet tarafından nasıl manipüle edildiğini, devletin bu kuvvetler ile pazarlığa oturarak ve onları manipüle ederek asker kaynağı yarattığını yazar. Böylece, Osmanlı'nın merkezi kuvveti açısından sendelediği dönemde, ordu bünyesinde gerçekleştirdiği reform çalışmaları, bir anlamda bu kuvvetini yeniden elinde tutmaya yönelik adımlar olarak da algılanabilir. Çünkü, Osmanlı da çağdaşları gibi, askeri gücünü arttırabilmek ve istikrarlı bir asker toplama stratejisi geliştirebilmek için merkez ve taşra yönetimini iyi kurgulamak ve dengede tutmak zorundaydı. Merkezi hükümet açısından oldukça çetrefilli olan bu süreç,

önemlisi ne için savaştığını bilen ve bildiği şey uğruna ölmeyi göze alan neferler yetiştirebilmek amacıyla merkezi gücünü manipüle edici kuvvet olarak kullanır. Bu bağlamda elini kuvvetlendirmek açısından en önemli propaganda aracı, neferi elindeki tüfekten de önce en büyük silahı olan bedeni ile kuvvetlendirmektir. Bu nedenle, talim ve terbiye ile bedensel eğitim ve spor faaliyetleri 19. yüzyılda Osmanlı askeriyesinde geniş yer tutar. Ulusal devletin oluşum süreci de Tilly'e göre bu evrelerden geçer. Devletin, doğrudan hükmetme gücünün ürünü olarak, çeşitli bölge ve şehirleri denetimi altında tutan ve yönettiği toplumdan nispeten bağımsız, güçlü bir bürokratik aygıtı sahip bir örgütlenme modeli, ulusal devleti resmeder.⁸⁶

Bu mutlak kuvvet araçlarından biri de devletin, kaynakları kontrol etme becerisidir. Vergiler, nüfus sayımları, güvenlik teşkilatı (polis, jandarma gibi) gibi toplum düzenini sağlamaya yönelik iştirakler arasında asker toplama (celb) işlemleri de devlet tarafından, mutlak gücü vasıtasıyla yürütülür. Bu süreç içinde elbette kitleler arasından direnç gösterenler çıkacak hatta, rejim karşıtı gruplar ve hizipleşmeler vuku bulacaktır. Tilly, daha sonraki adımları, kapsamlı bir pazarlık süreci ve sonrasında verilenhak ve özgürlükler ile belirli imtiyazlar şeklinde tanımlar. Böylece, derin nüfuz etme süreci ve sonrasında gelen pazarlık ile yeni devlet oluşumları gündeme gelecektir.⁸⁷

Osmanlı'nın klasik döneminde savaşlar sırasında eyaletlerdeki ayan ve eyalet kuvvetlerine bağlılığın artması nedeniyle İstanbul'un ordu ve kaynaklar üzerindeki kontrolünü zayıflattı. Bu durum tımar sisteminin mükemmele yakın işleyişi devam ettiği sürece sorun teşkil etmedi. Ayrıca, Avrupa ordularının genişlemesi ve böylece askeri etkinliğin artması, Osmanlıları asker havuzlarını arttırma çabasına itti. Önceleri Osmanlı, yeniçeri sayısını arttırarak ve halktan topladığı yersiz yurtsuz levend askerlerini ordu bünyesine katarak bu sorunu çözmeye çalıştı, fakat asker sayısındaki artışlar tımar sistemine büyük zarar veriyordu, bu durum eyalet ayanlarının da askeri ve ekonomik özgürlüklerini ikiye katlamalarına sebep oldu. Dolayısıyla merkezi bürokrasiyi yeniden kuvvetlendirmek ve daimi orduyu revize etmek gerekiyordu. Gabor Agoston, "Doğu-Orta Avrupa'da İmparatorluklar ve Savaş, 1550-1750: Osmanlı-Habsburg Rekabeti ve Askeri Dönüşüm", *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, Timaş Yayınları (Ed. Gabor Agoston), İstanbul, 2012, s.s., 183-200.

⁸⁶ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 13. Tilly, insanların dinsel, dilsel ve simgesel kimlik ile bağlandığı devlet türü olarak ulusal devleti kendi tanımından ayırmaktadır.

⁸⁷ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, Basil Blackwell Inc., Oxford, 1990, s.25.

Savaşa hazırlık ve silahlanma faaliyetleri açısından da Tilly'e kulak vermek gerekir. Devletin silahlı kuvvetlerini oluşturması, ona mukavemet kazandırır. Çünkü, ordu yapılanması bütünleyici diğer unsurları da beraberinde getirir. Bunlar; iane ve iaşe mekanizmaları, bütçe uygulamaları, celb işlemleri⁸⁸ ve vergilendirme ile ilgili mekanizmalardır. Ayrıca silahlanma ve seferberlik, devlet mekanizmasının yetki alanlarını genişleten ve hatta yeni biçimlerde bürokratik oluşumların ortaya çıkmasına vesile olan bir süreçtir.⁸⁹

Tilly, çıkarımlarını topladığı *Bringing the State Back In* kitabında ilginç bir sonuca varıyor ve bunu makalesinin başına taşıyor. Aslında bir analogi olarak ortaya koyduğu çıkarımda Tilly, devleti savaş yapıcı ve merkezi gücünü kuvvetlendirici özellikleri ile örgütlü bir şiddet uygulayıcısı (manipülasyon yeteneği ile organize suç işleyen)⁹⁰ olarak ortaya koyuyor. Dolayısıyla Tilly'e göre devletler, meşru ve gayri meşru şiddet kullanımı arasındaki ayrımı, ancak silahlı kuvvetlerini tek tip ve daimi kurguladıkları zaman belirginleştiriyorlar.⁹¹

⁸⁸ Asker havuzu oluşturma konusunda Aksan, Tilly'ci argümanları takip ederek, Osmanlı'nın zorunlu askerlik hizmetine geçiş sürecinin temellerini, 18. yüzyılda askeri reformlar kanalıyla yaşadığı dönüşümde arar. Aksan'a göre, orduya marjinal kesimden aktarılan levent askerleri kendilerine merkez tarafından düzenli maaş ödenen, zorunlu milis kuvvetleri idi. Bunların, mobilizasyonu ve denetlenmesi, devlet bürokrasisini güçlendiriyordu. Daha sonraki dönemlerde geçilen kur'a sisteminin temelleri Aksan'a göre Osmanlı-Rus hezimetini sonrasında atılmıştı. Bkz. Şakul, a.g.m., s.19.

⁸⁹ Tilly, a.g.e., s. 70. Silahlanma kapsamında Osmanlı'nın 19. yüzyılda yoğun bir şekilde yürüttüğü silah ticareti, devlet bürokrasisinin de büyümesine neden olmuştu. Bu dönemde gerek Babıali'de gerek nezaretler kapsamında ve hatta devlet teşekküllerinde yeni oluşumlar meydana geldi. Yıldız Sarayı bünyesinde yer alan Yıldız Sarayı Mübayaat Komisyonu bunlardan biridir. Bkz. BOA, Y.MTV. 195/80, *Fişek imali ile ilgili olarak Yıldız Sarayı Mübayaat Komisyonu Raporu*, 11 Teşrinievvel 1315 (23 Ekim 1899), s.2.

⁹⁰ Eşkiyaların nefere, korsanların denizcilere dönüşmesi gibi. Bkz. Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime", Theda Skocpol, *Bringing the State Back In*, Cambridge University Press (Ed. Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer), New York, 1985, s. 172.

⁹¹ Tilly, a.g.m., s.8.

I.2. Osmanlı Ordusunda Teknolojik Dönüşümün Temelleri

Napolyon'un tahttan indirilmesi ve Büyük Frederick'in Prusya kralı olarak tahta çıkması ile başlayan ve 1740-1815 arasındaki dönemi kapsayan süreç, eski harp usulünün yeniden yapılandırıldığı ve yeni askeri sistemin kurgulanmaya başladığı bir zaman dilimini ortaya koyar. Bu süreçte eski sistem tamamen ortadan kalkmamış, yeni uygulamalar bu sistem içerisine entegre edilmiştir. Döneme damgasını vuran radikal değişimler, bürokrasi ve ordu yapılanmasını baz almış, insan gücü ve strateji üzerine yoğunlaşmıştır. Halk orduları, profesyonel orduların yerine geçmiş; saldırgan, hareketli ve mücadeleciler strateji teknikleri yerine kuşatma becerisi gerektiren ağır strateji teknikleri benimsenmiştir.⁹² Bu evrimsel süreç esasen askeri örgütlenme sisteminin değişmeye başladığı "askeri devrim" döneminde teknolojik ve taktiksel yeniliklerin de etkisiyle şekillenmiştir. Saldırı savaşlarından savunma savaşlarına doğru evirilen bu süreçte ateşli silahlar, top ve değişen savaş taktiklerinin önemi büyüktür.⁹³

Napolyon Savaşları ile çakışan silah teknolojisinde seri üretim faaliyetlerine geçiş sürecine kadar dünya, mühimmat üretiminde radikal bir yenilik ile karşılaşmadı. 1530'larda üretilen topun teknolojik özellikleri, bronzdan dökülmüş olması ve ağızdan dolma mekanizmasına sahip olmasıydı. Ayrıca demirden dökülmüş güller, taneli barut ile ateşleniyordu. Takip eden üç yüzyılda ateşli silah teknolojisinde ve silahların temel işlevlerinde elle tutulur gelişme olmadı. Öte yandan, tüfek teknolojisinde çakmaklı tüfeklerin

⁹² Edward Mead Earle (Ed.), *Makers of Modern Strategy, Military Thought from Machiavelli to Hitler*, Princeton University Press, Princeton, 1948, s. 49.

⁹³ Linda Weiss, John M. Hobson, *a.g.e.*, s. 41.

yerini fitilli tüfekler⁹⁴ aldı. Bu gelişmeler, çap ve kalibre standartizyonunu sağladı, böylece kundak gibi top mühimmatı, ağırlıklarının hafiflemesi ile manevra kabiliyeti kazandılar.⁹⁵

Osmanlıların harp teknolojisindeki yenilikleri kendi sistemlerine uyarlayamadıklarına dair görüşler (yenilikleri benimsemeye aşırı muhafazakarlık, teknik anlamda geri kalmışlık gibi.), son dönemde yapılan çalışmalar ile çürütülmüş, Osmanlıların Avrupalı hasımları ile arasında en azından erken modern dönemde tarif edildiği gibi teknolojik anlamda bir uçurum olmadığı ortaya çıkarılmıştır.⁹⁶ Osmanlıların teknik olarak geri kaldıklarına yönelik söylemler, genelde imparatorluğun erken dönemlerinden itibaren istihdam ettiği Hıristiyan mühendis ve döküm ustalarının varlığı öne çıkarılarak pekiştirilmeye çalışılır. Öte yandan, Şakul'a göre Rhoads Murphey'nin erken modern dönemde Osmanlı harbiyesi ile ilgili analizleri, Osmanlıları teknik gelişmelerden haberdar eden Avrupalı teknisyenler, top

⁹⁴ Kahraman Şakul, "Military Engineering in the Ottoman Empire", *Military Engineers and the Development of the Early-Modern European State*, Dundee University Press, (Ed. Bruce P. Lenman), Dundee, 2013, s. 180. Bükülmüş pamuk barutunun kükürt ile telkin edilmesi ile yapılan fitil, Yeniçeri ve diğer Osmanlı kuvvetlerinin tüfeklerinde kullanılıyordu. Fitil, ketenden de yapılabilirdi fakat çok iyi tutuşmadığına dair bilgiler vardı. Lût Gölü civarındaki bir bölgedeki bitkilerden elde edilen fitil, kolayca yanma özelliğine sahipti, ayrıca kükürt ile terkihi de gerekmiyordu. V.J.Parry, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Harp Malzemelerinin Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 3, Ekim 1973, s. 39.

⁹⁵ Carlo Cipolla, John Francis Guilmartine çalışmalarında, Osmanlıların, çağdaşları karşısında hafif silahları benimseyemediği, daha doğrusu dev boyutlarda döktükleri topları, hafif modellere dönüştürmediklerini yazar. Öte yandan Agoston, 15.-17. yüzyıllar arasında Osmanlı ve Avrupa askeri teknolojisini karşılaştırdığı makalesinde, Osmanlı'nın Avrupa'da kullanılan farklı modeldeki topları bildiğini ve bunları kendi üretimlerine adapte ettiğini yazar. Bunlar, en büyüğünden en küçüğüne kadar tüm top cinslerini barındırır. Bkz. Gabor Agoston, *Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries*, *Acta Orientalia*, 47, 1-2, Akadémiai Kiadó, Budapeşte, 1994.

⁹⁶ Kahraman Şakul, "Osmanlı Harbiyesi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1,2, Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 3. Erken modern dönemde Osmanlı harbiyesi ve askeri teknolojisi ile ilgili önemli çıkarımlarda bulunan Gabor Agoston ve Rhoads Murphey'nin çalışmaları sonucunda, Avrupa'nın yükselişini açıklamaya yönelik analizler yaparak önemli bir teori geliştiren Geoffrey Parker, Osmanlı askeri teknolojisine yönelik genellemelerini güncellemiştir. Parker, *Askeri Devrim, Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler (1500-1800)* isimli çalışmasında Osmanlı ordusunun Avrupa'daki askeri dönüşümü iyi tahlil ettiğini ve teknolojik gelişmeleri hızla benimsediğini yazar. Parker, Osmanlılar'ın tüfekler, sahra ve kuşatma toplarını kendi bünyelerinde geliştirdiğini söylemektedir. Ayrıca, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlılar'ın gerek savunma gerekse hücum olarak ileri kuşatma teknikleri geliştirdiğini belirtir. Bkz. Geoffrey Parker, *Askeri Devrim, Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler (1500-1800)*, (Çeviren: Tuncay Zorlu), Küre Yayınları, İstanbul, 2006, s. 228.

dökümcüleri ve askeri mühendisler gibi kişilerin Osmanlı'da istihdam edilmesinin, taklitçiliği değil askeri yeniliklere aktif katılımı teşvik ettiği yönündeki çıkarımları nedeniyle önemlidir.⁹⁷ Teknik heyet istihdamına yönelik Murphey ile aynı düşünceleri paylaşan Agoston da, Avrupa askeri teknolojisinin Osmanlı'ya geçişinde Avrupalı askeri uzmanların rolünün, askeri layihalardan daha önemli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, Agoston, bu tarz bir istihdam politikasının Osmanlı'ya özgü olmadığını, bu metotun birçok Avrupa devleti tarafından teknoloji transferinin uygulanmasında kullanıldığını söyler.⁹⁸

Agoston, Osmanlı'nın askeri dönüşümünü, tarihsel ve evrimsel bir dönemlemeye tabi tutarak açıklamaya çalışıyor; 1453-1566 yılları arasında İslami Barut İmparatorluğu, Savunmada kaldığı 1566-1699 arasındaki yıllar ve reform sürecinin başladığı, imparatorluğun geri çekildiği 1699-1826 arasındaki dönem. Özellikle son dönemde imparatorluğun savaş meydanlarında aldığı yenilgiler, hem içte isyanların başlamasına hem de ordunun tarumar olmasına neden olmuştur. Bu, ayanın elini güçlendirdiği ve 19. yüzyılın başından itibaren devletin neredeyse tüm dış savunma bölgelerinde hâkimiyetini yitirdiği bir dönemdi. Merkez bölgelerde ise özellikle Balkanlar'da milliyetçi hareketlere istinaden huzursuzlukların meydana gelmesi, devletin zayıflamasına yol açtı. Böyle bir ortamda kendilerinden daha düzenli bir ordu yapılanması ve güçlü silahlara sahip olan Rusya ile girilen Osmanlı-Rus savaşından, devlet yenilgi ile çıkmıştı.⁹⁹

⁹⁷ Şakul, a.g.m.,s.3.

⁹⁸ Gabor Agoston, "Avrupa –Asya Arasında Teknolojik Diyalog ve Osmanlı İmparatorluğu: Barut Çağı'nda Askeri Teknoloji ve Uzmanlık", *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, Timaş Yayınları, (Ed. Gabor Agoston), İstanbul, 2012, s.s. 161-162.

⁹⁹ Gabor Agoston, "Ottoman Warfare in Europe 1453-1826", Jeremy Black, *European Warfare 1453-1815*, Palgarve Macmillan, 1999, s..139-141.

Reform döneminin zorunluluğu, Aksan'ın çıkarımlarına göre Osmanlı'nın taşradaki elini kuvvetlendirmek için denetimi ele geçirme sorunu ile ilgiliydi ve ordu reformundan doğacaktı. Dolayısıyla, Batı Avrupa'dan farklı olarak Osmanlı askeri reformu, yapısal bir endişeden kaynaklanıyordu. Aksan, Nizam-ı Cedid hareketinin böyle bir ortamdan filizlendiğini yazıyor.¹⁰⁰ Bundan sonraki dönemlerde, teknoloji transferi giderek artan boyutlarda Osmanlı'da yerini bulacaktı.¹⁰¹

Osmanlı'da askeri dönüşümün temellerinden biri de Yeşil'in belirttiği gibi modern silahlanma sürecini başlatmak, bir diğeri de askeriyede disiplini elde etmektir.¹⁰² Özellikle III. Selim'in Nizam-ı Cedid projesini hayata geçirmeden önce, ordunun yeniden yapılanması için devlet ricalinden istediği ıslahatlarda ortaya koyulan ortak nokta, Avrupa'da olduğu gibi, ordunun talimli ve disiplini olmak üzere devlete bağlı neferlerden oluşması gerektiğiydi.

¹⁰⁰ Aksan, *a.g.e.*, s. 191. Selim'in oluşturduğu danışman meclisi, askeri reformlar konusunda yaptıkları tavsiyelerde özellikle, askeri düzen ve disiplin (askere çağırma ve celb işlemlerinin bürokrasiye bağlanması-böylece yeni oluşturulacak bürokratik yapılara da zemin hazırlanması), talim, teknik personel transferi, ve seri atışlı topları kullanacak topçu birliklerinin oluşturulması üzerine değindiler. Aksan, *a.g.e.*, s. 201. Osmanlı'nın askeri teknolojide yabancı teknik personel havuzundan faydalanması Nizam-Cedid düzenlemeleri sırasında da görüldü. 1770 yılında Osmanlı hizmetine giren Baron De Tott'un (Humbaracı Ahmet Paşa) top döküm çalışmalarına yaptığı katkı, daha sonra yine Fransa'dan görevlendirilen uzmanlar ve satın alınan makineler ile devam ettirildi. Aksan, daha sonraki yıllarda hacmi giderek artacak olan insan kaynağı ve mühimmat transferinin bu dönemde başladığına işaret eder. Aksan, *a.g.e.*, s. 204. Osmanlı'da Fransız top döküm ustaları ve mühendislerin istihdam edilmesi ile ilgili olarak Bkz. Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu" (1808'e kadar), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları (Ed. Feza Günergün), 1998, İstanbul, s.s. 69-115.

¹⁰¹ II. Mahmut dönemi ile birlikte Prusyalı askeri misyonlar gelmeye başladı. İlk gelen askeri misyoner Helmuth von Moltke'dir. Moltke orduda Prusya dönemini başlatmış olsa da, Osmanlılar farklı ülkelerden gelen dökümcü ve mühendisleri kabul etmeye devam ediyorlardı. Prusya ekolü ile birlikte Osmanlı, yabancı personel istihdamını daha profesyonel bir çizgiye oturtmuş, kurumsallaştırmıştır. Gültekin Yıldız, Prusyalı uzmanlar ile birlikte top teknolojisinin de güncellendiğini belirtiyor. Bu dönemde, Osmanlıların iki tip ve yedi farklı kalibrede top dökmeğe başladığını söyleyen Yıldız, Osmanlı'da kullanılmakta olan sahra toplarından balyemez ve obüs toplarının, çap standartlarının sağlanması açısından tiplerinin dörde indirilmesi, gülle ağırlığı ve menzil uzunluğunun çağdaşları ile benzer hale getirilebilmesi için balyemez toplarının 3 ve 7, obüslerin 5 ve 9 çaplarında, kalelerdeki topların ise 22 ve 40, havanların ise 22, 40 ve 65 çaplarında imal ettirilmesini hedefledi. Öte yandan, barut üretimi de uygun hale gelebilmesi için Baruthane fabrikası da modernleştirilmeliydi. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok, Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, 2009, s.428.

¹⁰² Yeşil, *a.g.e.*, s. 114.

Özellikle Fransız ordusunun tek tip (üniformalı) ve talimli askeri emsal olarak gösteriliyordu.¹⁰³ Fransa ile başlatılan teknik transfer ilişkisinin Napolyon savaşları ile sekteye uğraması, Osmanlı'yı askeri uzman, teknik heyet, akabinde doktrinler ve silah transferinde İngiltere ve Almanya'ya yöneltti.¹⁰⁴ En az bunlar kadar katkı da Avrupa'da bulunan sefaretlerden gelmekteydi.¹⁰⁵ Böylece Osmanlı, çok yönlü bir şekilde Batı'daki askeri gelişmelerden haberdar olabiliyordu. Daha sonraki dönemlerde, yurtdışına gönderilen öğrenciler, mühendisler ve devlet erkânı kanalı ile bilgi alışverişi sağlanmıştı. Ayrıca, 19. Yüzyılda çeşitli ticari aktiviteler (özel davetler ve fuarlar) ile Osmanlı son gelişmeleri yakından takip etti.

Askeri teknolojideki yeniliklerin, onları kullanacak olan kişilerin (askerlerin) dönüşümünü de etkileyeceği açıktı. Ayrıca, yeni silahlar ile bütünleşebilmek için Yeşil'in dediği gibi bu silahları tanımak gerekiyordu.¹⁰⁶ Devlete bu dönemde düşen en büyük görev, neferleri alışkın oldukları hayat tarzından koparan askerlik görevini kısa tutmak idi. Bunu da ancak insan kaynağını uzun süre silahaltında tutmadan, rotasyona tabi tutarak gerçekleştirebilirdi. Bunun için Prusya'nın *landwehr* (Redif teşkilatı) sistemi benimsendi. Öte yandan, zorunluluk esasına dayanan celb sistemini meşrulaştırmak

¹⁰³ Gültekin Yıldız, "Ottoman Military Organization 1800-1918", The Encyclopedia of War, Blackwell Publishing, (Ed. Gordon Martel), 2012, s. 2. 18. yüzyılın sonlarında Fransa, askeri teknolojik yeniliklerin ancak askerleri kışlalarda mütemadiyen talim yapan düzenli bir ordu ile anlamlı olacağını kabul etmişti. Tüm bunlar için de eğitilmiş bir subay takımının var olması gerekiyordu. Fransa'dan sonra Prusya'nın savaş meydanlarını değiştiren bu olguyu algılaması çok uzun sürmedi. Osmanlıların özellikle Fransa'daki vatandaş ordusundan etkilendiği açıktır. Bkz. Fatma Müge Göcek, *The Rise of Bourgeoisie, Demise of Empire, Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford University Press, Oxford, 1996, s. 46.

¹⁰⁴ Yıldız, a.g.m., s. 2.

¹⁰⁵ Yeşil, a.g.e., s. 126.

¹⁰⁶ Yeşil, a.g.m., s. 148.

gerekiyordu. Bu da içte vuku bulan gayrimüslimlerin milliyetçi akımlarına karşı Osmanlı'nın kendi vatandaşını oluşturması ile mümkün olacaktı.

I.3.Osmanlı Askerinin Dönüşümü ve Tek Tip Asker Yaratmak

Müdâfaa-i Milliye gazetesinin 2 Nisan 1327 (15 Nisan 1911) tarihinde çıkan sayısında " *Askerliğe Hizmet*" başlığı altında şu satırlar yer almaktaydı;

"Askerlik hizmetinde başarılı gençlerin yetiştirilmesine yönelik girişimler, Fransız İnkılabı fikirlerinin etkisi ile şekillenmiştir. Vatan savunması için kendi kuvvetlerinden başka hiç bir şeye itimâd etmeyen insanlar için bu bir vazifedir. Bunun için onlar, bütün kuvvetlerini kullanmaya karar vermişlerdir. Bu nedenle, askerlik hizmetinin istisnasız tüm tebaa için zorunlu olması gerekmektedir. Ayrıca, askeri terbiye ve askerlik bilimine vakıf olan bir nefer topluluğu yetiştirilmelidir. Bir nefer için askerlik hizmeti mümkün olduğu kadar asgari düzeyde tutulmalıdır ki ülke ekonomisi tehlikeye atılmasın. Bu kurallar çerçevesinde memleketteki gençlerin askeri bir maksat etrafında hazırlanmasını temin etmek gerekmektedir."⁻¹⁰⁷

Mühendis Mehmed Zeki Efendi'nin editörlüğünde ilk sayısının 20 Şubat 1327'de (2 şubat 1912) çıkarıldığı Müdâfaa-i Milliye gazetesi Almanca, Fransızca ve Osmanlıca olmak üzere üç dilde yayımlanmaktaydı. Her on beş günde bir neşredilen askeri gazetenin üzerinde durduğu en önemli konular; yeni nesil Osmanlı neferinin ve subayının tanımlanması, Osmanlı askerinin savaşçı özelliğinin yeniden şekillendirilmesi ve bu süreçte büyük önem kazanan beden terbiyesi ve askeri talimler olmuştur. Bahsi geçen makalenin Almanca yayımlanan genişletilmiş çevirisinde 1880 yılında çıkarılan bir yasa ile beden eğitimi derslerinin tüm okullarda zorunlu kılındığı, beden terbiyesine yönelik derslerin gençler

¹⁰⁷ Mehmed Zeki (Ed.), "Askerliğe Hazırlık", *Müdâfaa-i Milliye Gazetesi*, 3, 1, 5 Nisan 1327 (18 Nisan 1911), İstanbul,

üzerinde oldukça olumlu etkiler yarattığı belirtilmektedir.¹⁰⁸ Diğer taraftan yeni nesil Osmanlı subayları arasında popülaritesi oldukça yüksek olan ve 1886 yılından itibaren yaklaşık 13 yıl boyunca Osmanlı Askeri Okullar Genel Müfettişliği görevini yürüten Von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı eğitim sistemi üzerindeki incelemelerinden, göreve başladığı yıllarda beden eğitimine yönelik derslerin "Beden alıştırmaları ve egzersizleri" (*Gymnastische Übungen*) adıyla İdadilerin ders programlarında yer aldığını görmekteyiz.¹⁰⁹

1870 yılından sonra tüm Avrupa'da ulus-ordular kurma ve asker milletler yaratma çabaları, eş güdümlü olarak Osmanlı'da da izlenmiş, bu süreçte eğitimin dönüştürücü rolünün önemi son yıllarda yapılan çalışmalarda sıkça dile getirilmeye çalışılmıştır.¹¹⁰

19. Yüzyılda yaşanan ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel dönüşümler ile bunun Osmanlı'ya sirayeti, Osmanlı askerinin ve subayının da değişimlerin etkisine ayak uydurarak şekillenmesine neden olmuştur. Birçok boyutu beraberinde getiren bu süreç ilk olarak eğitim alanında kendini gösterdi. Hem merkezde hem de taşrada düzenlenen eğitim sistemine yönelik düzenlemeler, yeni bir siyasal ve askeri elit sınıfının oluşmasını kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda bu düzenlemeler, Osmanlı taşrasında yüzyılın ikinci yarısından sonra ekonomik faaliyetlere bağlı olarak yükselişe geçen Müslüman orta sınıfının da şekillenmesine katkıda

¹⁰⁸ Mehmed Zeki (Ed.), "Militärisehe Vorbildung", *Die Nationalverteidigung, Wissenschaftliche und Technische Osmanische Militär Zeitschrift*, 3, 15 Nisan 1911, İstanbul.

¹⁰⁹ Von v. Felgenhauer I, "Die Militär-Bildungsanstalten der Türkei und ihre jüngsten Reformen (durch den Ottomanischen Divisionsgeneral Frhrn. Von der Goltz)", *Militär-Wochenblatt*, 2, Verlag der Königlische Buchhandlung, E.S. Rittler und Sohn, Berlin, 1887, s. 62.

¹¹⁰ "Vatandaş asker " kavramının ve ulusal orduların kurumsallaşmaya başladığı süre içinde askerliğe hazırlık çalışmalarının ve özellikle beden terbiyesi ve propagandaya yönelik paramiliter oluşumların Osmanlı'daki dönüşümü için bkz. Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek; II. Meşrutiyet Döneminde Beden Terbiyesi, Askeri Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, Füsun Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde; II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, 2011, İstanbul ve Nurseli Yeşim Sümbuloğlu (Der.), *Erkek Millet, Asker Millet, Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, İletişim Yayınları, 2013, İstanbul.

bulunmuştur. Kemal Karpat, eğitim sistemi ile ilgili temel gelişmelerin Osmanlı'da özellikle 1850'lerden sonra hız kazanan sosyal ve ekonomik ilerlemelerin bir ürünü olduğunu belirtmektedir. Karpat'a göre bu dönemde bilhassa Müslüman Türkler arasında yaşanan sosyal değişim ve orta sınıf grupların ortaya çıkışı, eğitim alanını da etkilemiştir.¹¹¹ En önemli değişim, modern eğitimin halkın alt tabakalarına kadar inmesi ve devlet politikasının bir parçası olarak kurumsallaşmaya başlamasıdır. Bunun mühim bir göstergesi de eğitimdeki gelişmelerin, 1869'da Abdülaziz döneminde yürürlüğe konulan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bünyesine alınmasıydı.¹¹²

19. yüzyılda Osmanlı'da yaşanan yapısal dönüşümün eğitim sistemine de yansımaları ve yeni sistemin gereklerine göre eğitimin dönüşmesi oldukça doğaldı.¹¹³ Bu dönüşümün en belirgin ögesi, imparatorluğun merkezi otoritesini arttırarak, merkezkaç güçlere karşı siyasal aidiyetini güçlendirmek ve sadakat duygusunu geliştirmek amacıyla, ordu ve okulda inşa etmeye çalıştığı "vatandaş cemaati" olmuştur.¹¹⁴ Hatta merkezi otorite, siyasal, sosyal, ekonomik ve askeri kurumlarını yapılandırırken yasal bir statü olarak modern devlet ve onun saf bir şekilde eklemlendiği ulus-devletten türemiş olan vatandaştan faydalanmıştır.¹¹⁵ Dolayısıyla, vatandaş-askerden önce Osmanlı vatandaşını tanımlamak gerekmektedir. Vatandaş, ancak reform sürecinde yürürlüğe giren bazı anayasal gelişmeler ve siyasal modernleşme adımları ile yeni bir siyasal-kamusal alan anlayışı ve onun aktörü olacak şekilde

¹¹¹ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, 2010, İstanbul, s. 59.

¹¹² Karpat, a.g.e., s. 60.

¹¹³ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, Murat Belge (Yayın Yönetmeni), Cilt:II, s. 456.

¹¹⁴ Üstel, a.g.e., s. 29-35.

¹¹⁵ Dieter Gosewinkel, "Reflections; The Dominance of Nationality? Nation and Citizenship from the Late Nineteenth century Onwards: A Comparative European Perspective", *German History*, 26, 1, s. 92.

sahneye çıkar.¹¹⁶ Söz konusu tanımlamanın yapılabilmesi için Tanzimat döneminin hukuksal düzenlemelerinin ön ayak olması, fakat daha da önemlisi II. Meşrutiyet döneminin ortaya koyduğu tebaadan vatandaşa geçiş sürecinin beklenmesi gerekecekti. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı'da vatandaş olmanın temel koşulu olarak yasalar önünde ve temsilde eşitlik ilkelerinin bazı kanunname ve nizamnameler ile hayata geçirilmesi, vatandaşın icadında hukuksal yapının oluşturulmaya başlandığını gösterir.¹¹⁷

Vatandaşın icadı ile vatandaş-askerlerin ortaya çıkışı arasındaki zaman dilimini incelerken aynı zamanda devletin askeri ve ekonomik bir öge olarak tanımlanma, diğer bir deyişle askeri hizmet için asker celp eden bir kurum olma sürecini de bir miktar incelemeye çalışacağız.¹¹⁸ Bu süreçteki belirleyici faktörler; Osmanlı'da zorunlu askerlik uygulamaları ve bu uygulamalar sırasında devletin ilişkide bulunduğu *özgür bireylerden* oluşan uyruğu (*potansiyel neferat*) ve daha önceki dönemlerde asker celbini inisiyatifinde bulunduran yerel kuvvetlerin tasfiyesidir.¹¹⁹

Osmanlı Devleti'nde yeni bir ordu kurma ve Osmanlı askerini yeniden tanımlama çabalarının Kıta Avrupa'sında gözlemlenen askeri ve siyasi gelişmeler ile paralel gittiğini birçok tarihçi belirtilmektedir. Özellikle III. Selim ve II. Mahmut ile başlayan askeri reformların askeri mağlubiyetlerin akabinde gelmesi, aynı şekilde Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde de tezahür etmiştir. Örneğin III. Selim tahta çıktığında Tuna nehrinin kuzey bölgesinde kalan topraklar, Moldovya ve Eflak beylikleri hariç Karlofça Antlaşması ile

¹¹⁶ Üstel, *a.g.e.*, s. 27.

¹¹⁷ Üstel, *a.g.e.*, s. 25.

¹¹⁸ Gosewinkel, *a.g.m.*, s. 93.

¹¹⁹ Erik Jan Zürcher, Jan Lucassen, "Zorunlu Askerlik ve Direniş: Tarihi Çerçeve", *Devletin Silahlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, (Der. Erik Jan Zürcher), 2003, s. 12.

Avusturya'ya bırakılmıştı. Diğer taraftan Küçük Kaynarca Antlaşması Rusları Karadeniz'e kadar getirmiş, Kırım'ı büyük bir tehlikeye sokmuştu. III. Selim'in *Nizam-Cedid* yani Yeni Düzen fikri böyle bir ortamda filizlendi.¹²⁰ Aslında, Selim'in Yeni Düzen çabası, imparatorluğun çevre bölgelerinde; gerek Balkanlar'daki yakın çevrede, gerekse daha uzak vilayetlerde, devlet idaresi ile yerel idareler arasında ortaya çıkan gerilimli ortama son verme amacı taşımaktaydı.¹²¹ Çünkü yerel yönetimlerin bazı bölgelerde oldukça zayıf kalması, bazı yerlerde ise güçlü olması coğrafi açıdan müthiş bir dengesizlik ortaya çıkararak yerel yönetimler ile merkezi otorite arasındaki ilişkinin seyrini etkilemekteydi.¹²²

Askeri anlamda ise Selim'in *Nizam-Cedid* düzenlemesi, Avrupa modelinde uzun süreli hizmete dayalı yeni süvari ve topçu birliklerinin kurulması için 1792 ve 1793'te çıkarılan fermanlardan oluşmaktaydı. Bu hareket çerçevesinde modern silahların kullanımına ilişkin tanıtım ve eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi, Avrupalı uzmanlar aracılığı ile gerçekleştirildi.¹²³

Sipahi Çataltepe, "Nizam-ı Cedid" deyiminin kullanımına ilişkin dar ve geniş anlamlandırmayı şöyle özetlemektedir; "Nizam-ı Cedid teriminin dar anlamda kullanımı, Avrupa usulünde yetiştirilmek istenen talimli askeri ifade ederken, geniş anlamda yeniçeriliği ilga etmek veya en azından faydalanabilecek bir konuma getirerek, özellikle talim ve terbiye geleneğini askeri kuvvet içine yerleştirmek amacını ortaya ifade

¹²⁰ Stanford Shaw, "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III", *The Journal of Modern History*, 27, 3, Eylül 1965, s. 291.

¹²¹ Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu, Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, (Çeviren: Ebru Kılıç), Versus Yayınları, İstanbul, 2011, s. 290.

¹²² Barkey, *a.g.e.*, s. 290.

¹²³ William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Hil Yayın, 1994, s. 25.

etmektedir.”¹²⁴ Dolayısıyla, III. Selim’in reform projesi, kendisinden sonra gelen II. Mahmut’un da planladığı yeniden yapılanma projesinde olduğu gibi öncelikle modern taktik ve talimlerin benimsenmesine yönelik olup, Osmanlı neferinin modern askeri eğitim teknikleri ile donatılıp, Avrupa askeri ile arasındaki bu uçurumu kapatmayı amaçlamaktaydı. Her ne kadar Nizam-ı Cedid ve Asâkir-i Mansûre deneyimleri, Avrupa ordularında da tesadüf edildiği gibi askeri mağlubiyetlerin tehdit edici koşulları altında yapılmış olsa da, Osmanlı ordusundaki reformlar çağdaşı Avrupa’da oluşan kitle ordu kavramı ve zorunlu askerliğe geçiş süreci ile bağdaştırılabilecek özellikler taşımamaktaydı, fakat bu yapılanmaların Osmanlı’nın sosyo-politik çehresini dönüştürdüğü söylenebilir.¹²⁵

Dolayısıyla bir *levée en masse* olarak adlandırılmayacak olan Asâkir-i Mansûre deneyiminin, özellikle son dönemde yapılan çalışmalarda ücretli askerlikten zorunlu yurttaş askerliğine doğru geçişi ifade ettiği belirtilir. Bunun nedeni, ordunun Osmanlı ileri gelenleri tarafından yapılan etnik tanımlanması gereği askerlerin Müslüman ahali arasından seçilmesi ve yeni orduya alınacak neferlerin Anadolu ve Rumeli kasaba ve köylerinde yaşayan yerleşik nüfustan toplanması ilkesiydi. Gültekin Yıldız, bu dönemde henüz kur’a benzeri bir yöntemin söz konusu olmamasından dolayı, kendilerinde aranılan fiziksel özelliklere uygun 25-30 yaş arasındaki “*pak ve asil, tüvana yiğitler*” şeklinde ordu bünyesine giren gönüllü askerleri, standart ve tek tip neferin ilk temsilcileri olarak görmektedir.¹²⁶

¹²⁴ Sipahi Çataltepe, *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997, s. 73.

¹²⁵ Yıldız, *a.g.e.*, s. 137-138.

¹²⁶ Yıldız, *a.g.e.*, s. 143.

Yeni bir ordu kurmayı düşünürken köylü kitlelerinin ordu bünyesine alınması ve böylece zorunlu askerlik sistemine benzer bir eğilimin askeri yapılanma içinde oturtulmaya çalışılması, II. Mahmut'un en büyük rakiplerinden biri ve vassalı olan Mısır Hıdivi Mehmet Ali Paşa'nın Napolyon'un ordusunu örnek alarak kurgulamaya çalıştığı askeri yapılanmasında da görülmektedir. Mahmut'tan önce pragmatik yaklaşımını ortaya koyan Mehmet Ali Paşa, benzer bir şekilde planladığı düzenin işlemesi için her türlü girişimden önce askeri reformlara sert direnişler ile karşı gelen Memlûkları ortadan kaldırarak kendi konumunu güçlendirmeye çalışacaktı.¹²⁷

Modern ordularını kurmaya çalışan devletlerin sıradan neferleri köylü kitlelerinden çekerken yaşayabilecekleri en büyük dezavantaj firar sorunu iken, yeterli derecede deneyimli komutanların olmaması ve sıkça çıkılan seferlerde savaşıcak kadar çok insan gücüne sahip olunmaması, devletin askeri gücünü zayıflatan unsurlardı. Bu durum kuşkusuz Osmanlıları bir süre daha ayanların ve bazı yerel aşiretlerin ücretli askerlerine bağımlı kılmaktaydı. III. Selim'in Nizam-ı Cedid projesi ile başlayan "devlet askeri", yani aylığını, silahını, kıyafetini doğrudan merkezi hükümetten alan, talimli, sadık ve tek tip asker yaratmak çabası, aynı zamanda ayanın gücünü azaltarak, merkezi devletin ordu ve asker üzerindeki egemenliğini arttırmayı hedefliyordu. Fakat, tamamen merkeze bağlı bir ordu yaratmak kolay bir iş değildi. Hükümet, büyük seferler öncesinde eksik olan insan kaynağını yine ayanların sağladığı ücretli askerler ile dengeleyecekti.¹²⁸ 1789-1792 Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında hükümetin, asker kaynağı için özellikle yerli ailelerden

¹²⁷ Khaled Fahmy, *Paşa'nın Adamları; Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, (Çeviren: Deniz Zarakolu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 81.

¹²⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s. 156-158.

faydalandığı bilinmektedir. Bunlar arasında Çaparzadeler, Kara Osmandzadeler, Zennecizadeler gibi önemli aileler bulunmaktadır.¹²⁹

Diğer taraftan firar ordu bünyesinde önemli bir sorundu. Profesyonellik esasına dayalı olarak istihdam edilen gönüllü askerler düşük ücretler ve uzun süren askerlik hizmeti nedeniyle çareyi firar etmekte buluyorlardı. Gönüllü askerlerin büyük bir bölümü, hasta ve yaşlı, vasıfsız atsız süvariler ile silahsız piyadelerden oluşmaktaydı. Feodal aşiret reislerinin liderliği altında kırsal yerleşimlerden askere çağrılan etnik Boşnaklar, Arnavutlar, Kürtler, Yezidiler, Arap bedevileri, Lazlar ve Türkmenler sert bir şekilde uzun yıllar askeri hizmet yapmak üzere celp edildikleri için, muharebe sırasında genellikle disiplinsiz milis kuvvetleri olarak hizmet vermeyi yeğliyorlardı.¹³⁰ 19.yüzyılın ortalarında geliştirilen ihtiyat kuvvetleri, bir askerin uzun yıllar terhis bekleyerek vasıfsız bir şekilde harcadığı zamanı telafi etmeyi amaçlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ihtiyat havuzu, 1837 yılında oluşturulmuş ve böylece askerlerin, barış zamanı kısa dönemli talim yapmak üzere çağrılmadıkları sürece toprakları ile uğraşabilmeleri için evlerine dönmelerine izin verilmiştir. Buna rağmen firar, zorunlu askerliğe geçildikten sonra bile modern ordunun karşı karşıya kaldığı büyük bir tehlike olmaya devam etmiştir. Özellikle muharebe esnasında yaşanan seferberlik problemleri, toplu terhisler ve yeni askeri birliklerin sevki sırasında ortaya çıkan lojistik ile ilgili problemler, asker maaşlarının geç verilmesi, salgın hastalıklar ve iaşe sıkıntısı bölükten firarlara ve hatta bölük içinde isyanlara neden olmuştur. Firar ve isyan Osmanlı'yı hemen

¹²⁹ BOA, Hatt-ı Hümayûn . 581; Cevdet-i Askeriye. 34699, 34975'den aktaran Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 52.

¹³⁰ Gültekin Yıldız, "Ottoman Military Organization (1800-1918)", *The Encyclopedia of War*, Kasım 2011, Erişim Tarihi: 29.07.2013.

hemen tüm seferlerinde rahatsız eden bir etken olmuştur. Tüm bu olumsuz koşulları bertaraf etmek ve ordunun daha sistemli yönetilebilmesi için kolordulara ayrılması gerekiyordu.

Modern dönemde, ülkenin genişliği ve coğrafi konumu göz önüne alınarak yapılan taksimat, Osmanlı askeri kuvvetlerini bölgelere göre kolordulara ayırmış ve Osmanlı nizamiye kuvvetleri imparatorluğun savunma ihtiyacına göre belirli merkezler etrafında toplanmıştır.¹³¹ Bu taksimata göre, özellikle 19. yüzyılda baş gösteren milliyetçi hareketlerin yoğunlaştığı Rumeli ve Doğu Anadolu bölgelerinde firar, asker isyanları ile askerler arasında eşkıyalık ve vurgunculuk olaylarına sıkça rastlandığı görülmektedir. Özellikle 1870'lerden sonra Rumeli'de alevlenmeye başlayan Bulgar milliyetçiliği ve bunun izinden giden Ermeni ihtilalcilerin faaliyetleri nedeniyle askeri sevkiyat bakımından yoğun bir trafiğin yaşandığı bu bölgeler, çoğunlukla vatanın ateşli bir şekilde savunulmasından çok askeri isyanlara ve firarlara sahne olmuştur. Osmanlı hükümetinin doğuda Ermeni ihtilalciler ve milis kuvvetleri ile baş edebilmek için Kürt birliklerinden oluşturduğu *Hamidiye Alayları*, modern bir ordunun disiplininden habersiz hareket etmişlerdir.¹³² Benzer bir durum, 19. Yüzyılın sonlarına doğru Yemen'de ortaya çıkan ve ciddi boyutlara varan iç karışıklıklar ve eşkıya saldırılarını bertaraf etmek için bölgeye gönderilen nizamiye kuvvetleri ve hicaziye fırkaları arasında da yaşanmıştır. Yedinci kolordunun gözetiminde bulunan bölgeye sevk edilen neferlerin terhislerinin geciktirilmesi, askeri birlikler arasında huzursuzlukların ortaya

¹³¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 354.

¹³² Benjamin C. Fortna, "II. Abdülhamid'in Saltanatı", *Türkiye Tarihi 1839-2010*, Kitapyayınevi, (Ed. Reşat Kasaba), 2011, İstanbul, s. 89. Hamidiye Alaylarının I. Dünya Savaşı sırasında gerekliliklerinin sorgulanıp kaldırılmasıyla ilgili olarak bkz. Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Ankara, 2011, Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", *TD*, Sayı: 32, İstanbul, 1979, s.s. 427-480. ve Stephan Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, 9, 2, Mayıs 1973, s.s. 139-155.

çıkmasına neden olmuştur. Terhislerin geciktirilmesindeki en önemli etken, kuşkusuz yeni ikmal kuvvetlerinin sevkinde yaşanan problemler ve elbette imparatorluğun yeterli insan gücünden yoksun olmasıdır. Böyle bir yoksunluk, ülkenin en ücra köşesinde imparatorluğun Afrika topraklarında şiddetli bir şekilde hissedilmiş, mütemadiyen diğer kolordulardan, özellikle dördüncü ordu birliğinden destek kuvvet talep edilmiştir.¹³³ Dolayısıyla, ihtiyaç dahilinde birbirine yakın olan, deniz veya demiryolu imkanlarının kullanılabilirdiği ölçüde ordu birlikleri arasında asker ikmali yapılması ve bazı birliklerin hacimli bir şekilde tehlike altında bulunan mevkilere doğru kaydırılması olağan bir uygulamaydı.¹³⁴

Ordunun her daim silah altında asker bulundurabilmesi ve özellikle askeri birlikler arasındaki firar ve isyan gibi önemli muharebeleri engelleyecek rahatsızlıklara çözüm üretebilmesi amacıyla ortaya koyduğu en önemli proje, Avrupa modelinde zorunlu askerlik sistemine geçiştir. Bu sistem Osmanlı'da ayrıntılı olarak ilk kez 1848 tarihli Kur'a Nizamnamesi ile yapılmıştır. Bu uygulamanın ortaya koyduğu en önemli değişiklik, sonu neredeyse belli olmayan askerlik süresine getirilen kısıtlama idi. Buna göre ordunun gücü 150.000 olarak belirlenirken, beş yıllık bir askerlik süresi ile ordunun her yıl 30.000 gönüllü veya kur'a askeri bulmaya yönelik yapacağı çalışma ile uzun askerlik süresine çözüm

¹³³ Yemen'in San'a ve Hacce bölgelerinde vuku bulan eşkıya isyanları ile ilgili bkz. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), BOA, (Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı, Yıldız Esas Evrakı), YEE, 65/7, 18 Zilhicce Sene 1308 (25 Temmuz 1891), Dördüncü kolordudan nefer talebi için bkz. BOA, YEE, 65/2, 3 Cemazeyilevvel Sene 1308 (15 Aralık 1890), BOA, YEE 65/4, 19 Rebiyülahir Sene 1308 (2 Aralık 1890).

¹³⁴ 1906 eylülünde Osmanlı'nın Yunanistan sınırına asker ikmali yapılması ve bu nedenle Yemen'de destek kuvvet olarak görev yapan askerlerin bölgeye yeniden intikal etmelerinin gerekliliği konusunda Harbiye Nezareti'nde bazı tartışmalar yaşanmıştır. Bkz. PA-AA (Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes, Berlin), *Beyrut'ta bulunan Alman Konsolosluğu tarafından Başbakan Fürsten von Bülow'a yazılan mektup*, R 13305, Türki No: 142, Beyrut 15 Ocak 1907. Diğer taraftan Balkanlar'dan gelebilecek olan tehlikelere karşı Bulgaristan ve Sırbistan sınırında bulunan Nevrekop, Melnik, Köprülü, Üsküp ve Novipazar yerleşkelerinin de 5 adet yeni redif taburları ile ikmal edilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. PA-AA, *İstanbul'da bulunan Alman Askeri Ataşesi v. Stempel tarafından Alman Savaş Bakanlığı'na yazılan 5 numaralı Askeri Rapor*, R 13305, Türki No: 142, İstanbul 14 Kasım 1906.

getirilmeye çalışıldı.¹³⁵ Kur'a usulü ile asker toplanması, imparatorluğun Anadolu ve Rumeli topraklarında belli bir program çerçevesinde yürütülmesi gereken bir yöntemdi. Bunun için, kur'a usulü ile birlikte askeri gücün beş coğrafi bölgeye ayrılması kararlaştırıldı. İki merkezde olmak üzere (*Hassa ve Dersaadet Orduları*), diğerleri de Anadolu, Rumeli ve Arabistan'da konuşlandılar. 1848 yılında altıncı ordu birliği Irak'ta oluşturuldu.¹³⁶

Kendi redif birliklerini bünyelerinde bulduran ordu birlikleri, asker celbini de bağlı buldukları bölgelerden yapıyordu. Böylece İmparatorluğun coğrafi bölgelerine göre farklılık gösteren etnik kimliği nedeniyle, gayrimüslimlerin askeri hizmetten muaf tutulmasına kadar geçen sürede ordunun çok kimlikli bir yapı sergilemesi beklenir. Fakat, Erik Jan Zürcher, ulaşabildiği kaynaklar arasında askeri birliklerin etnik yapısını belirleyebilecek herhangi bir demografik veya istatistiki bilgiye rastlayamadığı için bu yapıyı yeknesak ve etnik olarak tek tip görmektedir. Zürcher, Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subaylarının ve İngiliz konsolos raporlarının sunduğu bilgilere göre sadece Arap ve Türk askerlerden oluşan bölüklerden bahsedildiğini, raporlarda başka türlü bir etnik tablo çizilmediğini belirtir.¹³⁷ Gerçekten de ordunun etnik tablosunun ortaya çıkarılması oldukça zordur, fakat Jön Türklerin etnisiteyi siyasal kimlik ve milli devletin temel belirleyicisi olarak ortaya çıkarmalarına kadar geçen sürede, açık bir şekilde ordu, Türk milletini yaratma işinde kullanılmamıştır.¹³⁸ Hatta, ordunun insan kaynağını oluşturan yerli nüfusun, yani

¹³⁵ Erik Jan Zürcher, "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)", *Devletin Silahlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, (Ed. Erik Jan Zürcher), 2003, İstanbul, s. 91.

¹³⁶ Veysel Şimşek, *Ottoman Military Recruitment and the Recruit*, Bilkent Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı, *Başılmamış Doktora Tezi*, Eylül 2005, Ankara, s. 52.

¹³⁷ Erik Jan Zürcher, "Between Death and Desertion, The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica*, Vol.28, 1996, s. 240.

¹³⁸ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*,..., s. 123.

kur'a halkının güvenliği bölge veya etnik kimlik gözetilmeksizin sağlanmaya çalışılmıştır. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluğun doğu vilayetlerinde yükselen dahili etnik anlaşmazlıklar, komşu devletlerin tahriki, ve Büyük Güçlerin bu karışık ortama dahil olmasıyla, önce 1890'ların başından ortalarına kadar devam eden Ermeni ayaklanmaları ve sonra da 1897'de vuku bulan Osmanlı-Yunan çatışması ve Makedonya'da baş gösteren kimlik bunalımı nedeniyle imparatorluğun içine düştüğü savaş ve kıtlık ortamında ordunun insan gücünü oluşturan kur'a halkı telef olmuştur.¹³⁹ Diğer taraftan ordu birliklerine alınan askerler ve taşradaki jandarma efradı da imparatorluğun içine düştüğü mali sıkıntıdan nasibini almış, bazı senelerde on iki aylık maaşlarından hiç birisini alamamışlardır. Hatta, süvarilerden kendilerine ait binek hayvanlarını satanlar, kıtlık ortamında yerli halktan zorla erzak almaya çalışarak, buldukları yerlerde huzursuzluk yaratanlar olmuştur. Devlet de, ordunun belkemiği olarak tanımladığı kur'a halkının güvenliğini sağlamaya yönelik tedbirler almıştır.¹⁴⁰

II. Abdülhamid döneminde yürütülen askeri modernleşme çalışmaları, askere alma yöntemlerinde de bazı değişiklikleri beraberinde getirdi, Shaw bu dönemde askere alınacak kur'a neferlerinin 20 yaş ve üzerindeki Müslüman gençler arasından seçildiğini, daha önceki dönemlerde olduğu gibi kur'a usulünün İstanbul ve çevresi olmak üzere Arnavutluk, Hicaz, Arabistan'da bulunan Necd bölgesi, Trablusgarp ve Bingazi'nde uygulanmayacağını, Türkmen, Kürt ve Arap gibi konar göçer toplulukların bu uygulamadan muaf tutulacağını

¹³⁹ Fortna, a.g.m., s. 87.

¹⁴⁰ 14 Eylül 1895'te Erzurum'da konuşlanan Dördüncü Ordu Birliği tarafından İstanbul'a gönderilen bir telgrafta, ordunun iâşesinin sağlanmadığı, bu nedenle kur'a halkının perişan olduğu yazılmaktadır. Bu nedenle ordu, bölgede finansal kaynak temini için kontrotoculara başvurmuş, bu kişilerin verecekleri miktarlara yaptıkları yüzde otuz ve kırklık faizleri kabul edecek duruma gelmişlerdir. BOA, YEE, 00133-000007-008-001, 2 Eylül 311 (14 Eylül 1895).

belirtmektedir. Diğer taraftan, yine bu dönemde kitleler halinde Anadolu'ya göç eden muhacirlerin sistem dahiline alınması, böylece orduya ek kuvvet sağlanması gündeme gelmişti.¹⁴¹ Shaw ve Zürcher'in ortaya koyduğu çerçevede 19. yüzyılın ortalarından itibaren ordunun sadece Müslüman nüfustan oluştuğu görülmektedir. Askere alma kararlarında ise askerlik hizmetinin tüm Osmanlı tebaası için zorunlu hale getirildiği, yani *zimmi* nüfusun da bundan sonra kur'a usulüne dahil olması gerektiği yer almaktadır. Bu durum, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile de pekiştirilmiş, gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi askerlik yapmalarını zorunlu kılan net bir ifade olmamasına rağmen, vatan için asker vermenin zorunlu olduğuna dair bazı ifadeler askerlik hizmetinin sadece Müslümanları değil, Osmanlı topraklarında yaşayan herkesi kapsadığını ortaya koymuştur.¹⁴² İlk defa *vatan* kavramına vurgu yapılarak askerliğin, imparatorluk topraklarını savunmak amacıyla yürütülen *kutsal ve halk* ile yakından ilişkili bir görev olduğu belirtilmiştir. Bundan sonra savaş, tüm halkı daha yakından ilgilendirecek, ordunun asıl kaynağı olan insan gücünün yani halkın seferber edilebilmesi için *Sivil Cephe* veya diğer bir tanımlama ile *Geri Cephe* mütemadiyen yoğun propagandaya maruz kalacaktı.¹⁴³

Gerek Osmanlı hükümeti, gerekse gayrimüslim cemaat söz konusu uygulamaya tam anlamıyla gönüllü yaklaşmamaktaydı. Hükümetin önceleri sıcak baktığı bu uygulama, firar ve isyan nedeniyle verimliliğini yitirmiş, bunun üzerine askerlik hizmetini kolaylaştırıcı bazı teklifler gündeme gelmiştir. Ayrıca, ordu Hıristiyanlardan celp edilen köylü nüfusun kendisine yük olacağını düşünüyordu. Zürcher, Osmanlı savaş ruhunun büyük ölçüde dini

¹⁴¹ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey; Reform, Revolution and Republic (The Rise of Modern Turkey)*, Vol.II, Cambridge University Press, 1977, s. 246.

¹⁴² Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000, s. 36.

¹⁴³ Shaw, *a.g.e.*, s. 60.

olduğunu, hücumların çoğunlukla "Allah, Allah" ve "Allahüekber" nidalarıyla yapıldığını, dolayısıyla gayrimüslimlerin böyle bir ortama uyum sağlayamayarak, takım ruhunu bozduklarına inanıldığını belirtir.¹⁴⁴ Örneğin hükümetin asker temin etmekte oldukça zorlandığı Bosna Eyaleti'nde sadece gayrimüslimleri değil Müslüman nüfusu da göreve dâhil etmek kolay değildi. Nizam-ı Cedid reformlarından itibaren askerlik konusunda hükümet ile sürekli çatışan Bosna eyaleti, kur'a askerlerinin yerel bir *mustahfiz* sınıfı oluşturarak, eyalet içinde kalmak koşuluyla kur'a sistemine dâhil olabileceğini açıklamış, böylece sorun çözülmüştü. Toplam 472.000 Müslüman nüfusun yaşadığı eyalette halkı askerliğe ısındırmak için hükümetin Bosnalı Müslümanların vatanperverlik duygularını pekiştirmeyi amaçladığı görülmekte, cihat kavramına ve İslam'a vurgu yapılmaktaydı.¹⁴⁵ Karpat bu durumu, din temelli dışlayıcılık ve yoksun bırakma isteği ile ilişkilendirmiştir. 19. Yüzyıl Osmanlı dünyasında ve diğer Hıristiyan topraklarında etnik ulusalcılığın yükselmesi ve milli kimlik yaratma çalışmalarına hız verilmesi, azınlıkların askerlikten muaf tutulmasına neden olmuştur.¹⁴⁶ Zaten gayrimüslimler de çoğunlukla orduya katılmaktansa ilave vergi vermeyi tercih ediyorlardı.¹⁴⁷

Diğer taraftan İmparatorluğun Arap vilayetlerinde de uygulanmaya çalışılan askere alma yasası bölgede halkın aktif direnişine neden olmaktadır. Hatta, askere alınacak olan

¹⁴⁴ Zürcher, a.g.m., s. 99.

¹⁴⁵ Odile Moreau, Rukhsana Quamber, "The Recruitment of the Bosnian Soldier During the 19th century (1826-1876)", *Islamic Studies*, 36, 2/3, Islam in The Balkans Özel Sayısı, 1997, s. 270.

¹⁴⁶ Kemal Karpat, "Etnik Kimlik ve Ulus-Devletlerin Oluşumu", *Osmanlı*, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, s. 17-18.

¹⁴⁷ Tobias Hienzelmann, *Heiliger Kampf der Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einführung der allgemeinen Militärflicht im Osmanischen Reich 1826-1856*, Frankfurt/ Main: Peter Lang, 2004'den aktaran Mehmet Hacısalıhoğlu, "İçerme ve Dışlama: Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Alma", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, (Ed. Enver Balta Peker, İsmet Akça), İstanbul, 2010, s. 87.

kişilerin tespit edilebilmesi için Halep'te yapılması planlanan nüfus sayımı halkın tepkisine sebep oldu. Ayrıca, Kürt ve Arnavutların yoğun yaşadığı bölgelerde de kur'a yasası sorunsuz bir şekilde işlemiyordu, askere alma işlemlerinde aşiret reisleri ve yerel eşrafın onayı gerekmektedir.¹⁴⁸

Zorunlu askerliğe geçiş kolay bir süreç olmadı. Devlet direniş ile karşılaştı. Bu strateji, devletin Anadolu ve Balkan topraklarında farklılık göstermektedir. Uygulanan esneklik, farklı bölgelerde kaynak çekebilmek üzere farklı alternatifleri göz önüne alarak gerektiğinde el koyma mekanizmalarını değiştirmek şeklinde kendini gösterdi. İmparatorluğun önemli bir gelir kaynağı olan cizye ve daha sonrasında yürürlüğe konulan muafiyet vergileri, miktarları değişmekle birlikte gayrimüslimlerden tahsil edilmeye devam etti, diğer taraftan hükümet Müslümanlar için muafiyeti zorlaştırırken, gayrimüslimler için kolaylaştırmaya çalıştı ve bütçe açığını kapatmak için bu önemli gelir kaynağından her daim yararlandı.¹⁴⁹ İttihat ve Terakki dönemine kadar Osmanlı ordusunun etnik dokusunun nasıl olması gerektiği iki farklı görüş etrafında şekillendi. Askerliğin tüm Osmanlı halkı için zorunlu olmasını destekleyenlerin çok belirgin bir savı vardı; nüfusu oldukça yüksek Avrupa orduları ile boy ölçülebilecek derecede insan kaynağı sağlamak. Diğer taraftan çok dinli bir yapıya sahip bir ordunun, cihad ve şahadet gibi İslami kavramlar ile bütünleşmesi olanaklı görünmüyordu.¹⁵⁰ Fakat Jön Türk Devrimi ve 1909'da son şeklini alan Zorunlu Askerlik Uygulaması bu ikilemi ortadan kaldırdı.

¹⁴⁸ Hacısalihoğlu, a.g.m., s. 85.

¹⁴⁹ Hacısalihoğlu, a.g.m., s. 89.

¹⁵⁰ Hacısalihoğlu, a.g.m., s. 89.

I. Dünya savaşı sırasında ittihatçı hükümetin yürürlüğe koyduğu yeni askerlik kanunu ile daha önceki dönemlerde yaşanan pek çok sorun giderilmeye çalışılmış olsa da, bir çok altyapı sorunu ile baş edilmesi gerekmiştir. Mehmet Beşikçi, zorunlu askerlik uygulamalarının baskın biçimde bir Müslüman kurumu olarak kaldığını, devletin bir yandan sistemi, toplumun tüm katmanlarına nüfuz edecek şekilde kurguladığını, fakat diğer taraftan giderek sertleşen bir Türk milliyetçiliği ideolojisi ile Müslüman olmayan tebaanın pratikte sistem dışında kaldığını dile getirir.¹⁵¹

I.3.1. İtaatkâr ve Talimli Asker Yaratmak;

“Biat” ve “Talim”, 19. Yüzyıl askerinin muhakkak tabi olmak durumunda kaldığı iki önemli kavramdı. Zorunlu askerliğe geçiş ile ulusallaşan ordular, sivil-asker ilişkisi ile savaşların niteliğini, hatta cephe gerisi ve bunun etki alanlarını yeniden tanımladı. Dolayısıyla, savaşkanlık öncelikle tüm erkek nüfusun, ortak erdem ve vazifesi haline geldi.¹⁵² Savaşa ruhen ve bedenlen hazır olma koşulu, genelde askerlik hizmetinden önce geliyordu. Askere alınacak olan nüfusun öncelikle askeri içerikli bir talim-terbiye sürecinden geçmesi gerekiyordu. Ayrıca bunu uygulayabilecek subay sınıfının da yeniden tanımlanması zaruri hale gelecekti. Tüm bunlar, cephe gerisinde sivil ve askeri kavramların adeta iç içe geçeceği yeni bir düzeni ortaya çıkaracaktı.¹⁵³ Savaşın asker zümresi dışında kalan topluluklar tarafından da sindirilebilmesi ve böylece savaş politikalarına sivil kesimden destek aktarımı yapılabilmesi için cephe gerisinin sıklıkla motive edilmesi elzemdi. Çeşitli

¹⁵¹ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Yayınları, s.103, 2015, İstanbul.

¹⁵² Güven Gürkan Öztan, “Türkiye’de Milli Kimlik İnşası Sürecinde Militarist Eğilimler ve Tesirleri”, Nurseli Yeşim Sünbuloğlu (Der.), *Erkek Millet, Asker Millet, Türkiye’de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, İletişim Yayınları, 2013, İstanbul.

¹⁵³ Mehmet Beşikçi, a.g.m., s. 50-51.

propaganda çalışmaları, eğitim faaliyetleri, paramiliter oluşumlar ve dernekler ile mobilize edilen bu süreçte çalışmamızın konusu gereği özellikle genç nüfusu silahlanma sürecine hazırlamak ve silah ile bütünleştirmek amacıyla kurgulanan talim ve terbiye çalışmalarından bahsedilecektir.

I.3.2.Sağlam Kafa Sağlam Vücutta Bulunur; Osmanlı'da Beden Terbiyesi

19. yüzyılda askerlerin profesyonel bir eğitim alabilmek için tabi oldukları giriş koşulları hemen hemen tüm Avrupa'da benzer süreçler sergilemekteydi. Profesyonel bir eğitim almak isteyen subay adaylarının aristokratik koşulları sağlamaları beklenmemekteydi, böylelikle askeri eğitimin toplumun orta tabakasına ulaşabilmesi sağlanmıştı. Diğer bir koşul da subay okullarına kabul edilmeden önce askerlerin temel düzeyde eğitim almaları, ki bu genellikle askeri nitelik taşımayan ilk öğretim ve liselerde yeterliliklerini sağlamak koşulu ile elde ediliyordu.¹⁵⁴

Askeri anlamda temel eğitim, Avrupa'da 18. yüzyıl başlarında ilk olarak lise ve üniversite müfredatlarına "gençler için jimnastik dersleri" adı altında konuldu. Muharebe esnasında esnekliği arttırmak ve daha çevik hareket edebilmek için sağlıklı bir insan vücudunun önemi anlaşılmış, bu nedenle beden eğitimi ve terbiyesine yönelik dersler eğitim sistemine entegre edilmişti. Jimnastik derslerinin içeriğinde atlama, koşma, tırmanma, yürüme, yüzme ve askeri talim vardı.¹⁵⁵ Örneğin İngiltere'de okullarda askeri talim eğitiminin Napolyon savaşlarına kadar uzandığı bilinmektedir. Günümüzde spora yönelik bir

¹⁵⁴ Samuel P. Huntington, *The Soldier and the State; The Theory and Practice of Civil-Military Relations*, Harvard University Press, 1957, s. 39.

¹⁵⁵ J. A. Mangan, Hamad S. Ndee, "Military Drill-Rather More than Brief and Basic: English Elementary Schools and English Militarism", *Militarism, Sport, Europe -War Without Weapons*, Frank Cass Publishers, (Ed. J.A. Mangan), Londra, 2003, s. 74.

terim olarak kullanılan *fit* sözcüğü, Napolyon savaşlarından dönen subaylar için kullanılırdı. Fiziksel *fitnes*, dönemin askeri ve sivil hayatında geniş bir popülerite kazanmıştır. Daha sonra ise askere alınan kişilerin beden eğitimi ve askeri talim faaliyetlerinin ölçülmesi için kullanıldı.¹⁵⁶ Almanya’da ise “*selbst ist der Mann*” (kendi kendine yap!!) mottosunu benimseyen gençler, bedensel gelişimin önemini kavrayarak, bunu sadece günlük hayatlarına değil askerlik vazifelerine de entegre ettiler. Dolayısıyla, bedensel eğitim kişisel bir iyileşme olmakla beraber sağlıklı bir Alman ırkının ortaya çıkmasına da yardım etti. Gençliğin sağlığı ve huzuru, 19. Yüzyıl Almanya’sının önem verdiği hususlardan biridir.¹⁵⁷

Bedensel sağlığın askeri bir anlam kazanması aşamasında Turnen jimnastikleri ve bu modelden esinlenen Slav Sokol jimnastiklerine kısaca değinmekte fayda var. Fikir babası Freiderich Ludwig Jahn olan Turnen jimnastikleri, Almanya’nın Napolyan tarafından işgal edildiği dönemlerde ortaya çıkmasına rağmen, hareketin militarist bir görünüm alması, Almanya’nın Sedan zaferi sonrasında devlet desteğini de alarak daha geniş kitlelere yayılması ile mümkün olmuştur. 1870’de Almanya’nın birleşmesinin de etkisiyle Turnen hareketi, Alman milliyetçiliği ile bütünleşmiştir. Slav kökenli olan Sokol jimnastikleri ise yine aynı tarihlerde Prag’da, Çek ve Bulgar milliyetçi hareketlerini besleyen ve beden terbiyesi aracılığı ile kuvvetli ve erdemli bir millet yaratma projesi güden bir hareketti. Her iki hareketin de Osmanlı’da geniş tesirleri olduğunu biliyoruz.¹⁵⁸

¹⁵⁶ J. A. Mangan, Hamad S. Ndee, a.g.m., s. 75.

¹⁵⁷ BA-MA(Bundesarchiv-Abteilung Militärarchiv), Von Der Goltz Pascha, *Die nationale und soziale Bedeutung der körperlichen Jugenderziehung mit besonderer Berücksichtigung des Jugendeutschlandbundes*, no. 78, Freiburg im Breisgau.

¹⁵⁸ Beden Terbiyesi ve Jimnastik hareketlerinin militarist boyutu için bkz. Yaşar Tolga Cora, “Asker Vatandaşlar ve Kahraman Erkekler: Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı Dönemlerinde Beden Terbiyesi Aracılığı ile

Müsallah bireylerin yetişebilmesi için, öncelikle bu kavramın gençler ve hatta çocuklar ekseninde içselleştirilmesi gerekiyordu. Beden eğitimi ve talim derslerinin sistemli bir şekilde okul müfredatlarına girmesi de memleketin büyük bir travma olarak tecrübe ettiği büyük kopuş, yani Balkan savaşları ertesinde gerçekleşti. Beden terbiyesi derslerinin ateşli bir savunucusu olan Goltz Paşa'nın ünlü Alman profesörleri ve eğitimcileri ile birlikte kurguladığı Türk-Alman Rüşdiye ve İdadilerin ders programlarında Turnen jimnastik derslerine rastlıyoruz. Balkan savaşlarının hemen ertesinde ortaya çıkan Türk-Alman eğitim kurumlarının pek tabii fikir babası olan Goltz, Osmanlı topraklarında açmak istediği Alman okullarının misyonerlik faaliyeti yapmaktan ziyade teknik, iktisadi ve ticari ehliyetleri gelişmiş bir Osmanlı genci yaratma hedefi güttüğünü belirtiyor. Dolayısıyla, okullar halihazırda Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Amerikan ve Fransız misyoner okullarından daha farklı bir müfredata sahip olmalıydı. Türk-Alman okulları öncelikle rüşdiye ve idadi olarak açılacak, daha sonra yüksek öğretim kurumları da bu gruba eklenecekti. Müfredat dâhilinde Turnen jimnastiği ve felsefesi, rüşdiye öğrencileri için haftada iki saat, lise öğrencileri için ise haftada üç saat olarak kurgulanmıştı.¹⁵⁹

Osmanlı'nın kendi devlet okullarında ise jimnastik ve beden eğitimi derslerini daha erken tarihlerden itibaren okul müfredatlarında görmek mümkündür. 1845'de her ordu merkezinde birer idadi açılmasından sonra beden terbiyesi dersleri de ders programlarındaki yerini almıştır. Hâlihazırda bulunan askeri mektepler, mezunlarını uzun bir süre içinde verdiklerinden dolayı askeri yüksek okullara öğrenci sağlayacak idadiler ve ihtiyat sınıfları

İdeal Erkek Kurgulanması", *Erkek Millet, Asker Millet, Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, İletişim Yayınları (Der. Nurseli Yeşim Sünbuloğlu), 2013, İstanbul.

¹⁵⁹ Goltz Pascha, *Vorbereitender Ausschuss Zur Gründung einer deutsch-türkischen Hochschule*, Schöneberg, Berlin, 1912, s.s. 162-165.

açıldı.¹⁶⁰ Tüm imparatorluklarda yedi adet olan bu okulların buldukları bölge ve ait oldukları ordu merkezleri şöyledir; İstanbul (Kuleli Askeri İdadisi)- I. Ordu Komutanlığı, Bursa- I. ve II. Ordu Komutanlığı, Edirne- II. Ordu Komutanlığı, Manastır- III. Ordu Komutanlığı, Erzurum- IV. Ordu Komutanlığı, Şam- V. Ordu Komutanlığı, Bağdat- VI. Ordu Komutanlığı. Arabistan, Yemen’de bulunan 7. Ordu merkezinde idadi bulunmamakta, askeri yüksek mekteplere hazırlık, aynı Trablusgarp’ta olduğu gibi ordu komutanlığı bünyesinde yapılmaktaydı.¹⁶¹ Bu okullarda, jimnastik derslerinin ikinci sınıfta başladığı ve haftada iki saat verildiği görülmektedir. Dersler, üçüncü sınıfta da haftada iki saat verilmek üzere devam etmekteydi.¹⁶²

Goltz, subay ve üst düzey asker eğitiminde de beden terbiyesi derslerine önem verilmesi gerektiğini savunur. Subayların ve komutanların da Alman ordusunda oldukça ağır olan askeri hizmet koşullarına dayanabilmek için sıhhatli olmaları gerektiğini belirten Goltz, Millet-i Müsellaha başlıklı eserinde “sağlık ve sıhhat başlığı” altında şunları söylemektedir;

“Sağlam bir sıhhat ve güçlü bir vücut, çok çeşitli zorluklara dayanma konusunda komutan için son derece önemli ve değerli bir yeterliliktir. (...) Hastalıklı bir vücut içinde ruhun huzuru mümkün olamayacağından, hastalık ile uğraşan komutan öncelikle şahsına bakmak zorunda kalacağından hizmetle gereği gibi meşgul olamaz. Özellikle bugün subaylara sağlık ve sıhhat son derece lüzumludur. Çünkü asaletleri dolayısıyla yükselenler hariç, subaylar büyük bir rütbeye ancak ihtiyarlıklarında ulaşabildiklerinden ve Alman ordusunda askeri hizmet çok ağır olduğundan büyük rütbeye yükselinceye kadar bu hizmet şartlarına dayanabilmek için mutlak sağlık ve sıhhat baş şarttır.”¹⁶³

¹⁶⁰ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt I-II, Eser Matbaası, 1977.

¹⁶¹ Von v. Felgenhauer I, “Die Militär-Bildungsanstalten der Türkei und ihre jünsten Reformen (durch den Ottomanischen Divisionsgeneral Frhrn. Von der Goltz)”,....., s. 62.

¹⁶² Von v. Felgenhauer, a.g.m., s. 62.

¹⁶³ Colmar Von Der Goltz, *Milleti Müsellaha (Silahlanmış Millet)*, Harb Akademileri Basımevi, İstanbul, 1970, s. 14. 1970 yılında Harp Akademisi tarafından günümüz Türkçesi’ne çevrilen Goltz Paşa’nın bu önemli eseri, ilk

Görüldüğü üzere Osmanlı'da sağlıklı bir insan vücudunun askeri faaliyetler için önemi ve bunun eğitim sistemine entegre edilmesi, çağdaşları olan Avrupa devletlerindeki benzer bir seyir izlemiştir. Fakat, derslerin müfredata eklendiği ilk yıllarda diğer derslere göre daha az olması, profesyonel talim derslerinin askeri yüksek okullara (Harbiye Mektebi) bırakıldığını göstermektedir.¹⁶⁴ Avrupalı devletler, biraz daha erken bir dönemde, 19. yüzyılın başlarında askeri talimlere zemin oluşturacak beden eğitimi uygulamalarını, ilkokul müfredatlarına eklemişlerdi. Askeri talimlerin ilkokullarda zorunlu hale getirilmesi fikrinin Avrupa'da 1870 Fransız-Alman Savaşı'ndan sonra hız kazanmasının bir nedeni de bu savaşta büyük yararlılık gösteren Ulusal Jimnastik Birliği'ne bağlı 15.000 öğretmenin de vatanperver duygular ile savaşmış olmasıydı. Dolayısıyla 1870'lerden itibaren başlayarak 1890'lara kadar geçen süre içinde Alman militarizmin korkutucu etkisi altında kalan Avrupa devletleri, militarizm ve vatanperverlik arasındaki güçlü bağa atıfta bulundular, milli savunma ve emperyalist yayılmanın fiziksel kahramanlık ve askeri yeterlilik arasındaki ilişkiye yaptığı önemin ayırdına vardılar ve askeri talime eğitim sistemleri kapsamında önemli bir yer ayırdılar¹⁶⁵

olarak 1888 yılında mütercim Mehmed Tahir tarafından *Millet-i Müsellaha: Asrımızın Usûl ve Ahvâl-i Askeriyyesi* ismi ile Almanca'dan Osmanlıca'ya çevrilmiştir. Kolmar Von Der Goltz, *Millet-i Müsellaha: Asrımızın Usûl ve Ahvâl-i Askeriyyesi*, Matbaa-ı Ebuziyya, İstanbul, 1888.

¹⁶⁴ Jimnastik derslerinin ders programlarında yerini almaya başlamasıyla konu ile ilgili Avrupa'da basılan bazı eserlerin çevrilmeye başlandığı görülmüştür. İlk çevrilen kitaplar arasında Miralay Hacı Mustafa Hami'nin Osmanlıca 'ya kazandırdığı *Cimnastik Talimatnamesi* bulunmaktadır. Kitapta Mustafa Hami, Avrupa mekteplerinde olduğu gibi riyâzet-i bedeniyye (beden terbiyesi) için askeri sınıflara jimnastik taliminin eklenmesi gerektiğinden dem vurmaktadır. Bkz. *Cimnastik Ta'limât-nâmesi*, çev. Miralay Mustafa Hami, İstanbul, Mekteb-i Harbiyye Hazret-i Şahane Matbaası, 1283'den aktaran Ateş, a.g.e.,s. 182.

¹⁶⁵ J. A. Mangan, Hamad S. Ndee, a.g.m., s. 76. Militarizm ve spor arasındaki kuvvetli ilişkiyi irdeleyen J.A Mangan'ın çalışmalarının bir analizi için bkz. Vassil Girginov, "Sport, society and militarism – in pursuit of the democratic soldier: J.A.Mangan's exploration of militarism", *The International Journal of the History of Sport*, 20, 4, Erişim tarihi: 30 Eylül 2013.

Askeri idadilerin programlarında yer alan beden terbiyesi ve jimnastik dersleri Harbiye Mektebi'nde yerini taktik, süvari için biniş dersleri, silahlı talim, arazi eğitimi, Erkan-ı harbiye talim ve strateji oyunlarına katılım gibi derslere bırakmıştır. Program kapsamında yapılan reformlardan en belirginini, birinci sınıftan itibaren uygulamalı arazi egzersizlerine yer verilmesi olmuştur. II. Abdülhamid'in isteği ve Alman İmparatoru'nun görevlendirmesi üzerine Osmanlı Askeri Okullar Genel Müfettişi olarak, Osmanlı ordusu hizmetine giren Von Der Goltz Paşa'nın uygulamalı dersler ve askeri talimler konusunda Osmanlı askeriyesine yaptığı katkı önemlidir.

Goltz Paşa, Osmanlı ordusu hizmetine giren ilk Alman askeri heyeti başkanı Albay von Kaehler tarafından tavsiye edilmişti. Resmi olarak Goltz'un profili bahsi geçen pozisyona oldukça uygundu, kendisinin Prusya Harp Akademisi'ndeki başarılı çalışmaları ve askeri taktik ve askerlik ile ilgili ortaya koyduğu eserleri bulunmaktaydı. Diğer taraftan, Goltz'un 1877 yılında yazdığı *Léon Gambetta ve Orduları* isimli eserinde askerlik hizmetinin kayıtsız ve şartsız mecburi olması, üç yıllık hizmetin muhafaza edilmesi takdirde devletin mali vasıtalarına zarar geleceğinden, hizmet süresinin iki yıla indirilmesi fikrini ortaya atması bazı çevreler tarafından hoş karşılanmamıştı. Ayrıca Goltz, gençliğin eline silah verilerek, vatan vazifesine alıştırılması gerektiğini belirtmekteydi. Goltz'un askeri çevrelerce *Bête noire*, kara bir canavar olarak gösterilmesine neden olan eleştirilerinden biri de; 1878 yılında yapılan ve Fransız sonbahar manevrasını örnek alan Prusya ordusu idi. Goltz'un yenilik vaat eden tüm bu düşünceleri, daha konservatif olan askeri çevreler tarafından kızgınlıkla karşılanıyor, Goltz "persona non grata", istenmeyen kişi ilan ediliyordu. Dolayısıyla Goltz yurtdışında

görevlendirilerek uzun bir süre Alman hizmetinden uzak tutulacaktı.¹⁶⁶ Goltz Paşa üzerinden yapılan tartışmalar, kendisinin Türkiye hizmeti sırasında da ateşli bir şekilde devam etti. Özellikle Jön Türkler ve ordu mensubu genç subaylar ile yakın ilişkisi bu tartışmaların merkezini oluşturur. Bu ilişki çerçevesinde Goltz'a yöneltilen en büyük suçlama, Türkiye'deki askeri misyonu sırasında Türkler ile kurduğu yakınlığın Avrupa devletleri nezdinde Batı aleyhine yapılmış bir partizanlık olarak algılanmasıydı. Bilhassa Trablusgarp savaşı sonrasında Türklerin kaybettikleri toprakları geri alabilecekleri bir barış antlaşması yapılmasını teşvik eden konuşmaları, İtalya ve Almanya arasında diplomatik krize neden oldu. Goltz'un genç subaylar nezdinde oluşturduğu hayranlık duygusu ile kendisine ve Alman disiplinine yönelik oluşturduğu itaat, Osmanlı Ordusu bünyesinde kendini fazlasıyla hissettirmektedir. Bu karşılıklı etkileşim, Avrupa basını tarafından sıkça konu edilmekte, Paşa'nın doğudaki uzun görevi nedeniyle kulaklarının tıkanıp, kendisinin geleceği olmayan bir girişim üzerinde emek harcadığının farkında olmadığı belirtilmektedir.¹⁶⁷ Gerçekten Goltz'un eğitim alanındaki birincil amacı olan talimli asker yaratmak, Osmanlı'da geleceği olmayan bir girişim miydi? Paşanın bu konudaki değerlendirmeleri kendisinin anılarında,

¹⁶⁶Goltz Paşa'nın ayrıntılı biyografisi için bkz. Carl Alexander Krethlow, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha, Eine Biographie*, Habilitationsschrift der Philosophisch-historischen Fakultät Bern, 22 Şubat 2010, s.s 106-07. Goltz'un askerlik kavramı ve subay eğitimi ile ilgili düşünceleri ile Prusya Ordusu'nda başlayıp, 1916'da Osmanlı Ordusu'nda sonlandırdığı askerlik hizmetinin tüm ayrıntıları, Alman yazar Wolfgang Förster tarafından *Denkwürdigkeiten (Hatıralar)* adı altında kaleme alınmıştır. Bkz. Generalfeldmarshall Colmar Freiherr Von Der Goltz/Wolfgang Foerster, *Denkwürdigkeiten*, E.S. Mittler & Sohn, 1932, Berlin. Bu çalışmanın kısa bir analizi için bkz. Zeynep Güler, *Osmanlı Ordusu'nun Modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa'nın Rolü*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Mersin, 2007, s.s. 129-137.

¹⁶⁷ Goltz Paşa'nın Türkiye'deki subay grubu ile ilişkilerine yönelik eleştiriler, Almanya'nın Münih şehrinde 15 günde bir çıkan Edebiyat ve Kültür dergisi *Janus Münchener'in* 1 Ağustos 1912 tarihli sayısında Josef Sonntag tarafından Goltz Paşa'ya yazılan açık mektupta yer alır. Josef Sonntag, "Offener Brief an Freiherrn von der Goltz", *Janus*, Münchener Halbmonatsschrift, 23, 1 Ağustos 1912, Münih, s.s. 529-532.

Alman hükümetine gönderdiği düzenli raporlarda ve saygı duyduğu bir kaç Osmanlı zabiti ile yaptığı yazışmalarında saklıdır.

Alman askeri misyonu ve bu misyon çerçevesinde oldukça etkili olan Goltz Paşa'nın Türkiye'deki ilk yılları rasyonelleşme ve istibdat arasındaki gerilimin net bir şekilde hissedildiği II. Abdülhamit dönemine denk gelir. Bu gerilimin belki de en çok hissedildiği yer ordu, ordunun subay ihtiyacını karşılayacak olan askeri eğitim kurumları ile mühimmat teminini elinde bulunduran kurum ve kuruluşlardı. Carter Findley, modernleşmenin ayırt edici özelliği olan rasyonelleşme ve istibdat arasındaki gerilimi fırtınalı bir ilişki olarak tanımlar.¹⁶⁸

Reformlar çerçevesinde askeri okulların modernleştirilmesi, dolayısıyla subay ve asker tanımlamalarının yeniden yapılandırılması, *Mektepli* subay sayısının informal bir eğitim almaksızın üst rütbelere kadar yükselebilen *Alaylı* subay sınıfı aleyhine artmasına neden oldu, fakat bu durum eğitilmiş subayların Abdülhamit nezdinde güvenirliliğini azalttı, böylece alaylı subaylar, terfi ve tayinlerde öncelikli konumlarını korumaya devam ettiler. Askeri okullar, sürekli kolluk kuvvetlerinin denetimi altındaydı, subay ve kurmay subaylar modern teorik eğitimden geçtikleri halde, öğrendiklerini pratik uygulamalar vasıtasıyla tecrübe edecek ortamlara sahip değildiler. Bunun en büyük nedeni, arazi eğitimlerinin ve askeri talimlerin her an bir darbe girişimine dönüşebileceği endişesiydi.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi; İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, Timaş Yayınları, 2011, İstanbul, s.153.

¹⁶⁹ Handan Nezir Akmeşe, *The Birth of Modern Turkey, The Ottoman Military and the March to World War I*, I.B. Tauris & Co., New York, 2005, s. 19-20.

I.3.3. Silahla ilk Buluşma; Osmanlı'da Askeri Tatbikat, Talimler ve Manevralar

“Savaş Sanatı” (*The Art of War*), kitabının yazarı Jomini, ulusal savaşların en zor savaşlar olduğunu, bu savaşlarda gerekli olan yegâne desteğin asil bir kararlılık gösteren ve özgürlüğü kazanmaya kararlı, birlik olmuş insan grubundan gelmesi gerektiğini söyler. Fakat, uzun süren bağımsızlık savaşları, halkın bir süre sonra telef olmasına, savaşın getirdiği ekonomik yaptırımlardan bunalmasınave nihayetinde savaşı sorgulamasına neden olacaktır. Jomini’ye göre bunu engellemenin aslında birinci koşulu, mücadeleyi kısa tutmak ve kesin sonucu savaş sonrasında yürütülecek siyasi mücadele ile tamamlamaktı. Bu her zaman mümkün olabilecek bir durum değildi. Bu yüzden halkın aşırı radikalleşerek, farkına vardığı gücünü devlete karşı kullanmasını engellemek için, mücadelenin (gerilla savaşlarının) profesyonel bir çekirdek ordu tarafından sürekli kontrol edilmesi gerekiyordu.¹⁷⁰ Öyleyse, savaşı kontrol altına alabilmek için iki önemli koşulu göz önüne almak gerekiyordu; birincisi halkı savaşlar için harekete geçirmek ve ikna etmek, ikincisi ise ikna olan halkı kontrol etmek için profesyonel ve kontrollü bir ordu kurgulamak.¹⁷¹ Kontrollü bir ordu da talimli, ülkenin topografyasına hakim ve ayrıca sezgileri kuvvetli subaylardan oluşur. Tüm bu meziyetlerin vücut bulabilmesi için devlet, askeri eğitim mekanizmalarının yanı sıra arazi eğitimlerine de önem vermeli, genel tatbikat, talim ve manevra programları düzenlemeliydi.

Büyük bir yıkıma neden olan 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı, muharebede kumanda ve arazi üzerinde seferberliğin önemini ortaya koymuştu. Askerlerin araziye uyumu ve arazi üzerindeki mobilizasyonu, modern dönemde geniş yerleşkeler üzerinde yapılan askeri talimler ile iyileştirilmekteydi. Ruslar, kumanda konusundaki üstünlüklerinin meyvesini toplarken,

¹⁷⁰ Michael I. Handel, *Savaşın Ustaları, Klasik Stratejiler*, Doruk Yayınları, İstanbul, 2004, s.s. 158- 162.

¹⁷¹ Handel, *a.g.e.*, s . 162.

Osmanlılar insan gücü ve mühimmat bakımından büyük kayıplar verdiler.¹⁷² Savaş sonrasında geniş arazi talimleri ile ilgili eksikliklerin giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Öncelikle arazi seçimi ile ilgili tartışmalar gündeme gelmiştir. Savaştan bir yıl sonra İstanbul'da Seraskerlik binasının hemen karşısına büyük bir tatbikat alanı inşa edilmiş, bu alanda genellikle Pazar günleri, tatil günün sessizliğinden faydalanılarak askeri manevralar gerçekleştirilmiştir.¹⁷³ Askeri tatbikatlar, özellikle mevsimlik yapılan büyük manevralar, yabancı gözlemciler tarafından ilgiyle izlenmekteydi. Örneğin, İtalyan askeri gözlemci yarbay Boselli, 19. Yüzyılın sonlarında Şam'da bulunduğu dönemde izleme fırsatı bulduğu askeri tatbikat sırasında askerlerin hareketlerinin oldukça yavaş olduğunu ve manevraların anlaşır bir taktiksel fikre sahip olmadığını belirtir. Fakat, Boselli'nin izlenimlerine göre develer üzerinde savaşan avcı birlikleri iyi birer nişancıydılar.¹⁷⁴

Goltz, 1909 senesinde I., II., ve III. Kolorduları kapsayan sonbahar ve kış manevralarını izlemiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ilk büyük askeri tatbikatı ile ilgili düşüncelerini sıcağı sıcağına derlemiştir. Düşüncelerinde geçmiş dönemlerin önemli askeri stratejistleri Clausewitz ve Jomini'den de vurgular yapan, Prusya-Alman ekolünün önde gelen askeri temsilcileri Moltke ve Schlieffen'in fikirlerinin de yer aldığı risalede Goltz, güçlü bir ordunun oluşabilmesi için öncelikli gerekli olan etkenin *emir-komuta-kontrol* olduğuna vurgu yapar. Osmanlı subayları ile yakın ilişkide bulunduğu dönemlerde Goltz, komuta konusunda eksikliklerin yaşandığını, hatta yüksek rütbeli bazı Osmanlı subaylarının, emirleri altındaki askerleri ile yeterince ilgilenmediklerini ve emir vermekte çekinceli davrandıklarını

¹⁷² Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, s. 183

¹⁷³ Tatil günlerine denk getirilen askeri tatbikatların, yabancı ziyaretçiler tarafından ilgiyle izlendiği belirtilmektedir. "Die türkische Armee", *Militär-Wochenblatt*, 59, 22 Haziran 1879, s. 536.

¹⁷⁴ "Die türkische Armee", *Militär Wochenblatt*,....., s. 560.

gözlemlemiştir. Goltz'a göre emir-komuta zincirinin sorunsuz işlemesi için, bu motivasyonun barış zamanında yapılan tatbikatlarda güdülenmesi gerekiyordu.¹⁷⁵ Emir-komuta etkeninin iyi işlemesi ayrıca orduda büyük bir problem olan firar sorununu da azaltabilirdi. Örneğin, Balkan Savaşları'nda Yanya savunmasını anlatan Esat Paşa, II. Kolordu'nun savunma için konuşlandığı Koçana-Komanova-Üsküp-Manastır yörelerinde seferberliğin tam olarak yapılamaması ve firarlar nedeniyle asker mevcudunun %50'nin altında olduğunu belirtiyordu.¹⁷⁶

Emir-komuta yönetiminde önemli olan noktalardan biri de yönetimin hiyerarşik bir düzen içinde olması gerektiği ve bunun sıkı bir kontrol altında yapılmasına özen gösterilmesi gerektiğidir. Tek bir bölük üzerinde tek bir kişinin emir ve komuta yönetimi saklı tutulmalıdır. Goltz, orduda yaptığı gözlemler sırasında, bazı bölüklerde bölük komutanının yanı sıra yakınlarda bulunan subay efradının da yardımcı olmak amacıyla sisteme dahil olmayı çalıştıklarını görmüş, bu durumun bölük içinde ciddi disiplin kaybına neden olacağını belirtmiştir. Goltz, her komutanın kendine ait emir-komuta alanı yaratması gerektiğini savunuyordu.¹⁷⁷

Goltz Paşa muharebe esnasında piyadenin hareket kabiliyetine ve yürüyüş kolundan muharebe düzenine geçiş ile ilgili sorunlara ve çözüm önerilerine düşüncelerinde sıklıkla yer vermişti. 1909 büyük manevrasında da büyük bir dikkatle gözlemlediği unsurlardan biri de piyadenin muharebe düzeni alış sorunsalıydı. Çünkü savaş sırasında piyadenin hızlı bir şekilde

¹⁷⁵ BA-MA, v.d. Goltz, *Bemerkungen über die während der Herbst-und Winter Übungen beim 1., 2. und 3. Kaiserlich Ottomanischen Ordu gemachten wahrnehmungen*, Ende Dezember 1909 (Aralık sonu 1909), Constantinopel.

¹⁷⁶ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esat Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984, Ankara, s. 34.

¹⁷⁷ BA-MA, v.d. Goltz, a.g.b., s. 6.

hareket ederek, seri ve güvenli bir şekilde savaş pozisyonu alması gerekiyordu. Balkan Savaşları'nda piyadenin sevk ve idaresinde mühim hatalar yapılmış, hareket planları ciddi bir şekilde oluşturulamamış, oluşturulmuş olanlar ise barış zamanında birliklere verilmemiştir. Örneğin Goltz'un yürüyüş pozisyonu ile ilgili, genel tatbikatlarda dikkat ettiği nokta, bazı piyade alaylarının küçük adımlar atması Her ne kadar 1909 tatbikatı Balkan savaşları öncesinde yapılmış olsa da, bu yeterli olamamıştır. Fakat, sevk ve idare konusundaki eksikliklerin I. Dünya savaşı öncesinde ele alındığı görülmektedir. Örneğin, dünya savaşının hemen öncesinde Osmanlı Genelkurmayı'nda görev yapan eğitimli Kurmay Binbaşı Asım (Asım Gündüz), 1913 senesinde Balkan savaşlarında yaşanan mağlubiyetin nedenlerini anlattığı küçük kitapçığında yürüyüş kolundan muharebe düzenine geçmedeki zayıf işbirliğinin ordudaki en büyük eksikliklerden biri olduğunu yazmıştır. Yine Enver Paşa, 1914 senesinde yayımladığı Ordu Emirnamesinde bu konuya değinmiş, yürüyüş kolundan muharebe düzenlerine hızla geçme konusundaki taktik talimatlara önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁷⁸ Goltz, yürüyüş sırasındaki adımların küçük adımlardan ziyade uzun ve rahat olması gerektiğini, yürüyüş kolundan savunma hattına mevzilenmek ve konuşlanmak için de bölük komutanının harp halinden önce mevzileneceği mekânı görmesi ve keşif yapması gerektiğini belirtir. Ayrıca, harp esnasında ordu savaş pozisyonu aldığı zaman, komutanın en yüksek noktada komut vermesi ve düşman birliklerinin gelişlerini ifşa etmesi gerekiyordu ki, komuta eden subayların bu esnada kesinlikle nişancıların arkasında durarak nişancıları tehlikeye atmaması lazımdı. Savaş pozisyonunda komutanlar, barış zamanında yer aldıkları

¹⁷⁸ Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l Amare ve Filistin Cephesi*, (Çeviren: Kerim Bağrıaçık), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s.s. 14-17.

mevzilerden çıkararak sığınak aramaya çıkmaları oldukça tehlikeliydi, bu kitleler halinde ölümü beraberinde getirebilirdi.¹⁷⁹

Askeri tatbikatlarda önem verilen başka bir konu da subay ve askerleri, dönemin modern silahları ile buluşturmak ve bütünleştirmektir. Osmanlı, daha önceki dönemlerde askeri kışlalarda yaptığı talimlerde mühimmat tasarrufu nedeniyle gerçek mermi kullanmazdı. Ayrıca II. Abdülhamid'in istibdat dönemine denk gelen askeri tatbikatlarda askerler arasında çıkabilecek herhangi bir isyan ile tatbikatın amacını aşma ihtimaline karşı bir süre ateşli silahların kullanım alanı da kısıtlanmıştı. Goltz, bu dönemde eğitilmiş subayların siyasi nedenlerle ordudan tasfiye edilmesini büyük bir kayıp olarak görür. Tasfiye süreci, talimlerin başı boş bırakılmasına da neden olmuştur.¹⁸⁰ Alman askeri misyonun çabaları ile tatbikatlarda silah ve gerçek mermi kullanımını teşvik edilmekteydi. Daha önceki dönemlerde sadece talimlerde kullanılması amacıyla Avrupa'dan talim fişeği satın alınmış¹⁸¹, hatta askeri misyon kapsamında İstanbul'da bulunan Dittfurth Paşa'ya Sultan tarafından altı adet eğitim alayı kurdurulmuştu. Almanya'da oldukça revaçta olan bu uygulama ile subay ve kurmay subayların silahlı talim dersleri ile savaş tecrübelerini arttırmaları bekleniyordu. Dittfurth Paşa, daha önceki yıllarda Selanik'te kurulmuş olan eğitim alaylarını incelemek üzere Rumeli'ye gönderildi.¹⁸²

¹⁷⁹ BA-MA, v.d. Goltz, a.g.b., s. 7.

¹⁸⁰ BA (Bundesarchiv- Berlin Lichterfelde), *Bericht, des Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei*, 28 August 1909 (28 Ağustos 1909), N737/5, Halensee, Berlin.

¹⁸¹ Üçüncü ordu birliğine bağlı 20 redif alayı ile ikinci ve üçüncü ordu birliklerinin nizamiye taburlarında görev yapan askerlerin nişan talimleri için Osmanlı'nın Viyana Sefareti aracılığı ile altı milyon talim fişeği satın alınmıştı. Bkz. BOA, YPRK.ASK (Yıldız Tasnifi Askeri Maruzat), 219/73, 28 Rabiülahir 1322 (12 Temmuz 1904).

¹⁸² PA-AA, *Entzifferung (den Kaiser Botschafter an Auswärtiges Amt)*, 10 Januar 1907 (10 Ocak 1907), Pera, İstanbul.

Goltz, talimlerde makineli tüfek kullanımının sorunlu olduğundan bahseder. Zaten Balkan savaşları öncesinde mükerrer atışlı makineli tüfek stoku oldukça kötü durumdaydı. Seferberlik durumunda bile her piyade alayına dört makineli tüfek verilmişti. Bu sayıya ulaşamayan alaylar bile vardı, ordunun önceden koyduğu standartlara göre halihazırda 200 adet makineli tüfek eksikliği bulunmaktaydı. Tabur ve bölük seviyesinde durum daha da vahimdi ve gereksinimleri karşılayabilmek için yaklaşık bin adet tüfeğe ihtiyaç vardı. Balkan savaşlarında mevcut makineli tüfek sayısı 1.500.000 civarında olmasına rağmen, hala 200.000 eksik bulunmaktaydı.¹⁸³ Haliyle tatbikatlarda kullanıma sunulacak tüfek miktarı da azalıyordu.

Modern silahların tatbikatlarda tecrübe edilmesi, askerin mevzilenmesi ve savunma hattının oluşturulması için de önem taşır. Barış zamanında komutanların, düşmanın belirebileceği arazileri keşfe çıkmaları gerekmektedir. Mesafe değerlendirme yetisi genelde unutulmuş veya es geçilen bir aktivite olmasına rağmen oldukça önemlidir. O dönemki koşullarda 4000 m. veya daha yakın mesafeden gelen topçu atışlarına karşı piyade veya süvarilerin karşı koyma ihtimalleri oldukça azdı. Bir sahrabataryası, dört büyük top yardımıyla yaklaşık 6000 adet şarapnel ve mermi parçasını düşman birlikleri üzerine yağdırabiliyordu. 2000m. mesafeden yapılan atışların öldürücü kuvveti daha fazlaydı. Yaklaşık 1500 m. mesafeden yapılan atışlarda ise düşman hattına sızan nişancıların önemli ölçüde kayıp vermesi olasıdır. 1000 m. uzaklıktan gerçekleştirilen atışlar, çok ağır kayıplar ile sonuçlanır, 400-500 m. mesafelik atışlar ise genellikle göğüs göğse çarpışmalara sahne olmaktadır. Dolayısıyla piyade

¹⁸³ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu,*, s. 26. İvedilikle makineli tüfek açığını kapama isteği, Balkanlar'da cereyan eden huzursuzlukların başlamasıyla daha da artmıştır. Özellikle Osmanlı'nın Balkanlardan aldığı istihbarat, Bulgarların hızla silahlanmaya başladığı ve bu süreçte Avrupa silah fabrikalarına yüklü miktarlarda makineli tüfek siparişi verdiği haberleri yönündeydi. Osmanlı maddi olanaksızlıklara rağmen bu dönemde hem Fransız hem de Alman silah fabrikalarına makineli tüfek siparişleri vermiştir. Bkz. PA-AA, *Bodman, Der kaiserliche Geschäftsträger an Auswartiges Amt, Telgraf*, Türkei 142, R 13305, 20 Eylül 1906, Berlin.

alayı, elinde modern silahlarla 4000m. uzaklıktan araziye hakim olmalıdır. Askerler, mümkün olduğu surette askeri mevzilerde konuşlanmış olan ve ateş etmeye hazırlıklı düşman ordusu karşısında görünmez olmalıdırlar. Askerler, 2000 m. mesafeye geldiklerinde küçük gruplar oluşturacaklar, 1500 m. mesafede küçük gruplar halinde yürüyecekler, 1000 m. mesafede ise sistematik olarak ani hareketlerle ilerleyeceklerdir. Açık alanda düşman peşine vahşi ve hızlı bir şekilde düşmek savaşçılık bakımından tasvip edilen bir hareket değildir. Ayrıca, savaş sırasında askerler, aynı pozisyonda saatlerce kalabilme yetisine sahip olmalıydı. Barış zamanındaki tatbikatlarda bu süreyi kestirebilmek kolay olmamakla birlikte, askerlerin savaş koşullarını tahayyül ederek 15-20 dakika boyunca aynı pozisyonda durabilmeyi tecrübe etmeleri gerekiyordu. Ayrıca, ateş hattında geçirilen bu hareketsiz zaman dilimi, uzaklık hesaplamak ve edilen ateşin tipini belirlemek amacıyla önemliydi.¹⁸⁴

Silah kullanımında her piyade eri usta olmalıydı, iyi bir nişancı olabilmek içinse memleketin her köşesinden kur'a usulüyle gelen eğitimsiz askerlerin daimi bir talim faaliyetine tabi tutulması esastı. Piyade erleri, kendi mühimmatının dilinden anlayabilecek iyi birer işçi olmalıydılar. Asker, bir tek mermi bile düşürmeden her durumda ve her koşulda silahına sahip olmalıdır. Silahta tıkanıklık oluşmasını engellemeli, silah içine kum veya çimen girmesine engel olmalı ve kirlenmesine izin vermemelidir. Asker, silahını gece vakti sanki gündüz doldurmuş gibi seri bir şekilde doldurmalı, hareket halindeyken ve yatar pozisyonda da tüfeğini doldurmayı becermelidir. Tüm bunlar, talim ve alıştırmaya yapmak ile elde edilir.¹⁸⁵

¹⁸⁴ BA-MA, v.d. Goltz, a.g.b., s. 20.

¹⁸⁵ BA-MA, v.d. Goltz, a.g.b., s. 28.

1909 senesinde Edirne yakınlarında gerçekleştirilen sonbahar manevrasının başarılı geçtiğini düşünen Goltz, Avrupa’da düzenlenen mevsimlik manevraların Osmanlıya göre en büyük avantajının kullanılan ateşli silahlar olduğunu söyler. Bir başka konu da manevra geleneğinin Osmanlı’da fazla yaygın olmaması, komutanların genellikle askeri haritalar üzerinde bazı askeri düzenlemeleri hayata geçirmeye çalıştıklarını söyler. Haritalar eski olmakla birlikte, ölçekler bazen yanıltıcı olabilmektedir. Goltz’a göre bazı mesafelerin birbirine yakın görünmesi kişiyi yanıltabilir. Goltz, muharebe planlarının Osmanlı’da hâlâ bu haritalara göre yapıldığını belirtir.

Kuşkusuz Goltz Paşa, Osmanlı’da yerleştirmeye çalıştığı tatbikat geleneğini Prusya askeri teşkilatından almıştı. Prusya Ordusu’nun 1860’lardan sonra ortaya koyduğu üstünlük; ordunun organizasyon, sulh zamanı gerçekleştirdiği talimler ile savaş teorisi üzerine yoğunlaştırdığı çabaların bir sonucu idi. Prusya Ordusu’nun ilk mimarı olarak kabul edilen Büyük Frederick, savaş zamanında olduğu gibi sulh zamanın da ciddi bir iş yükü olduğunu ve muharebelerin öncelikle talim alanlarında kazanıldığını belirtmektedir.¹⁸⁶Goltz, sadece kışla talimleri ile sınırlı kalınmaması gerektiğini, muharebe esnasında askeri teçhizatın denizden karaya çıkarılması ve bunun için inşa edilmesi öngörülen köprü ve diğer yapıların öncelikle ülke içindeki uygun bölgelerde talim edilmesi gerektiğini belirtir. Bu kışla dışı talimlere Goltz, Almanya’nın 19. yüzyılın sonunda gerçekleştirdiği Çin seferini örnek olarak verir. Çin seferi, daha önce Elbe nehri üzerinde talim edilmiş ve oldukça enteresan sonuçlar alınmıştır. Nehir için özel yapılan büyük dubalar, kolay taşınabilir özelliklerinden dolayı denizaşırı

¹⁸⁶ Edward Mead Earle, *a.g.e.*, s. 172.

kruvazörlerde de isabetli bir şekilde kullanılmıştır.¹⁸⁷ Ünlü Alman Mareşali Gottlieb von Haeseler de 21 cm.'lik havan topunu Metz şehrinden Moselle ırmağı yardımıyla taşımıştır. Askeri tatbikatlar ayrıca, piyasaya yeni sunulan mühimmatın da reklamının yapıldığı önemli gösteriş sahalarıydı. Ayrıca, kuşatma savaşlarından sonra, askeri uygulamalarda yaşanan dönüşümleri iyi gözlemlemek gerekiyordu ve bu savaşlarda kullanılan ağır silahların yerini alan hafif silahların tecrübe edilmesi açısından tatbikatlar büyük önem arz ediyordu.¹⁸⁸

1909 manevrasından sonra daha büyük bir tatbikat organizasyonu 1910 senesinde yapıldı. 1910 manevrası için yaklaşık 70.000 asker toplanmıştı. 1000 kadar asker eksik olsa bile, barış zamanında bir araya toplanabilen nefer sayısı bakımından bu organizasyon oldukça önemlidir. İstanbul ve çevresinde kol gezen kolera salgınına rağmen tatbikat İstanbul ve Edirne arasında Babaeski ve Lüleburgaz civarında gerçekleşti. Tatbikat, iki karşıt kuvvetin ofensif pozisyonda savaştığı, düşman kuvvet olarak Batı ordusunun Bulgar kuvvetlerini tasvir ettiği bir organizasyon olarak kurgulandı. Doğu kuvvetleri, Zeki Paşa komutasında Edirne ve caddelerine kadar sokulan Batı kuvvetini püskürtmek üzere ilerledi, Batı ordusunun sürpriz atağı karşısında İstanbul'a çekildi ve savunma için hazırlandı. Goltz Paşa'nın gözlemci olarak hazır bulunduğu tatbikat, gerek kendisi gerek izleyen diğer üst düzey rütbeliler tarafından başarılı bulunmuştur. Tatbikat sırasında yeni silahlar kullanılmış, teorik bilgi test edilmiştir.¹⁸⁹

Askeri tatbikatların önemi, zaman içinde eğitilmiş Osmanlı subayları arasında da kabul görmüştür. Mustafa Kemal Atatürk'ün okul ve silah arkadaşı olan Nuri Conker, Balkan Savaşı'ndan sonra subaylara verdiği bir dizi konferansı 1913 yılında "*Zabit ve Kumandan*"

¹⁸⁷ BA-MA, *Goltz Paşa ve Pertev Bey Arasında Yapılan Yazışma*, 17 Aralık 1900, Freiburg, s 2.

¹⁸⁸ BA-MA, *Goltz Paşa ve Pertev Bey Arasında Yapılan Yazışma*,, s.3.

¹⁸⁹ BA-MA, *GoltzPaşa'nın 1910 Manevrası ile ilgili Raporu*, 1910, Freiburg.

başlıklı kitabında bir araya getirmiş ve eserinde sulh zamanı yapılan tatbikatlara verdiği önemi şöyle özetlemiştir;

“...biz kendimizi daima savaş halinde bilmeliyiz. Böyle bilirsek, savaş çıkınca, hazırlık dönemiyle savaş dönemi arasında çok fark görmeyiz, şaşırmayız, kaybetmeyiz.”¹⁹⁰

Conker’in *biz’den* kastı, sadece neferler değil, tüm Osmanlı ulusu idi. Barış zamanı vatandaş-askerin sorumluluklarına şu şekilde değinmiştir;

“Ordu ne demektir? Ordunun görevi ne demektir? Ordu, yurdun kutsal toprağını savunmak için, barış zamanında hazırlanan ve eğitilen bütün yurt çocuklarının birleşmesidir.”¹⁹¹

Barış zamanında eğitilen bütün yurt çocukları; topyekûn seferber edilmesi esas olan erkek, kadın ve çocuklardan oluşan tüm uludur. Bu nedenle iptidai mekteplerden başlamak üzere tüm rüşdiye ve idadilerde ders programlarına konulması arzu edilen jimnastik talimleri, yeri geldiğinde askeri manevralardan daha fazla önem kazanmıştır. Dolayısıyla askerlik ve vatan savunması, askeri okullardan mezun olmasalar bile bu talimlere tabi tutulan tüm öğrencileri, vatandaş-asker yapmaktadır.¹⁹² “Askeri talimleri çocukların seneleri ve kuvve-i bedeniyyeleri nazar-ı dikkate alınarak tatbik edilir ise en güzel jimnastik dersidir.”¹⁹³ Bu

¹⁹⁰ Mustafa Kemal Atatürk, Nuri Conker’in bu eserini, *Subay ve Komutan ile Konuşmalar* isimli kitabında değerlendirmiştir. Bkz., Sofya Askeri Ataşesi Kurmay Yarbay Mustafa Kemal, *Subay ve Komutan ile Konuşmalar*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1995, Ankara, s. 3.

¹⁹¹ Yarbay Mustafa Kemal, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁹² Askeri talim ve jimnastik derslerinin müfredatlar dahilinde yerini almasını arzu edenler, bunun gerekliliğini tartıştıkları yazılarında mutlaka farklı ülkelerin ders müfredatlarından örnek vermişlerdir. Bunlardan birisi de Nazım Şerafettin Bey’in jimnastik ve sağlık üzerine yazdığı eseridir. Nazım Şerafettin bu eserinde Belçika, İsviçre, Norveç ve Almanya’daki okul ve özel jimnastik talimhanelerinden örnekler vermektedir. Nazım Şerafettin, “Bahçe ve Salonlarda Cinnastik Ta’lîmi Yâhûd Bi’t-tedric Cümle-i Adâliyenin Neşv ü Nemâsına mahsus Tecârib-i Bedeniyye Eğlenceleriyle Her Yerde İcrâsı Kâbil Bilâ Makûleden Bahs Sihhatnümâ”, 1885.’den aktaran Ateş, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁹³ “Mekteb-i Umumiyyemizde askeri talimlerin lüzumu hakkında”, *Asker Dergisi*, Sayı: 6, Mahmud Bey Matbaası, s. 22, İstanbul, 1 Eylül 1324.

mottoyu benimseyen Osmanlı reformcuları, tüm risalelerinde olduğu gibi farklı ülkelerin talim ve terbiye metotları ile ders programlarından örnekler vererek, karşılaştırma yolu ile Osmanlı askeri eğitiminin modernleşmesi için bir çıkış yolu aramışlardır. Genellikle Avrupa'daki okullara yapılan atıflar yanında dönemin yeni ulus-devletlerinden de örnekler verilmektedir. Bu ülkelerden birisi de Romanya idi. 14 Nisan 1906'da Romanya'da yayımlanan kanunnamenin tam metnini veren Osmanlı reformcularının dikkate aldıkları noktalar şunlardı; Romanya'da bulunan okul müfredatlarına eklenecek olan askeri talim (*jimnastik*) derslerinin asker-öğretmenlerden oluşan bir heyet tarafından programlanacak olması, heyetin başında yüksek rütbeli bir piyade subayının bulunacak olması, birinci ve ikinci mektepler ile idadi mekteplerinde zorunlu ders olarak verilecek olan talimlerin, öncelikli olarak nişan levhalarına nişan atmaktan ibaret olacağı vesöz konusu derslerin yurdun tüm şehir ve nahiyelerinde bulunan mekteplerinde müfredat programlarına eklenmesinin kararlaştırılması idi. Bu kanunname ile gençlerin vatani terbiye (*terbiyye-i vataniyye*) ile donatılmaları, vatani görevlerine başlamadan önce askeri kazanımlarını arttırmaları ve nişan almayı öğrenmeleri amaçlanmaktaydı. Nişan talimleri, bir süre karabinalar ile idare edilmiş olmakla birlikte, Romanya hükümetinin nişan talimleri için parçaları küçültülmüş *Manliher* tüfekleri satın aldıkları belirtilmektedir.¹⁹⁴

Osmanlı eğitim kurumlarında nişan talimi ve endaht derslerine 1913-1914 tarihli ders müfredatlarında rastlanmaktadır. Bu dersler dahilinde ordu bünyesinde uygulanmakta olan askeri talimatnamelerin esas alındığı, senede bir defa öğrencilerin resmi poligonlara

¹⁹⁴ "Mekteb-i Umumiyyemizde askeri talimlerin lüzumu hakkında", *a.g.m.*, s. 24.

götürülüp kendilerine ayakta, diz çökerek ve yerde yatarak atış yaptırıldığı bilinmektedir.¹⁹⁵ Romanya hükümetinin askeri eğitim politikalarından örneklerin verildiği Erkan-ı Harbiye'ye mensup Miralay Hilmi Bey tarafından ele alınan bu makalede, yazar büyük bir millet yaratmanın ön koşulu olarak asker-millet oluşumunu öne çıkarır, Osmanlılarda bu oluşumun en önemli parçası, Türklere has bir özellik diye nitelendirilen cengaverliktir. Yazar, bunu şu sözlerle ifade etmektedir; *Ecdadımızın hasail cengaveranesine vâris olan millet-i muazzamamızın hakikî millet-i müsellaha halini iktisab etmek emelimizdir. Binâenaleyh on yaşına gelen her çocuğumuzun silah isti'malini bilmesi lüzumludur.*¹⁹⁶

Yiğitlik ve cengaverliğe yapılan vurgu, bilhassa yüceltilen bu özelliklerin Türklere ve atalarına atfedilmesi, 19. Yüzyıl ve sonrasında alınan yenilgilerin tepkisel bir sonucu olarak Osmanlı kaynaklarında kendini göstermektedir. Büyük bir utanç ve üzüntü kaynağı olarak algılanan 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı, Balkan ve Trablusgarb savaşlarına, taktiksel ve askeri hataların yanında *milli duygudan yoksun olmaları* de sebep olduğu belirtilmiş, bu yolda ulus ve ulusal duygu kavramlarının öneminin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır.¹⁹⁷

Goltz Paşa 23 Temmuz 1908'de yazdığı makalesinde *silahlı bir savunmanın (müsellah müdafaa)* pek yakın bir zamanda vuku bulacağına dair görüşünü dile getirirken son yıllarda alınan yenilgilerin vatan hissiyatına yaptığı etkiye özellikle değinmiştir;

"Devlet-i Osmaniye'nin hali son zamanlarda o kadar vehamet kesb etmişti ki kalpleri vatan hissiyatı ile meşhuz olanların kaffesi vatani tahlis etmek için behemehal ciddi bir teşebbüsatta bulunmak lazım geldiği hissi altında eziliyordu. Makedonya'nın kaybı ve

¹⁹⁵ Hilal AYTEKİN, *İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Ankara, Gazi Eğitim Fakültesi Yayını, no.20, 1991'den aktaran ATEŞ, a.g.e., s. 137.

¹⁹⁶ Mekteb-i Umumiyyemizde askeri talimlerin lüzumu hakkında", a.g.m., s. 25.

¹⁹⁷ Ateş, a.g.e., s. 125.

Osmanlı devletinin avrupa topraklarında son bulması oldukça büyük endişelere sebep olmaktaydı. Pek yakında müsellaḥ bir müdafaa vuku bulacaktı. Ciddi bir teşebbüs icra edebilecek kuvvetli ve yek vücud-ı cemaat yalnız ordudan ibaret idi. Bu ordunun heyet-i zabitanı meyanında memleketin fikr-i cedit ile perverşiyab kamil olmuş gençleri toplanmış idi. Yalnız bu genç subaylar vatana baht-ı bahş olabiliyorlardı. ..¹⁹⁸

Dönemin basılı kaynaklarında geçmişten günümüze Türklerin kazandıkları zaferlere methiyeler düzülmüş, tarih boyunca Türklerin kurduğu ordular yüceltilmiştir. Okuyucuların vatanperver duygularına hitap eden bu kaynaklarda yiğitlik, cesaret, birlik ve beraberlik gibi özellikler, muzaffer ordulara atfedilmiştir. Erkan-ı harbiye reisi vekillerinden olan ve aynı zamanda birinci kolorduya mensup, Binbaşı Hafsa İsmail Hakkı, dönemin oldukça popüler bir dergisi olan *Ordu ve Donanma*'da asker talimnamelerini mercek altına almıştır, İsmail Hakkı'ya göre talimnamelerdeki en önemli nokta asker terbiyesidir ve askerlerin eğitiminde öncelikle yiğitlik ve birlik hedef alınır. Bunun nedeni ise, süngü gerektiren ve göğüs göğüse verilen mücadelelerdir.

“Yüzbinlerce kişilik ordular karşı karşıya gelüp son neticenin hali için binlerce top, yüz binlerce tüfenk patlamağa, ölüm saçmağa başladığı zaman kazanç, zafer daima en ziyade yiğitlik gösteren ve en ziyade birlikle iş gören tarafındır (...) Evelleri uzaktan atışla neticeyi istihsal etmek tevsi' olunurken, bugün atışdan sonra süngü ile hücum isteniyor. Beş on sene evvel keşif kulları, süvari keşif balonları birbirinden saklanıyorken, bugün her fırsattan bil-istifade hücum taleb olunuyor. Evelleri topçulardan düşman topçusuu susdurmak ve onu iyice üzme isteniyorken, bugün icab ederse düşman atışına bakmadan piyadeye yardım etmek aranıyor. Sevk-ül Ceyş, tabiki askerin talim ve terbiyesi de daima yiğitlik ve birliğe gidiyor. Esasen zamanımız meydan muharebelerinin boşluğu, avcı hatlarının muharebe hatlarının dağınıklığı düşünülürse muvaffakiyet için çare neferden en

¹⁹⁸ Von der Goliç Paşa, “Von der Goliç Paşa'nın Makalesi”, *Asker Dergisi*, Sayı: 6, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1 Eylül 1324, s. 79.

*büyük kumandana kadar bütün askerin yiğit yürekli, yiğit düşünceli, bir yürekli, bir fikirli yetiştirilmesi olduğunu teslim etmek zarureti görülür.*¹⁹⁹

Türklerin cesaret ve cengaverliğine yapılan atıflar, genetik olarak Türk soyunun yüceltmeye çalışıldığı ve soy birliğinden hareket eden bir ulus yaklaşımının benimsendiği yıllarda daha yoğun bir şekilde göze çarpmaktaydı. Türkler, cesur, soğukkanlı, namus ve şereflerine düşkün, iyiliksever, silah kullanmada usta, mert bir ulustu. Savaş zamanının cesur ve cengaver Türkleri, barış zamanının iyiliksever ve misafirperver yani medeni Türkleriydi.²⁰⁰ Bu yaklaşıma zemin hazırlayan husus, genel olarak 1912-1913 Balkan Savaşları'nı izleyen dönemde, Osmanlı'da vatanseverliğin intikamcı bir milliyetçilik düşüncesiyle iç içe geçtiği yeni bir dönemi başlatan duygulardı.²⁰¹ Aşağıdaki dizeler, bu duyguları güzel bir şekilde anlatmaktadır;

"Bastık yine kâfirleri avnetti Hüda'mız

Hâr oldu adûnun gözüne tir-i gazamız

Te'yide nüzul etti gökteki ervah

*İmdada kıyam eyledi yerden şühedamız*²⁰²

Ladikli Ahmet Ağa

İtaatkâr ve talimli bir askere dönüşen Osmanlı neferi, fiziksel olarak da sağlıklı ve kuvvetli bir birey olarak yeni nesil Osmanlı gencini tasvir etmekteydi. Kuşkusuz, kontrol ve itaat üst rütbeli subayların ve generallerin askerler tarafından tanınmasını gerektirmekteydi, bu nedenle askerler düzenlenen büyük manevra oyunlarına ve askeri tatbikatlara katılmak

¹⁹⁹ Hafsa İsmail Hakkı, "Asker Terbiyesi", *Ordu ve Donanma*, 1, İstanbul, Mart 1327, s. 52.

²⁰⁰ Üstel, *a.g.e.*, s. 169.

²⁰¹ Üstel, *a.g.e.*, s. 105.

²⁰² 1897 Osmanlı-Yunan Harbi gazilerinden Ladikli Ahmet Ağa tarafından yazılmış bir dördlüktür. Kazım Karabekir, "Belamız Hortlak: Delinin Vasiyeti", *Tarih Orduya Sesleniyor*, sayı:1, Nisan-Mayıs, Kemal Orhan Matbaası, 1950, s. 14,

zorundaydılar. Ayrıca, alay ve bölük komutanları, askerlerin masa başı işlerini mümkün olduğunca azaltmalı, onları talim meydanlarına çıkarmalıydı.²⁰³

Ordu bünyesinde bulunan Alman subayların üzerinde en fazla durdukları konu arazi eğitimleriydi. Örneğin piyade taburlarından sorumlu olan Ditfurth Paşa, topçu alaylarının atış talimlerini yöneten Imhof Paşa ve Sultan Abdülhamit nezdinde oldukça iyi bir referansa sahip olan Auler Paşa, arazi eğitimlerine büyük önem vermekteydiler. Fakat, arazi eğitimlerinde kullanılması gereken ağır silahların büyük bir çoğunluğu depolarda saklanmaktaydı. Bunun bir nedeni de, silah sıkıntısı nedeniyle tüm taburlara eşit miktarlarda mühimmatın dağıtılamamasıydı. Alman subaylara göre, Osmanlıları bekleyen bir sonraki savaş, diğer muharebeler gibi aylarca sürebilecek silahlanma ve seferberlik hazırlıklarına imkan veremeyecekti. Bu nedenle atış talimleri, kompleks silahlar kullanılarak yapılan askeri manevralar ve genelkurmay gezileri oldukça mühimdi. Talim yapılabilecek boş araziler arasında geniş mesafeler bulunmaktaydı, dolayısıyla atış talimleri sırasında ekinlere zarar verilmeyecekti. Türk subayları düzenli olarak Alman generaller önderliğinde eğitime ihtiyacı duydular, bu eğitimler için ayrılan finansal kaynaklar oldukça azdı bu nedenle eğitim amacıyla gelen her bir kurmay subay veya general bir yarıyıl kalacak ve görev süresini bir manevra tatbikatı ile sonlandıracaktı.²⁰⁴ Fakat, bu konuda izlenmek istenen iyi niyetli adımlar bir çok kez sekteye uğramak durumunda kaldı, askerlerin talim ve terbiyesini geliştirecek modern uygulamalara verilen uzun süreli ara, ülkenin istibdat rejimi altında geçirdiği 1876-1909 yılları arasında çok net bir şekilde hissedildi. Ülkenin içinde bulunduğu siyasi vaziyetten

²⁰³ BA-MA, v.d. Goltz, *Bemerkungen*, s. 1.

²⁰⁴ PA-AA, gez. von Stempel, *Militär-Bericht. 79 an das Königliche Kriegsministerium*, 24 Mai 1908, Therapia, Constantinopel.

nasibini alan büyük askeri tatbikatlar bu dönemde daha az düzenlenir olmuştu. Bunun nedenlerinden biri olarak genç ve eğitimli subayların Abdülhamid'in yarattığı polis devlet yönetimi altında taburlar ile temaslarının engellenmiş olmasıydı.²⁰⁵

Ordu içinde gerçekleşen tasfiye süreci, özellikle mektepli subayların yurtdışında faaliyet gösteren İttihat ve Terakki muhalefeti ile girmiş oldukları etkileşim nedeniyle hız kazanmıştır. İstibdat rejimine karşı oluşan muhalefet hareketinin subaylar arasında etkin bir şekilde yayılması bilhassa 20. yüzyılın başında Makedonya'da patlak veren karışıklıklar ve iç çatışmalar sonucu, Abdülhamid'in bölgeye çok sayıda subay göndermesi ile sağlanmıştır. Zaten, öncelikle Paris'te konuşlanan Jön Türklerin en önemli tezi askeri kuvvetleri muhakkak devrim hareketi içine entegre etmek yönündeydi, çünkü devrim sadece propaganda ve yayın ile yapılamazdı.²⁰⁶ Paris dışında Avrupa'nın başka şehirlerinde özellikle Selanik'te farklı isimler altında örgütlenen Jön Türkler, kısa süre içinde Balkanlar'da konuşlanan II. ve III. Ordu birliklerinde hızla yayıldı. Jön Türklerin Balkan coğrafyası ile ilişkisindeki belirleyici nokta; bir taraftan Balkan devletlerinin bu toprakları ele geçirmek istemesi, diğer taraftan ise Jön Türklerin Osmanlı Devleti'nin ayakta kalabilmesi için bu coğrafyaya oldukça fazla önem vermesiydi. Dolayısıyla, bu coğrafyanın kriz ve askeri mücadelelere yatkın olması kaçınılmazdı.²⁰⁷ Jön Türk hareketi ve 1908 ihtilalinin bu topraklardan beslenmesi, ihtilale karşı karmaşık tavırlar içinde bulunan bölgesel güçler ile İTC arasındaki ilişki ve bu ilişki

²⁰⁵ BA-AA, v.d. Goltz, *Bericht, des Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei Juli/August 1909*, 28 August 1909, Halensee, Berlin.

²⁰⁶ Sina Akşin, "Jön Türkler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, Sayı 22, İletişim Yayınları, 1985, s. 836.

²⁰⁷ Mehmet Hacısalihioğlu, "Jön Türklerin Balkan Politikası (1908-1913)", *Divan (Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi)*, Cilt 13, Sayı 24, 2008, s. 101. Hacısalihioğlu'nun konu ile ilgili daha ayrıntılı çalışması için bkz. Mehmet Hacısalihioğlu, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890-1918)*, R Oldenbourg Verlag München, 2003, München.

yumağında merkezi hükümetin aldığı tedbirler, tüm dikkatlerin bu coğrafyada toplanmasına neden oldu ve ordunun bu gelişmeler çerçevesinde siyasallaşması engellenmedi.

Akşin gizlilik koşulları içinde bu örgütlenmede mason loncalarından faydalandığını belirtmektedir. Benzer bir görüş, Goltz Paşa tarafından da Berlin'e raporlanmıştır. Paşa'nın görüşlerine göre, Selanik'te bulunan merkezi komite katı bir İsrailik etkisi altındaydı, şehir nüfusunun önemli bir parçasını oluşturan İspanyol Yahudileri, İslam dinine geçmekte, din değiştiren bu grubun gelecek vaat eden gençleri ise komitenin en aktif üyeleri olmaktadır.²⁰⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) 1889 ile 1908 yılları arasında geçirdiği önemli dönüşüm, özellikle Harp Akademisi öğrencilerinin ve genç subayların bu oluşum içinde yer almaya başlaması, ordu ve Harp Okulu bünyesinde düzenlenen büyük tatbikatların seyrini değiştirmiş ve sayısını azaltmıştır. Fakat ihtilal ile birlikte siyasi zaferini ilan eden İTC, askeri reform politikasını yeniden şekillendirmiş ve modern harp eğitimine dayanan programını yürürlüğe sokmuştur. Bu bağlamda İTC'nin ilk icraatlarından biri de, Goltz Paşa'yı ordunun yeniden yapılanmasını sağlamak amacıyla ikinci kez İstanbul'a çağırarak oldu.²⁰⁹ Goltz Paşa, çok değer verdiği öğrencisi Pertev Bey'e hitaben yazdığı mektuplarda,

²⁰⁸ BA-MA, v.d. Goltz, *Bericht*, s. 6.

²⁰⁹ PA-AA, *Entzifferung* (Der Kaiserliche Geschäftsträger an Auswärtiges Amt), den 22 August 1908 (22 Ağustos 1908), Berlin. Askeri reform konusunda İTC bünyesinde ayrılıklar yaşanmaktaydı. Reform programı, Osmanlı topraklarında etkili olmak isteyen Büyük Güçler açısından önemli bir misyon olarak görülmekte, bu amaca yönelik adımlar atılmaktaydı. İTC bünyesinde ise farklı gruplara beslenen sempati, Alman etkisinin ihtilalden sonra bariz bir şekilde azaltılmaya çalışılmasına neden oldu. Bu durum, Goltz Paşa'nın yeniden görevlendirilmesi meselesinde açık bir şekilde etkisini göstermiştir. Uzun yıllar Jön Türk oluşumu içinde yer alan Reşid Paşa, Goltz Paşa'nın görevlendirilmesine karşı çıkmakla birlikte Alman subaylarının gönderilmesi meselesini yeniden değerlendirmek istemiştir. Reşid Paşa'nın bu görevi İngilizlere vermek istediği bilinmektedir. Viyana'da bulunan Alman büyükelçiliği tarafından dikkatle takip edilen bu mesele, Berlin'e gönderilen telgraf ve raporlardan izlenebilir. Bkz. PA, *Entzifferung* (Der Kaiserliche Geschäftsträger an Auswärtiges Amt), den 23 August 1908 (22 Ağustos 1908), Berlin.

tekrar göreve atandığı takdirde uzun bir süredir ara verilen arazi eğitimlerini ve manevra tatbikatlarını yeniden kurgulamak istediğini belirtir. Fakat, büyük bir arazi tatbikatının maliyeti yüksek olabileceğinden, söz konusu tatbikat için resmi makamlardan gerekli izinleri almak kolay olamayacaktır.²¹⁰ Osmanlı ordusundan uzak kaldığı 14 yıllık süre zarfında Goltz, eski takım arkadaşları ile olan ilişkisini kesmemiş, memleketin geçirdiği dönüşümleri yakından takip etmiştir. Bu süre içinde özellikle imparatorluğun son zamanlarda yaşadığı siyasi bunalımdan kurtuluşu veya kendi deyimi ile belirtmek gerekirse *yeniden doğuşu* üzerine kafa yormasının ve buna yönelik Türk meslektaşları ile yaptığı görüş alışverişlerinin amacı, ordunun eski gücüne nasıl kavuşabileceğini açıklamaktı. Bu ancak askeriyenin, katı ve ciddi çalışma koşullarına yeniden dönmesi ile mümkün olacaktı. Goltz'a göre son dönemde askeriyenin siyasallaşması, askerlere kitleleri nasıl idare edebileceklerini öğretti. Kitlelerin nasıl idare edileceğini tecrübe etmenin diğer bir yolu, askeri tatbikatlara sıklıkla iştirak etmektir. Almanya'da mevsimlik düzenlenen büyük askeri tatbikatlar oldukça meşhurdu. Goltz, 17-18 Eylül 1908 tarihleri arasında Doğu Prusya bölgesinde düzenlenecek olan sonbahar tatbikatına Osmanlı askeriyesinden önemli kumandanları davet etmiştir.²¹¹ Bu tatbikatlar sırasında Goltz'un dikkat çekmek istediği noktalardan biri, belki de kendisinin tüm eserlerinde vurguladığı gibi; bedensel terbiye ile askeri hayatın müthiş uyumundan beslenen gençlerin muharebeler sırasında daha başarılı oldukları düşüncesiydi. Goltz, 1908'in kasım ayında Mecklenburg bölgesine yaptığı keşif gezileri sırasında I. Ordu birliği bünyesindeki süvari alayına komutanlık eden generalin mükemmel diye nitelendirdiği eğitim metodundan bahsetmektedir. Süvari eğitimlerinde elde edilen başarı, Prusya'nın geleneksel binicilik

²¹⁰ BA-MA, Frh.v.d. Goltz, *An den Kaiserlich Ottomanischen Divisionsgeneral und Generaladjutanten SM. Des Sultans, Ritter h. O., Herrn Pertev Pascha*, 19 Januar 1908, Berlin-Halensee.

²¹¹ BA-MA, Frh.v.d. Goltz, *Mein lieber Pertev*, 5 August 1908, Berlin-Halensee.

okullarında verilen titiz eğitimin bir sonucuydu. Genç süvariler eğitimler sırasında aralıksız bir ay boyunca at sırtından inmezler, tatbikatlar sırasında yüksekliği 1.35 m. olan duvarlardan engelli atlayışlarını gerçekleştirirlerdi. Bu nedenle Goltz Paşa ve Makedonya vilayetinde görev yapan öğrencisi Pertev Bey, süvari eğitimlerini oldukça önemsediler.²¹²

Cemiyet içinde yeniden Almanya ile yakınlaşmak hususunda ayrılıklar mevcuttu, Alman Kayseri'nin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki liberal hareketi bastırmak amacıyla otokratlığı ve eski rejimi desteklediği iddiası ortaya atılmaktaydı. Fakat, Alman diplomatların özellikle Alman büyükelçisi Marschall von Bieberstein ile yoğun bir propaganda yürüterek çalışan Alman subaylarının etkisiyle, kamuoyundaki Alman antipatisi yumuşatılmıştı.²¹³

Alman subayları, Türk milletini askeri bir toplum olarak yeniden yaratma projesine destek verdiler, bu projede İttihatçıların yarı askeri karakteri de etkili olmuştur. İttihatçılar, toplumu militarize etmek için öncelikle eğitime ve sivil derneklere başvurmuşlardır.²¹⁴ Bu eğitimin temelinde Goltz Paşa'nın "*Asker Millet*" eserinde savunduğu ordunun silahlı millettten teşekkül etmesi gerektiği düşüncesi ve erkek ile savaşçıyı eşit konumda algılayan görüşü yer alır.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra dünya, zarif üniformalı, sıkı talim görmüş askerlerin katıldığı tören, yürüyüş ve gösterilere sıkça sahne oldu. Bu gösteriler, izleyenler için bir eğlence kaynağından çok uyarı niteliğinde idi. Gönüllü ve zorunlu fark etmeksizin asker

²¹² BA-MA, Frh.v.d. Goltz, *An den Kaiserlich Ottomanischen Divisionsgeneral, Ritter h. O. Herrn Pertev Pascha*, 13 November 1908, Berlin-Halensee.

²¹³ Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhü"*, 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim, İletişim Yayınları, 2003, İstanbul.

²¹⁴ Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, 2008, İstanbul.

sayısı giderek daha büyük rakamlara ulaşmıştı. Bu yüzyılın askeri kimliği; evrensel idealler ya da milliyetçi yurtseverlik ile güdülenmiş, ne uğruna savaştığını bilen ve bildiği şey uğruna savaşan üniformalı yurttaş çevresinde şekillendi. Bu nedenle, 1815 sonrası bütün ordular talime ayrılan zamanı arttırmaktan, disiplin ve saf itaatten yanaydılar.²¹⁵

²¹⁵ Dennis Showalter, "1815-64 Avrupa'nın Savaş Tarzı", *Dretnot, Tank ve Uçak, Modern Çağda Savaş Sanatı*, Kitapyayınevi (Ed. Jeremy Black), , Şubat 2003, İstanbul.

II. BÖLÜM: 20.YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SİLAHLANMA

"Savaş demek sadece çatışma demek değildir, ayrıca savaşlar yalnızca savaşma ediminden oluşmaz. Belli bir zamanda savaşma isteğinin oldukça açık olduğu durumlarda da savaş söz konusu olur. Barış, ancak tüm bunların olmadığı bir zaman diliminde mümkündür."²¹⁶

1871-1914 yılları arasında Avrupa'da küresel anlamda, büyük yıkımlara sahne olan herhangi bir çatışma gözlenmemiştir. Fakat Batı mütemediyen bir savaş hali içindeydi. Bu savaş hali, teknik anlamda bir üstünlük kurma mücadelesi veya teknolojik rekabet olarak da tanımlanabilir. Öte yandan, bu süreçte ordular, devletler tarafından sadece içteki ve dıştaki düşmanlara karşı değil, toplumsal düzeni sağlamak adına, kitlelerin kendilerine olan bağlılıklarını güvence altına almak için de randımanlı bir şekilde kullanıldılar.²¹⁷ Dolayısıyla, savaş meydanları artık Almanların *kabinettkriege*, olarak tanımladıkları ve 18. Yüzyıl mutlaki monarşilerin savaşlarını karakterize eden muharebelerin meydana geldiği dar coğrafyalar olmaktan çıkıp, mekânsal olarak da genişlediler. Fransız devrim savaşları sırasında da, Fransız hükümetinin kitleleri mobilize etme kabiliyeti, ayrıca tüm finansal kaynakları savaş için sefer etmesi, Fransa'nın kendi içinde savaşı kökten değiştirdiğine işaret etti.²¹⁸ Napolyon savaşlarından sonra ünlü eserini kaleme olan Clausewitz, artık savaşın halkların savaşı olduğunu yazacaktı.²¹⁹ Öte yandan, halkların savaşlara gelişi güzel entegre edilmesi, Rusya ve

²¹⁶ Thomas Hobbes, *Leviathan or Power of a Common Wealth Ecclesiastical and Civil*, Chapter 13, Londra, 1653., s. 62.

²¹⁷ Eric Hobsbawn, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, Dost Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 392.

²¹⁸ Stig Förster, "The Prussian Triangle of Leadership in the Face of People's war: A Reassessment of the Conflict Between Bismarck and Moltke, 1870-71", Stig Förster, Jörg Nagler (Ed.), *On the Road to Total War, The American Civil War and the German Wars of Unification*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 118.

²¹⁹ General Carl von Clausewitz, *On War*, Colonel J.J. Graham (Çeviren), N.Trübner&Co., Londra, 1873.

Avusturya gibi muhafazakar rejimlerde ve çok uluslu imparatorluklarda, devletin merkezi gücünü manipüle edeceği endişesi ile kitleleri dizginleme ve bunları merkezden yönetilecek düzenli birliklere dönüştürme amacıyla yeniden kurgulandı. Bu anlamda, güvenilir ve muhafazakâr subaylar komutasında, celb ve askeri eğitim faaliyetleri dâhilinde ordunun kurumsallaştırılması sağlandı.²²⁰ Bu sürece Prusya *landwehr* sistemi ile inovatif bir katkı yaptı. Yine de çok uluslu devletlerin savaşların değişen bu çehresinden duyduğu kaygı devam etti. Fakat sıradan bir köylünün gözünde savaşı meşrulaştırabilmek için başvurulacak tek bir yol görünüyordu o da ulus bilinci ile yurttaşı vatandaş haline getirmektir. 19. Yüzyılda devletler, müsellaah bireyler yaratmak için bu yola başvurdular.

Förster, 1854'teki Kırım Savaşı'ndan 1870 Fransız-Prusya Savaşı'na kadar geçen sürede meydana gelen muharebelerin halkların savaşı olmadığını belirtiyor. Fransa ve Prusya bir tarafa bırakılacak olursa, diğer muharebeler daha az hacimli profesyonel savaşçıların dâhil olduğu çarpışmalardı.²²¹ Diğer taraftan 19. Yüzyıl savaşlarını bir önceki asırdan ayıran özellik, sanayi devrimi ile birlikte silah üretimi ve teknolojisinde görülen ilerlemeler ile ulaşım ve nakliye hizmetlerinin iyileştirilmesiydi. Nitekim bu durum teknolojinin savaşlarda artık daha fazla belirleyici güç haline gelmesine neden oldu. Förster, Fransa-Prusya Savaşının bu anlamda dönüm noktası olduğuna işaret eder. Bu savaşta kitleler mobilize edilmiş, Fransa Prusya'nın talimli ve donanımlı ordusu ile ilk kez bu savaşta karşılaşmıştı.

²²⁰ Förster, a.g.m.,s. 119.

²²¹ Förster, a.g.m., s. 119.

Stevenson'un söylemi ile 19. Asrın ikinci yarısından sonra hız kazanan silah teknolojisi Pandoranın Kutusunu açmıştı.²²² Fransa-Prusya savaşının bu anlamda birçok devleti etkileyen sonuçları oldu. Goltz, bu süreci şöyle tanımlıyor;

“...Bugünün gelişmiş milletleri, yeri geldiğinde kullanmak üzere öncelikle askeri ekipmanlarını modernleştirmekle meşguller. İçinde bulunduğumuz dönem kabine savaşlarının bitmiş olduğu dönemdir. Artık, herhangi bir kumandanın kişisel hatası veya kifayetsizliği savaşların sonucunu değiştirmeyecektir. Bugün mağlup olan devletler, ancak kaynaklarını tüketen devletlerdir.”²²³

Kuşkusuz Goltz'un kaynaklardan kastettiği sadece askeri malzeme kaynağı değildi. Fakat 1900'lerin başında Almanya, Spandau bölgesinde yarım düzineye yakın silahhane bulunduruyordu.²²⁴ Teknolojinin belirleyiciliğini kavrayan devletler artık geride kalmamak için yarışıyor, savaşa hazırlık süreci iktisadi anlamda oldukça külfetli bir süreç halini alıyordu. Öte yandan, askeri malzemenin yüksek teknoloji ve laboratuvar araştırması gerektiren kanatları (füze teknolojisi, alev makinesi ve kimyasal silahlar gibi) harcamaların katlanmasına neden oldu. Hükümetler bu durumda özel teşebbüs ile işbirliğine gitmek durumunda kaldılar. Nitekim devletler silahların miktarı ile değil, savaş zamanı gereken ölçekte silah üretme kapasitesi ile ilgilendiler.²²⁵ 1914 Ağustosunda Alman Genelkurmayı bünyesinde kurulan *Kriegsrohstoffabteilung-KRA* (Savaş malzemesi bürosu), tam da bu nedenle kurulmuştu. Almanlar, endüstrilerinin barış dönemlerinin ötesinde bir kapasiteye sahip olup olmadığını görmek istiyorlardı. Büyük savaştan kısa bir süre önce, Alman topraklarında bulunan 900'e yakın firma, savaş bakanlığına gönderdikleri raporlarda, mühimmat stoklarının ancak yarım

²²² David Stevenson, *Armaments and the Coming of the War*, Clarendon Press, 1996, Oxford, s. 18.

²²³ Liet. Col. Baron von Der Goltz, *The Nation in Arms*, Philip A. Ashworth (Çev.), W.H. Allen and Co., Londra, 1887.

²²⁴ Stevenson, *a.g.e.*,s. 19.

²²⁵ Hobsbown, *a.g.e.*,s . 332.

sene dayanabileceğini belirtiyordu.²²⁶ Buna rağmen, devletler silahların uluslararası piyasalarda satışını desteklediler. Fransızlar silah satışlarında en hırslı politikayı güden devletti, hatta 20. asrın başında Almanları geride bıraktılar. Fransız ve Alman firmaları için Balkanlar oldukça önemliydi, bu bölgede İngilizlerin esamesi pek okunmuyordu. Avusturya-Macaristan'ın ise silah transferi konusunda Balkanlarda Krupp ve Schneider firmaları kadar etkisi kalmamıştı. Alman hükümeti, silah transferi yapan ülkelerde Krupp için özel ataşelikler görevlendirmiş, bu ülkelerdeki büyükelçiliklere Krupp firmasına mütemadiyen rapor sunmalarını salık vermişti.²²⁷ Özel teşebbüsü teşvik eden devlet, bürokratik kanallarını, silah transferi süreci ile bütünleştirerek elini bu firmalar üzerinden hiç bir zaman çekmedi. Hobsbown'un sözleriyle, "...devletler başka bir deyişle, bu endüstrileri, serbest piyasanın ve serbest rekabetin kararsız denizlerinde yüzen kapitalist girişim gemilerini tehdit eden fırtınalardan korumak zorundaydılar."²²⁸

Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. Yüzyılda başlayan barış zamanı silahlanma yarışına (*peacetime armaments race*) hangi koşullarda ve nasıl eklemlendiği ortaya koyulacak. Aynı zamanda kapitalist dünya sistemine entegre olduğu dönemde Osmanlı'nın silah nakli ve teknolojik difüzyon süreci baz alınarak silahlanma yarışının neresinde olduğu tartışılacaktır.

19. yüzyılda silahların niceliğinden ziyade niteliği söz konusudur. Artık, silah teknolojisi en kısa zamanda en büyük yıkımı gerçekleştirmek amacıyla kurgulanmaktadır ki

²²⁶ Gerald D. Feldman, *Army, Industry and Labor in Germany 1914-1918*, Princeton University Press, Princeton, 1966, s. 45.

²²⁷ Stevenson, *a.g.e.*, s., 38.

²²⁸ Hobsbown, *a.g.e.*, s. 332.

bu da savaşların yıkıcı boyutunu ortaya koyar. 1917 senesinde Bahriye Matbaasından çıkan ve Harbiye Mektebi'nde okutulan Topçuluk Ders Kitabında topun izahı şu şekilde yapılıyor; *Top nedir? Uzakta bulunan düşmana fazla ziyan vermek ve onu bir an evvel muharebeyi terke mecbur ettirmek için yapılmış bir silah*²²⁹ Ayrıca, askeri fabrikalarının seri üretime geçerek, ülke coğrafyasına serpiştirilmiş dökümhane kıvamından çıkması ve kurumsallaşması ile silah üretiminde küresel bir ağ meydana gelmişti. Osmanlı'nın bu ağ içinde yer almaması düşülemez. Öncelikle, bu küresel sistemde Osmanlı'nın Batı Avrupa silah üreticileri ile kurduğu ilişkiler tartışılacak, daha sonra ateşli bir rekabet ve üstünlük kurma mücadelesi içinde Osmanlı'nın durumu analiz edilecektir. Son olarak, İmparatorluğun Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında özellikle Rumeli ve Boğazlar mevkiinde yürüttüğü silahlanma faaliyetleri incelenecektir. Bu faaliyetlerin analizi, dönemselsel olarak 1897-1914 (*kısmi seferberlik*), 1914-1916 (*topyekün silahlanma, tam seferberlik*) olarak ikiye ayrılmaktadır. 1897'de vuku bulan Osmanlı-Yunan Savaşı sonrasında başlayan yoğun silah transferinin tek bir ülkeye/firmaya bağlı kalmadan Balkan savaşlarına kadar kesintisiz sürdürüldüğü ortamda özellikle Balkanlar'dan gelebilecek saldırılara karşı Rumeli'nin silahlandırılmasına ağırlık verilmiştir. Diğer taraftan, 1914-1916 yılları arasında savaş koşullarının zorlamasına rağmen silah transferi tek bir ülkeye bağımlılık (Almanya) şeklinde devam etmiş, özellikle satın alınan silahlar Çanakkale ve Boğazlar mevkiine yerleştirilmiştir. Çalışma kapsamında bu tarz bir dönemlemeye gidilmesi, çalışmanın problematiği ve ulaşmak istediği hedefler çerçevesinde anlaşılmalıdır. Bu dönemde Anadolu'daki silahlanma politikası, Osmanlı elitinin, Batı Avrupa (askeri misyonlar, silah şirketleri, Avrupalı bürokratlar ve finansörler) ile birlikte yakın ilişkide yönettiği bir süreçti. Özellikle Almanya ile yürütülen ittifak, hem Almanya'nın

²²⁹ *Efrad-ı Cedideye Mahsus Topçuluk Dersleri*, 1917, İstanbul: Bahriye Matbaası, s. 1.

Rusların Yakın Doğu'daki yayılmasını engellemek amacıyla Osmanlı'yı (askeri gücünü arttırmak koşulu ile) saflarına katması, hem de Osmanlı'nın Balkan hezimetinden sonra Almanya'yı askeri gücünü arttıracak potansiyel bir müttefik olarak görmesi ile şekillenmiş ve ortak stratejiler dahilinde Rumeli ve Boğazların öncelikli olarak silahlandırılması kararlaştırılmıştı.

II.1. Silahlanma

19. yüzyıl askeri devrimi, sadece teknolojik bir devrim değil, aynı zamanda örgütsel bir devrimdi. 1866 Avusturya-Prusya Savaşı ve 1870 Fransa-Prusya Savaşları, zorunlu askerliğin profesyonel askerliğe galebe çalması sonucu ortaya çıkan büyük nüfuslu orduları ve onların ortaya koydukları teknolojik hazırlık evrelerini güzel bir şekilde tanımlar.²³⁰ Gönüllü veya zorunlu asker fark etmeksizin giderek daha büyük sayılara ulaşan, evrensel idealler veya milliyetçi yurtseverlik ile güdülenmiş, ne uğruna savaştığını bilen ve bildiği şey uğruna savaşan üniformalı yurttaş bu yüzyılın askeri kimliğini oluşturur.²³¹ Askeri kimliğin oluşması ve orduların kaymak tabakası olan subay sınıfının eğitim, stratejik planlama ve taktiksel doktrin ihtiyaçlarının karşılanması Genel Kurmaylık bünyesinde gerçekleşirken, finans, insan gücü, lojistik ve silahlanma savaş bakanlıklarının denetimi altında yürütülmekteydi.²³² Genelkurmay akademisi bünyesinde eğitim sisteminin geliştirilmesi, Prusyalılara has inovatif bir uygulamaydı ve diğer ülkelerde de bu kurum aynen kopyalandı. Kurmay subayların eğitimi, Prusya ordusuna düşmanlarının sahip olmadığı bir üstünlük sağlarken, büyük

²³⁰ David Stevenson, *Armaments and the Coming of War*, Clarendon Press, Oxford, 1996, s. 41.

²³¹ Dennis Showalter, "1815-64 Avrupa'nın Savaş Tarzı," *Dretnot, Tank ve Uçak, Modern Çağda Savaş Sanatı 1815-2000*, Kitapyayınevi (Ed. Jeremy Black), İstanbul, Şubat 2013, s.s., 40-41.

²³² Stevenson, *a.g.e.*, s. 41.

sayılardaki askerler ve rezerv kuvvetleri etkin kullanılan demiryolu ağı ile kısa sürede seferber edildi.²³³

1912'ye gelindiğinde Avrupa ordularının insan gücü ve mühimmat temininde oldukça ilerlemiş oldukları hatta silah ve mühimmat üretimini temel alan çekişmeli bir rekabete giriştikleri görülür. Bu dönemde yaklaşan savaş öncesinde orduların ele alması gereken önemli problemler vardı. 20. yüzyılda çıkacak bir savaş, daha önceki dönemlerde tecrübe edilen muharebelere kesinlikle benzemeyecekti. Taktik, organizasyon ve mühimmattaki modernleşme orduların en fazla üzerinde durdukları meselelerdi.²³⁴ Bu dönemde Avrupa ordularını dönüştüren metalürjik tekniklerde yenileşme, zanaata dayalı üretimin kitlesel üretim ile yer değiştirmesi ve baruttan daha güçlü olan kimyasal patlayıcıların icadı gibi inovatif gelişmeler, askeri harcamaları arttırırken orduların da büyümesine neden oldu.²³⁵ Böylece savaşıma hazır bu dünyada şiddet, sürekli bir olasılık olarak savaşın doğasını ortaya koydu. Dolayısıyla savaşın doğası; “bizzat çatışmanın kendisinde değil, aksi yönde bir güvence olmadığı sürece, çatışmaya yönelik var olan eğilimde gizliydi.”²³⁶ 20. yüzyıl dünyasında küresel savaş hali egemendi.

Bu küresel savaş halinin en önemli enstrümanları ise usta elinden çıkan aletlerin yerini alan makinelerdi. Makineleşmenin askeri operasyonlar üzerinde yaptığı dolaylı etkiyi, kısaca makinelerin karmaşık doğasını tecrübe etmek dönemin savaşçıları için paha biçilmezdi. Silah üretiminde devrim yaratacak yenilikler iki önemli ayrıntıda gizliydi; tasarım ve ateş

²³³ Black, *Savaş ve Dünya*,... s. 331.

²³⁴ David G. Hermann, *The Arming of Europe and the Making of the First World War*, , Princeton University Press, s. 8.

²³⁵ Hermann, *a.g.e.*, s.9.

²³⁶ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Penguin, Londra, 1968'den aktaran M. Hardt & A. Negri, *Çokluk, İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 21.

gücü. Bunlar, savaşın patlak verdiği 1914'te bir şarjörü dakikada bir düzine atış yaparak, yaklaşık bir mil uzağa fırlatan silahları ürettiler.²³⁷ Ateş gücü, dumansız barutun yaygınlaştırılması ve etkin bir şekilde kullanılması ile gerçek karakterini ortaya koydu. Yeni çelik üretim metotları ile sağlamlaştırılan top ve tüfeklerin daha etkili bir şekilde ateş almasını sağlayan dumansız barut, mermilerin menzili ve hızında da artış sağlamıştı. Silahlardaki diğer bir devrim, fişekleri hızla besleyebilmek için fırlatma hareketini kullanan ve seri atış yapabilen tüfeklerin ortaya çıkmasını sağlayan şarjör sistemi idi.²³⁸ Diğer taraftan dumansız barut kullanımı, sıradan barutun kifayetsizliğine de çözüm oldu.²³⁹

Ateşli silahların savaş meydanlarında etkin bir şekilde yer almaya başladığı 15. Yüzyıldan itibaren savaşın çehresini dönüştüren olgu; kati sonuçlu muharebe anlayışı idi. Bu da, muharebeyi kolaylaştıracak savaş araçlarının yaygınlaşması ile mümkün olduğu gibi askeri taktiklere dayalı stratejiler üretmek, talim ve terbiyeye daha fazla zaman ayırmak ve seferberliği ön plana alan sistemler geliştirmekle mümkün olabilirdi. Kati sonuçlu muharebe, Napolyon'un devrim ordularında manevra kabiliyeti yüksek, topu, piyadesi ve lojistiği ile kendi içinde adeta bağımsız bir savaş birimi olan tümenlerden kurulu kolordu sistemini uygulamasıyla işlerlik kazandı. Manevraya dayalı taktiksel becerinin ön plana çıktığı bu dönemde, muharebe alanındaki birlik dizilimi de katışık düzen (ordre mixte) anlayışına

²³⁷ Dennis E. Showalter, "Mass Warfare and the Impact of Technology", *Great War, Total War; Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918*, Cambridge University Press (Ed. Roger Chickering, Stig Förster), Cambridge, 2000.

²³⁸ Black, *a.g.e.*, s. 329

²³⁹ Önceleri ateşli silahlarda kullanılan barutun verimliliğini arttırmak için fazla barut kullanılırdı. Barutun fazla kullanılması da, ağır olmaması için namlusu kısa tutulan silahların ateşleme sırasında geri tepmesine neden olurdu. Geri tepmeyi engellemek amacıyla namlunun bir çengel üstüne çatılması (*hakenbüsche*) çengelli tüfek olarak da bilinen silah çeşidini ortaya koydu. Gábor Ágoston, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

uygundu; piyade birliklerinin bir kısmı bir hat üzerinde saffa girip yaylım ateşi savururken, diğer kısmı süngü hücumuna uygun derin formasyonlar halinde düzen alıyorlardı.²⁴⁰

Erken Modern Dönem Avrupa'sında savaş sanatını dönüştüren etkenlerden en önemlisi piyadenin yükselişi ve onun ateşli silahlar ile bütünleşmesiydi. Bu dönemde ateş gücünün yeni bir tarzda kullanılmaya başlanması, yeni bir istihkâm türünün ortaya çıkması ve sonuç olarak orduların hacimlerinde görülen artış, daha önceki dönemlerde uygulanan yıpratma stratejisini değiştirerek savaşların imha stratejisi üzerine kurgulanmasını sağladı. Düşman ordusunun iktisadi dayanağının kademeli olarak aşındırılması yoluyla kazanılan yıpratma savaşları, devrim çağında her hükümetin savaş malzemesi ve erzakı temin etmedeki hünerini arttırması sonucunda öldürücü boyutlara ulaştı.²⁴¹ Dönemin ateşli silahlar teknolojisi; yivsiz msket tüfeği, ağızdan dolma tüfekler ve yivsiz tunç veya demirden dökme ağızdan dolma toplardan ibaretti. Vurucu gücü oldukça yüksek olan bu silahların kullanımı, mekanik muharebe anlayışını getirdi. Bu anlayışta her nefer, işlevini eksiksiz yerine getirmeliydi, ayrıca yeni talim-disiplin anlayışı altında askerlerin ürkmeden saf düzenine girip, tüfeklerini belli bir sırayı takiben doldurup boşaltmayı öğrenmeleri gerekiyordu. Bu değişimden subay sınıfı da nasibini aldı; daha esnek fakat bir o kadar karmaşık taktiklerin gündeme gelmesi, hacimli orduların düşük manevra kabiliyetleri, topun etkin kullanımı ve askeri mühendislik alanında yaşanan yenilikler, askeri eğitimin önemini arttırdı.²⁴²

²⁴⁰ Lynn, *a.g.e.*, s. 190.

²⁴¹ Geoffrey Parker, *Askeri Devrim, Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*, Küre Yayınları, 2006, s.58-59.

²⁴² V.J. Parry, M.E.Yapp, "The Modernization of Middle Eastern Armies in the Nineteenth Century: A Comparative View", *War, Technology and Society in the Middle East*, Oxford University Press, Oxford, 1975, s. 336.

Erken modern dönemde silah üretimi ve çap standartizyonu konusunda yavaş ama kararlı bir dönüşüm gözlenmektedir. Bunun bir parçası olarak top ve kundağı gitgide hafifleyip, hareket kabiliyeti kazanırken, çaplarda standartlaşma görülmüş ve bunların parçalarını müşterek kullanacak şekilde üretim prensibi benimsenmiştir. Bu gidişat, 19. Yüzyılda yeni bir aşama kaydetti. Bu dönemin teknolojik gelişmelerinden köklenen 19. Yüzyıl askeri teknolojik devrimi, seri atışlı, uzun menzilli ve küçük kalibreli silahları savaş meydanlarına sokmuştu.²⁴³ Devrimin gerisinde iletişim ve lojistik alanlarında yaşanan gelişmeler ile silahların dönüşümü yer aldı. İlk olarak Amerika'nın Connecticut eyaletinde seri olarak üretimine başlanan küçük kalibreli silahlar, müşterek kullanılabilir parçalara sahipti²⁴⁴. Burada üretilen parçalar İngiltere'nin saygın silah üreticisi olan Enfield Arsenal ve yeni kurulan *Birmingham Small Arms Company* (Birmingham Hafif Silah Şirketi) tarafından Kırım savaşının patlak verdiği 1854 yılında Britanya'ya getirildi. Avusturya ise 1850lerde bu yeni silahlar ile *Steyr Waffenfabrik* (Steyr Silah Fabrikası) sahibi Joseph Werndl aracılığı ile tanıştı.²⁴⁵ Bu firmaların hemen hemen hepsi Amerikan dizayn ve üretim tekniklerini örnek

²⁴³ Barton C. Hacker, "Engineering a New Order: Military Institutions, Technical Education, and the Rise of the Industrial State", *Technology and Culture*, 34,1, Jan 1993, s.3.

²⁴⁴ Silahların müşterek kullanılabilir parçalara sahip olma özelliği (*interchangeability*), savaş meydanlarında seri kullanımı desteklediğinden askeri uzmanlar tarafından en çok tercih edilen özellik oldu. Müşterek kullanılabilirlik, ilk olarak askeri amaçlar nedeniyle tercih edilmiş olsa da daha sonraki dönemlerde makineleşmenin diğer alanlarına da yansıdı. Amerikan sanayisinin hemen hemen tüm dallarında görülen her bir işlem için özel bir aparatın adaptasyonu, Avrupalılara göre ilgi çekici bir inovasyodu. Ülkede faaliyet gösteren ilk silah fabrikaları olan Colt's Hartford Factory, Providence Tool Company ve Springfield'da bulunan devlete ait silahhaneler, emeği ekonomize ederek, işlemlerde katılık sağlayan özel parçalar geliştirmişler, bunu yaparken de kalitenin yüksek, imal bedelinin ise düşük olmasına önem vermişlerdir. Bunlar, 1855 yılında Amerikan silah endüstrisini ziyaret eden İngiliz gözlemcilerin ilgisini çeken en önemli hususlardı. Bkz. Nathan Rosenberg, "Technological Change in the Machine Tool Industry, 1840-1910", *The Journal of Economic History*, 23, 4, 1963, s.420.

²⁴⁵ Stevenson, *Armaments and the Coming of War*,.... s.16.

alan modeller geliştirmiş, hatta Amerika'dan getirtilen tekniker ve uzmanlar makinelerin kullanımını ile ilgili eğitimler vermişlerdir.²⁴⁶

Küresel bir devrime sahne olan silah ve mühimmat üretimi, modern görünüşünü yüzyılın iki önemli muharebesine endeksledi; Amerikan İç Savaşı ve Kırım Savaşı. İç savaş öncesinde genel olarak sivil kullanıma uygun, ağızdan dolma ve tek el atış yapabilen silahlar üreten fabrikalar, iç savaşın patlak vermesiyle askeri tip mühimmat üretmeye başladılar. Üretici firmalar arasında farklı endüstri kollarına mensup işletmeler de bulunmaktaydı. Sonradan silah sektörüne girenler arasında en dikkati çeken işletmeler; itfaiye araçları ve tekstil makinesi üreten Amoskeag, Providence Tool Company ve Memphis Novelty Works idi. Üretici firmaların büyük bir bölümü, buhar veya su gücüyle çalışan makineler kullanmışlar, silah teknolojisinde en modern teknikleri benimseyerek erken bir tarihte seri atışlı silahların ve arkadan dolma tüfeklerin patentini almışlardı. Silah üretiminde özel sektörün nispeten daha yenilikçi olduğu, müteşebbis firmaların modern teknikleri daha kolay benimsediği görülmektedir. Örneğin silah kapsülü, metal fişek, seri atış yapabilen silahlar, levyeli mekanizma ve arkadan dolma mekanizması başta Springfield silahhanesi olmak üzere özel sektöre ait mühimmat fabrikalarında üretildi.²⁴⁷

Amerikan İç Savaşı, düzgün çalışan ilk makineli tüfeğin üretilmesini ve tatbikatlarda kullanılmasını sağladı. Richard Gatling'in kendi icadı olan Gatling makineli tüfeği, birbirine koşut namluları olan dirsek destekli bir tüfektir ve savaş meydanında yüz

²⁴⁶Edward Ames, Nathan Rosenberg, "The Enfield Arsenal in Theory and History", *The Economic Journal*, 78, 312, December 1968, s. 828.

²⁴⁷Robert A. Howard, "Interchangeable Parts Reexamined: The American Arms Industry on the Eve of the Civil War", *Technology and Culture*, 19, 4, 1978, s. 637.

askerin yapabileceği işi tek bir askerin yapmasına olanak tanıyordu, dolayısıyla büyük ordulara duyulan gereksinimi bir ölçüde ortadan kaldırmayı hedeflerken, salgın hastalıklar ve ağır çatışmalardan kaynaklanan kayıpları azaltacaktı. Gatling tüfeğinin bir başka versiyonu olan Maksim tüfeği, kamadan dolma ilk tüfektir ve bu silahlara geri tepmeyi önlemek için hidrolik tamponlar da ilave edilmişti. Yeni silahların yıkıcılığı, yüksek menzil özellikleri ile yakından alakalıydı. Kara barut devrini kapatan pamuk barutu, dumansız barut ve diğer güçlü patlayıcılar geliştikçe, top ve tüfek mermileri yüksek namlu çıkış hızına erişerek, daha uzun menzile varıyorlardı. Patlayıcı top mermilerinin gelişmesi ile tahrip gücü artıyordu.²⁴⁸

Birleşik Devletler 'de savaşın kalkındırdığı ve zengin bir silah devi haline getirdiği firmalardan en etkin olanı Providence Tool Company'dir. Silah üretiminin yanı sıra silah tamir ve tadilatı da yapan şirket, yeni dizayn silahlarını Springfield silahhanesi ile yaptığı sözleşme uyarınca silahhane bünyesinde üretim fazlası olarak kalan tüfeklerden ve mühimmat parçalarından elde etti. Fabrika, kendi üretim merkezi olan Rhode Island eyaletinde konuşlanan milis kuvvetlerinin 1870 ve 1873 yıllarında ihtiyaç duyduğu mühimmatın büyük çoğunluğunu sağladı. İç savaşın patlak vermesiyle federal hükümetin yaptığı üretim çağrısına en ivedi cevabı veren şirket de yine Providence Tool Company oldu. Şirketin haznedarı John B. Anthony'nin federal hükümet ile yaptığı sözleşme bağlamında, her biri 20\$ değerinde 30.000 adet 1861 model msket tüfeğinin milis kuvvetlerine sağlanması kararlaştırıldı. 1864'te

²⁴⁸ Alfred W. Crosby, *Ateş Etmek; Tarihte Fırlatma Teknolojileri*, Kitapyayınevi, 2003, İstanbul, s. 125.

yapılan yeni bir sözleşme, bu sayıyı 32.000'e çıkararak silah başı satış fiyatını 19\$'a düşürdü.²⁴⁹

Avrupa ile kıyaslandığında Amerikan silah firmalarının daha çok kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik üretim yaptıkları, silah ithalatı konusunda Avrupa'nın gerisinde kaldıkları görülmektedir. Avrupa'nın silahlanma coğrafyasına bakıldığında İngiltere, Fransa ve Almanya en güçlü silah müteşebbislerine ev sahipliği yapmaktadır, ayrıca bu ülkelerin devlet destekli üretim yapan silahhaneleri de bulunmaktadır. Rusya, İtalya, Belçika, İsviçre ve Japonya önemli miktarlarda üretim yapan silah fabrikalarına sahip olmakla birlikte, askeri ihtiyaçlarını karşılamak üzere silah ithalatı yaptılar. Silah transferinin en yoğun yaşandığı bölgeler ise, mühimmat üretiminde kendi kendine yetemeyen ve çoğunlukla teknoloji transferi yapan Latin Amerika ve Akdeniz ülkeleri ile Balkanlar, Uzak Doğu ve Çin idi.²⁵⁰

²⁴⁹ Edward A. Hull, *Providence Tool Co. Military Arms*, Santa Rosa Printing, 1978, s. 3,4. Osmanlı İmparatorluğu, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde bahsi geçen şirkete oldukça yüksek rakamlarda silah siparişi vermiştir. Osmanlıların daha önce Winchester Repeating Arms Company ve Springfield silahhanesi ile silah ticareti bağlamında ilişkileri de olmuş, fakat en fazla transferi Providence Tool Company ile gerçekleştirmiştir. Yarı-otomatik ve seri atışlı ilk tüfek tasarımı gerçekleştiren Winchester firması, 1866'da Benjamin Tyler Henry ve Nelson King tarafından yapılan yeni tasarımlar sayesinde ağızdan dolma tüfekleri ikinci plana atacak gövdedeki bir yuvadan doldurulan geliştirilmiş bir silah ortaya koymuştur. Bu gelişme tüfeğin atış kapasitesini dakikada 30 mermiye çıkarmıştır. Bkz. *Silah Tabanca ve Tüfeklerin 800 Yıllık Tarihi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, s. 174-175. Osmanlı hükümeti, 1873 yılında Winchester Firması ile yaptığı sözleşme kapsamında, daha önce satışı gerçekleşen seri atışlı Winchester tüfekleri için 2 milyon adet kuru sıkı fişek ve manevra fişegi ile birlikte 50 milyon kurşun satın almayı taahhüt etmiştir. Bkz. NARA (National Archives and Records Administrations), *Notes from the Turkish Legation in the United States to the Department of State, 1867-1906*, Winchester Firması ile Osmanlı Hükümeti arasında yapılan silah satış sözleşmesi, 13 Kasım 1873, Washington DC. Diğer taraftan yine aynı sene donanma bünyesinde kullanmak için 500.000 adet Martini Henry tüfekleri sipariş etti. Siparişler doğrudan Amerikan hükümetine bildirilmiş, hükümet ise silahların üretim hakkını Providence Tool Company'ye vermiştir. Bkz. NARA, *Notes from the Turkish Legation in the United States to the Department of State, 1867-1906*, Providence Tool Company ile Osmanlı Hükümeti arasında yapılan silah sözleşmesi, 20 Haziran 1873. Washington DC.

²⁵⁰ Stevenson, *a.g.e.*, s. 19.

19. yüzyıl teknolojisinin ise kara ordularına etkisi o denli çarpıcı olmasa da, I. Dünya savaşı öncesi ve hatta sırasında mühimmat üretimindeki gelişmeler, öncelikle taktik ve harekâta yönelik kavramları geçersiz kıldılar. Örneğin dumansız barutun kullanılmaya başlanması, piyade erlerinin yerlerini belli etmemelerine olanak tanıdığı gibi onlara daha fazla hız sağlayarak zaman kazandırdı. Dolayısıyla, askerler hedeflerini daha uzaktan vurmaya başladılar. Ölüm oranını arttıran bir diğer buluş ise nitratlı patlayıcılar ve zehirli gazlardı.²⁵¹

Savaşın ilk yılında Krupp firması, en iyimser tahminlerini bile aşarak kazancını 128 Milyon Mark'a yükseltmiştir. Bu, devletlerin tüm kaynaklarını yeni teknolojiler için nasıl seferber ettiğini rahatlıkla gösterir.²⁵² Fakat şu bir gerçektir ki, 1918'e kadar subay sınıfı ve genelkurmaylar modern teknolojiyi nasıl kullanacaklarını çözemiyorlardı. Ayrıca, güçlenen savunma hatlarını kırarak taktik kavramları da geliştirmekte oldukça zorlandılar.²⁵³

II.1.1. Silah Firmalarının Osmanlı Üzerindeki Üstünlük Mücadelesi

Silah devi ülkeler arasında Alman militarizmi gücünü, vuruş gücü yüksek patlayıcılar üreten silahhanelerinden aldı. Almanya, savaş endüstrisinde yavaş fakat emin adımlarla devlet destekli üretim merkezlerinden seri üretimin daha etkin bir şekilde yürütüldüğü müteşebbis fabrikalara geçiş yapmaya başladı. Metal ve enerji üretiminin en yüksek seviyede seyrettiği silahhaneler; Löwe, Nobel, Duttonhofer, Daimler ve Krupp, kapitalist gruplar olarak birbirleri ile kenetlenmiş bir halde, finansal güçlerini Alman

²⁵¹ Geoffrey Parker, Cambridge Savaş Tarihi, ..., s. 277.

²⁵² Bernhard Menne, Krupp, William Hodge and Company Limited, ..., s.54.,

²⁵³ Parker, *a.g.e.*, s. 308-309.

bankalarından aldılar ve âdeta ahenk içinde anavatanlarının çıkarları için üretim yaptılar.²⁵⁴ Bunun yanında the Deutsche Waffen-und Munitionsfabriken, the Köln Rottwiler Barut Fabrikası, Rheinmetall ve Bochumer Verein 19. yüzyılın sonunda sanayi devleri olarak diğerlerinin yanında yerlerini aldılar. Bu fabrikaların bir kısmı çelik, makine, kimya ve elektrik üretimi yaparak silah üreten fabrikalara yan ürün sağladılar. Dolayısıyla, 19. yüzyılın ortalarında Almanya’da sadece silah üreten üç şirket, tabanca üretiminde uzmanlaşan iki fabrika, altı tersane ve az miktarda barut ve mühimmat üreten fabrika mevcuttu. Kabataslak tahminlere göre, ağır sanayi dalında çalışan işçi miktarı 156.000 ile 212.000 arasındaydı.²⁵⁵ Alman üreticiler arasında Ruhr havzasının bereketli kömür madenlerinden en fazla faydalanan Krupp firması, dünya pazarının en büyük top üreticisi durumuna geldi. Her ne kadar Almanya, kömür madeni işletmeciliği ve kömür pazarında İngiltere’den sonra gelse de ve İngiliz kömür pazarının Fransa’dan sonra ikinci önemli alıcısı durumunda olsa da, Ruhr ve Yukarı Silezya bölgesi, kömür madenciliği alanında ülkenin en verimli bölgeleri idi. Bu bölgelerin sahil şeridi yakınında bulunmaması, kuzey ve merkez bölgelere uzak olması, ağır sanayi işletmelerinin bölgede yer almasını engellememiştir.²⁵⁶

Askeri mühimmat talebinin endüstriyel araştırma ile etkileşimi, Almanya başta olmak üzere diğer Avrupa devletlerinde askeri sanayi komplekslerin kurulmasına yol açtı, fakat bu kompleksler özellikle Almanya’da oldukça yavaş bir şekilde ancak 19. yüzyılda

²⁵⁴ J.T.Walton Newbold, *How Europe Armed For War (1871-1914)*, Black Friars Press Limited, 1914, Londra, s. 43.

²⁵⁵ Michael Epkenhans, "Military-Industrial Relations in Imperial Germany, 1870-1914", *War in History*, 10, 1, 2003, s. 5.

²⁵⁶ Stephan Broadberry, Kevin H. O’Rourke (ed.), *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, Cambridge University Press, 2010, New York, s. 174. Avrupa’da kömür maden yataklarının detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Rainer Fremdling, *Anglo-German Rivalry on Coal Markets in France, the Netherlands and Germany, 1850-1913*, Research Memorandum GD-21 zirvesinde sunulan araştırma yazısı, Aralık 1995, Groningen.

şekillendi. İktisadi birçok nedene bağlı olmakla birlikte silah pazarında öngörülemez inişler ve çıkışlar ayrıca silah üretimi için gerekli olan desteğin sağlanamaması ile devletlerin araştırma geliştirme alanına yeteri kadar kaynak ayıramaması özel müteşebbislerin görece küçük kalmasına yol açtı. Silah ve mühimmat üretiminde karşılaşılan en önemli problemlerden biri de demir ve çelik gibi önemli bileşenlerin ihtiyacı karşılayamaması idi. Sadece silah üretiminde değil demiryolu yapımında ve tersanelerde kullanılmak üzere azami üretim seviyesinde olması planlanan demir ve çelik sanayii iç ve dış pazarların taleplerine yetişmekte oldukça zorluk çekti.²⁵⁷ Beklenen büyük savaşın öngörülenden daha uzun sürmesi ile birlikte bir kısım mühimmat ihtiyacının savaş sırasında işgal edilecek bölgelerden edinilebileceği düşüncesinin de gerçeği yansıtmadığı kısa zamanda anlaşıldı, fakat tüm bu öngörüler Almanya'nın savaşa tam anlamıyla hazırlanmadığına işaret etti, 1914'ün hemen öncesinde yapılan devlet destekli bir araştırma, 900 adet büyük firma nezdinde yaptığı anket sonucunu fiyasko olarak nitelendiriyordu; bu sonuca göre firmaların silah, yedek parça ve hammadde stokları ancak yarım sene dayanabilecekti.²⁵⁸

Almanya, askeri-sanayi kompleksler arasında rakiplerini geride bırakan Alman devi Krupp'a çok şey borçludur, fabrika 1847 yılında çelikten yapılma ilk silah namlusunu üretmeye başladığında rakipleri arasından kolayca sıvrılmıştı. Bir yandan ordudaki askeri materyal ihtiyacının artması diğer taraftan yeni teknolojilerin fabrikalar nezdindeki laboratuvar ve araştırma merkezlerinde üretilmesi, bu ürünler için yeni pazarların ortaya çıkmasına neden oldu. Ayrıca Krupp, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra silah teknolojisinde

²⁵⁷ Michael Epkenhans, "Krupp and the Imperial Navy, 1898-1914: A Reassessment", *The Journal of Military History*, 64, 1, Ocak 2000, s. 337.

²⁵⁸ Gerald D. Feldman, *Army, Industry and Labor in Germany 1914-1918*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1966, s. 45.

önemli bir fırlatma tekniği geliştirdi. Bu teknik, barutu sevk etmeye yarayan infilak maddesinin silah kuyruğuna değil de namluya baskı yapmasını sağlayarak fırlatma hızını fişek kovanına yönlendirmiş, dolayısıyla silahların en hassas kısımlarında aşınmayı azaltmıştı.²⁵⁹

Askeri teknolojinin ilerlemesi ve teknolojinin yaklaşan büyük savaş ile önemli bir uygulama alanı bulacak olması Krupp firması gibi diğer silah fabrikalarını da büyümeye zorladı. Özellikle bu yüzyılda top yapımı, zırhlı plaka üretimi, çelik ve nikel karışımı namluların üretilmesi öldürücü kuvveti yüksek silahların üretilmesini kolaylaştırdı. Yine de Krupp firmasının Alman ordusuna sağladığı silah ve mühimmat oranı ancak 1906'dan sonra ciddi bir yükselişe geçmiştir. 1875 ve 1891 yılları arasında fabrikanın ulusal silahlandırma kapasitesi % 18 civarındaydı. 20. yüzyılın başında ise Krupp fabrikasının üretimi son derece yüksek oranlarda seyretmekteydi, hatta Alman ordusunun barış dönemi silah ihtiyacını aşıyordu, bu nedenle firma hükümetin ikircikli tutumuna rağmen silah ihracatına ağırlık vermiştir.²⁶⁰

Firmanın ihracattaki gücü ve genel olarak rakip tanımaz üstünlüğü, yürüttüğü disiplinli politika ve mükemmel üretim teknolojisinden ileri gelmekteydi. 19. yüzyılın yayılmacı ve agresif şirket politikaları arasında rekabet içinde bulunduğu Ludwig Löwe, Deutschen Munitionsfabriken, den Dillinger Hüttenwerken veya barut üreten diğer firmalar arasından gözle görülür bir yükseliş içindeydi. Krupp ihracat politikası gereğince sadece büyük imparatorluklar ile pazarlığa oturmuş, devlet dışı oluşumlar, milis kuvvetleri veya

²⁵⁹ Roger Heil, *Deutscher Rüstungsexport vor dem Ersten Weltkrieg am Beispiel der Geschützlieferungen der Rheinischen Metallwaren-und Maschinenfabrik an Fremde Staaaten Zwischen 1890und 1914*, Schriftliche Hausarbeit, zur Erlangung des Grades eines Magisters in der Fakultät für Geschichtswissenschaft, s. 21.

²⁶⁰ Wolf Pardelwitz ve Hasko Fischer, *Waffenschmiede Deutschland-Das Bombengeschäft*, Hamburg, 1984'den aktaran Roger Heil, *a.g.t.*, s. 22.

sivillere silah dağıtımı yapmamıştır. Firma, büyük devletler ile yapılandığı ihracat politikasını aracı vekiller ve satış temsilcileri vasıtasıyla yürütmüştür. Vekiller, ekonomik anlamda güven veren ve iyi birer ticari itibara sahip sivil kişiler arasından seçilmekteydi, özellikle siyaset ile iştigal etmemelerine dikkat ediliyordu. Firmanın her satış işlemi için vekillere sağladığı komisyon %1 ila %3 arasında değişmekteydi. Diğer taraftan büyük silah sözleşmeleri için komisyonlar %10'lara kadar çıkıyordu.²⁶¹

Krupp, ticari ilişkisi olan her ülkede bir vekil veya en azından bir temsilci bulundurmaya arzu ediyordu. Firmanın işbirliği yaptığı Arjantin, Bulgaristan veya Romanya gibi bazı ülkeler, firma temsilcilerine verilmesi gereken komisyondan kâr etmek amacıyla vekil buldurmak istemese de en azından bu ülkelerde yetkili bir temsilcinin ticari ilişkileri yönlendirmesi beklenmekteydi. Vekiller ticari ilişkileri yönlendirirken gerektiğinde inisiyatif almaktan çekinmiyorlar, silah ve mühimmat ile ilgili çıkabilecek problemleri, meselelerin Essen'e ulaşmasını beklemeden çözmeye çalışıyorlardı. Vekillerin birincil görevleri arasında raporlama bulunmaktaydı, özellikle Krupp firmasının silah pazarında etkili rakipleri ve bunların işbirliği yapılan ülkelerde edindikleri iştirakler hakkında verilecek raporlar hayati önem kazanmaktaydı, hatta silah siparişi veren ülke yetkililerinin diğer fabrikalar ile olan görüşmeleri veya katıldıkları herhangi bir atış talimi bile rapor ediliyordu.²⁶²

Silahlanma sürecini büyük ölçekte yöneten vekiller ve birer silah ajanı olarak yürüttükleri göreve ilişkin en çarpıcı örnekler; Krupp firması ile 19. yüzyılın son çeyreğinde

²⁶¹ HAK, *Bericht Beckmann, Erfahrungen im Kriegsmaterial-Geschäft mit dem Auslande (undatiert, nach 1922)*, Werksarchiv VII f 1488, Essen, Almanya, s. 43.

²⁶² HAK, *Bericht Bericht Beckmann, Erfahrungen im Kriegsmaterial-Geschäft mit dem Auslande (undatiert, nach 1922)*, Werksarchiv VII f 1488, Essen, Almanya, s. 44.

hızlı bir şekilde giriş yaptığı Osmanlı silah pazarı çerçevesinde yaşandı. Firmanın Türkiye'deki rakipleri yüzyılın sonuna doğru Krupp'un bölgedeki liderliğini rahatsız etti. Türkiye silah pazarına bu dönemde giriş yapan firmalar arasında Fransız Schneider/ Le Creusot, İngiliz Vickers/ Armstrong ve firmanın Alman rakipleri olan Rheinische Metallwaren und Maschinenfabrik ile Ludwig Löwe&Co. tarafından Karlsruhe'de kurulan Deutsche Waffen und Mutionsfabriken Aktien Gesellschaft (DWM) yer almaktaydı.²⁶³ Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde uluslararası silah firmalarını meşgul eden iki önemli meselesi vardı. Bunlardan ilki; bir devlet teşebbüsü olarak İstanbul yakınlarında yapılması planlanan fişek ve dumansız barut fabrikası, diğeri ise ordunun silahlandırılması meselesiydi. Yabancı bir ülkede müşterek bir silah fabrikası kurma fikri Krupp firmasının sıcak baktığı girişimlerin başında geliyordu. Fakat, müteşebbis firma olarak Krupp fabrikasının diğer ülkelerde işletmeler kurması çok kolay olmuyordu. Buradaki en büyük zorluk, Alman menşeli bir işletmenin bölgede milli kimliğe verebileceği zarara yönelik kaygıydı. Diğer taraftan firmanın silahlandığı Türkiye, Şili, Arjantin, Romanya, Yunanistan ve Bulgaristan gibi kendi savunma endüstrini yeterince geliştirememiş ülkelerin, büyük güçlere olan siyasi ve finansal bağımlılığı diplomatik öncelikler açısından şekil değiştirebileceğinden, bu ülkelerde uzun dönemli büyük yatırımlar yapmak zorlaşıyordu. Bu nedenle, firma Romanya örneğinde görüldüğü gibi malları nihai ürün haline getirmeden yarı-mamûl halde ihraç edecek, ürünler bahsi geçen ülkelerde son halini alacak, böylece üretim milli bir karakter kazanacaktı.²⁶⁴

²⁶³ *Die Geschichte der Ludw. Löwe&Co. Actiengesellschaft Berlin, 60 Jahre Edelarbeit 1869 bis 1929*, VdV-Verlag GMBH, Berlin, 1930, Heil, a.g.t., s. 232., Mehmet Beşirli, *Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun Top Mühimmat Alamında Pazar Mücadelesi: Alman Friedrich Krupp Firması ve Rakipleri*, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 15, 2004, s. 172.

²⁶⁴ HAK, *Bericht Beckmann, Erfahrungen im Kriegsmaterial-Geschäft mit dem Auslande (undatiert, nach 1922)*, Werksarchiv VII f 1488, Essen, Almanya, s. 69.

Bu tarz bir üretim planının 19. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu ile de planlandığı görülmektedir. Bakırköy yakınlarında bulunan Baruthâne-i Âmire'ye bağlı bir fişek fabrikası kurulması ve Almanya ile yürütülen iyi ilişkiler kapsamında fabrikanın teçhizat ve donanımının Krupp fabrikasına verilmesi öngörülmüştür. Firmanın İstanbul'daki vekili Mösyö Huber Frères'in yoğun girişimleri ile olumlu sonuçlanan işlemler sonucu, yeni kurulacak olan fabrikanın makine siparişleri birim başına 14.000 lira olmak koşulu ile Krupp fabrikasına verilmiştir.²⁶⁵

Zeytinburnu Fişek Fabrikasının temellerini atan bu anlaşmanın Avrupa'da faaliyet gösteren diğer silah fabrikaları arasında büyük yankı uyandırdığı görülmektedir. Osmanlı silah endüstrisi üzerinde tekel kurmaya çalışan Krupp firması, uzun bir süre bu silah şirketleri ile kıyasıya bir rekabet içinde olmuş, hatta zaman zaman bazı yüklü siparişleri rakiplerine kaptırmıştır. Krupp firmasını meşgul eden en önemli rakipleri; dışarıda Fransız Schneider Le Creuzot firması ile içeride Düsseldorf bölgesinden Rheinischen Metallwarenfabrik, Osmanlı'da bilinen diğer ismiyle Erhardt fabrikasıdır.²⁶⁶ Le Creuzot firması sahibi Mösyö Le Creuzot'un Temmuz 1907'deki Türkiye ziyareti ve bu ziyaretin zamanlaması oldukça

²⁶⁵ PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten, Deutsche Waffen und Mutionsfabriken Genel Direktörü tarafından Berlin'de bulunan Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen Rapor*, R 133306, Türki No: 142, 27 Mayıs 1907, Berlin.

²⁶⁶ Bernhard Menne, *Krupp, Deutschlands Kanonenkönige*, Europa-Verlag, 1937, Zurich, s. 255. Zeytinburnu Fabrikası'na yereleştirilecek çelik değirmenler için gerekli olan prinç saçların hazırlanması ve top kovana üretimi Krupp fabrikasına verilmişti, bu durumun Krupp'un halihazırdaki rakipleri arasında büyük yankı uyandırdığı görülmektedir. Bu anlaşmanın hemen sonrasında İstanbul'da bulunan Alman büyükelçiliği Tophane nazırı Zeki Paşa ile söz konusu siparişlerin Erhardt fabrikası lehine verilmesi konusunda anlaşma yapmış, bu durum Alman büyükelçiliği ve Krupp fabrikası yetkilileri arasında diplomatik bir krize neden olmuştur. Bkz. PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten, Deutsche Waffen und Mutionsfabriken Genel Direktörü tarafından Berlin'de bulunan Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen Rapor*, Belin. Neredeyse bir sene sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun piyade ve topçu birlikleri için öngördüğü yüklü bir mühimmat siparişi için birçok Alman firmasının yanında İngiliz ve Avusturya menşeli firmalar ile de iletişime geçildiği görülmektedir. Türk yetkililer, Avusturya'dan Hintenberg ve Almanya'dan Krupp, DW&MF ile Rheinmetall ile görüşmüştür. Dolayısıyla Alman firmaları yabancı fabrikalar dışında kendi içlerinde kıyasıya rekabet içindedir. Heil, *a.g.k.*, s. 232.

ilginçtir. Zeytinburnu fabrikasının makine siparişleri ile ilgili yaşanan kriz sırasında yapılan bu ziyaret, firmanın Türkiye pazarında iddialı olduğunun bir göstergesidir. Mösyö Le Creuzot'un ziyaretinin bir diğer amacı ise Muğla yakınlarında bulunan Heraklia antik kenti civarındaki kömür madenlerinin tekeli almak istemesi ve bu nedenle İstanbul'da lobi faaliyetleri yapmasıdır.²⁶⁷

Fransız silah üreticileri ile Alman Krupp fabrikası arasındaki pazar mücadelesi, fabrika kurulma aşamasından da önce Hotschkiss marka makineli tüfeklerin Balkan ve Türkiye silah pazarına girişi ile başladı.²⁶⁸ Balkan savaşları arifesinde Osmanlı İmparatorluğu ve Balkan devletleri eş zamanlı silahlandılar ve birbirlerinden etkilendiler. Ülkeler arasındaki bu yoğun silahlanma hevesi ve yarışı, Alman ve Fransız firmalarına yüzyılın en büyük siparişlerini kazandırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli topraklarında konuşlanan ordu birliklerini daha sistemli silahlandığı ve ordu bünyesinde gerçekleştirdiği reformları bu topraklarda daha muntazam uyguladığı aşikârdır.²⁶⁹ Balkanlardaki silahlanma yarışı özellikle

²⁶⁷ PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten* İstanbul Alman Başkonsolosluğu tarafından Şansölye Fürsten von Bülow'a yazılan rapor, R 133306, Türki No: 142, Tarabya, 27 Temmuz 1907.

²⁶⁸ PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten*, İstanbul Alman Başkonsolosluğu tarafından Şansölye Fürsten von Bülow'a yazılan rapor, R 133305, Türki No: 142, Tarabya, 5 Eylül 1906. Hotschkiss makineli tüfeklerin Osmanlı bünyesinde propogandası olağanüstü bir şekilde yapılmaktaydı. Bkz. PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten*, Askeri Ataşe Von Stempel tarafından Alman Dış İşleri Bakanlığı'na gönderilen Askeri Rapor, Rapor No: 55 (Türkiye'ye silah dağıtımı), R 133306, Türki no: 142, Tarabya 13 Eylül 1907.

²⁶⁹ 1907 Ağustos'unda Krupp firması tarafından satışı gerçekleşen sahra ve dağ topları, 12 mobil batarya ve 5 dağ bataryası dahilinde Selanik'de bulunan ordu bünyesine yerleştirildi. Edirne'de bulunan II. Ordu'ya ise 3 mobil ve 5 dağ bataryası olmak üzere gerekli mühimmat yerleştirdi. Her bir batarya 4-12 topdan meydana gelmekle beraber, tek bir batarya için iki dolu vagon mühimmat ve yarım dolu vagon boş mermi gönderilmişti. Bkz. PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten*, Askeri Ataşe Von Stempel tarafından Alman Dış İşleri Bakanlığı'na gönderilen Askeri Rapor, R 133306, Türki no: 142, Tarabya, 8 Ağustos 1907. Osmanlı, Rumeli topraklarında konuşlanan askeri birliklerini son model mühimmat ile silahlandırmış, aynı cömertliği doğudaki topraklarda göstermemiştir. Erzincan'da konuşlanan IV. Ordu birliği Krupp menşeli olmasına rağmen düşük kaliteli şili arazi topları ile silahlandırılmıştır. 1899 model, 7 cm kalibreli L 22 toplar, geri tepmeyi engelleyen mekanizmadan bile yoksundur. Bkz. PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten*, Askeri Ataşe Von Stempel tarafından Alman Dış İşleri Bakanlığı'na gönderilen Askeri Rapor, Rapor No: 55 (Türkiye'ye silah dağıtımı), R 133306, Türki no: 142, Tarabya 13 Eylül 1907. Türkiye ve İran arasında olası bir sınır anlaşmazlığı nedeniyle silahlandırılmak istenen IV. Ordu ve Bağdat'ta bulunan VI. Ordu bünyesine Krupp'un eski modellerinden 36 adet sahra topu

Bulgaristan, Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu üçgeninde geliyordu. Bölge, Alman-Fransız silah firmalarının çekişmesine sahne olmakla birlikte, Macaristan menşeli (Skoda firması) firmaların da bölgeye nüfus etmeye çalıştığı görülmektedir. İngiliz silah firmalarının ise bölge üstündeki etkisi zayıftı. En son teknolojiyi kullanmakla övünen İngiliz firmaları, gerek teknolojik dizayn gerekse kullandıkları üretim metotları ile Alman ve Fransız silah devlerine örnek oldukları halde Balkanlardaki üstünlük yarışında Almanya'ya karşı yenilmişlerdi.²⁷⁰

Balkanlardaki Alman ve Fransız silah firmalarının üstünlüğü, her iki ülkenin takip ve gözleme sisteminin mükemmel işlemesinden kaynaklanır. Almanlar gibi Fransız Hariciyesi de silah firmalarının talep ettiği diplomatik geri bildirimleri etkin bir şekilde sunuyordu. Bu bildirimler, Almanya örneğinde olduğu gibi diplomatik ve askeri misyonlar çerçevesinde çalışan aracılar, basın kuruluşları, firma ziyaretlerinin ayarlanması ve rüşvet kanalıyla gerçekleşmekteydi. Fransa'nın Almanya karşısında iktisadi bir üstünlüğü vardı; Paris sermaye piyasasının verdiği faiz oranları genelde daha düşüktü. Örneğin, Bulgaristan'ın 1904 senesinde seri ateşli silah siparişini Schneider firması lehine kullanması tamamen finansal nedenlerden dolayıdır. Aynı şekilde Yunanistan ve Sırbistan'da da Schneider firması, Krupp ve Skoda karşısında verdiği mücadeleyi kazanmış, 1906'da Sırbistan'ın seri atışlı silah siparişinin tamamını bünyesine almıştır.²⁷¹

yerleştirilmiştir. Bkz. Bkz. PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten*, Askeri Ataşe Von Stempel tarafından Alman Dış İşleri Bakanlığı'na gönderilen Askeri Rapor, Rapor No: 61 (Türkiye ve İran arasındaki sınır gerginliği), R 133306, Türki no: 142, İstanbul 11 Aralık 1907

²⁷⁰ Clive Trebilcock, "British Armaments and European Industrialization, 1890-1914", *The Economic History Review*, New Series, 26, 2, 1973, s. 256. Access Date: 29.12.2014

²⁷¹ Stevenson, *Arms and the Men*,....., s. 39.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan ülkelerinden, özellikle Bulgaristan tarafından gelebilecek herhangi bir tehdide karşı ordu bünyesinde gerçekleştirmek istediği reform programı Abdülhamid döneminde öncelik kazanmış olmasına rağmen, Jön Türkler tarafından ciddi anlamda benimsenmişti. Reform programının üç önemli ayağını oluşturan planlama, manevra ve silahlanma teknik olarak Abdülhamit tarafından üzerinde fazla durulan konular olmadı. Fakat, Balkan devletlerinin tehditkâr tutumları ve Bulgaristan'ın hızla silahlanması etkin bir savaş planının tanımlanmasını artık öteleyemiyordu. 1908 haziranında Goltz, en büyük tehlikenin Bulgaristan'dan gelebileceğini, ülkenin seferberlik planı çerçevesinde 192.000 kişilik bir ordu ile Edirne yakınlarına iki hafta içinde konuşlanabileceğini bildirdiğinde, Türkler nefer sayısı ve donanımı açısından hala tâli bir görünümdeydi. Dolayısıyla Jön Türkleri etkilemekte son derece başarılı olan Goltz, Osmanlı ordularının başında bulunan Ahmed İzzet Paşa'nın da gayretleri ile Edirne'nin savunmasına yönelik girişimleri teşvik etti.²⁷² Edirne savunması beraberinde boğazların da tâhkim edilme sürecini getirdi.²⁷³ Bulgaristan'dan gelebilecek saldırıya karşı boğazların silahlandırılma süreci, Alman ve Fransız silah fabrikalarını, hatta Almanya menşeli büyük silah devlerini kendi aralarında karşı karşıya getirdi. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu bu rekabet ortamından fayda sağlamaya çalıştı ve son tahlilde fiyat kırma politikasına gitti. Alman veya Fransız silah fabrikalarının üstünlük mücadelesini bir anlamda belirleyen, silahlanmanın finansmanı

²⁷² Handan Nezir Akmeşe, *The Birth of Modern Turkey, The Ottoman Military and the March to World War I*, I.B. TAURIS, London, 2005, s. 119.

²⁷³ Öyle ki Edirne vilayetine yerleştirilmek üzere farklı kalibrelerde 800 adet top siparişinin verilmesine yönelik firma araştırmaları başlatılmıştır. Bu, son yılların en büyük top siparişi olarak lanse edilmekteydi. Osmanlı'nın seferberlik planı çerçevesinde Boğazlar da dahil olmak üzere Kırıkkilise yakınlarından başlayarak tüm Karadeniz sahilinin seferberliği düşünülmüştür. Bunun için imparatorluğun diğer vilayetlerinden akın akın redif taburları demiryolları ile bölgeye sevk edildi. Bkz. PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten*, Von Bodmann tarafından Alman Dış İşleri Bakanlığı'na gönderilen telgraf, R 133304, Türki no: 142, 17 Ağustos 1905, Tarabya.

konusunda en iyi teklifi verecek olan bankalardı. Firmalar arasındaki mücadele, Osmanlı topraklarında yapılan ve bu ülkelerin kendi sermaye çıkarlarını savunan bankaların mücadelesine dönüştü. Almanya'ya yapılan siparişler büyük çoğunlukla Deutsche Bank tarafından finanse edilirken, Fransa'dan yapılan siparişlerin borçlanması Fransız sermayesinin çıkarlarını etkili bir şekilde savunan Osmanlı Bankası lehine gerçekleşiyordu. Örneğin 1906 kışında Boğazların savunmasına yönelik 45 milyon Mark değerindeki sahra topu siparişinde Deutsche Bank ve Osmanlı Bankası teklif yarışına girmiştir. Yarışın galibi Fransız firması Creuzot lehine kredi vermeyi taahhüt eden Osmanlı Bankası olmuştur.²⁷⁴

Osmanlı tarafında ise silah siparişlerini yönlendiren bir askeri ekip söz konusuydu. Genel olarak yurt dışında, özellikle Almanya'da eğitim görmüş subaylardan oluşan bu ekip, Osmanlı ordusunu modernize etmek üzere görevlendirilmiş yabancı eğitmenler ile birlikte dağıtımı gerçekleşecek olan silahlar ile ilgili kararları veriyordu. Silahlanma ile ilgili karar mekanizması subaylar, yabancı askeri danışmanlar, büyük devletlerin İstanbul'da bulunan hariciye mensupları, silah firmalarının vekilleri ve bankalardan oluşan çok ayaklı bir mekanizma görüntüsü vermekteydi. Diplomatik ilişkiler ve taraflar arasındaki görüş alışverişleri, verilen siparişler üzerinde etkili olsa da Osmanlı İmparatorluğu kendi bünyesinde yurtdışından temin edilen askeri teçhizatın teknik denetimini ve muayenesini yapabilecek kabiliyeti yüksek bir ekip oluşturabilmiştir. Teknik bilgiye haiz subaylardan ve denetim müfettişlerinden oluşan bu kişiler, Tecrübe ve Muayene komisyonu adı altında Tophane'de

²⁷⁴ Bu teklif kapsamında Fransız Creuzot firması, 223.500 Osmanlı lirası değerinde 9 adet sahil güvenlik ile 71.500 Türk lirası değerinde hücum botu siparişini bünyesine almıştır. Ayrıca, 90.000 türk lirası değerindeki toplar için koşum takımı, 6.000 Türk lirası değerinde projektör ve 290.000 lira tutarında torpidobot siparişi aynı firmaya verilmiştir. Bkz. PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten*, , R 133304, Türki no: 142, 30 Ocak 1906, Pera.

imal edilen askeri teçhizatın ilk kontrolünü yapan kişilerden oluştuğu gibi, Teçhizat-ı Askeriyye Nezareti bünyesinde oluşturulan ve silah firmaları ile ilgili fuarları ziyaret ederek satın alınacak mühimmata karar veren teknik heyetin de mensuplarıydılar. Hangi firmadan alınırsa alınsın, dağıtımı gerçekleşen her silah mutlaka Poligon-ı Hümayun'da test ediliyordu. Osmanlı'da önemli bir etkinlik havasında gerçekleşen test atışlarına askeri mühimmat üretimi ve ithalatı ile ilgili neredeyse tüm bürokratik kurumlar iştirak ederdi. Hatta bu silahların, çoğunlukla yerli yapımı olan mühimmat ile karşılaştırıldığı ve birlikte tecrübe edildikleri görülmektedir.²⁷⁵

Askeri mühimmatın tecrübesi hususunda Osmanlı çoğunlukla kendi tekniker ve mühendislerinden faydalandı. Hatta tecrübe atışları genellikle yabancı gözetmenlerin katılımına açık değildi. Dolayısıyla, temelde askeri bir amaç için biçimlenmiş olmasına rağmen bilimsel ve teknolojik değerler ile yoğrulmuş aydın bir Osmanlı orta sınıfı da yetişmekteydi. Askeri mühendisler ve teknikerler, satın alınan veya yerli üretilen kurşun ve kurşun kovanlarını test ederlerken, miktardan çok işlevle ilgilendiler. Aynı zamanda mühimmatın hafif olması ve taşınabilirlik makbuldü. Örneğin Haziran 1906'da Zeytinburnu fabrikası bünyesinde yapılan muayene çalışmalarında nizami olarak üretilen kurşunların her birinin 13, 718 gr. olarak ölçüldüğü, sivri kurşunların 11, 681 gr. olduğu, diğer taraftan aynı yıl satın alınan kurşunların sıkletlerinin ortalama 13, 70 gr. olduğu kayıtlara geçmiştir. Dolayısıyla, ağırlık bakımından yerli üretim ve ithal edilen mühimmat arasında önemli bir farklılık arz etmemiştir. Diğer bir önemli özellik ise kurşunların atış sırasında hedefe

²⁷⁵ 1902 senesinde yurtdışından sipariş edilen fişeklerin test atışlarında Tophane-i Amire Tecrübe ve Muayene Dairesi'nden bir miralay, aynı daireden bir mirliva ve bir kolağası memur, Teftiş-i Askeri Komisyonu'ndan bir mirliva ve iki ferik ve Poligon-u Hümayun müdürü hazır bulunmuştur. Bkz. BOA, Y.MTV (Yıldız Mütevevni Maruzat), 229/73, 24 Nisan 1318 (7 Mayıs 1902), sayfa 1.

ulaştıkları zaman gösterdikleri hız performansıydı. Bu anlamda da yerli ve yabancı üretim mahsulü olan mühimmat arasında hayati bir fark yoktu. Yerli kurşunların ortalama hızı 644 metre iken, yabancı kurşunların hızı 629 metre idi. Osmanlı fabrikalarınca üretilen kurşunlar ile satın alınan kurşunlar arasındaki dikkate değer işlevsel farklılık, kurşun gömleklerinin atış sırasında dayanabilirlik değeri idi. Fabrika-yı hümayun mamulâtı olan kurşunlu fişeklerin iki dakika içerisinde gerçekleşen elli atış sonrasında, yaklaşık kırk üç tanesinin gömleklerinin tamamen sıyrılmış olduğu görüldü, ikinci bir atışta ise kırk yedi adet kurşundan altı tanesi tamamen zarar gördü ve kayıtlara gömleklerinin çatlamış olduğu bilgisi geçti. Satın alınan kurşunlardan elli tanesi atılmış, bunlardan otuz yedi adedi bulunmuş ve hiç birisinde teknik bir hata olmadığı saptanmıştı.²⁷⁶ Fakat, yerli mühimmatın tecrübesinin gerçekleştiği tüm atış denemeleri yukarıda bahsedildiği gibi takdire şayan değildi. Yabancı üretim mahsulü olan fişeklerin en büyük üstünlüğü gaz tazyiklerinin az olması ve kurşun gömleklerinin namludan çıkarken ayrılmayıp, kurşunda çatlaklara meydan vermemesinden kaynaklanıyordu.²⁷⁷ Osmanlı, bu tarz teknik hataları en aza indirmek ve yurtdışından satın aldığı silahların denetimini yapabilecek kişiler yetiştirmek için gayret sarf etti. Bu nedenle, gerekli eğitimleri almak üzere yurtdışına birçok kereler teknik heyet göndermiştir. Bu heyetlerden bir tanesi de 1909 senesinde Berlin'e gönderilen Hasan Rıza Paşa heyetidir. III. Ordu Kumandanı olan Hasan Rıza Paşa, Berlin'in Spandau bölgesinde bulunan top döküm merkezini ve Alman kara

²⁷⁶ BOA, Y.MTV, 287/118, Zeytinburnu Fabrikası Fişekhanesi'nde imal edilen ve satın alınan fişeklerin muayene raporu, 28 Mayıs 1322 (10 Haziran 1906), sayfa 3.

²⁷⁷ Bu nedenle kurşunlar genellikle nikel gömlekler ile kaplanıyordu ve atış denemesi başarısız geçen kurşunlar üretici olan yabancı firmaya teslim edildiği gibi, yerli üretim mahsulü olan kurşunların tekrar tekrar üretilip, gerek Poligon-u Hümayun'da gerekse daha geniş bir atış talimine izin veren Çoban Çeşmesi poligonunda tecrübeleri gerçekleşiyordu. Bkz. BOA, Y. MTV, 229/73, 24 Nisan 1318 (7 Mayıs 1902), Sayfa 5.

ordusuna bağılı atış okulunu ziyaret etmek amacıyla Almanya'ya gönderilmiştir.²⁷⁸ Hasan Rıza Paşa'nın görevlendirilmesi, tam da Alman Krupp firması ve Fransız Le Creuzot firmasının Osmanlı üzerindeki üstünlük mücadelesinin kızıştığı zamana rastlar, fakat Osmanlı kadim müttefiki Almanya lehine adım atmıştır.²⁷⁹

Aslında, Osmanlı, firmalar arası rekabeti en iyi şekilde kullanmaya çalışmış ve tek bir ülkeye bağımlı olmadan batıdan en mükemmelini edinme (*take the best from the west*) politikasını benimsemiştir.²⁸⁰ Diplomasi trafiği bu dönemde hiç durmaksızın devam etmiştir. Elit sınıfın kontrolünde suiistimal ve rüşvetin (*bakhseesh*) de eksik olmadığı bir süreç söz konusudur. Şahısların siparişler üzerinde kuşkusuz büyük rolü vardı. Örneğin Fransa'dan yapılan siparişleri yönlendiren Berthier Paşa (Almanya Reichkanzler tarafından *kurnazın önde gideni* diye tanımlanır) 1906 sonbaharında Osmanlı'ya yapılan yüklü miktarlarda Hotschkiss marka makineli tüfeklerin satışında önemli rol oynamıştır.²⁸¹ Diğer taraftan, farklı ülkelerden farklı markalarda silah ve mühimmat edinme süreci, Osmanlı'nın silahlanmasında hayati bir problemi de beraberinde getirir; teçhizat standardizasyonu sorunu. Örneğin, Fransa'dan alınan Hotschkissler, son teknoloji referans alınarak üretilmediği için, kalibreleri (çapları), Mauser fabrikasından satın alınan fişekler için uygun değildi. Dolayısıyla, Türkler ya makineli

²⁷⁸ PA-AA, R-901, 29041, *Hasan Rıza Paşa'nın Mart ve Nisan 1909'da Alman I. Kara muhafız alayı'nda görevlendirilmesi hususunda Alman Savaş Bakanlığı'ndan Alman Hariciyesi'ne yazılan mektup*, 16 Mart 1909, Berlin. Eğitim veya gözlem amacıyla Almanya'ya gönderilenler sadece askeriyeye mensup kişiler değildi. Mühimmat üretiminde önemli olan diğer bir husus da patlayıcı madde bileşenlerinin iyi tecrübe edilmesiydi. Bu nedenle özellikle kimya alanında teknisyen ve mühendis yetiştirilmeliydi. Baruthane-i Amire kimyageri Binbaşı Hakkı Efendi de bunlardan biridir. Kendisi, yol ve aylık harcırahı devlet tarafından ödenmek üzere kimyagerlik tahsili için Almanya'ya gönderilmiştir.

²⁷⁹ Matthias Römer, *Die Deutsche und englische Militärhilfe für das Osmanische Reich 1908-1914*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2007, s. 195.

²⁸⁰ Fatih Tetik, Serdal Soyluer, "Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii", *Osmanlı Askeri Tarihi (Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918)*, Timaş Yayınları, (Ed. Gültekin Yıldız), İstanbul, 2013, s. 110.

²⁸¹ PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten*, İstanbul Alman Başkonsolosluğu tarafından Şansölye Fürsten von Bülow'a yazılan rapor, R 133305, Türki No: 142, Tarabya, 5 Eylül 1906.

tüfeklerini Mauser fişeklerine uygun bir hale dönüştürecekler ya da buna uygun fişekleri tekrar ithal edeceklerdi.²⁸² Aynı yıl içerisinde Mauser tüfeklerine uygun fişeklerin üretim sürecini gözlemlemek üzere İstanbul'dan görevlendirilen bir komisyonun Almanya'ya gönderilmesi de bir tesadüf olmasa gerek.²⁸³ Silah ve mühimmatta çap standartasyonunu hedefleyen Osmanlı devleti, dolayısıyla askerin standart bir piyade tüfeği kullanımında uzmanlaşmasını istiyordu. Mühimmata yapılan bu vurgu özellikle Alman askeri heyetlerinin reform tasarılarında sıklıkla üzerinde durdukları noktaydı.²⁸⁴ Silah standardizasyonu sorunsalı, bir bakıma silah firmalarının Osmanlı üzerindeki üstünlük mücadelesini de belirledi. İthal edilen silahlar ile bunlar için üretilen mühimmatın birbirini tamamlaması gerekiyordu, bu nedenle Osmanlı'ya silah dağıtımında açık ara bir fark yaratan Krupp firması, sadece silah ve top değil fişek, kartuş veya top kovanı gibi tamamlayıcı mühimmatın dağıtımında da tekel konuma geldi. 8 Mayıs 1905 tarihli *Times* Gazetesinde verilen habere göre, Krupp firmasına 1.840.000£ değerinde top ve mühimmat siparişi verilmiş ve silahları standart bir hale getirmek uğruna Fransız firmaları adına büyük bir girişimde bulunmak isteyen Fransız Konsolosu Constans bertaraf edilmiştir.²⁸⁵ Rekabet, bazen belirli mühimmat için sadece belli başlı bazı firmalar arasında gerçekleşiyordu. Örneğin, mermi ve mermi kovanı satışı için DWM, Polte Fabrikası, Almanya dışından Belçika ve Fransız fabrikaları ile Avusturya menşeli Relles Fabrikası

²⁸² PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten*, a.g.k.

²⁸³ PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten*, İstanbul Alman Başkonsolosluğu tarafından Şansölye Fürsten von Bülow'a yazılan rapor, R 133305, Türki No: 142, Tarabya, 29 Temmuz 1907.

²⁸⁴ Fatih Tetik, Serdal Soyluer, *a.g.m.*, s. 110.

²⁸⁵ PA-AA, *Artillerie und Munitions Transfer*, Alman ve Fransız firmaları arasındaki rekabet ile ilgili Times Gazetesi'nde çıkan bir haber, R 901 8459, 8 Mayıs 1905, Berlin.

rekabet halindeyken, dumansız barut dağıtımı için Köln-Rottweil Barut Fabrikaları, Königswusterhausen ve Max von Förster firması acımasız bir şekilde rekabet ediyordu.²⁸⁶

II.1.2. 1908 Devriminin Silahlanma Faaliyetlerine Etkisi

1908 Devrimi, imparatorluğun kurulu düzenini temelden değiştirmeyi hedefleyen halk tabanlı bir hareket olduğu kadar aynı zamanda İTC propagandasından ziyadesiyle etkilenen askerlerin de katılımına sahne olmuştu. Böylesine radikal bir hareket, kuşkusuz tüm dünyanın ilgisini Osmanlı üzerine odaklamış, büyük güçlerin politikalarını sorgulamalarına neden olmuştur. Almanya da gerek ekonomik ve kültürel yatırımları gerekse *waffenbrüder* (silah kardeşliği) kavramı üzerine yapılandığı askeri faaliyetleri nedeniyle gelişmeleri ilgiyle takip etmiştir. Bu dönemde yeni kurulan kabinenin askeri düşüncesi, seferberlik ve silahlanmaya karşı bakış açısı, silah ticareti kapsamında kabinenin işbirliği yapacağı şirketleri ve ülkeleri belirleyecek olması bir çok Avrupalı silah şirketlerini yakından ilgilendirdi. Balkanlar'daki huzursuzluklar ve doğu sınırında Rusya'nın ciddi bir şekilde silahlanıyor olması askeri anlamda yapılacaklar listesini kabartıyordu. Almanya'nın, askeri misyon ve askeri eğitim anlayışı ile Osmanlı askerleri arasında ciddi bir etki bıraktığı ortadaydı. Yeni rejim ile birlikte, Harbiye Nazırı başta olmak üzere ordunun kilit yerlerine atanan paşalar ve subaylar İTC sempaticesini idiler. İTC'nin genç subaylarının büyük çoğunluğu Alman öğretilerine göre ya Almanya'da eğitim görmüşler ya da Alman askeri danışmanlarının en az bir dönem öğrencisi olmuşlardı. Bu durumun Almanya'ya büyük bir özgüven verdiği tartışılmaz bir konudur. Ayrıca, sadece silah ticareti ile sınırlı kalmamakla birlikte, Doğu

²⁸⁶ Fahri Türk, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti, 1871-1914*, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, 2012, İstanbul, s. 162.

politikası (*Drang Nach Osten*) çerçevesinde Alman yatırımları, devlet desteğinden güçlü bir şekilde yararlanıyordu. Devlet, bankalar ve büyük sanayi kuruluşları ile, söz konusu yatırımlarda iç içe geçmiş üçlü bir mekanizma şeklinde çalışıyordu. Diğer taraftan Almanya, Osmanlı nezdindeki silah siparişlerinde üstün konumda olmasını, geç girdiği emperyalist rekabet ortamında diğer büyük güçler tarafından zapt edilen pazarlarda etkin olamamasına bağlamaktaydı. Örneğin, silah ve mühimmat endüstrisinde en az Almanya kadar inovatif çalışan Fransa, Rusya pazarında sahip olduğu yüzde 25’lik yatırım payından Osmanlı üzerinde Rusya ile çıkarları çatıştığı durumlarda bile vazgeçemiyordu. Şevket Pamuk, Osmanlı ile silah ticaretinde Fransızların Almanlar ile rekabet edememelerini, Fransız silahlarının yetersizliğine değil, Fransa’nın Rusya üzerindeki ekonomik çıkarlarına bağlamaktadır.²⁸⁷ Tüm bunlar Almanya lehine gelişmeler olsa da, silahlanma faaliyetleri kısa bir dönem zarfında Almanya’yı ciddi korkulara hapsetmiştir. Bu korkuların başında, iştah kabartan silah siparişlerini başka şirketlere kaptırmak veya çetrefilli rekabet ortamı nedeniyle ciddi fiyat kırma politikasına gitmek zorunda kalarak zarara uğramak vardı. Bir diğer sorunda Abdülhamid’in son döneminde silah ithalatına yönelik yaptırımlardı.

II. Meşrutiyet’in ilanı ile Jön Türklerin ateşli silahlar üzerindeki ithal yasağını kaldırması ilk başta tüm silah sağlayıcı firmaları sevindirmişti. Bu yasağın ortadan kalkması ile yüklü miktarda revolver ve otomatik silah rahatça ülke içine sokuldu. Bu dönemde revolver ve mükerrer atışlı silah pazarında önemli bir yere sahip olan Mauser Tüfek Fabrikası, Osmanlı pazarından iyi kâr elde etmişti. Fakat bir süre sonra İTC de Mauser tabancalarının ithalini

²⁸⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yayınları, 2005, İstanbul, s.s. 90-91.

yasakladı. Bu yasağın gerekçesi, tabancaların savaş malzemeleri sınıfına girmesiydi.²⁸⁸ Diğer taraftan Belçika menşeli Browning, Avusturya menşeli Mannlicher, İngiliz menşeli Webley&Scott, DWM menşeli Parabellum marka pistollerin Mauser tabancaları ile aynı özelliklere sahip olduğu halde ithal edilmesinde bir sakınca görülüyordu. Osmanlı hükümeti, Mauser fabrikasına uygulanan yaptırımın tamamen teknik olduğunu, bu tabancaların değiştirilebilir nişangâha sahip olduğundan ve erişim menzillerinin 1000 metreye ulaştığından dolayı savaş silahı olarak telakki edildiklerini belirtti.²⁸⁹ Mauser firması ile yaşanan kriz, hem firmanın zarara uğramasına sebep olmuş hem de dağıtımı üstlenen lojistik firması Adolf Frank Abteilung Export'un yük gemilerinde bekleyen mühimmatın, gümrükte uzun süre bekleyerek telef olmasına neden olmuştur.²⁹⁰

1910 senesinde Hamburg'daki resmi makamlardan yapılan gizli notta, Georg Frank'in sahibi olduğu Firma Adolf Frank'in neredeyse bir seneden beri gizli örgütler ve devrimci bazı güçler için silah sağlamakta olduğundan bahsediliyordu. Örneğin, Frank 1906 ve 1907 yıllarında Rus devrimci güçleri için silah tedarik etmişti. 1906'da Fas'da silah kaçakçılığı yapmış ve silahları Kopenhag menşeli firma Robert Thor Jensen'e ait gemiler ile getirmişti. Bu dönemde ayrıca Frank'in Küçük Asya bölgesinde silah kaçakçılığı yaptığı saptandı. İzmir ve Trablusgarp limanlarına yanaşan gemilerinde kasalar içinde silahlar olduğu

²⁸⁸ Darbe döneminde savaş malzemeleri üzerinde ithal yasağı uygulanması, muhtemelen tedarik edilen harp malzemelerinin darbeci ve isyancı askerlerin veya Balkanlar'daki milis kuvvetlerin eline geçmesini engellemek amaçlıydı. Jön Türkler, iktidara gelince bu yasağı kaldırdılar, fakat Mauser fabrikası aleyhine bazı kalemlerde yasak devam etti. Fahri Türk, Mauser fabrikasına yönelik yaptırımın devam etmesinin bir nedenini malzemenin teknik özelliklerinde arar. Bkz. Türk, a.g.e., s. 199. Fakat, farklı devletler ile uygun pazarlık koşulları altında anlaşma olanağı aramak da Osmanlı idarecilerinin kafalarını meşgul ediyordu.

²⁸⁹ BA (Berliner Dienststellen), *K. Mauser Theodorschmid, Der Hohen Auswärtiges Amt Berlin*, Oberndorf a/Neckar, 19 Ocak 1909, R901-06675, Berlin.

²⁹⁰ BA (Berliner Dienststellen), *Adolf Frank Abteilung Export, Der Hohen Auswärtiges Amt Berlin*, Hamburg, 21 Aralık 1909, R901-06675, Berlin.

belirlendi. Firmanın Osmanlı limanlarına yanaşıyor olması, hükümet dışı bazı gruplar ve milis kuvvetlerine silah sağlayabileceği düşüncesi ile Osmanlı çevrelerinde kuşku yaratmıştır.²⁹¹

Aslında 1908 devrimi ile 1876 Anayasasının yeniden yürürlüğe konmuş olması ve düzenlenen ticaret kanunları ile ekonominin daha liberal, devletin de anayasal monarşiye dönüşüyor olmasına işaretli. Bu durum, Alman hükümetince destekleniyordu. Almanya'nın bu yeni özgürlük ortamından beklentisi de gümrük politikalarının güncelleneceği düşüncesi idi. Gerçekten de İTC iktidara geldiğinde, bürokrat ve askeri kanat içerisinde iktisadi liberalizmi benimseyenler, ticaret ve tarım faaliyetlerinde açık ekonomi modeline vurgu yapan bir kesim mevcuttu. Fakat, Osmanlı'nın içinde bulunduğu ekonomik koşullar ve uluslararası taahhütler ile bağımlı olması, savaş dönemine kadar iktisadi özgürlük anlayışının ekonomi politikalarına etki etmesine neden olmadı.²⁹² Bu pozitif ortamda, Alman hükümeti bazı elektrikli makine ve cihazlara uygulanan ithal yasaklarının da kaldırılmasını istiyordu.²⁹³ Ayrıca, Osmanlı tarafından uygulanan yaptırımların 26 Ağustos 1890 tarihli Türk-Alman ticaret anlaşmasına aykırı olduğu gerekçesiyle Almanya tarafından protesto edildi.²⁹⁴

1908'de ithal yasağına takılmayan ve geçişine izin verilen mühimmat şu şekildeydi; her türlü av tüfeği, hava basıncıyla çalışan tüfekler, revolver ve el tabancaları ile bunlara ait mühimmat. Ayrıca seyahat halinde bulunanlar yanlarında bir revolver ile ülkeye giriş yapabilecekleri gibi bunlara ait elli adet mermiyi geçmeyecek cephaneyi de yanlarında

²⁹¹ BA (Berliner Dienststellen), *Aufzeichnung*, Hamburg, 20 Ocak 1910, R901-33705, Berlin.

²⁹² Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*,...s. 149.

²⁹³ BA (Berliner Dienststellen), *gez. Mertens, dem Herrn Reichskanzler Fürsten von Bülow*, Konstantinopel, 13 Ağustos 1908, R901-06675, Berlin.

²⁹⁴ BA (Berliner Dienststellen), *gez. Marschall, dem Reichskanzler herrn von Bethmann Hollweg*, Pera, 20 Aralık 1910, R901-33705.

taşıyabilecekleri. İthal yasağına takılan mühimmat ise; harp aletleri, top, tüfek ve bunlara ait cephaneydi.²⁹⁵

1909'da karşı devrimi bastırarak, yönetime el koyan III. Ordu Komutanı Mahmud Şevket Paşa ve ordu kumandanları Mustafa Kemal ile Enver Bey'in başında bulunduğu Hareket Ordusu, parlamentoyu yeniden topladılar. Mahmud Şevket Paşa'nın uzun yıllar Almanya'da eğitim görmüş olması ve diğer kurmay subayların da Alman askeri öğretilerine göre yetiştirilmiş olması, Almanya ile sekteye uğrayan ilişkilerin bir nebze yumuşamasına sebep oldu. Örneğin Goltz Paşa'nın Osmanlı ordusu bünyesinde yeniden görevlendirilmesi Mahmud Şevket Paşa dönemine rastlamıştır. Goltz'un da gelişi ile beraber askeri modernizasyon çalışmaları yeniden başladı ve ithal yasakları bir ölçüde kaldırıldı. Almanya ile silah ithalatı tekrar hız kazandı. Fakat, yine de ordu tek ülkeye bağımlı olmamak adına İngiltere ve Birleşik Devletlere silah siparişi vermeye devam etti.²⁹⁶

II.2. Alman Askeri Misyonu ve Osmanlı Silah Ticareti

II.2.1. Goltz'un Askerleriyiz!!! (Osmanlı Silah Ticaretinde Goltz Paşa'nın Rolü)

"*Activite! Activite! Vitesse!*"; Colmar Von Der Goltz Paşa'nın Napalyon'dan alıntılı olarak 18 Ağustos 1909 senesinde Serasker İzzet Paşa'ya yazdığı mektubun çarpıcı sloganıdır. Goltz, Yunan harbinden sonra ordunun toparlanabilmesi ve seferberliğin sağlanabilmesi için en az dört senenin barış şartları altında geçirilmesi gerektiğini

²⁹⁵ BA (Berliner Dienststellen), a.g.k., s.2

²⁹⁶ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cilt II, Cambridge University Press, 2002, s. 285-286.

belirtiyor.²⁹⁷ Öngörülen bu dört yıllık barış süreci aslında vatani savaşa hazırlama sürecidir. Militarist düşüncenin temel noktası olarak, barış zamanını, tüm savaş mekanizmalarını seferber ederek değerlendirme süreci, Goltz'un ve diğer Alman subaylarının etkisiyle modern bir sistem etrafında şekillenen yeni bir Osmanlı subay kuşağı tarafından da coşkulu bir şekilde benimsendi.

Barış zamanı hazırlıklarının etkin bir şekilde geçirilmeye çalışılması, bir anlamda Batı ile eşgüdümlü olarak Osmanlı harplerinin de topyekûnleşmeye başladığının göstergesiydi. Artık muharebe sefer zamanının bir öznesi olmaktan çıkmış, toplumun bütün hücrelerine sinmişti. Barış zamanı hazırlıklarının etkinliği, devletin yeterli miktarda askeri kuvveti seferber edebilme kabiliyeti ve seferber ettiği askerleri modern mühimmat ile silahlandırabilme gücü ile ölçülmekteydi. Genel askerlik yükümlüğünün artık tüm Avrupa ordularında geçerli olması ve bu nedenle modern ordu ve donanmalarının sayıca genişlemesi, dolayısıyla talimli asker havuzuna sahip olmak, Batı ordularının en önemli üstünlüğü ve bir anlamda da avantajı olmaktaydı. Örneğin Avrupa'nın en büyük ikinci askeri gücüne sahip olan Fransa, daha 19. Yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık 500.000 askeri silah altına alabilecek durumdaydı, 1914'te ise ülke nüfusunun yaklaşık %10 oranında artışı söz konusu olduğunda, seferber edilebilecek asker sayısı 4 milyonu aşacaktı. Diğer taraftan benzer oranda nüfus artışına sahip olan Alman İmparatorluğu, 1870'de 34 kişiden sadece birini askere çekebilecekken, 1914 öncesinde her 13 kişiden birini askere alabilecek kuvvette ulaşmıştı.²⁹⁸

²⁹⁷ BA-MA, Nachlasse Von der Goltz Pascha, N/737, 34, *An den kaiserlich Ottomanischen Divisionsgeneral und Chef des Generalstabes der Armee Herrn İzzet Psacha*, 18 Ağustos 1909, Freiburg im Br.

²⁹⁸ Martin Van Creveland, "World War I and the Revolution of Logistics, Roger Chickering", Stig Förster (ed.), *Great War, Total War, Combat and Mobilization on The Western Front, 1914-1918*, Cambridge University Press, New York, 2000, s.64-65.

Mehmet Beşikçi'in verdiği rakamlara göre Balkan savaşları öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun barış zamanı kuvvetleri 280.000, savaş zamanı buna katılacakların sayısı ise 450.000 idi. Savaş öncesinde ülkenin genel nüfusu yaklaşık 24 milyon olarak tahmin edilmekteydi.²⁹⁹ Dolayısıyla Avrupa devletleri, Osmanlı'dan yarım yüzyıl önce Türklerin seferber edebilecekleri asker miktarının iki katı kadar neferi savaş meydanlarına çıkarabiliyorlardı. Seferber edilecek kuvvetlerin, barış zamanında kurgulanan provası, yani askeri tatbikatlar, aslında bütünsel bir askeri-bürokratik örgütlenme gerektiren bu işlemin ne kadar zor olduğunu ortaya koyar. Aynı zamanda önemli bir barış zamanı hazırlığı olan silahlanma, askeri yeni silahlar ile tanıştırma da bu tatbikatların etkin bir bileşenidir. Askerin savaş meydanına taşımakla yükümlü olduğu silah ve gün aşırı kullanmak durumunda olduğu mühimmatın tüketim hızı harp teknolojisi karmaşıklıkça daha çok artmış ve asker sayısından daha önemli bir konuma gelmiştir.³⁰⁰ Bu nedenle bir tarafta hacmi gün geçtikçe büyüyen ordular, diğer tarafta ordular için tedarik edilen mühimmatın vurucu gücü eşgüdümlü olarak artmıştır. Bunun içindir ki dönemin önemli devlet adamları ve askerleri bir sonraki savaşın kısa sürede son bulacağından dem vurdular.³⁰¹

Osmanlı'da askeri anlamda barış zamanı hazırlıklarını profesyonel olarak kurgulamaya yönelik girişimlerin başında öncelikle Von Der Goltz Paşa'yı zikretmek gerekir.³⁰² Goltz paşa, 1883 yılında büyük bir felaketle sonuçlanan Osmanlı-Rus savaşının

²⁹⁹ Mehmet Beşikçi, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilatının İflası", *Türkiye Günlüğü*, No.110, Bahar 2012, s. 30.

³⁰⁰ Creveland, a.g.m., s. 65.

³⁰¹ Creveland, a.g.m., s. 66.

³⁰² Goltz Paşa'ya ait detaylı biyografik bilgiye ve Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde sürdürdüğü çalışmalarının takvimsel programına bu tez çalışmasında yer verilmeyecektir. Bu konuda ayrıntılı bir monografi için bkz. Colmar von Der Goltz, *Yirminci yüzyıl başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtürâtı"*, (Yayına hazırlayan: Faruk Yılmaz), İz Yayıncılık, 2012, Carl Alexander Krethlow, *Generalfeldmarschall Colmar*

beşinci yıldönümünde İstanbul'a gelmiş ve deyim yerindeyse can çekişen bir ordu yapılanması ile karşı karşıya kalmıştır. Kendisine oldukça yerinde bir kararla Osmanlı Askeri Okulları Müfettişliği görevi verilmişti. Bu görevi esnasında üzerinde bilhassa durduğu konular; subay eğitimi ve henüz askeri eğitim kapsamına alınamayacak kadar değersiz görülen askeri tatbikatların düzenlenmesi ve ordunun modern mühimmat ile silahlandırılması idi. Bu konuda kendisini oldukça zor bir süreç bekliyordu, çünkü devletin başında bulunan II. Abdülhamid, iyi niyetli modernleşme çabaları gösterse de aslında ordusuna güvenmiyor, her an askeri bir isyan olasılığına karşı obsesif bir tavır takınıyordu.³⁰³ Askeri okullarda atış talimleri kesinlikle yasaklanmıştı, dolayısıyla profesyonel nitelikte olumlu girişimler desteklenmiyordu, kaldı ki 1910 senesinde Goltz Paşa'nın girişimleriyle düzenlenecek olan büyük askeri manevraya kadar Osmanlı ordusu bu denli geniş katılımlı bir tatbikatı tecrübe edemeyecekti. Askeri okullardaki öğrencilerin eski bilgilerle kafalarının doldurulduğundan dem vuran Goltz, ezbere dayalı bir eğitim sisteminin hakim olduğunu ve eski Fransızca kitapların halen müfredatı işgal ettiğini belirtiyor. Diğer taraftan ata binmek, atış talimi, arazi eğitimi ve bedensel talim gibi pratik nitelikte olan derslerin sadece kağıt üzerinde gösterildiğinden yakınıyordu. Goltz Paşa göreve başladığında Harbiye Mektebi, iki bölümden meydana geliyordu; askeri okul ve genelkurmay okulu. Askeri okullarda oldukça uzun süren bir eğitim döneminin ardından, öğrencilerin bir kısmı ordu birliklerine subay olarak atanıyorlar, diğer bir kısmı ise Genelkurmay okulunda eğitimlerine devam ediyorlardı. Her iki okulun müfredatı da hemen

Freiherr von der Goltz Pascha, Eine Biographie, Habilitationsschrift der Philosophisch-historischen Fakultät Bern, 22 Şubat 2010, İstanbul. Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaptığı çalışmalar için bkz. Zeynep Güler, *Osmanlı Ordusu'nun Modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa'nın Rolü*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2007.

³⁰³ F.A.K. Yasamee, "Colmar Freiherr von der Goltz and the rebirth of the Ottoman Empire", *Diplomacy and Statecraft*, 9, 2, s.s. 91-128, Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2008.

hemen birbirinin aynıydı ve yıllar süren askeri eğitim teorik bilgi ile kafası doldurulmuş, fakat pratik bilgidен yoksun subayları orduya kazandırmaktaydı.³⁰⁴

Goltz'un Alman askeri akademisi ders programını örnek alarak hazırladığı yeni müfredat, ki öncelikli önem verdiği işi buydu, modernleştirildi. Goltz ile birlikte müfredata savaş tarihine eleştirel bakış (*kritische Kriegsgeschichte*), uygulamalı taktik (*angewandete Taktik*), arazi tahkimi (*Feldbefestigung*), silah bilgisi (*Waffenkunde*), askeri edebiyat ve ordu yapılanması (*Militärliteratur und Heeresorganization*) gibi dersler eklendi. Goltz'un askeri eğitime yaptığı katkılar arasında Osmanlıcaya tercüme edilen 17 kitap ve risalenin yanı sıra, subayların pratik eğitim aldıkları numune birlikleri ve muharebe meydanlarına yapılan kurmay gezileri oldukça önemlidir.³⁰⁵ Hatıralarında modernleşme çalışmalarını zor şartlar altında yürüttüğünü belirten Paşa, özellikle Abdülhamid'in kendisini gözetlemesi için görevlendirdiği eski ve kıdemli askerlerin varlığından şikayetçidir. Bunlar; askeri okullar direktörü Zeki Paşa ve yarbay İsmail Paşa'dır. İsmail Paşa'nın casusluk faaliyetleri o denli noktaya gelmiştir ki Goltz görevinden istifa etmeye hazırlanırken II. Abdülhamid İsmail Paşa'yı görevinden azleder.³⁰⁶

Goltz Paşa'nın Abdülhamid ile karşı karşıya geldiği konulardan bir tanesi de askeri manevralar ve manevralarda kullanılacak silahlar ile ilgili sorunlardı. Askere modern silah bilgisinin verilmesi daha da önemlisi askeri silahla tanıştırmak gerekiyordu. Paşanın göreve

³⁰⁴ Generalfeldmarschall Freiherr von Der Goltz, Wolfgang Förster, *Denkwürdigketen*,..., s. 113.

³⁰⁵ Fatih Yeşil, "Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanlar", *Osmanlı Askeri Tarihi (Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918)*, Timaş Yayınları, (Ed. Gültekin Yıldız), İstanbul, 2013, s. 92.

³⁰⁶ Generalfeldmarschall Freiherr von Der Goltz, Wolfgang Förster, *Denkwürdigketen*, s. 118-123. Ayrıca Goltz Paşa'nın Osmanlı askeri eğitimi ile ilgili raporlarını tek bir elde toplayan Von v. Felgenhauer I 'ın derğerlendirmeleri için bkz. Von v. Felgenhauer I, "Die Militär-Bildungsanstalten der Türkei und ihre jüngsten Reformen (durch den Ottomanischen Divisionsgeneral Frhrn. Von der Goltz)", *Militär-Wochenblatt*, no:2, 1887.

gelmesinden önce piyade birlikleri büyük oranda eski perküsyon (kapsüllü tüfek) silahları kullanıyorlardı. İstanbul ve Şam'da bulunan askeri garnizonlarda depolarda istiflenmiş eski tip arkadan dolma silahlar mevcuttu. Bunların tahmini sayısı 200.000 olarak kayıtlara geçmiştir. 1870lerde İstanbul'da askeri gözlemci olarak yer alan yarbay Boselli o dönemde süvari bölüğünün de Winchester tipi karabinalar ile silahlandığını belirtiyor, arkadan dolma mekanizmasına sahip olsa da seri atışlı olan bu silahlar Amerikan menşeliydi. Ordu bünyesine alınan yeni 11 mm. kalibrelik Martini Henrilerin ise siparişi İngiltere'ye veriliyordu.³⁰⁷ Son tahlilde askerin elinde bulunan silahlar, büyük oranda başta Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesiyle ordunun ve silah fabrikalarının stoklarında kalan mühimmat ile Fransız ve İngiliz menşeli silahlardı. Silah stoklarını eritme ve bundan pazar payı çıkarma geleneği, 1860ların sonunda Avrupa'da patlak veren büyük savaşlar sırasında ihtiyacı karşılamak amacıyla yüksek kapasiteyle çalışan Alman fabrikaları tarafından da uygulandı. Krupp, Mauser, Löwe gibi büyük Alman fabrikalarının stoklarında çok sayıda silah kalmıştı, hatta Krupp fabrikasının 1870lerin ilk yıllarında iflasın eşiğine gelmesiyle birçok eski mühimmatını elden çıkarmaya çalıştığı bilgisi bir sır değildi.³⁰⁸ Almanya'dan yapılan yoğun silah transferinin kemikleşmeye başladığı İttihat ve Terakki döneminde bile orduda eski Krupp toplarının yaygın bir şekilde kullandığı görülür. Örneğin 1907 senesinde imparatorluğun İran sınırında yaşanan gerginlik, Erzincan'da konuşlanan IV. Ordu ile Bağdat'ta bulunan VI. Ordunun güçlendirilmesi meselesini gündeme getirmişti, bu nedenle VI. Ordu için Krupp'a ait eski modellerden 36 adet sahra topu sipariş edildi. Hükümet, büyük olasılıkla maddi kaygılar nedeniyle daha ucuz olan

³⁰⁷ Oberstlitenant Boselli, "Die türkische Armee", *Militär-Wochenblatt*, Sayı: 59, 22 Haziran 1879, s. 559, MGFA Bibliothek Potsdam, Almanya.

³⁰⁸ O. Lehmann-Russbüldt, *Die blutige Internationale der Rüstungsindustrie*, Berlin, 1933'den aktaran Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, İstanbul, 1982, s. 95.

eski modellere yöneliyordu, fakat imparatorluğun batı bölgesinde konuşlanan ordu birlikleri ile boğazlar yeni model mühimmat ile silahlandırılmaktaydı.³⁰⁹

Bazı kaynaklarda Krupp firmasının 1875 yılına kadar Osmanlı pazarında yer alamadığı belirtilirken, arşiv belgeleri ve Fahri Türk³¹⁰ tarafından yapılan geniş kapsamlı araştırmalar, 1882 yılına kadar Almanya'nın Osmanlı üzerinde iktisadi anlamda bir üstünlüğü olmamasına rağmen Krupp firmasının bu genellemeden uzak tutulması gerektiğini gösterir. Türk, firmanın Osmanlı'ya giriş tarihi olarak 1860 senesini verir. Osmanlı'nın Krupp ile iletişimini sağlayan delegesi Aristarchi bey, Prusya kralı I. Wilhem nezdinde yaptığı görüşmelerde Prusya silah sistemini Osmanlı topçu birliklerine entegre etmek istediğini belirtmiş ve bu görüşmeden bir sene sonra deneme silahı Osmanlı Harbiye Nezaretine tanıtılmıştır, akabinde yani 1863 senesinde Krupp firması 48 sahra topunun alımı ile ilgili sözleşmeyi imzalamıştır.³¹¹ Firmanın İstanbul'da 1868 gibi erken bir tarihte Otto Dingler'i satış temsilcisi olarak görevlendirmesi ve 72 senesinde satışı kararlaştırılan 132 adet topla ilgili olarak ödeme günü geldiğinde Dingler'i keyfi hareket etmemesi için uyarması, aksi takdirde Osmanlı'nın Grusonwerk firmasına yönelebileceğini belirtmesi, Krupp'un Osmanlı ile olan pazar ilişkisini oldukça önemseydiğini gösterir.³¹² 132 adet topun satışı firma için o kadar önemlidir ki, Osmanlı'nın %5 oranında faiz indirimi talep etmesi, yetkililer tarafından

³⁰⁹ PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten*, "Militär-Bericht 61, Zum Persisch-türkischen Grenzstreit", R 133306, Türkei No: 142, İstanbul 11 Aralık 1907. Osmanlı sadece Alman menşeli eski mühimmatı kullanmamıştır, Rus-Japon savaşı sonrasında Japonlar tarafından ele geçirilen eski Rus silahlarının da ordu bünyesine alındığı bilinmektedir. Bkz. PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten*, "Militär-Bericht 38 japanische Rührigkeit in der Türkei", Türkei No: 142, 6 Temmuz 1908.

³¹⁰ Fahri Türk, *Die Deutsche Rüstungsindustrie in ihren Türkeigeschäften zwischen 1871-1914, Die Firma Krupp, die Waffenfabrik Mauser und die Deutsche Waffen und Munitionsfabriken*, Peter Lang, Belin, 2006.

³¹¹ Türk, a.g.e., s. 164.

³¹² HAK, *Beziehungen zur Türkei 1868-1877*, FAH 3B 314 a, 06.10.1872.

emrivaki olarak nitelendirilse de kabul edilmiştir.³¹³ Rifat Önsoy, bazı tavizler vermiş olsa da, Osmanlı'ya yapılan ihracatın Krupp firmasını, Alman imparatorluğunun kurulma aşamasında iflasın eşiğinden döndürdüğünü söyler.³¹⁴

Goltz Paşa'nın Alman silah fabrikaları ile işbirliği ve bunun sonucunda Osmanlı'nın silah ithalatında teraziye Almanya lehine kaydırması su götürmez bir gerçektir. Goltz, göreve başladığı ilk andan itibaren İstanbul'un güvenliği için Boğazların iyi tahkim edilmesi gerektiğinin altını defalarca çizmiştir. Bu da ancak Alman silah devlerinin İstanbul'u ve çevresini silahlandırması ile mümkündür. "Siyasi bağımsızlık" mottosu Goltz'un Alman endüstrisine pay çıkarabilmesi için çokça başvurduğu söylemlerden biridir. Ona göre, İstanbul'un güvenliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi anlamda bağımsız olmasına bağlıdır, ancak bu şekilde düşman bertaraf edilebilir, bunun da birincil koşulu modern teçhizat ile silahlanmaktır. Bunun içindir ki göreve gelmesinden iki sene sonra 1885'de Goltz, Çanakkale boğazına yerleştirilmek üzere birçok Krupp topunun satın alınmasına vesile olmuştur. Ayrıca boğazların savunulması amacıyla Elbing'de bulunan Schichau firmasına torpidobotu siparişi verilmiştir.³¹⁵

Goltz'un Krupp firmasının İstanbul vekili, daha sonrasında ise firmanın İstanbul'da bulunan Köln ve Düsseldorf bölgesinden sorumlu genel direktörü olan Carl Menshausen'ın kadim dostu olduğu sır değildir. Menshausen, uzun seneler boyunca Mısır ve Etiyopya'da bulunmuş, altı dili çok iyi konuşan etkili bir ticaret adamıdır. 1893 yılında Alfred Krupp ile

³¹³ HAK, *Beziehungen zur Türkei 1868-1877*, FAH 3B 314 a, 24. 06.1873.

³¹⁴ Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, Enderun Kitabevi, 1982, İstanbul, s.96. Krupp firmasının 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra karşı karşıya kaldığı ekonomik problemler ile ilgili Bkz. Harold James, *A History of the Legendary German Firm*, Princeton University Press, Princeton, 2012.

³¹⁵ Wolfgang Förster, *Denkwürdigkeiten,.....*, s.125.

yolları kesişmiş, başta Çin ve Amerika olmak üzere İspanya, Portekiz, Balkan ülkeleri ve nihayetinde Türkiye’de firmanın temsilciliğini yapmıştır.³¹⁶ Menshausen ile Goltz’un yakın ilişkisi, silah ticaretinin yanında Osmanlı’da görevlendirilecek olan Alman subaylarının karar verilme aşamasında da ortaya çıkar. Örneğin 1892’de boğazların silahlandırılmasına ilişkin teknik bilgi verebilecek bir kale topçusunun İstanbul’da görevlendirilmesi meselesi gündeme gelmiştir. İkilinin bu talebi Alman hükümetine bildirilmiştir.³¹⁷

Goltz Paşa, İstanbul’da bulunduğu süre içinde ki kendisi 1893 senesinde görevinden ayrılmış olup, daha sonra Jön Türk yönetiminin başa gelmesiyle 1909’da tekrar görevine iade edilmiştir, Bulgar tehdidine karşı Edirne’nin savunulmasına ilişkin ordunun yeniden yapılandırılması ve modern mühimmat ile silahlandırılmasını savunmuştur. Paşa’nın tüm raporlarında, resmi ve gayri resmi tüm yazışmalarında bu konuya ilişkin üzerinde durduğu noktalar; Boğazların ve Edirne’nin tahkim edilmesi, Rumeli’de konuşlanan II. Ordu’ya nefer kaydırılması meselesi ve bölgede seferberlik planlarının iyileştirilmesi ile ilgiliydi.

II.3. Balkan Savaşları Öncesinde Rumeli’nin Silahlandırılması

II. 3.1. Rumeli’ye Asker Kaydırılması Meselesi

İmparatorluğun Rumeli bölgesinde yaşanan huzursuzluklar, 19. yüzyılın son çeyreğinde artık herkes tarafından biliniyordu. Bu nedenle başta Goltz Paşa olmak üzere Alman askeri danışmanlarının 1912 öncesinde hazırlamış oldukları 12 seferberlik planınının 7’si Balkanları merkez almaktaydı. Özellikle 5 numaralı seferberlik planı kapsamında I. ve II. ordular, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan’ın olası bir birleşme sonucu ortaya

³¹⁶ HAK, *Carl Menshausen Resume*, FAH 3D 184, s.2.

³¹⁷ HAK, *Beziehungen zur Türkei*, FAH 3 C 217, 24 Ocak 1892, Pera.

çıkacakları kuvvete karşı seferber edileceklerdi. Tüm bu planlar istisnasız savunmaya dönüktü.³¹⁸ Osmanlı'nın Avrupa topraklarında çıkabilecek bir savaş tehlikesine karşı aylar sürececek bir silahlanma ve seferberlik için uzun bir süre söz konusu olamayacaktı. Bu nokta üzerinde birçok askeri uzman ciddi bir şekilde durmaktaydı. Bu nedenle iyi bir savunma stratejisi izlemek elzemdi.³¹⁹

Von Stempel Alman askeri ataşeliğine yazdığı gizli raporunda bu konuya açıklık getirmiştir. Edirne "müstahkem mevki" Bulgaristan sınırına yaklaşık 30 km uzaklıktadır ve Bulgaristan tarafından gelebilecek sürpriz bir atak ancak bu mevkiiden olabilir. Hemen Çatalca sınırında bulunan Bulgar kuvveti, dakikalar içinde orduyu tarumar edebilir. Dolayısıyla Edirne'nin korunaklı olup olmadığı kesinlikle kontrol edilmelidir. Yapılan ilk gözlemler pek iç açıcı değildir, müstahkem mevkiyi silahlandırma stratejisi iyi işlememiş, cephaneliklerin büyük bölümü olması gerektiği yere değil, daha çok arabalıklar etrafına istiflenmiştir.³²⁰ Tam olarak silahlandırılması gereken nokta, Edirne şehrinin kuzeydoğu ve güney bölgesine uzanan mevkiidir ki burası Bulgaristan sınırına yaklaşık 38 km olup, en eski müstahkem mevkiidir. Diğer taraftan gerekli askeri seferber etme ve silahlandırma açısından toplam 54 km'lik bir alana ihtiyaç vardır, bu da yaklaşık 50.000 neferi seferber etmek anlamına gelir ki redif birliklerinin terhis mevsimi ile firar sorunları göz önüne alınınca bu rakam gerçekçi olamayabilir. Ayrıca 54 km'lik bir alanın tahkim edilmesi veya modernleştirilmesi için önemli ölçüde maddi kaynağa ihtiyaç vardır. Eğer sadece 38 km'lik alan tahkim edilirse, şehrin batı

³¹⁸ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum; I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Kitapyayınevi, İstanbul, 2003, s. 41.

³¹⁹ PA-AA, *Von Stempel, Militär-Bericht 79 zum Kaiserlich deutsche Botschaft Militär Attaché*, İstanbul (Tarabya), 24.05.1908. s. 1., Türkiye 142, R13307, Berlin.

³²⁰ PA-AA, *Von Stempel*, a.g.k, s. 1.

kısmı bombalanmaya maruz kalacaktır. Dolayısıyla Girit bunalımı sırasında yıpranmış olan ordunun olası bir Balkan savaşında perişan olabileceği muhtemel bir olasılık olmakla birlikte yeniden yapılandırma için de fazla zaman yoktur.³²¹ Bu nedenle, operasyon planları ve stratejiler, bunlardan en etkin olanı dönemin IV. Ordu komutanı Ferik Abdullah Paşa'nın 1903'de Yıldız Sarayı'na sunduğu operasyon planıdır, istisnasız Makedonya ve Trakya'da savunmada kalmayı öngörür.³²²

Trakya bölgesi coğrafi anlamda oldukça açık ve engebeli bir arazi görünümü vermekteydi. Arazinin engebeli ve bu nedenle boş olması, mahsul zararlarını da en aza indirgiyordu. Bu durum büyük orduların bölgede rahatça konuşlanmasına imkan verebilecekti. İtalyan subaylar gözetiminde modernleştirilen Bulgar ordusu da arazinin elverişli durumundan faydalanarak, batıdan ve doğudan Osmanlı ordusuna saldırıyı planlamaktaydı. Bulgaristan'ın dikkat etmesi gereken tek nokta, seri bir şekilde seferber olup, sürpriz ataklar yaparak bir an önce kesin zafere ulaşmaya çalışmaktı. Aksi takdirde, Osmanlıların Anadolu'dan kuvvet kaydırmasına engel olamayacak ve sayıca kendisinden üstün bir asker potansiyeli ile karşı karşıya kalacaktı.³²³ Bulgaristan'ın korktuğunun başına gelmesi için Osmanlı seferberlik planının sorunsuz işliyor olması gerekiyordu. Hukuki mevzuatından altyapısal örgütlenmesine kadar bütünsel bir askeri- bürokratik örgütlenmeyi gerektiren bu

³²¹ BA-MA, Nachlasse Von der Goltz Pascha, N/737, 34, *An den kaiserlich Ottomanischen Divisionsgeneral und Chef des Generalstabes der Armee Herrn Mahmut Şevket Pascha*, Freiburg i. Br.

³²² BA-MA, Nachlasse Von Der Goltz Pascha N/737, 34, *An Pertev Pascha*, 3 Aralık 1903, Freiburg i. Br. ,s. 41. 1912'de Çatalca'da devam eden barış görüşmeleri sırasında bile Osmanlılar inatçı bir şekilde Edirne kalesini savunmaya devam etmişler, buradaki varlıklarından vazgeçmek istememişlerdir. Fakat, Rus tehlikesi tam da savunma hatlarına varmışken, ofansif bir savaş pozisyonu alacak ne kuvvetleri ne de mühimmatları mevcuttu. Diğer taraftan barış görüşmelerini zedeleyecek bir hareket, Bulgaristan'ı tekrar harekete geçirebilir ve Edirne düşebilirdi. PA-AA, *The Causes of Tension*, *The Times*, 27.11.1912, *Waffenstillstandverhaltungen Balkankrieg* Pressabteilung, R 14249, Berlin.

³²³ Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913, Prelude to the First World War*, Routledge, 2000, s. 24.

süreç, Osmanlı'da mevcut olmasına rağmen ciddi sorunlarla baş etmek durumundaydı. Genelkurmay tarafından 1970 yılında çıkarılan Balkan Harbi serisine göre, savaşın eşiğinde Osmanlı'nın nüfusu ortalama 24 milyon, 20-25 yaş arasındaki askerlik çağındaki erkek nüfusu 1.080.000, 20-40 yaş arasındaki ihtiyatlar ile birlikte 4.000.000 idi. Barış zamanı kuvvetleri 280.000, savaş zamanı buna katılacakların sayısı ise 450.000 idi.³²⁴

Osmanlı'nın Balkan savaşları öncesinde birliklerin yerini değiştirerek onları harp alanına sevk etmeyi öngören planı, ciddi bir hareket kabiliyeti gerektiriyordu. Alman askeri danışmanlarının da özellikle üzerinde durdukları bu plana, Alman askeri ataşeliğine gönderilen düzenli raporlarda da değinilmiştir. 23 Temmuz 1907'de gönderilen 39 numaralı askeri rapora göre Osmanlı imparatorluğu bir irade ile Rumeli'de konuşlanan nefer sayısını ihtiyatlar ile birlikte 500.000'den 600.000'e çıkarmayı hedeflediğini belirtmiştir. Bunun için Suriye ve Yemen'de konuşlanan birliklerden piyade taburlarının bir kısmını bölgeye kaydırma kararı almış, hatta Kafkasya'da bulunan IV. Ordu'ya ait piyade birlikleri Rumeli'de çıkabilecek bir savaşta kullanılmak üzere bölgeye çağırılmıştır.³²⁵

Beşikçi'ye göre bu plan, kısmi seferberliğin yeterli olacağı görüşünün göstergesidir ve topyekûn seferberliğin orduda henüz özümsemediğini gösterir. Teknik anlamda oldukça

³²⁴Balkan Harbi (1912-1913), *I. Cilt: Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devletinin Harbe Girişi*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970)'den aktaran Beşikçi, a.g.m., s. 4. Bu durumda Osmanlı kuvvetleri kağıt üzerinde 1 milyonu aşan askeri kuvveti ile görünürde Avrupa'nın en kalabalık ve güçlü ordularından biri olarak lanse ediliyordu. Dönemin yabancı basınında seferber edilebilecek insan kaynağını göklere çıkaran haberler yayınlanıyordu. Her biri 260.000 neferden oluşması planlanan yedi ordu birliği, İstanbul, Edirne, Manastır, Erzincan ve Suriye'de konuşlanmıştı. Ayrıca 352 taburdan oluşan redif kuvvetleri ile bundan bağımsız olarak ihtiyaç halinde kaleleri koruyabilecek ve arazide konuşlandırılacak 352 tabur mustahfiz kuvvetinin oluşturulması, planlar arasındaydı. BA-MA-A, *The Cretan Revolt, Military Power of Turkey*, Daily Telegraph, 8 Ağustos 1889, Die Militär und Marine Angelegenheit der Türkei, R 13 283, s. 9., Freiburg im Br.

³²⁵ PA-AA, *Militär Bericht Nr. 39, Verschiedene Anzeichen erhöhter militärischer Tätigkeit, 23.07.1907*, Neue Geschütze, Türkei 142, R 133306, Berlin.

problemlili görünen bu plan, öncelikle birliklerin harp mahalline zamanında ulaşabilmesini gerektiren bir ulaşım ve nakliye altyapısına sahip olmayı gerektirir ki bu altyapı Osmanlı'da yetersizdir.³²⁶ Ayrıca, Osmanlı askeri kuvvetleri bu dönemde ciddi anlamda iç asayışı sağlamak üzere jandarma teşkilatı gibi kullanılmaktadır, buna ek olarak uzun süreler terhis edilmemiş redif kuvvetleri arasında isyanlar ve firar baş göstermektedir.³²⁷ Örneğin, 1905'in ilk aylarında Arap yarımadasında çıkan iç isyanların bastırılabilmesi için Anadolu'nun bazı vilayetlerinden (Kayseri, Adana gibi) yönlendirilen redif birlikleri Mersin limanına getirildikleri zaman firar etmişlerdir.³²⁸ Haliyle, imparatorluğun Rumeli'de savaş hazırlığı yaptığı sırada, özellikle Arap yarımadasında (Yemen ve Suriye'de) çıkan iç isyanları bastırmak için bir miktar askerin bölgeye gönderilmesinin kararlaştırılması da Balkanlar'da olası bir Bulgar, Sırbistan ve Karadağ birleşik ordusu karşısında kuvvet yetersizliğine de sebep olmuştur.³²⁹

Sonuç olarak, Balkan harbi öncesinde Osmanlı'nın seferber etmeyi planladığı asker sayısı şark ordusu için yaklaşık 480.000 kişi, garp ordusu içinse yaklaşık 335.000 askerdi.

³²⁶ Güçlü bir ulaşım altyapısına ve geniş bir demiryolu ağına sahip olmak seferberlik esnasında hayati önem arzeder, özellikle kısmi seferberliğin uygulanması durumunda etkin bir demiryolu sistemi muharabenin akışını bile değiştirebilir. Alman yatırımcılarının, silah siparişleri kadar önemli gördükleri yatırım alanlarından biri de Osmanlı'nın demiryolu ihaleleridir. Bu konunun gizli askeri raporlarda sıklıkla geçmesi, demiryolu ile askeriye'nin birbirine ne kadar bağlı ve bağımlı olduğunun da bir göstergesidir. İttihat ve Terakki Partisi döneminde bir ara sendeleyeni, fakat daha sonra küllerinden yeniden doğan Osmanlı-Alman ilişkileri çerçevesinde Bağdat demiryolu projesi, Konya-Ebene projesi ve Anadolu demiryolu projesinin daha fazla vilayete ulaştırılması meselesi askeri bir gereklilik olarak zikredilmektedir. Fakat, ulaşım altyapısı istenilen seviyeye ulaşamamıştır. PA-AA, V. *Stempel, Militär-Bericht 79*, İstanbul, 24 Mayıs 1908, Neue Geschütze, Türkei 142, R 13307, Berlin.

³²⁷ Mehmet Beşikçi, a.g.m., s. 10.

³²⁸ PA-AA, *Reichskanzler Fürsten von Bülow'a Beyrut'ta bulunan Alman konsolosluğu tarafından yazılan rapor*, Beyrut 7 Ağustos 1905, Neue Geschütze, Türkei 142, R 133304, Berlin.

³²⁹ Bölgeler arası asker kaydırma meselesi, kısaca Balkan harbi öncesinde ortaya konan kısmi seferberlik planları, Goltz Paşa'nın Almanya'da bulunduğu sırada eski öğrencilerine gönderdiği mektuplarda sıklıkla yer almaktadır. Goltz, Yemen'de İmam Yahya liderliğinde çıkan huzursuzluğun bir an önce giderilmesini salık verirken, bir yandan da Rumeli'nin boş kalmaması için uyarılarda bulunur. BA-MA, v.d. *Goltz, An den Kaiserlichen Ottomanischen Oberst im Generalstab Herrn Pertev Bey (Tokio, mit der Japanischen Feldarmee in der Mandschurei), Königsberg, 4 Temmuz 1905*, Freiburg im. Br.

Toplamda ise yaklaşık 815.000 askerın seferber edilmesi düşünölmüştü.³³⁰ Harbin başlamasından bir kaç yıl önce planlandığı gibi Garp ordusunun nefer nüfusunu 600.000 civarına çıkarma düşüncesi gerçekleşemedi. Bu sayıya ulaşabilmek için aktif birliklerin sayısını redif kuvvetlerinden faydalanarak 3.5 katına çıkarmak hedefleniyordu. Fakat, bu durumda karşılaşılan iki önemli sorun vardı; birincisi redif askerlerinin yeterince talimli olmaması idi. Özellikle yeni kurulan birliklerde yer alan redif askerleri tamamen talimsizdi, hatta ellerindeki silah ve mühimmatı tanımıyorlardı, diğer taraftan aktif olan birliklerde talimsiz redif askeri daha azdı bu yüzden aktif birliklerin sayısının artırılması öngöröldü.³³¹ Rütbeliler arasında *redif babalar* olarak tanımlanan bu neferler, alışmış oldukları hayattan koparılıp, silah altına alındıkları için oldukça memnuniyetsiz bir hava takınıyorlardı. Balkan savaşları öncesinde Çanakkale’de konuşlandırılan ordunun emrine Çanakkale redif tümeni ve İzmit redif tümeni verilmişti. Çanakkale redif tümeni Çanakkale’de, İzmit tümeni ise Gelibolu’da toplanmıştı. Bu tümenlerde bulunan erlerin talim ve terbiyeleri için emir subayları hummalı bir çalışma yürütüyorlardı.³³² Rediflerin seferberliğini zorlaştıran diğer bir husus ise, Anadolu’dan seferber edilen askerlerin bir kısmının tifüs nedeniyle daha henüz rotalarını tamamlamadan hastanelerde tedavi görmeye başlamış olmalarıydı.³³³

II.3.2. Rumeli’de Barış Zamanı Savaş Hazırlıkları

Balkan Savaşı patlak vermezden önce sadece Osmanlı İmparatorluğu değil, tüm Avrupa ülkeleri kara orduları bünyesinde silahlandılar. 1912’de toplam asker sayısını artırma hedefinde olmayan bir Avrupa ülkesi yok denecek kadar azdı. Özellikle piyade ve süvari

³³⁰ *Balkan Harbi (1912-1913), I. Cilt*’den aktaran Beşikçi, a.g.m., s.11.

³³¹ PA-AA, *Militär Bericht Nr. 39, Verschiedene Anzeichen erhöhter militärischer Tätigkeit*, s.1.

³³² Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 47.

³³³ PA-AA, *V. Stempel, Militär-Bericht 79*, İstanbul, 24 Mayıs 1908, s.3.

birliklerinin sayılarını arttıran devletler, meclislerinden geçirdikleri kanunlar çerçevesinde birliklerini yeniden organize ettiler, subaylarını yeniden atadılar ve nizami ordularına destek olacak yeni rezerv ünitelerini yapılandırdılar.³³⁴ Teknik anlamda ise yıkıcı kuvveti oldukça yüksek olan havan topları, ki bunlar Balkan savaşları öncesinde çok az sayıda üretilmekteydiler, savaş meydanlarındaki yerini aldı. Bu toplar, 305 mm çapındaydı. Krupp firması bunun da üzerine çıkararak, kısa menzilli donanma topu altında 420 mm çapında havan topu üretti.³³⁵ Bu toplar, neredeyse kendi ağırlığında gülle atma kapasitesine sahipti, attığı bombanın menzili ise yaklaşık 13 km kadardı.

Teknolojik anlamdaki gelişmeler, ordu bünyesinde topçu birliklerinin de yeniden yapılandırılmasına neden oldu. Topçu birlikleri daha düzenli, daha eğitimli ve de daha hızlı seferber olmalıydı, bunun yanısıra makineli silahları kullanan müfrezeler de düzenli birlikler haline getirilmeliydi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, bu müfrezeleri her bir piyade alayı başına iki ağır top koymak suretiyle yeniden düzenledi. Avusturya'nın kendi topraklarından çıkan Škoda firması Krupp'un 305 mm. çapındaki havan topuna rakip olabilecek aynı ebatlardaki topunu üretti ve 1911'de ordu tarafından siparişi verilen bu toplardan bir kısmı 1914'de birliklere dağıtıldı.³³⁶ Toplar, mürettebatın birlikte kullanması gereken silahlar olmakla birlikte, bunlardan optimum seviyede randıman alabilmek için operasyonel bazı çetrefilli kullanım koşullarını iyi tatbik etmek gerekiyordu. Bunun için de askerlerin düzenli olarak atış talimi yapması lazımdı. Ayrıca, toplar kişisel kullanım gerektiren makineli tüfeklerden daha hızlı atış kapasitesine sahipti ve düşman hattında daha fazla ziyana yol

³³⁴ Hermann, *a.g.e.*, s. 190.

³³⁵ Hermann, *a.g.e.*, s. 210.

³³⁶ Hermann, *a.g.e.*, s. 202.

açıyordu.³³⁷ Genel olarak ofansif stratejinin bir parçası olan çapları büyük bu toplar, ani ataklar için ateş desteği sağlarken, bir yandan da piyade erinin hat boyunca ilerlemesine yardımcı olmaktaydı.³³⁸ Gerek ofansif, gerek defansif bir çerçevede izlenecek olan savaş stratejisinin olmazsa olmaz koşulu, topçu, istihkam, makineli tüfek nişancıları ve süvari sınıflarının karşılıklı desteğini sağlamak için piyade sınıfı ile işbirliği yapmasıydı. Alman doktrini, topçu alaylarının merkezi kontrolü sağlayarak perdelenmiş gizli pozisyonlarda ateş gücünden faydalanıp, piyade alaylarına hareket kabiliyeti sağlamayı hedefler. Bu çerçevede birliklerin hareketi, ateş gücü ile desteklenerek koordineli bir şekilde planlamalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan savaşları ve I. Dünya savaşı öncesinde planladığı barış zamanı savaş hazırlıkları, ülkenin batısında Rumeli toprakları ile Çanakkale Boğazı ve Gelibolu yarımadasında yoğunlaştı. Boğazların silahlanması, bölgenin başkent İstanbul'a oldukça yakın bir mesafede olması nedeniyle oldukça önemliydi. Burası, Osmanlı'nın tarihi boyunca en iyi savunma sistemlerini geliştirdikleri merkezlerden biri olmuştu. Bu bölgenin savunmasının temelleri 1880'lerde atılmış ve denizden gelebilecek saldırılar dikkate alınarak bölge tahkim edilmiştir. Balkan savaşlarına kadar mevcut olan savunma sistemi; kıyı savunma topları, sualtı mayınları ve ışıldaklardan meydana geliyordu.

Savunma topları, hafif piyade silahları ve bunlara ait mühimmat imparatorluğun dünya savaşı öncesinde ithalatına olduğu kadar yerli üretimine de ağırlık verdiği kara silahları idi. Bu silahların temininde Osmanlı, Avrupalı hasımları ile neredeyse başa baş gidiyor, son teknoloji kullanılarak geliştirilen hiç bir silahtan geri kalmak istemiyordu. Top üretiminde I.

³³⁷ Dennis Edwin Showalter, "More Than Nuts and Bolts: Technology and the German Army 1870-1945", *Historian*, 65, 1, s. 130.

³³⁸ Showalter, a.g.m., s. 130.

Dünya savaşında sıklıkla kullanılan 75 mm.'lik sahra topları³³⁹ (çeşitli kalibrelerde üretilmiştir) ve bunlara ait mühimmatın transferi ve üretimi oldukça yüksektedir. Büyük çoğunluğu da Balkan ve I. Dünya savaşlarında kullanılmıştır. Kalibreleri yıllar içinde arttırılan 75 mm.'lik toplar, genellikle Alman devi Krupp ve Macaristan menşeli Škoda tarafından üretiliyordu.³⁴⁰ Osmanlılar, bu silahın transferini çoğunlukla Krupp firmasından gerçekleştirdiler, diğer taraftan silahın kendisini büyük miktarlarda üretememekle beraber hammaddesi olan dökme demir ve çeliği genellikle kendileri ürettiler.³⁴¹ Osmanlı'nın savaşın önce silah ve mühimmat bakımından Balkan devletlerinden üstün, seferber edilecek nefer bakımından ise neredeyse başabaş bir konumda olduğu bazı rütbeli subayların hatırlarında yazılıdır. Bu hatıratlardaki genel kanı, ordunun II. Abdülhamid döneminde işlevsiz kaldığı, savaşçılık kabiliyeti ve disiplin açısından geri olduğu ve harp intizamını yeteri kadar tecrübe edemediğidir.³⁴²

1912 öncesinde gerçekleştirilen yoğun silah transferi kapsamında Krupp fabrikasına 30 m. uzunluğundaki 75 mm.'lik sahra toplarından 462 adet sipariş edilmişti.³⁴³ Krupp ile ilişkilerin resmi olarak başladığı 1861 senesinden savaşın başladığı 1912 senesine

³³⁹ 75 mm.'lik toplar, silahlardaki geri tepme problemini çözen ilk toplardır ve böylece büyük kayıpların önüne geçilmiştir. Talimli bir topçu neferinin dakikada 30 kez top atabilmesine imkan veren bu silah ilk kez Fransızlar tarafından kullanılmıştır. Daha sonraki tüm sahra toplarında mekanizma aynen taklit edilmiştir. William Weir, *Savaşları Değiştiren 50 Silah*, Etkileşim Yayınları, 2009, İstanbul, s.28.

³⁴⁰ Spencer C. Tucker (ed.), *The European Powers in the First World War: An Encyclopedia*, Routledge, 1999, s. 70.

³⁴¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi topraklarında kurduğu silahhanelerdeki üretimin verimliliğine dair görüşler bir sonraki bölümde tartışılacaktır. Bu topların ordu içinde yerini alması Osmanlılar için çok önemlidir. Hatta Alman gözlemciler raporlarında bu mühimmatın ivedilikle yerli işletmelerde üretilmesini salık vermişlerdir. Örneğin, 75 mm.'lik top için gereken dökme demir rahatlıkla Tophane kapsamında kurulan mermi dökümevi ve torhanelerde üretilmekteydi. Dünya savaşının ilk senesinde gayet aktif işleyen torhanelerde dökülen demirlerin %40'ı kusurlu çıksa da yarısından fazlası iş görür haldeydi. Fakat, demirden ziyade gelecekte çelikten döküm yapılabilmesi için çalışmalara başlanmalıydı. Bkz. BA (Berliner Dienststelle), *Besuch der türkischen Waffenwerke*, PH 24/262, Nr. 145, 10 Ağustos 1915, Lietzenburgstr., Berlin.

³⁴² Apak, *a.g.e.*, s. 49, Kazım Karabekir, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, Emre Yayınları, İstanbul, 2001.

³⁴³ HAK, *Türkei Bestimmungsjahr*, Essen, s. 44.

kadar yapılan ithalat göz önüne alındığında, 1905'te yapılan alımların rekor seviyesinde olduğu görülür. Aşağıdaki tablolarda 1861-1912 yılları arasında Krupp firmasından alımı gerçekleşen mühimmatın listesi mevcuttur.

Tablo 1: 1861-1912 yılları arasında Krupp firmasından sipariş edilen Sahra ve Dağ Bataryaları.

Yıl	Sahra Bataryası ³⁴⁴	Dağ (Cebel) Bataryası
1861	1 adet 9,15 cm. ³⁴⁵ L/22	
1863	48 adet 9,15 cm. L/22	
1864	12 adet 9,15 cm. L/22 48 adet 7,85 cm. L/25	
1867	48 adet 9,15 cm. L/22	
1868	127 adet 7,85 cm. L/25	
1870	10 adet 9,15 cm. L/22 78 adet 7,85 cm. L/25	
1871	170 adet 9,15 cm. L/22 8 adet 7,85 cm. L/25	
1873	120 adet 9,15 cm. L/22 214 adet 7,85 cm. L/25	
1874	52 adet 9,15 cm. L/22	
1875	100 adet 7,5 cm. L/27 100 adet 8,7 cm. L/24	
1885	389 adet 8,7 cm. L/24	

³⁴⁴ Batarya, arazide kullanılacak bir ya da birkaç parça ağır silahtan oluşan takım veya birliğe verilen isimdir. Ayrıca, bu ağır silahları kullanmakla yükümlü olan askeri personelin oluşturduğu takım da batarya olarak adlandırılır. Henry Lee Scout, *Military Dictionary*, Trübner&Co., 1864, s. 82

³⁴⁵ Kullanılacak olan merminin çapı. Silahlar cm. cinsinden mermi çapı/kalibre cinsinden namlu uzunluğu şeklinde gösterilmiştir. Örneğin, 35,5 cm. L/35, 35 kalibre uzunluğunda namluya sahip, 35,5 cm.'lik toptur. Bu top için kullanılacak olan merminin 35,5 cm. çapında olduğunu gösterir. Genellikle yüksek kalibre uzun namlu, dolayısıyla büyük namlu çıkış hızı anlamına gelir. Bkz. Edward J. Erickson, *Gelibolu Osmanlı Harekatı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.

1886	404 adet 8,7 cm. L/24	
1893		6 adet 3,7 cm. L/13
1903	96 adet 7,5 cm. L/30	
1904		8 adet 7,5 cm. L/24
1905	462 adet 8,7 cm. L/24	138 adet 7,5 cm. L/24
1906		
1910	90 adet 8,7 cm. L/24	
1911	88 adet 8,7 cm. L/24	
TOPLAM	2713	152

Bu tablolarda öncelikle silahın çapı (*cm. veya mm. cinsinden*) ve daha sonra kalibredeki uzunluğu (*L*) verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Frank C. Barnes, *Cartridges of the World*, Gun Digest Books, Iola, 2012, s. 9.). **Kaynak:** HAK, *Verzeichnis der von der Gustahlfabrik Krupp, Bestimmungsjahr*, S3 WT1/3, s.a44, Essen.

Tablo I’de görüldüğü üzere, siparişlerin en yoğun olduğu dönem, 1885-1886 yılları arasında toplamda 793 topun ithal edildiğini gösteriyor. Aynı zamanda Alman askeri heyeti ve onun etkili üyesi Goltz Paşa’nın da bu yıllar arasında orduda etkili olduğu biliniyor. Kaldı ki Krupp firması ile yakın ilişkisi bulunan Goltz’un bu dönemde silah siparişlerini Krupp’a yönlendirdiği oldukça açıktır. II. Meşrutiyet’in ilanını takip eden dönemde top ithalatına hemen hemen hiç rastlanmaması, Osmanlı’nın İngiltere ve Fransa ile yaptığı görüşmeler ile müttefik havuzunu genişletmeyi planladığını gösteriyor. Ayrıca, bu dönemde ithal silahlara getirilen yasaklar da ithalatı engellemiştir. İthal edilen bu toplardan, 7,85 cm. L/25, 9,15 cm.L/22 model toplar, Krupp’un eski model sahra topları olup, 7,5 cm. L/27 ve 8,7 cm. L/24 model toplar, yeni döküm toplardır.³⁴⁶ Yeni model (7,5 cm. L/27) 1875 senesinde 100 adet ithal etmiş, diğer taraftan 1885’e kadar eski model toplara ağırlık vermiştir. 1905’den sonra ise yüksek miktarlarda yeni model (8,7 cm. L/24) toplar tercih edilmiştir.

³⁴⁶ *Devlet-i aliye-yi Osmaniyeinin Almanyanadan kain Krub fabrikasından mübayaa buyurduğu bilcümle top ve mühimmat*, Topçu Mektebi Matbaası, İstanbul, 1310.

Tablo 2: 1861-1912 yılları arasında Krupp firmasından sipariş edilen makineli tüfek, havan topu, obüs ve sahil bataryaları.

Yıl	Makineli Tüfek	Havan Topu	Obüs	Sahil Bataryası
1873				120 adet 12 cm. RK.L ³⁴⁷ /24 230 adet 15 cm. R.K. L/26
1885		20adet 12cm. L/6,3		
1893			72adet 12cm. L/11,6	
1903	2 adet 7, 65 mm			
1905	4 adet 8 mm, 4 adet 3,7 cm.			
1912		1 adet 7,5 cm. L/6,4		

Kaynak: HAK, *Verzeichnis der von der Gustahlfabrik Krupp, Bestimmungsjahr*, S3 WT1/3, s.a44, Essen.

Tablo 2’de gösterilen kalemlere ek olarak, 1873-1875 yılları arasında Osmanlı, 15 cm. L/3, 21 cm. L/3, 15cm. L/25, 21 cm. L/22, 24 cm. L/22, 24 cm. L/35, 26cm. L/22, 35.5 cm. L/22 ve 35.5 cm. L/25 model sahil toplarını da ithal etmiştir.³⁴⁸

1905 senesinde sahra toplarından 462 adet satın alınmıştır. Bu transferin Balkan savaşları öncesindeki silahlanma yarışına denk gelmesi tesadüf değildir. Bu topların büyük bir çoğunluğu Edirne ve Boğazların tahkim edilmesinde kullanılmıştır. Öyle ki farklı kalibrelerde

³⁴⁷ Ringkanone; bir donanma topu olup, RK.L/24, top bünyesinde kullanılan namlunun teknik özelliğini gösteriyor. Bkz. German Military Abbreviations, s. 155.

³⁴⁸ *Devlet-i aliye-yi Osmaniyenin Almanyadan kain Krub fabrikasından mübayaa buyurduğu bilcümle top ve mühimmat*, Topçu Mektebi Matbaası, İstanbul, 1310,

800 top Edirne vilayetine yerleştirilmek üzere sultan tarafından bizzat sipariş edilmiştir. Silahlanma Edirne vilayeti özelinde düşünölmüşse de, oldukça stratejik olan Kırkkilise civarından başlanarak tüm Karadeniz sahilinin silahlanması planlanmıştır.³⁴⁹ Bu topların tamamının Krupp fabrikasına sipariş edildiği, fabrika vekili Bodman tarafından da onaylanmıştır.³⁵⁰ Diğer taraftan Krupp fabrikasının verdiği yıllık istatistiklere göre, 1905 senesinde farklı kalibrelerde toplam 654 adet topun siparişinin onaylandığı görölmektedir.³⁵¹ Aynı sayı, Nejat Eralp'in Türk Silahlı Kuvvetleri'n verilerine dayanarak hazırladığı kitabında da yer almaktadır.³⁵² Yaklaşık 150 adet topun neden Krupp firmasına verilmediği veya verilse de neden edinilemediği bilinmemekle beraber bu eksiklik ile ilgili bazı tahminler yürütölebilir. Öncelikle belirlenen sayının tam karşılanmaması ekonomik bazı nedenlere bağlı olabilir. Krupp fabrikası, aldığı siparişleri haftalık ödemelere tabi tutar ve ödemeler neticesinde istenilen mühimmatı üretmeye başlardı. 1905 senesinin Nisan ayında yine Krupp'a verilen sipariş kapsamında sahra, dağ ve donanma topları transfer edilmek istenmiştir. İlk olarak 22 sahra bataryası için düşünölen 4 top sipariş edilmiş, daha sonra bu sayı 15 sahra bataryası için 6 adet sahra topu olarak yeniden düzenlenmiştir. Fabrikanın bu siparişe biçtiği miktar 376.536 lira olmakla beraber, bu meblağ haftalık ödemeye tabi tutulmuş, evvela Osmanlı yetkilileri 90.000 lira ödeme yapmışlardır, fakat taksit tutarı 100.000 liradır. Bu nedenle fabrika üretimini yapacağı mühimmatın miktarını transfer edilen meblağaya göre ayarlamış olabilir.³⁵³

³⁴⁹ PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten, Der Kaiserliches Geschäftsträger an Auswärtiges Amt; Entzifferung, v. Bodman*, R 13304, Türkei 142, 17 Ağustos 1905, Berlin.

³⁵⁰ PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheiten, Der Kaiserliches Geschäftsträger an Auswärtiges Amt; Entzifferung, v. Bodman*, R 13304, Türkei 142, 17 Ağustos 1905, Berlin.

³⁵¹ HAK, *Türkei Bestimmungsjahr*, Essen, s.44.

³⁵² Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, cilt 3, kısım 6, s. 438-439'dan aktaran Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Silahlar*, TTK, 1993, Ankara, s. 122.

³⁵³ Bizzat Krupp fabrikası direktörü Friedrich Krupp tarafından askeri ataşe von Bieberstein'a yazılan mektupta gecikmiş ödemeler ile ilgili İstanbul'da bulunan firma yetkililerinin herhangi bir olumsuz girişimde

Siparişlerin tamamlanmamasına yönelik diğer bir olasılık ise, Osmanlı yetkililerinin başka firmalar ile işbirliğine gitmiş olmasıdır. Fakat bu düşük bir olasılıktır, çünkü özellikle sahra toplarında, Krupp'un gözle görülür bir üstünlüğü vardı, bu üstünlüğü yıkabilecek tek önemli rakip ise Fransız Creusot ve Avusturya menşeli Škoda firmasıydı. Daha önce de tartıştığımız üzere Krupp, Creusot firması ile Osmanlı üzerindeki üstünlük mücadelesini açık ara farkla kazanmıştı. Balkan savaşları öncesinde iki büyük top üreticisi olan Krupp ve Creusot firmasının, savaş için hızla hazırlık yapan Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu nezdinde tekel sağladığı açıkça görülür. Creusot, Bulgaristan siparişlerinin, Krupp ise Osmanlı siparişlerinin neredeyse tamamına el koymuştur.³⁵⁴

Özellikle Edirne'de konuşlanan II. Kolordunun müdafaası için Krupp firması ile yapılan görüşmelerin 1906-1910 yılları arasında ciddi anlamda seyrekleştiği görülür. Bu yıllar

bulunmayacağını, bu sorunun büyük olasılıkla Teçhizat-ı Askeriyye Nezareti tarafından ele alınabileceğini ve ödemelerin tekrar düzene gireceğinden umutlu olduklarını yazmıştır. Bkz. PA-AA, *Friedrich Krupp, Aktiengesellschaft, Das Direktorium zu Herrn Freiherr Marschall von Bieberstein (gez.)*, R 133304, Türkiye 142, 27 Nisan 1905, Essen.

³⁵⁴ Seri atışlı toplar, dünya savaşı öncesinde ve savaş sırasında vurucu gücünü bir kez daha kanıtlamıştır. M1897 Model 75 mm. Fransız menşeli sahra topunun teknik anlamda geliştirilmiş daha güçlü modelleri Almanlar tarafından savaş meydanına sokulmuştu. Her ne kadar ilk seri atışlı topu Fransız firmaları üretmiş olsa da, bunların geliştirilmiş obüs ve havan topu modelleri, savaşın son yıllarına kadar Fransız ordularında fazlaca yerini almadı. Fransız yatırımları 75mm.'lik seri atışlı top özelinde yapıldı. Diğer taraftan Rus-Japon savaşının Japonya lehine sonuçlanmasıyla, Almanya inovasyon çalışmalarına daha fazla ağırlık verdi. 1914'de Almanlar, 5086 adet 77mm.'lik sahra topuna, 2280 adet havan topuna sahipti. Alman ordusundaki havan topu sayısı, Fransızların sahip olduğu havan topunu 1/7 oranında geçiyordu. 1918'de ise Almanların sahip olduğu seri atışlı top miktarı 6764 iken Fransızlar, 4968 adet sahra topuna sahiplerdi. Bkz. Spencer C. Tucker (Ed.), *a.g.e.*, s. 72. Almanya'nın seri atışlı top üretimindeki üstünlüğü, Osmanlı yetkililerinin Krupp firması lehine karar vermesindeki önemli etkenlerden biriydi. Diğer taraftan Japonya'nın Rusya karşısında aldığı tarihi zafer, Alman askeri teknolojisini kullanan ve Alman subayları tarafından eğitilen Japon askerlerinin de kahramanlığını gözler önüne serdi. Bu savaşın Osmanlı saflarında büyük yankı uyandırdığı bir gerçektir. 20. Yüzyılın hemen başlarında yaşanan ve Alman-Fransız taraftarlığı arasında gelip giden Jön Türkler'in Almanya lehine kaymaya başlamasında bu savaşın önemli bir etkisi vardır. Japonya'nın zaferi, Yıldız Köşkü'nde o kadar yankı uyandırmıştır ki Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra yaşanan belirsizlik ortamında memleketlerine gönderilen Alman askeri danışmanlarının yeniden orduda görevlendirilmesine karar verilmiştir. Hatta bu karar kapsamında her bir kolordu bölgesinde üç silahlı birliği kapsayacak şekilde talim kıtası oluşturulacak, bu kıtalar aynı Almanya'da olduğu gibi piyade kışlalarında bulunan atış okullarında eğitim göreceklerdir. Bu eğitimleri Alman subayları veya Almanya'da eğitim görmüş Türk subayları verecektir. PA-AA, *Preussische Correspondenz gazetesinde çıkan haber*, 16.06.1905, R 133304, Türkiye 142, 6 Temmuz 1905, Berlin.

arasında fabrikadan sadece 8 adet top satın alınmıştır. Bunlar da 20 cm. uzunluğunda 37mm.'lik toplardır.³⁵⁵ İlişkilerin sekteye uğramasının en büyük nedeni, 1908'de iktidara gelen İttihat ve Terakki rejimi ile Essen arasında bazı gerginliklerin yaşanmış olmasıdır. İki taraf da bir süre birbirine şüpheyle bakmıştır, Krupp fabrikasının Abdülhamid döneminde ciddi herhangi bir rakip ile karşılaşmadan tekel konumunu sürdürmüş olmasına rağmen, fabrika yeni rejimin farklı bir firma, hatta farklı ülkeler ile yoluna devam etmek düşüncesinde olduğunu gözlemlemiştir. Krupp firmasının teklifi, fiyatların yüksekliği nedeniyle sıklıkla protesto edilmiştir. Hatta firmanın Abdülhamid dönemindeki vekili Mösyö Huber Frères yeni yönetim tarafından da protesto edilmiştir.³⁵⁶ Ayrıca, darbe ertesini siyasi belirsizlik nedeniyle, işçilerindeki sorunlarla uğraşmak zorunda olan devlet bu dönemde silah siparişlerine gerekli bütçeyi ayıramamıştır.³⁵⁷

Bütçe problemleri nedeniyle Osmanlı, Edirne ve boğazların müdafaası için başka firmalar ile de irtibata geçmiştir. Bunlardan biri de merkezi Düsseldorf'da bulunan Rheinische Metallwaren und Maschinenfabrik (Erhardt) firmasıdır. Erhardt firması da Krupp gibi demir ve çelik endüstrisinde gelişmiş bir Alman fabrikasıydı ve uzun bir süreden beri Türkiye pazarına girmek istiyordu. Hatta 1898 senesinde rakibi olduğu tedarikçi Krupp firması ile ortak olarak Türkiye pazarına girmeye çalıştı.³⁵⁸ 1905 senesinden itibaren Alman Dışişleri ile sürdürdüğü yazışmalarda Osmanlı'ya üretiminde oldukça iddiali olduğu seri atışlı sahra topları

³⁵⁵ HAK, *Türkei Bestimmungsjahr*, Essen, s.44.

³⁵⁶ Fahri Türk, *a.g.e.*, s. 190-191.

³⁵⁷ Türk, *a.g.e.*, s. 191.

³⁵⁸ PA-AA, *Militär und Marine Angelegenheit der Türkei*, R 13293, 14 Mayıs 1898

ve buna uygun mühimmatın transferini yapmak istediğini belirtti.³⁵⁹ 1906 senesinde dönemin Tophane nazırı Zeki Paşa'nın girişimleri sonucunda Osmanlı ile resmi ilişkilere başlayan Erhardt fabrikası, bu dönemde yaşanan ve Almanların *Konkurrenzkampf* (üstünlük mücadelesi) olarak nitelendirdikleri kaos ortamından azami derecede fayda sağladı. Bu çabalarında da kısmen başarılı oldu. 30 Ocak 1906 tarihinde fabrika yetkilileri, General Hurşid ve Hıfzı Paşalar ve Yüzbaşı Mustafa Bey'den oluşan bir komisyonu ziyaret ettiler. Ziyaretin öncelikli amacı büyük bomba şarapnellerinin alımı ile ilgiliydi. Daha sonra komisyon 100 adet sahra obüsünün alımını da onayladı. Bu onayın gerçekleşmesinin önemli nedenlerinden birisi de Krupp fabrikası da dahil olmak üzere, Almanya'nın tüm silah fabrikaları ve büyük bir rekabet içinde oldukları Fransız firması Creuzot'un Bulgaristan, İspanya ve Rusya'nın yüklü siparişlerini yetiştirmeye çalışıyor olmasıydı. Bu uygun ortamı değerlendirmeye çalışan Erhardt fabrikası savaş bakanlığının tüm testlerinden geçen, tamamen geri tepmeyi engelleyici mükemmel bir mekanizmaya sahip olan toplarını Osmanlı'ya pazarlamayı başardı.³⁶⁰ Daha önceki dönemlerde de Osmanlı ile işbirliği yapmış olan bu firma, 1905 senesinde 5 milyon mark değerinde 160.000, 11 milyon Mark değerinde 277.000 şarapnel parçacığını iki sefer halinde Türkiye'ye pazarlamıştı.³⁶¹

Jön Türk ihtilalinden sonra bulanık ortamın bir nebze berraklaşmasıyla beraber, darbeyi gerçekleştiren subaylar ile yakın ilişkide bulunan Alman eğitimciler tekrar ülkeye

³⁵⁹ BA(Berlin Lichterfelde), *Rheinische Metallwaren und Maschinenfabrik Düsseldorf an das Kaiserliche Auswärtiges Amt*, 9 Şubat 1905, Artillerie und Munitionstransfer, R-901-8459, Berlin.

³⁶⁰ PA-AA, *Der Kaiserliche Auswärtige Amt, Düsseldorf, Derendorf, 14 Şubat 1906*, Türkiye 142, R 13304, Berlin.

³⁶¹ PA-AA, *An den Kaiserliche Auswärtige Amt, Düsseldorf, Derendorf, 6 Mayıs 1906*, Türkiye 142, R 13304, Berlin.

çağrıldılar.³⁶² Bunlardan en önemlisi de İstanbul'dan uzak kaldığı süre boyunca bile eski öğrencileri ile irtibatını kaybetmemiş olan Goltz Paşa idi. Goltz Paşa'nın yeniden görevlendirilme meselesi de oldukça çetrefilli bir süreç sonrasında gerçekleşmiştir. Türk Genelkurmayının etkin generallerinden biri olan İsmail Paşa, ordunun yeniden yapılandırılabilmesi için ivedilikle paşanın görevlendirilmesini Alman çevrelerinden rica etmekteydi. Diğer taraftan İstanbul'da bulunan İngiliz konsolosunun ve İngiliz yanlısı olan bazı askeri çevrelerin konsensüsünde Jön Türk yapılanması ile sağlam bir bağ kurmuş Hıdiv temsilcisi Reşid Paşa'nın yabancı subayların görevlendirilme meselesine dahil olmasını istiyorlardı. Çünkü Reşid Bey, Goltz Paşa'nın askeri hizmetini tasvip etmiyor, hatta Türkiye'ye gelmesi planlanan Alman subaylarının bir süre bekletilmesini savunuyordu. Reşid Bey, muhtelif diğer güçler arasında bu göreve talip olan başka adaylar üzerinde de düşünülmesi gerektiğini savunuyordu.³⁶³ Velhasıl, diplomatik bir krize dönüşen bu görevlendirilme meselesi, Goltz lehine sonuçlandı. Metternich, 1 Temmuz 1908'de Londra'dan Alman dış işlerine gönderdiği telgrafta Goltz Paşa'nın yeniden Osmanlı ordusunda görevlendirildiğini haber vermektedir.³⁶⁴ İngiliz ve Fransız çevrelerini kaygılandıran bu duruma en çok sevinenlerden biri de Krupp fabrikası olmuştur.

³⁶² Bu yakın ilişki, bilhassa II. Abdülhamid döneminde Almanya'ya askeri eğitim amacıyla gitmiş olan Osmanlı subaylarının, Prusya askeri sistemine duydukları hayranlıktan beslenmekteydi. Eğitim amacıyla olmasa bile ihtilalden sonra askeri ataşe olarak Berlin'e giden Enver Paşa, Alman askeri doktrininden oldukça fazla etkilenmişti ve Harbiye Nazırı olduğu dönemde de bu etkileşim Osmanlı'yı dünya savaşının içine sürükledi. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1912'de askeri darbe ile düşürülmüş olsa bile, ordunun Osmanlı toplumundaki üstün gücü Almanya'yı rakibi olduğu ülkelerden her zaman bir adım öteye geçirdi. Bu süreç, cumhuriyetin ilanından sonra bile devam eden Türk-Alman silah arkadaşlığının (hatta kardeşliğinin) esas sebebidir. Bkz. Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhu, 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.54.*

³⁶³ PA-AA, *Entzifferung (Rantzau), Der Kaiserliche Geschäftsträger an Auswärtiges Amt, 22 Ağustos 1908-23 Ağustos 1908, Türkei 142, R 13307, Berlin.*

³⁶⁴ PA-AA, *Entzifferung (Metternich), Der Kaiserliche Botschafter an Auswärtiges Amt, 1 Temmuz 1908, Türkei 142, R 13307, Berlin.*

Portföyüne yeni siparişler ekleyen Krupp, üç seneden beri var olan üstünlük mücadelesini kazanmanın sevincini yaşarken, Osmanlı'nın yeniden yüzünü kendilerine dönmesinin iktisadi ve siyasi kaygılar nedeniyle değil, tamamen üstün bir teknoloji kullanarak ürettikleri silahlar sayesinde olduğunu belirtmiştir. Fabrika, 1908'in ilk aylarında yaklaşık 30 sahra bataryası ve 6 dağ bataryası dahilinde mühimmat siparişi almıştır. Bu siparişlerin büyük çoğunluğu IV. Ordu birliği için sipariş edilmiştir.³⁶⁵

İmparatorluk bünyesinde konuşlanan ordu birlikleri arasında mühimmat sayısı ve kalitesi açısından bariz bir farkın olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Rumeli'de konuşlanan II. ve III. Ordu birlikleri, yapılan silah siparişlerinden nasibini fazlasıyla almıştı. Bunun yine önemli nedenlerinden biri silah siparişlerini yakından takip eden başta Goltz Paşa olmak üzere Alman askeri danışmanlarının Türk savunma sistemine vermek istedikleri biçim ile ilgiliydi. Bu sistem, Almanya'nın Balkan politikası ile uyumlu yürüyordu. Bismarck'tan miras kalan Balkan politikası ise, salt Avusturya-Macaristan karşıtlığı ile sınırlanmamıştı. Bu politika, Balkan ulusları arasındaki karşıtlığın kurumlaştırılarak hepsi üzerinde nüfuz kurmayı gerektiriyordu. Bu nedenle Goltz'un Osmanlı subayları ve devlet erkanı ile yaptığı istişareler, öğrencileri ile yaptığı yazışmalar Rumeli'de savunma haline geçilmesinin ve Bulgaristan saflarından gelecek bir saldırıya karşı hazırlıklı olunmasının önemi üzerinde durdu.³⁶⁶ Goltz, Osmanlı askeri çevrelerinde etkili bir kişilik olan ve o dönemde VI. Ordu komutanlığı görevini yürüten Pertev Paşa ile 1906 yılında yaptığı yazışmalarda Bulgaristan üzerinden gelebilecek olası bir saldırıya karşı uyarılarda bulunur. Ayrıca Goltz, büyük güçlerin bu topraklarda izlediği siyasetin, uzun süreli bir barış ihtimalini de baltaladığını düşünmekteydi. Osmanlı'nın

³⁶⁵ PA-AA, *Friedrich Krupp, Euer Excellenz, 14 Şubat 1908*, Türki 142, R 13306, Berlin.

³⁶⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, 2004, İstanbul, s. 66.

Balkanlardaki birliklerini güçlendirmesi gerektiğini, bu topraklarda Avrupalı (*Alman*) uzmanlar gözetiminde atış talimlerinin ivedilikle gerçekleştirilmesini de salık veriyordu. Bölgede yapılandırılan yeni Jandarma okulu projesi de Goltz tarafından önemli bir yenilik olarak adlandırılmaktaydı.³⁶⁷

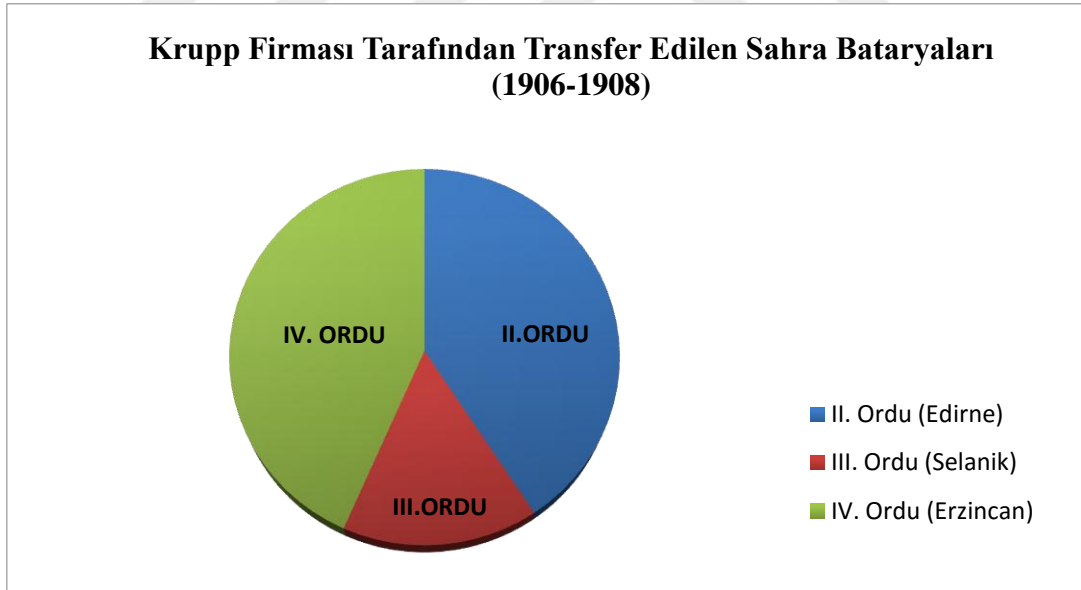
Aşağıdaki tablolarda 1906-1908 yılları arasında Krupp fabrikasından bataryalar halinde gönderilen mühimmatın (genellikle seri atışlı toplar) ordu birlikleri arasındaki taksimi görülmektedir. Transfer kapsamında II. Ordu için toplam 62 adet, III. Ordu için 24 adet ve IV. Ordu için ise 66 adet sahra bataryası gönderilmiş olup II. Ordu'ya 11 adet, III. Ordu'ya 10 adet ve IV. Ordu'ya 6 adet dağ bataryası yerleştirilmiştir. Bunların dışında Edirne'ye gönderilecek olan toplar için her bir batarya başına 2.5 vagon mühimmat da yola çıkmıştır.³⁶⁸ Transfer edilen sahra bataryalarını analiz eden tabloda da görüldüğü gibi özellikle 1908 senesinde Erzincan ve Edirne vilayetlerinde konuşlanan ordulara yerleştirilen mühimmat neredeyse kafa kafaya gitmiştir. Bu dönemde imparatorluğun batı ve doğu sınırlarında oldukça hareketli günler yaşanmaktaydı. Batı'da daha önce de bahsedildiği gibi Bulgaristan üzerinden gelebilecek tehdit kontrol altına alınmaya çalışılıyordu, Doğu'da ise Rus tehlikesi gündemdeydi. Özellikle Türklerin İran sınırını Rus tehlikesine karşı güçlendirmesi salık veriliyordu. 1907 senesinde Krupp firmasına sipariş edilen 93 adet sahra bataryasından (her bir batarya 6 adet seri atışlı toptan meydana gelmektedir) 83 tanesi ülkeye ulaşmıştı. Bu mühimmatın hangi ordu birliklerine ne ölçüde dağıtıldığı bilinmemekle beraber, askeri

³⁶⁷ BA-MA, *Frhr. Goltz, An den Kaiserlich Ottomanischen Brigadegeneral und Chef des Generalstabes des 6. Ordu, Herrn Pertev Pascha Exzellenz Bagdad*, Königsberg, 15 Aralık 1906, Freiburg.

³⁶⁸ PA-AA, Von Stempel, *Militär-Bericht 43*, Tarabya 8 Ağustos 1907, Berlin, PA-AA, *Kaiserlich Deutsche Botschaft an den Reichskanzler Fürsten von Bülow*, Tarabya 5 Eylül 1906, Berlin., PA-AA, *Friedrich Krupp and den Reichskanzler Fürsten von Bülow*, Essen 27 Nisan 1905, Berlin.

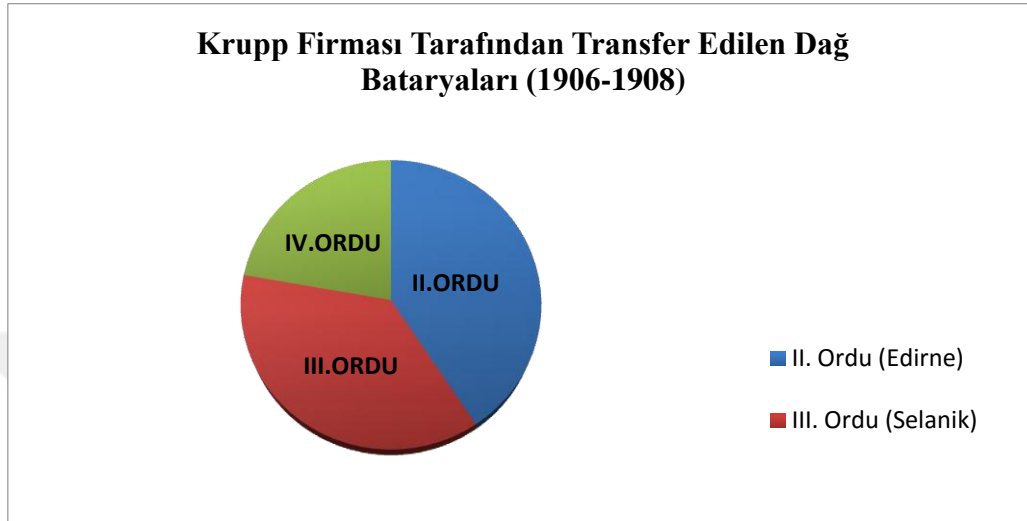
ataşelikten yazılan rapora göre mühimmat, II., III. ve IV.Ordu birlikleri arasında taksim edilmiştir. Yeni transfer anlaşmasından IV.Ordu'nun azami derecede faydalanılması arzu edilmiş, hatta bu bölge II.ve III. Ordu'nun menziline bulunan askeri birlikler kadar güçlendirilmek istenmiştir. Daha önce çok sayıda yine Krupp menşeli şili arazi topları transfer edilmiş olsa da, fiyat anlamında ekonomik, fakat işlevsellik anlamında oldukça fuzuli ve işe yaramaz olmaları onları kullanışsız kılmıştır. Krupp menşeli şili toplarının, 1889 yapımı olduğu, 7 cm. kalibreye sahip L/22 modelli olanların namluda geri tepme özelliğine sahip olmadığından dolayı tercih edilmemesi gerekiyordu.³⁶⁹

Grafik 1 : 1906-1908 yılları arasında Krupp firmasına sipariş edilen sahra toplarının ordu birliklerine göre dağılımı.

³⁶⁹ PA-AA, Von Stempel, *Militär-Bericht 55*, Tarabya 13 Eylül 1907, Neue Geschütze, Türkei 142, R 13306, Berlin. Bu raporda ayrıca 28 adet askeri seyyar hastane için Paris menşeli Lefebre firması ile, 24 adet Torpedoboat için ise Alman Schwarzkopf Makine firması ile, Alman Dahlmann firması ile de her bir bölük için 88 adet büyük kürek, 44 adet çapa, 45 adet balta, 18 adet küçük balta için anlaşıldığı yazılmaktadır.

Grafik 2 : 1906-1908 yılları arasında Krupp firmasına sipariş edilen dağ topların ordu birliklerine göre dağılımı.

Ekim 1912’de savaşın kısa bir süre sonra patlak vereceği gazetelerin birinci sayfalarında kalın harflerle yazıyordu. Manşetten verilen telgraf örnekleri Sofya ve Belgrad’dan gelmiş, Bulgar ve Sırp ordularının seferberlik halinde olduklarını bildiriyordu. Zaten ilkbahar aylarından beri Osmanlı’nın Makedonya sınırında bir nevi savaş durumu söz konusuydu. Fakat, İstanbul halkının yaklaşan savaşı ciddi bir şekilde hissetmesi, cepheye sevk edilmek üzere Sirkeci istasyonunda bekleyen mavi askeri üniformalı, yarı çiftçi yarı asker Anadolu insanlarını görmesiyle oldu. Bunlar, Anadolu’dan takviye yapılan yorgun ve neler olup bittiğinin henüz farkında olmayan redif askerleri idi.³⁷⁰ Bu sırada ordunun önde gelen kurmay subayları, savaş planlarını tartışmak üzere 8 Ekim 1912’de bir araya geldiler. Toplantıya, Mahmud Şevket Paşa, Hadi Paşa, Hurşit Paşa ve Pertev Paşa’nın yanısıra I. Ordu kumandanı Abdullah Paşa ile kurmay başkanı Cevat Bey katıldılar. Sevkiyat ve ordunun durumu hakkında istişarelerde bulunan paşalar, Hadi Paşa’nın son sözü ile toplantıyı erkenden

³⁷⁰ Wilhelm Feldmann, *İstanbul’da Savaş Günleri, Bir Alman Gazetecinin Balkan Savaşı Hatıratı*, Selis Kitaplar, 2004, İstanbul, s.28.

bitirdiler. Hadi Paşa, Osmanlı ordusunun hücum edemeyeceğini ve etkili bir savunma yapamayacağını belirterek sözlerini bitirdi. Birkaç gün sonra yapılan diğer toplantıda, ordunun ancak 400.000 askeri savaş meydanlarına çekebilecek gücü olduğunu, bu sayıyı 750.000'e tamamlayana kadar savaşın ertelenmesi gerektiği söylendi.³⁷¹ Ayrıca, seferber edilen neferler, askerlik mesleğini bilmiyorlardı. Orduda ciddi oranda talimli nizamiye neferi kıtlığı söz konusuydu. Bunun yanında, ordunun ve subayların zorunlu ihtiyaçları karşılanamıyordu. Örneğin sıhhiye birimleri noksandı, veterinerlik ve sahra hastane birimleri yok denecek kadar azdı. Topçu alaylarında yaklaşık 600 koşum hayvanı eksikti. Bu eksiklikler ile baş edebilmek için ordu çevre bölgelerde çiftlik hayvanlarına el koyuyordu. Son tahlilde, nizamiye kolordusu piyadelerinin %60'ı talimsiz ve silahlarını hiç tanımıyorlardı.³⁷² Etkin bir şekilde seferber olamama durumu, modern anlamda bir yedek teşkilatının kurgulanamaması ile doğru orantılıydı. Beşikçi'ye göre Osmanlı, elindeki insan gücünü etkin bir şekilde kullanamadı.³⁷³ Bunun kaçınılmaz bir sonucu da yedekliklerin sefer sırasında firar etmeleriydi. Firar eden birlikler, geride düşman eline kolayca geçecek büyük miktarlarda silah ve mühimmatı da bıraktılar. Esat Paşa, hatıralarında 22 Ekim 1912 tarihinde başlayan Kırkgeçit Muharebesinde 8. Kolordu'nun 500 şehit, 100 kadar yaralı vermiş olduğunu, bölgedeki redif alaylarının neredeyse tamamının firar ettiğini, 21 adet sahra topunun ve bunun yanında sayısız silahın düşman eline geçtiğini yazar.³⁷⁴

II. Kolordu'nun Kırkkilise muharebesi sırasında Yarbay Nihat'ın hatıralarına göre, tabur ancak yarı derecede seferber edilebilmiştir. En kolay seferber edilen piyade taburlarının

³⁷¹ Edward J. Erickson, *Büyük Hezimet*,..., s. 108.

³⁷² Erickson, *a.g.e.*, s. 112.

³⁷³ Beşikçi, *a.g.m.*, s. 29.

³⁷⁴ ATASE Başkanlığı, *a.g.e.*, s. 37.

bu halde olması, süvari ve topçu alaylarının vaziyetini ortaya koyar. Toplanan neferlerin, talimli veya talimsiz olmalarına bakılmaksızın gelişigüzel nizamiye kıtalarına verildiğinden dem vuran Yarbay Nihat, nizamiye kıtalarında 20 ila 40 yaşlarındaki adamların yan yana toplandığını, nişan talimi almış neferler ile silahların ağızdan mı arkadan mı dolduğunu bile bilmeyen askerlerin bir araya getirildiğini, ömründe *merkebe* (eşeğe) bile binmemiş neferlere iriyarı beygırlar verildiğini ve sen süvarisin denildiğini yazar.³⁷⁵

Balkan savaşları öncesinde muharebeye hazırlık ve seferberlik açısından Osmanlı ordusunu değerlendiren Mehmet Beşikçi, Edward J. Erickson ve Mesut Uyar gibi yeni dönem askeri tarihçilerin uzlaştıkları nokta, dört Balkan devletine karşı girişilecek savaşta seferberlik ve yığınaklama planının tam teşekküllü hazırlanmış bir plan olmadığı ve her açıdan sorunlu gözüktüğüdür. Burada ayrıntılarının tartışılmayacağı bu planın görünen en önemli özelliği Beşikçi'ye göre kısmi bir seferberliği hedefliyor olması ve böylece topyekûn savaşma zihniyetini ortaya koyamamasıdır.³⁷⁶ Osmanlı, Balkan savaşlarında muharebe planını Şark Ordusu ve Garp Ordusu şeklinde iki kuvvet olarak düzenlemiştir. Buna göre, 1910 tarihli ordu teşkilat yapısı nizamnamesinin 4 ordu birliğine böldüğü kuvvetler, savaş dahiline alınmıştı. Bunlar; merkezi İstanbul'da bulunan I. Ordu, merkezi Selanik'te bulunan II. Ordu, merkezi Erzincan'da bulunan III. Ordu ve merkezi Bağdat'ta bulunan IV. Ordu'dur. Ana gövde, Şark ve Garp I. ve II. Ordular ve bunlara bağlı redif kuvvetleridir. Fakat, gerektiğinde diğer ordu birliklerinden asker kaydırılması söz konusu olacaktır. Bir önceki bölümde tartışıldığı üzere, Osmanlı asker kaydırma sürecinde büyük sorunlarla boğuşmak durumunda kalmıştır. Kağıt üzerinde mantıklı görünen bu uygulama, birliklerin hareket kabiliyetine, sevk ve idareye

³⁷⁵ Yusuf Himet Bayur, *Birinci Balkan Savaşı*, Yeni Gün Haber Ajansı Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 25.

³⁷⁶ Beşikçi, a.g.m., s. 31.

bağımlıdır. Bunun için ise etkin bir ulaşım ve nakliye sisteminin gelişmiş olması gerekir ki demiryollarına önemli bir rol yükleyen bu durum, Osmanlı'nın henüz tamamlanmamış demiryolu şebekesi düşünüldüğünde sorunludur.³⁷⁷

Silah ve mühimmat stoklama açısından ise, İTC'nin iktidara gelişi ile birlikte bir süre ithal yasağına yönelik korumacı ve yaptırım gücü yüksek bir dış ticaret politikası izlemesi Osmanlı'yı savunma gereçlerini depolama anlamında korumasız bırakmıştı. Bu dönemde yerli silah endüstrisini geliştirme ve orduyu yerli üretim mamülü teçhizat ile donatma düşüncesi de başarılı bir sonuç vermemişti. 1908-1912 arasında yapılan teçhizat alımları sırasında tek bir ülkeye bağımlı kalmamak koşulu ile farklı fabrikalardan edinilen cephane, ordu bünyesinde yerini almış, fakat silah ve cephane sıkıntısı ciddi boyutlarda yaşanmıştır.

III.3.3. Boğazlarda Barış Zamanı Savaş Hazırlıkları

1889 senesinin Ağustos ayında İstanbul'daki İngiliz Askeri Ataşeliğinden elde edilen diplomatik belgelerin içeriğine göre, 12 Temmuz'da "Assyr" isimli geminin Kilitbahir mevkiine yerleştirilmek üzere 4 adet büyük top, çok sayıda cephane ve silah ile İstanbul'dan yola çıkmıştı.³⁷⁸ İstanbul'daki İngiliz Askeri Ataşeliği, Almanya'da bulunan İngiliz Konsolosluğu'na bu durumu, hummalı bir çalışma olarak aktarıyor, Çanakkale Boğazı'nın ivedilikle silahlandırılmaya çalışıldığından bahsediyordu. Silahlanma ile beraber, Çanakkale'de istihkam çalışmaları yapılmakta hatta yarımadanın Avrupa yakasında Kilitbahir mevkiininin tam aşağısına 1883 ve 1884 yıllarında halihazırda çerçevesi çizilmiş istihkamlar

³⁷⁷ Beşikçi, a.g.m., s. 32 ve Mesut Uyar, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 453.

³⁷⁸ PA-AA, *Confidential Monseieur Le Comte*, Militär und Marineangelegenheiten für Türkei, R 13283, Türkei 142, Vol.3., Berlin, 2 Ağustos 1889.

oluşturulmaktaydı. Bu proje aslında yaklaşık dört sene önce olgunlaştırılmış, hatta yeni yapılan istihkamların silahlandırılması için 1885 senesinde Krupp firması ile anlaşılmıştı.³⁷⁹ Çanakkale Boğazı'nın denizden uğrayacağı taaruz dikkate alınarak yapılan bu çalışmada, Krupp firmasına 82 ton ağırlığında 35.5 cm kalibrelik toplar sipariş edilmişti.³⁸⁰ Bundan yaklaşık on sene önce aynı kalibrede ve modelde bir adet kıyı topu Krupp firmasından satın alınmıştı. Yeni sipariş edilen toplardan dört tanesi Çanakkale Boğazı'na, iki adedi Kavak civarında yapılandırılan yeni mevkiye yerleştirilmişti. Ayrıca 25 cm. Kalibredeki havan toplarından dört tanesi, eski Ceneviz kalesi olarak bilinen Anadolu Kavağı'na, geriye kalan 16 adet toptan 8'i Blum Paşa Kalesi'ne yerleştirilecekti.³⁸¹

Tablo 3: 1873-1912 yılları arasında Krupp firmasından satın alınan sahil bataryaları.

KIYI VE SAHİL TOPLARI							
YIL	26cm. R.KL/22 Kıyı	28cm. RKL/22 Kıyı	35,5 cm. KL/22 Kıyı	35,5cm. KL/35 C/80 Kıyı	15cm. Posit.Kanone ³⁸²	15 cm. L/14 Sahil topu	
1873	10	12					
1875			1				
1885				7			
1886							
1896							
1902							
1905					18		
1912						4	
TOPLAM	10	12	1	7	18	4	62

Kaynak: (HAK, *Verzeichnis der von der Gustahlfabrik Krupp, Bestellungsjahr, S3 WT1/3, s.a44, Essen.*)

³⁷⁹ PA-AA, *Confidential Monseieur Le Comte*, s.3.

³⁸⁰ PA-AA, *Confidential Monseieur Le Comte*, s.4.

³⁸¹ PAA, *Confidential Monseieur Le Comte*, s.5.

³⁸² Positionskanone; daimi mevzilerde bulundurulan toplar olarak çevrildi. Bkz. German Military Abbreviations, s. 144.

Tablo 4: 1873-1912 yılları arasında Krupp firmasından satın alınan çapı 15cm.'den büyük sahil bataryaları.

KIYI VE DENİZ TOPLARI									
YIL	15cm. L/6,4 Havan	15cm. SKL/40 Kıyı	15cm. SKL/40 Torpedo	21cm. RKL/ 22 Kıyı	21 cm. SKL/40 Kıyı	21cm. L/6,4 Havan	24 cm. RKL/22 Kıyı	24 cm. KL/35, C/80 Kıyı	
1873				28			50		
1875									
1885	20					20		22	
1886								10	
1896		2							
1902			15		4				
1905									
1912									
TOPLAM	20	2	15	28	4	29	50	32	180

Kaynak: (HAK, *Verzeichnis der von der Gustahlfabrik Krupp, Bestellsjahr, S3 WT1/3, s.a44, Essen.*)

32 km. uzunluğunda ve genişliği 660m. ile 3.3 km. arasında değişen Boğaziçi, başkent İstanbul'u üç istihkam hattı ile Karadeniz'den gelebilecek bir filo saldırısından korumaktaydı. Çanakkale Boğazları ise 70km.'lik uzunluğa sahipti. Boğazın, her iki yakasının karşılıklı en büyük genişliğe ulaştığı yer Kilitbahir ve Çanak arasındaki 1300m.'lik yeridir.³⁸³ Boğazların tahkimatı oldukça önemliydi ve tahkimat geleneği İstanbul'un fethinden sonra daha büyük önem kazanmıştı. 15. yüzyılda büyük topraklar, kale kuşatmasında ve özel stratejik öneme sahip kalelerde kullanılmaktaydı. Bu kalelerden biri de Çanakkale'nin savunması için oldukça önemli olan Gelibolu kalesiydi.³⁸⁴ Bünyesinde bir tersane ve baruthane de barındıran Gelibolu'da top üretim seviyesi 18. Yüzyılda yıllık yaklaşık 1000-2000 kantar civarındaydı. İngiliz tipi barut üretimine oldukça müsait bir altyapıya sahip baruthane İstanbul'daki Azadlu Baruthanesi'nin yapılması ile kapatıldı.³⁸⁵ Böylece kalenin

³⁸³ Carl Mühlmann, *Çanakkale Savaşı, Bir Alman Subayının Anıları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 41-42.

³⁸⁴ Agoston, *a.g.e.*, s. 131, 181.

³⁸⁵ Agoston, *a.g.e.*, s. 189.

silahlandırılmasında coğrafi yakınlık bakımından büyük bir avantaj sağlayan baruthanenin İstanbul'a taşınması, ulaştırma ve nakliye planlarının devreye girmesine neden oldu.

Balkan savaşlarından önce olası bir filo taarruzuna karşı Çanakkale'nin her iki yakası da sahil bataryaları ile silahlandırıldı.³⁸⁶ Fakat, bunların ateşleme etkisi sadece Ege Denizi yönündeydi. Bu savaşa kadar boğazlardaki mevcut savunma sistemi kıyı savunma topları (sahil bataryaları), sualtı mayınları ve ışıldaklardan meydana geliyordu. Balkan savaşlarına hazırlanma aşamasında, Osmanlılar aslında 1915'de patlak verecek olan dünya savaşında, yarımadayı savunmak için kullanacakları stratejik planlarını da hazırlıyorlardı. Bu savunma planı kapsamında yarımada, 1912 senesinde Çanakkale Boğazı Kuvay-ı Mürettep Komutanlığı'na bağlandı. Kale komutanlığı bünyesine 27. Piyade Tümeni, mürettep bir piyade tümeni, Afyon, Çanakkale ve Edremit'ten üç redif tümeni, Menderes Müfrezesi, geçici bir süvari tugayı, üç topçu bataryası ve savunma amaçlı kıyı savunma topları verildi. Erickson'un verdiği rakamlara göre, dünya savaşı öncesinde Osmanlılar, 27.000 tüfek, 38 makineli tüfek ve 102 adet top ile 40.000 civarında askeri silahlandırdılar. Bu silahlar arasında kıyı savunması bulunmuyordu. Bunlar, yarımadanın en ucunda bulunan Seddülbahir'de konuşlandılar.³⁸⁷

Mühlmann, Ege denizi yönünde olan sahil tabyalarının arkadan ateş altına alınabileceğini, karadan da takviye edilecek bir saldırının tüm tabyaları savunmasız bırakabileceğini düşünüyordu. Karadan yapılacak saldırılara karşı savunma toplarının sadece Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal'in 1. Şube Müdürü olduğu Bolayır'da mevcut olduğunu belirtiyordu. Bolayır'da konuşlanan tabyalar, doğudan gelebilecek saldırılara karşı bölgeyi

³⁸⁶ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 43.

³⁸⁷ Erickson, *a.g.e.*, s. 29.

koruyabilirdi. Mühlmann, tabyalardaki topların eski ve kullanışsız olduğundan dem vuruyordu. Asya tarafında Kum Kale ve Rumeli tarafında Seddülbahir’de konuşlanan tabyalar, çok uzaktan görülebilir açık hedef halindeydi. Tabyalarda 15 ile 28 cm. arasında çaplardan oluşan yaklaşık 20 top vardı. Bunlar, atış menzili kısa ve seri atış tertibatı olmayan toplardı.³⁸⁸

İstanbul’da bulunan Alman Askeri Ataşesi Albay von Stempel, 1908 Mayıs’ında’ki Rumeli ziyaretleri sırasında Çanakkale Boğaz’ından geçmiş ve silahlanma adına kayda değer hiç bir şey bulamadığını yazmıştır. Askeri Ataşe ayrıca, Boğazlarda ağır mühimmat ile talim yapılması gerektiğini belirtmiştir.³⁸⁹

Balkan savaşlarından sonra, barış döneminde Çanakkale Boğazı’nın savunması Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanlığı’na bağlandı. Boğaz’ın her iki tarafının tahkimi ve silahlandırılmasından bu mevki sorumluluğu tutuldu. Komutanlığın sorumluluk bölgesine bir dizi eski kale ve üç ağır, bir orta topçu alayı bulunan bir tugay verildi.³⁹⁰ 1913’de Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasında Batı Trakya Türkleri’nin vaziyeti ile ilgili yaşanan gerginlik, Boğazlar’da savaş pozisyonuna geçilmesinin gerekliliğini ortaya koydu. III. Ordu bölgede konuşlanmak üzere hazırlıklara başlarken, V. Ordu da Çatalca hattını savunmak üzere harekete geçti.³⁹¹ 1913 senesinde Alman ve Türk askeri çevrelerinden yapılan yorumlara göre,

³⁸⁸ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 44. Bu toplar, muhtemelen 1873-1902 yılları arasında Krupp firmasından tedarik edilen toplardı. En az 10 yıllık bir geçmişe sahip olmaları olasıdır. Menzilleri yaklaşık 14.800 m.’den kısaydı. Mühlmann, yeni teknoloji sayılabilecek tek top olarak 35,5cm. çapındaki sahil toplarını gösterir. Bunlar, yaklaşık 1700 mm. atış menziline sahiptir. Bu toplardan da en son 1885 yılında 7 adet alınmıştı. Aradan geçen yirmi yılda top döküm teknolojisi oldukça ilerlemişti. İstihkamların yapısında da eksiklikler mevcuttu. 1877/78 Osmanlı-Rus savaşından sonra oluşturulan tesisler ya toprağın içine yerleştirilmiş ya da etrafı duvarlarla çevrilmişti. Bataryalar, zırh veya beton yardımı ile korunmuyordu. Ağır çapta mühimmat donanımı, ancak birkaç günlük bir muharebeye yetecek miktardaydı. Bkz. Mühlmann, *a.g.e.*, s. 44.

³⁸⁹ PA-AA, *Militär Bericht 79*, v. Stempel, *Militär und Marineangelegenheiten für Türkei*, R13307, Vol.3., *Türkei* 142, 24.05.1908, İstanbul.

³⁹⁰ Edward Erickson, *Gallipoli, The Ottoman Campaign*, Pen&Sword Military, Barnsley, 2010, s. 7.

³⁹¹ Erickson, *a.g.e.*, s. 7.

Çatalca ve Bolayır mevkihlerinin denizden gelebilecek filo taaruzuna karşı geri kısımlarının güçlendirilmesi gerekiyordu. Gelibolu yarımadasının batı sahil şeridinden gelebilecek olan bir düşman taaruzu, gayet başarılı olabilir, aynı şekilde Çatalca hattının gerisinden, Karadeniz'den gelebilecek bir taaruz da bir kaç geminin batmasına sebep olabilirdi. Türk yetkililerin bu varsayımları ciddiye almaları gerekiyordu.³⁹² Diğer taraftan savunma sistemi sadece Çanakkale Boğazı'nın ağız kısmında ve en dar bölgelerde toplanmıştı. Bu mevkihlerin barış zamanında savunmaları zayıftı. Yunanistan'ın Çanakkale Boğazı yakınlarında hareketlenmesi üzerine savunma planlarını gözden geçiren Türkler, 1914 yılı Ağustos ayında henüz savaşta olmasalar bile seferberlik ilan ettiler. III. Ordu, bünyesinde bulunan yaklaşık 15.000 kadar subay ile seferberlik hazırlıklarına başladı, fakat tüm hazırlıklara rağmen tahkimatlar iyi değil, topların çoğu kullanışsız, cephane ve ikmal depoları yetersizdi. Ayrıca, tüm Avrupa'nın savaş durumuna geçmesi ile ülkeler arası nakliye ve ulaşım sekteye uğruyordu. Almanya'dan ancak henüz tarafsız ülke statüsünde olan Romanya ve Bulgaristan üzerinden sınırlı malzeme geliyordu. 1915'e gelindiğinde 9. Piyade Tümenini de bünyesine katan Müstahkem Mevkii Komutanlığı bünyesinde yarımadada toplam 34.500'den fazla asker, 25.000 tüfek, 8 makineli tüfek ve 263 adet top vardı. Sadece III. Ordu'ya ait mühimmat ise; 9.448 tüfek, 8 makineli tüfek ve 50 adet topla silahlanmış toplam 15.000 mevzilenmiş asker bulunuyordu.³⁹³

Silah ve mühimmat açısından yetersiz olması nedeniyle Boğazların bir sonraki muharebede düşman eline geçeceğine kesin gözüyle bakılıyordu. Fakat, bu durum müttefikler için çok kolay olmayacaktı. Bunun en önemli nedenlerinden biri de insan kaynağında gizliydi.

³⁹² MGFA Bibliothek, "Der Schwerpunkt der türkischen Landesverteidigung", *Militär-Wochenblatt*, 98. Jahrgang, No.140, 16 Kasım 1913, Potsdam.

³⁹³ Erickson, *a.g.e.*, s. 34.

Evvelce 1911 senesinde Kırıkkilise’de teşkil edilen III. Kolordu, Balkan savaşlarına iştirak eden ve galibiyetle sonuçlanan iki muharabeden teşkilat açısından noksansız çıkan tek kolordu idi. Ayrıca, kolorduya bağlanan 9. Piyade Tümeni, 1914 senesinde seferber edilmişti ve faal durumdaydı. Diğer kuvvetlerin ihtiyat askerleri ile kıyaslanınca silah altına alınan Osmanlı ihtiyatlarının daha düzenli olduğu söylenebilir.³⁹⁴ Öte yandan operasyonel düzeyde müttefik kuvvetler aleyhine oluşan durumlar da vardı. İngiltere Başbakanı Churchill’in bile tasavvur edemediği zorluklardan bir tanesi, İngiliz savaş gemilerinin yatık mermi yolu ile çalışan mekanizmasının Osmanlı tabyaları karşısında etkisiz kalmış olmasıydı. Hatta Churchill, bu durumu şu şekilde ifade eder; “ *Alman ve Avusturya obüsleri Belçika karşısında nasıl etkisiz kaldıysa, İngiliz savaş gemileri de Türkiye karşısında o kadar etkisiz kalmıştır.*” Ayrıca, görevi su mayınlarını korumak olan gezgin topçu bataryalarına karşı da İngilizler savunmasız kalmışlardır. Bunun yanında, *Kraliçe Elizabeth* isimli, 15 cm. çapında toplar ile donatılmış süper dretnot, gözetleme uçağı olmadığı için çok etkili olamamıştı. 18 Mart 1915 tarihinde, 16 adet savaş gemisi dönüş yolunda Boğaz’a yeni döşenen mayınlar tarafından patlatılmıştı. Gemiler görece eskiydi, fakat zaiyat oranı oldukça fazlaydı. Sadece Fransız gemisi Bouvet’den 600 nefer hayatını kaybetti.³⁹⁵

Tüm eksikliklere rağmen Çanakkale Cephesi’nde İngiliz kuvvetleri güçlü bir savunma sistemi ile karşı karşıya kaldılar. 1915 kışında cephe müdafaası devam ederken, Alman Albay Wehrle tarafından komuta edilen ve 150mm.’lik obüslerle teçhiz edilmiş 8. Topçu Alayı’nın kuvvetlere katılması önemlidir. Alayın sahip olduğu obüsler, korunaklı

³⁹⁴ Erickson, *a.g.e.*, s. 87.

³⁹⁵ David Stevenson, *Cataclysm, The First World War as Political Tragedy*, Basic Books, 2005, New York, s. 96-97.

araziden ateş edebilirken, gemi güvertelerine yatık yollu mermi gönderebiliyorlardı. Yatık yollu ateş kabiliyeti olan seyyar obüs gruplarının, düşman gemilerini hasara uğratmada oldukça başarılı olduğu söylenebilir. Çıkarma sırasında Edirne ve Erzurum gibi uzak kalelerden takviye toplar getirilmiş, 8 adet 120 mm.'lik obüslerden oluşan başka bir batarya da çıkarma sırasında kuvvetlere eklenmişti. Çanakkale çıkarması sırasında teknolojik anlamda yaşanan en büyük sıkıntı, yedek parça stoklarının hızla azalmış olmasıydı.

Boğazların, savunmaya dayalı stratejik planlamasının 1912-1913 yıllarında Balkan savaşları sırasında yapılmış olması, özellikle muhtemel bir Yunan filo taarruzuna karşı savaş oyunlarının erken bir tarihte 1911'de manevra programına alınması Osmanlı ordusunun Boğazları başarıyla savunmasında önemli bir rol oynar. Ayrıca silah ve mühimmatın arazide doğru bir şekilde yerleştirilmesi, ihtiyat kuvvetlerinin bölgeye başarılı bir şekilde kaydırılmış olması da başarının elde edilmesinde etkindir.

II.4. Cihan Harbi'nde Anadolu'da Silahlanma

1914 felaketinin, yıllar süren bir çıkmaza doğru evrilmesi, iflah olmaz bir genişememe durumunun ortaya çıkması ile ilgiliydi Batı cephesinin hazin hikayesine neden olan yaklaşık 475 mil boyunca uzayıp giden toprak tahkimatı siper şebekesi, eşi benzeri görülmemiş büyüklükteydi. Özellikle Gelibolu cephesindeki mücadele, siper savaşı ile genişememe durumunu en üst seviyeye çıkarmıştı. Savunma anlamında büyük avantajlar sağlayan siper savaşı, ofansif bir strateji ile beslenemiyordu. Her iki tarafın da bu stratejiyi

uygulaması yenişememe durumunu yani *gri bölge* meselesini ortaya çıkardı.³⁹⁶ Bu çok taraflı kilitlenme durumunun en önemli nedeni ise savunmayı kolaylaştıran dikenli tel, siper, ağır makineli tüfek ve top bataryalarını aşacak tank ve uçak gibi taarruz silahlarının henüz gelişmemiş olmasıydı. Oysa, Prusya-Fransa Savaşı'ndan beri tüm talim-taktik anlayışı “en iyi savunma saldırıdır” prensibine dayanmaktaydı. Yeni teknoloji karşısında sergilenen bu taktik hatanın bedelini milyonlarca asker daha savaşın başında öterek ödediler. Bu sebeple Batı Cephesi'nde savaş kaçınılmaz olan bir siper savaşına dönüştü ve savaş yıllarında bile gelişmeye devam eden tankların devreye girdiği son safhaya kadar da öyle kaldı. Hemen hemen her cephede askeri teknoloji, hücum hazırlanan taraf için büyük bir kabustu. İlk kez 1915'de Batı cephesinde kullanılan zehirli gazlar veya orduların 1916'da tanıştığı tanklar bile, 1840-1890 yılları arasında art arda gelen arkadan dolma tertibatı, ağır makineli silah ve mükerrer atışlı geri tepmesiz arazi topları kadar etkili olamadılar ya da savaşın süresini kısaltmadılar.³⁹⁷

Ülkeler adeta topçu bataryaları nezdinde birbirleriyle yarıştılar. Örneğin Alman tümen komutanına göre her şeyden önemlisi, topçu tugayı idi. Bu tugaya bağlı iki alay vardı; her biri 18 topçu bataryasından oluşan bu alayların toplamda yetmiş adet topu bulunmaktaydı. Bunlardan elli beş tanesi ki bu üç bataryaya tekabül ediyordu, yatık mermi yoluna sahip 77mm. (7,7 cm.) çapındaki toplardı. Bunların tasarımı, modern dönemin prematüre silahlanmasının bir örneği idi. Erken 1890'ların Alman arazi topçu alayı, tasarımı 1873 yılına tarihlenen toplardan oluşuyordu. Eski tasarım olarak kabul gören bu topların yerini alacak

³⁹⁶ David Stevenson, *With Our Backs to the Wall, Victory and Defeat in 1918*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2011, s. 8. I. Dünya savaşı'nda cephe muharebelerini anlatan çok sayıda yabancı ve Türkçe literatür vardır. Burada cephe analizi yapılarak çalışmanın sınırları dışına çıkılmayacaktır.

³⁹⁷ Stevenson, *a.g.e.*, s. 8.

C/96 arazi silahı, Fransızların ünlü 75mm.'lik silahından neredeyse bir sene önce görücüye çıktı. Bunların çelik zırhı, uzun menzili ve hidropnomatik tepme sistemi, dönemin diğer tasarımlarını gölgede bıraktı. Gerek Ruslar, gerekse İngilizler, 20. Yüzyılın başında mükerrer atışlı toplarını güncellediler. Almanya ise, bir on yıl daha C/96'larını güncelleyebilmek için gerekli finansman kaynağını sağlayamadı. Almanların, sahip olduğu avantaj, toplarının mobil olması idi. Efsanevi bir buluş olarak, bu toplar hafifti ve sahip oldukları tekerlekler sayesinde çamurda veya kumda rahatça hareket ediyordu.³⁹⁸ Fransızlar da bu buluştan fazla geri kalmadılar. 1914'de Fransız arazi toplarının yüzde biri hareket kabiliyetini at gücünden çok motor gücünden almaktaydı.³⁹⁹

Yüzyılın başında, silah teknolojisi ve tasarımının ayırdına daha çok varan Almanya, en son teknoloji kullanarak tasarladığı 105mm. (10,5cm) çapındaki büyük havan topunu özellikle siperlerin tarumar edilmesinde sıkça kullandı. 1914'te hemen hemen tüm bölükler, tam batarya olarak bu silahı kullandılar. Böylelikle, bir topçu alayı 77mm.'lik konvansiyonel arazi silahına sahipse, diğer alaylar bir silah ve bir havan topu bataryasına sahip oluyordu.⁴⁰⁰

Osmanlı cephesinde ise durum diğer savaşan taraflardan çok farklı değildi. Henüz Balkan yenilgisinin üzerinden fazla geçmeden patlak veren I. Dünya Savaşı'na önce *silahlı tarafsızlık* ilan ederek giren Osmanlı, Almanya ile imzaladığı gizli ittifak anlaşmasından sonra Alman yapımı zırhlıların (*Göben ve Breslau*) Rus limanlarını bombalamasının ardından 2 Kasım 1914'de savaşa dahil oldu. Osmanlıların neden bu savaşa girdikleri sorusu bir yana

³⁹⁸ Dennis E. Showalter, *Tannenberg Clash of Empires*, Potamac Books, 2004, Washington DC, s. 119-120.

³⁹⁹ Stevenson, *a.g.e.*, s. 206.

⁴⁰⁰ Showalter, *a.g.e.*, s. 120.

bırakılacak olursa, Almanya yanında savaşa dahil olmaları kadar normal bir durum yoktu. Bürokratlar ve karar verici merciler içinde İtilaf Devletleri yanında mücadeleye girme fikrini taşıyanlar da vardı, fakat askeri anlamda düşünülecek olursa, böyle bir hareket en basitinden üç önemli Alman askeri misyoneri ordudan dışlamak anlamına geliyordu. Bunlar; Osmanlı ordusunu emri altında tutan General Liman von Sanders, donanmaya komuta eden Amiral Souchon ve Amiral Usedom idi. Ayrıca, orduda görev yapan binin üzerinde Alman subay ve personelinin tasfiye edilmesi gerekecekti. Tüm bu askeri yardımın Anadolu topraklarından gönderilmesi, Osmanlı'yı fihsakika İngiliz, Fransız ve/veya Rus denetimi altına sokacaktı. Öte yandan, ekonomik anlamda Almanya'ya bağıllık üst seviyedeydi.⁴⁰¹

Bu bağıllık, savaşın ikinci yılında Ekim 1915'te merkezi Berlin'de bulunan Türk-Alman ekonomi bürosunun kurulması ile pekiştirildi. Bu oluşumun başında Türker'in yakından tanıdığı bir isim olan Türk-Alman Derneği başkanı Dr. E. Jäckh bulunuyordu. Merkezin birincil amacı, Türk-Alman ticaretini geliştirmektir.⁴⁰² Merkezin ikili ticari ilişkilerinde Türkiye lehine sağlamayı taahhüt ettiği ürünler genelde ağır sanayi maddeleri ve gıda maddeleri idi. Bunlar arasında ivedilikle sağlanması istenen ürünler; her türlü demir ve çelik, çelik tel, sürgü teli, demir halka, tarımsal makinelerden tekstil ürünlerine kadar çeşitli aparatlar ve ilaç yapım maddeleri idi.⁴⁰³ Ağır sanayi ürünleri, özellikle İstanbul'daki çelik ve

⁴⁰¹ Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914, The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s.9.

⁴⁰² BA (Berliner Dienststelle), *Deutsch-Türkische Wirtschaftszentrale, Arbeitplan*, R3101-02901, Auftr.Nr. 1729, 27 Kasım 1915, s. 3. Jehuda Wallach'ın araştırmalarına göre Türk ithalat ve ihracatının yönetimi için Berlin'de *Türk Satın Alma Komisyonu* altında *Merkezi Satın Alma Şirketi* kurulmuştur. Büyük ihtimalle, çalışmamızda Türk-Alman ekonomi bürosu olarak yer alan kurum ile aynı yapılanmadır. Bu yapılanma kapsamında harp malzemelerinin ithalinin yanı sıra, Osmanlı'dan Almanya'ya 280 vagon buğday, 50 vagon maden cevheri ve 13 ton tereyağ, zeytinyağı ve kurutulmuş balık gönderildi. Alman basınında, bu durum İstanbul'un Almanlara ait bir antredepolarak kullanıldığı şeklinde yazıldı. Bkz. Jehuda Wallach, *a.g.e.*, s. 186.

⁴⁰³ BA, a.g.b.,s . 5.

mühimmat fabrikalarının eksikliğini tamamlamak açısından önemliydi. Savaşla birlikte mühimmat sevkiyatının kara ulaşımı açısından sekteye uğraması, iş yükünü Osmanlı silah fabrikalarına bırakacaktı.

Almanya'nın bu bağlılıktan elde edeceği kâr, itilaf devletlerinin sömürgelerinde çıkmasını umut ettiği anti-kolonyal, cihatçı ayaklanmalar, Rusya'nın Kafkaslar' da ve Karadeniz'de yeni cepheler açacak olması (böylelikle yaklaşık 80.000 kişilik bir Rus kuvveti Kafkaslar' da savaşacak, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın doğudaki yükü azalacaktı)⁴⁰⁴, Karadeniz'de merkezi kuvvetlerin sağlaması muhtemel bir üstünlük ile Bulgaristan ve Romanya'nın saf değiştirecek olması ve Osmanlı kuvvetleri ile düzenlenmesi planlanan Mısır seferi idi.⁴⁰⁵ Dolayısıyla, Almanya savaş sürecinde teknik anlamda Osmanlı'yı desteklemek zorundaydı. Böylelikle Osmanlı, cihan harbinde Kafkasya cephesi, Sina ve Filistin cephesi, Irak cephesi, Hicaz-Yemen cephesi ve Çanakkale cephesi olmak üzere birinci dereceden beş cephede, İran cephesi, Galiçya cephesi ve Balkan cephesi olmak üzere ikinci dereceden üç; toplamda sekiz cephede birden savaşmıştır. Osmanlı'nın silah stoklarını ciddi bir şekilde eriteceği düşünülen bu çok cepheli mücadelede, devletin önemli oranda silah ve mühimmat transferi yapması gerekmiştir.

İmparatorluğun cihan harbi sırasında toplam ne kadar silah ve mühimmat satın aldığına dayalı derli toplu bir çalışma elimizde bulunmamaktadır. Aşağıdaki tablolarda silah ticaretinin en yoğun yaşandığı 1916-1917 yılları arasında Almanya'dan transfer edilen silah ve cephanenin ayrıntılı dökümü verilmiştir.

⁴⁰⁴ Jehuda Wallach, *a.g.e.*, s.151.

⁴⁰⁵ Aksakal, *a.g.e.*, s.156. İngiltere Mısır seferi ile yaklaşık 100.000 kişiyi Mısır'da tutarak, Merkezi devletler lehine Batı cephesini rahatlatmış. Bkz. Wallach, *a.g.e.*, s 151.

Tablo 5: 1916-1917 yılları arasında Almanya'dan ithal edilen silah ve mühimmatların cins ve miktarları.

Almanya Tarafından Gönderilen Silah ve Mühimmat (1916-1917)																		
Gefechtskanone (Muharebe Topu)																		
Geschütz mit steiler Laufbahn (Namlusu dik Top)					Geschütz mit flacher Laufbahn (Namlusu meyilli top)													
	21cm. L/6,4 havan	12cm. L/6,3	15cm. obüs topu	12cm. obüs topu	35.5 cm. uzun top	35.5cm. Küçük top L/22	28cm. küçük top L/22	26cm. küçük top L/22	24cm. uzun top	24cm. küçük top	21cm. S.K. L/40	21cm. sahil topu L/22	15.2cm. Mesduiye	15cm. Göben topu	15cm.S.K.L/40	15cm.L/26	10,5cm.S.K. L/45	10,5cm.S.K. L/35
Kullanılmakta olan toplar	18	6	11	12	5	1	3	6	15	19	1	6	3	1	6	14	2	2
Kullanım dışı toplar	2		1				1					4						
Toplam	20	6	12	12	5	1	4	6	15	19	1	10	3	1	6	14	2	2

Silahlar kullanılmakta olan ve kullanım dışı toplar olarak ikiye ayrılmıştır. **Kaynak:** (BAA, "Munitionsbestandsnachweisung der Festung", *Militär und Marine Angelegenheiten*, 28 Ağustos 1917, İstanbul)

Tablo 5'te görüldüğü gibi, satın alınan toplardan namlusu dik olanlar, çapları 12cm. ile 21cm. arasında namlu uzunlukları 10.8'e kadar çıkabilen toplardı.⁴⁰⁶ Bunlardan 1916-1917 yılları arasında toplamda 50 adet satın alınmış, 47 adedi cephelerde aktif olarak kullanılmıştır. Bu topların yanı sıra çapı 15 cm.'ye kadar çıkabilen namlu uzunluğu 6.4 uzunluğundaki havan topları, ki bunların Krupp menşeli toplar olması muhtemeldir, cihan harbi sırasında Osmanlı ordusu bünyesinde kullanılmıştır. Dumansız barut mekanizması ile çalışan bu havan

⁴⁰⁶ Harekât hazırlığı sırasında toplar, traktörler tarafından muharebe alanına geliyordu, bunların binek hayvanları ile taşınmasına imkan yoktu. Alman ordusunda bu topları ihtiva eden toplam 22 adet batarya bulunuyordu. Her bataryada ise, ortalama 15cm. çapındaki kısa donanma toplarından iki veya üç adet yer almıştır. Bkz. Norman Friedman, *Naval Weapons of World War I*, Seaforthpublishing, 1998, s.30. Seyyar obüslerin çapı 15cm. olanları, Çanakkale cephesinde etkin bir şekilde kullanılmıştır. Bu obüslere ek olarak 12 cm.'lik toplardan oluşan 8. Topçu Alayı, İttifak kuvvetlerinin filo taaruzuna başlamasıyla cepheye sevk edilmiştir. Ayrıca Seddülbahir cephesinde de 15 ve 10,5 cm.'lik orta kalibreli toplar kullanılmıştır. Erickson, *a.g.e.*, s. 34.

toplarından (15cm. L/6,4) 1916 senesinde 11 adet gönderilmiştir. 11 adet top ile birlikte gönderilen mühimmat şu şekildedir; 319 adet apt. Gr. (*aperte Granate*), eski model merminin yeni silahlara uyarlanmış versiyonu, 13 adet min. Gr. (*Minen Granate*), bomba mermisi, 16 adet Stahlgr. (*Stahlgranate*), çelik döküm mermi, 15 adet gew.Gr.m.Z. (*gewaltze Granate*), haddelenmiş çelikten dökme mermi, 50 adet Schr. (*Schrapnell*), şarapnel.⁴⁰⁷

Namlusu meyilli toplardan özellikle 35,5 cm. L/35 uzun toplar neşredilmeye değerdir. Krupp firması ürünü olan bu toplar, transferi yapılan silahlar arasında en değerli ve en güçlü olanlardan biridir. Almanya'nın savaşın ilk yılında Batı Cephesi'nde oldukça etkin kullandığı 35,5cm.'lik toplar, donanma topu sınıfına girmektedir. Dökme çelik ve soğutulmuş dökme demirden topçu mermisi ile çalışır. 1916'da 2 adet olarak listelenen topu ile birlikte gönderilen mühimmat şu şekildedir; 118 adet Spgr. (*Sprenggranate*), yüksek patlayıcı özelliği olan mermi, 24 adet Panzergr. (*Panzergranate*), zırh delici mermi, 10 adet Stahlgr. (*Stahlgranate*), çelik döküm mermi, 49 adet Hartgussgr. (*Hartgussgranate*) soğutulmuş dökme demir mermi.⁴⁰⁸

Görüldüğü gibi genelde donanma topu olan bu silahlardan namlusu dik olanlardan en çok tercih edilenler 12cm.'lik obüs ve havan toplarıdır. (bunlardan toplam 38 adet sipariş edilmiştir.) Bunların görüş menzilleri yaklaşık 8200 metredir. Tüm cephelerde kullanılmıştır. 10,5 cm.'lik seri atışlı toplar, en az tercih edilen toplar olmuştur. Bunlardan farklı kalibrelerde sadece dört adet ordu bünyesine katılmıştır.

⁴⁰⁷ BA-MA, Liste der Geschütze, *Militär und Marine Angelegenheiten*, 14 Kasım 1916, Berlin. s. 40.

⁴⁰⁸ BA-MA, Liste der Geschütze, *Militär und Marine Angelegenheiten*, 14 Kasım 1916, Berlin. s. 41.

Tablo 6: 1916-1917 yılları arasında Almanya'dan ithal edilen silah ve mühimmatların cins ve miktarları.

Almanya Tarafından Gönderilen Silah ve Mühimmat (1916-1917)																
Hafif Top																
	8.8cm. S.K. L/45	8.8cm. S.K. L/30	8.7cm. S.K. L/24	7.5cm. S.K. L/45	7.5cm. S.K. L/40	7.7cm.B.A.K. ZugL/35,3	7.5cm. Şili dağ topu L/43,3	5.7cm. S.K.L/40	4.7cm. Gemi topu L/30	3.7cm. Oromatik	7.5cm. FLK L/30	7.8cm. Krupp topu	2.5cm. Nordenfield topu	7.5cm. Schneider topu L/50	15cm. sahil topu	15cm. Alman sahil topu L/40
Kullanılmakta olan toplar	6	4	16	4	8	1	2	1	10	6	2	8	9	1	2	6
Kullanım dışı toplar																
Toplam	6	4	16	4	8	1	2	1	10	6	2	8	9	1	2	6

Silahlar kullanılmakta olan ve kullanım dışı toplar olarak ikiye ayrılmıştır. **Kaynak:** (BAA, "Munitionsbestandsnachweisung der Festung", *Militär und Marine Angelegenheiten*, 28 Ağustos 1917, İstanbul)

Tablo 6'da görüldüğü gibi Krupp fabrikası ürünü olan bu hafif donanma toplarının büyük bir bölümü seri dolun yapılabilen toplardı. *SK (Schnelladekanone)* ibaresi ile gösterilen toplar, bu sınıfa girmektedir. Bunlardan sahil topu olarak kullanılan, fakat aynı zamanda kara bataryalarında da yer alan 15cm. S.K.L/40 toplar, yaklaşık 5000 kg. ağırlığında olup, Almanlar tarafından II. Dünya Savaşı'nda da kullanılmıştır. Bu toplardan Osmanlılar, 1916-1917 yılları arasında iki adet sipariş etmişlerdi. Ayrıca bu tabloda zikredilmeye değer toplardan birisi, demiryolu silahı⁴⁰⁹ olan 7,7 cm. B.A.K. (*Ballonabwehrkanone*) Zug L/35,3

⁴⁰⁹ Demiryolu topları, ilk kez erken bir tarihte, 1860'larda Amerikan İç Savaşı'nda kullanıldı. Fakat, asıl etkisini I. Dünya Savaşı sırasında gösterdi. Eski geleneksel yöntemler ile taşınması imkansız olan ağır topların vagonlar ile taşınması ile hem kolay taşınabilir yöntemler geliştirilmiş, hem de zamandan tasarruf edilmiştir. Özellikle, cihan harbi sırasında sıkça kullanılan hendek örgütlenmesi için de yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Statik koşullarda

topu idi. BA.K.⁴¹⁰ ibaresi ile gösterilen bu toplar, aslında modern uçaksavar modellerin ilk evresini oluşturur.⁴¹¹ Bu silahlardan Osmanlı, sadece bir adet sipariş edebilmiştir. Hafif toplar kapsamında Osmanlı'nın en fazla sipariş ettiği top, seri dolum teknolojisine sahip olan 8,7 cm. SK.L/24'tür. Osmanlı, bu toplardan 16 adet sipariş etmiştir. Toplar, Ağustos 1916'da 1203 adet topçu mermisi ve 1126 adet dumansız barut kartuşu ile birlikte Namas'dan yola çıkarak Hanwuslar yönetiminde bulunan Çanakkale Mantelli Top Bataryasına teslim edildi.⁴¹² 1916-1917 yılları arasında çeşitli kalibre ve uzunlukta toplam 96 top, bataryalara teslim edilmiştir.

Tablo 7: 1916-1917 yılları arasında Almanya'dan ithal edilen tüm top çeşitleri ve mühimmat miktarları.

Topların Çeşitleri ve Kalibreleri	Miktar	S.D. Mermi ⁴¹³	Şarapnel	Fünye	Sprgr. ⁴¹⁴		D.D. Mermi ⁴¹⁵	Büyük Mermi	Çelik D. Mermi	D.B. Kartuşu ⁴¹⁶	Zeiss Teleskop	T. Bataryası ⁴¹⁷	Uzakköler	D.sızB.kartuşu
					Kısa	Uzun								
2,5cm. Nordenfield Topu	9	7752										66	39	
7.8cm. Krupp Topu	21		44	47				470		561				
3,7cm. Donanma topu	9	1189		2010										3199
3.7cm. Otomatik top	6	3976		1348										5324
4.7cm.L/30 donanma topu	10			414										414
5.7cm. S.K.L/40	11			1000	2621				286					3907

oluşturulan müstahkem savunma sistemleri için uygundur, fakat II. Dünya Savaşı'nda alternatif yeni savaş metotlarının ortaya çıkması, örneğin hava saldırısına uygun yeni teknolojilerin geliştirilmesi bu topların kullanım dışı kalmasına neden olmuştur. Bkz. Steven J. Zaloga, *Railway Guns of World War II*, Bloomsbury Publishing, 2016, New York, s. 5.

⁴¹⁰ German Military Abbreviations, s. 20.

⁴¹¹ Zaloga, *a.g.e.*, s. 5.

⁴¹² BA-AA, gez. Tümgeneral Nihat, *Abschrift Festungskommandant der Dardanellen*, R-2 50245, 14 Ağustos 1916, Freiburg.

⁴¹³ Soğutulmuş Dökme Demir Mermi

⁴¹⁴ Yüksek patlayıcı özelliği olan mermi

⁴¹⁵ Dökme demirden mermi

⁴¹⁶ Dumanlı Barut Kartuşu

⁴¹⁷ Teleskop bataryası

7.5cm. Şili dağ topu	2		132										132
7.7cm. B.A.K ⁴¹⁸ . ZugL/35.5	2		3102										3102
7.5cm. S.K.L/40	8			1111	2919								4030
7.5cm. S.K.L/45	4				865								865
8.7cm. S.K. L/24 Mantelli	16		327	4883	2741			492					9575
8.8cm. S.K.L/30	4				3160				1198				4358
8.8cm. S.K.L/45	6				717	1867							2584
10.5cm. L/35	2		809		1264								2073
10.5cm. S.K.L/45	2		400	600	365	367							2002
12cm. L/24	12	171	1859		1166		900						4131
15cm. L/26	14	214	685	2208	161			451		319			3199
15cm.L/40	2			196	1	291							577
15cm. GöbenL/45	1				740	34							806
15.2 cm. Mesudiye L/45	3				1489			148					1637
21cm. sahil topu L/22	10	575	339	88						917			85
21cm.S.KL/40	1				115	93							408
24cm.küçük top L/23	19	393		775						1026			142
24cm.uzun top L/35	15	356		226			418	143	231				4139
26cm. küçük top L/22	6	120		359						479			
28cm.uzun topL/22	4	51		79						120			
35.5cm. küçük top L/22	1	7		26									
35.5cm. uzun top L/35	5	144			196	38			57				475
12cm. obüs L/11.6	12		1000		2687	20							7091
15cm.obüs L/10.8	12			359	4882			291					5881
12cm. havan topu L/6.3	6		21		1			973					995
21cm. havan topu L/6.4	20		1	982			2106						8127
7.5cm. Schneider top L/50	1				162								162
15cm.sahil topu L/40	6				13	1647							1869
15cm. Alman sahil topu L/40	6			821	485	696							1974
8.8cm. S.Flak	1		414		65								479

Kaynak: (BAA, *Waffenverzeichnis*, R-2 50245, Freiburg)

⁴¹⁸ Ballonabwehr Kanone

Tablo 8: 1916 yılının Ağustos-Ocak ayları arasında Almanya'dan satın alınan ve Boğazlar mevkiindeki Bolayır ve Çanakkale kalelerine yerleştirilen 35,5 cm. kalibrede ve çeşitli uzunluk ve ağırlıktaki ağır sahil toplarına ait mühimmat.

Miktar	Mühimmat Cinsi	Kale B. ⁴¹⁹		Kale D. ⁴²⁰		Kartuş
		Gelen	Beklenen	Gelen	Beklenen	
276	35,5cm. Spgr. L/3,8 620 kg.	80	66	196	258	136 kg. veya 124 kg. dumansız barut kartuşu
76	35,5cm. Spgr. L/4,8 620 kg.	38		38		
70	35,5 cm. Spgr. L/3,3 620 kg.	24		26		
TOPLAM	422	142	66	260	258	

Kaynak: (BAA, gez. Tümgeneral Nihat, *Abschrift Festungskommandant der Dardanellen*, R-2 50245, 14 Ağustos 1916, Freiburg)

Tablo 9: 1916 yılının Ağustos-Ocak ayları arasında Almanya'dan satın alınan ve Boğazlar mevkiindeki Bolayır ve Çanakkale kalelerine yerleştirilen 24 cm. kalibrede ve çeşitli uzunluk ve ağırlıktaki ağır sahil toplarına ait mühimmatı.

Miktar	Mühimmat Cinsi	Kale B.		Kale D.		Kartuş
		Gelen	Beklenen	Gelen	Beklenen	
188	24cm. Spgr. L/3,8 190 kg.	100		88		33,5 kg. veya 27,8 kg. dumansız barut kartuşu
79	24cm. Spgr. L/3,3 190 kg.			79		
788	24 cm. Spgr. L/3,5 217 kg.	368		420		
233	24 cm. Spgr. L/3,5 170 kg.			129	104	29,1kg. dumansız barut kartuşu
3079	24 cm. Spgr. L/2,8 140 kg.	950	532	1030	567	
824	24 cm. Spgr. L/3,8 190 kg.		394		430	
TOPLAM	5191	1418	926	1746	1101	

Kaynak:(BAA, gez. Tümgeneral Nihat, *Abschrift Festungskommandant der Dardanellen*, R-2 50245, 14 Ağustos 1916, Freiburg)

⁴¹⁹ Bolayır Kalesi

⁴²⁰ Çanakkale Kalesi

1917 senesinde de Almanya'dan büyük miktarlarda silah ve cephane Anadolu topraklarına gelmeye devam etti. Transfer edilen cephane genellikle çeşitli kalibredeki toplara ait soğutulmuş dökme demirden ve dökme çelikten topçu mermisi, heybetli mermiler ve çok sayıda dumansız barut kartuşundan oluşmaktaydı. Cephane, çoğu kez şu an Polonya sınırlarında bulunan, fakat 1945 yılına kadar Alman topraklarında olan Sprottau (*Szprotawa*) ve Glogau (*Głogów*) üzerinden transfer ediliyordu. Aşağıdaki tabloda Almanya'dan gönderilen, belirtilen top cinslerine ait mühimmat miktarları, dağıtım planı dahilinde gösterilmektedir;

Tablo 10: 1917 yılında Almanya'nın Glogau ve Sprottau şehirlerinden transfer edilen şarapnel ve topçu mermi cins ve miktarı.

Miktar	Topçu mermisi cinsi	Mevkii
824	24cm. Spgr.L/4,6 24cm. K.L/35 için	Sprottau (mermi temin edildi, barut temin edilemedi)
5690	15cm. Spgr. L/4,1, 15cm. S.K.L/40,45 için	Glogau (belirtilen sayıdan sadece 1000 adedi temin edildi.
2000	15,2cm. Spgr. L/3,2 Mesudiye topu için	Sprottau (mermi temin edildi, barut temin edilmedi)
1200	10,5 cm. Spgr. L/2,9, 10,5 cm. S.KL/40 için	Sprottau (daha önce sipariş edilen 1800 mermi İstanbul'a ulaştı)
1463	10,5 cm. Schr ⁴²¹ . S.K.L/35 için	Glogau
Halihazırda İstanbul'a Ulaşmış Olan Mühimmat		
200	10,5 cm. Spgr. S.K.L/45 için	Glogau
5000	8,8 cm. Spgr. L/3,6 ve SKL/45 için	Glogau (belirtilen sayıdan sadece 1000 adedi temin edildi.
1650	7,5 cm. Spgr L/3,4	Sprottau
1650	7,5 cm. Gr. ⁴²²	Sprottau
1000	5,7 cm. Spgr. L/3,7	Glogau
1000	5,7 cm. Gr.	Glogau
TOPLAM	21.677	

Kaynak: (BAA, gez. Pieper, An Transportabteilung der Kaiserlichen Marine, 17 Mart 1917, İstanbul.)

⁴²¹ Schr.; Şarapnel. Bkz. *German Military Abbreviations*,....., s. 165.

⁴²² Gr.: Granaten; Topçu mermisi, Bkz. *German Military Abbreviations*,....., s. 165.

Almanya'dan gönderilen silah ve cephanenin rotası, Glogau ve Sprottau'dan başlayarak Sırbistan ve Romanya üzerinden gelip İstanbul'da son bulmaktaydı. İstanbul'a gelen mühimmat, dağıtımdan önce Karaağaç ve Tophane depolarında stoklanmaktaydı. Gelen cephaneler arasında topçu mermileri revaçtaydı. Hatta, Karaağaç ve Tophane silah depolarına ulaşan bazı mermi cinslerinin farklı silahlarda kullanılmak üzere tasarımlarının değiştirildiği bilinmektedir. Örneğin, 24cm. Spgr L/2,8 topçu mermisinden 1149 sipariş edilmiş, bunlar Karaağaç silah deposuna ulaştığında ufak bir güncelleme ile mermi tasarımı *Haubengeschoss* olarak bilinen ucu daha oval ve koni biçiminde olan mermilere dönüştürülmüştür.⁴²³

1917 Martında doğrudan Boğazlar ve ordu karargahlarına gönderilecek olan cephanenin dökümü aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 11: 1917 senesinde 10,5 cm. çapında olan, uzunlukları farklı beş adet top için Almanya'dan gönderilen cephaneyi ve stoklandığı depolar.

Fişek	Top Cinsi	Miktar	
Spgr. Patr. ⁴²⁴ (D.z.)	10,5 cm. S.K.L/45	230	Karaağaç Deposunda Stoklanmıştır.
Spgr.Patr. (Iz.)	10,5 cm. S.K.L/45	600	
Spgr. Patr. (Az)	10,5 cm. S.K.L/40	508	
Gr. Patr. ⁴²⁵	10,5 cm. S.K.L/35	617	
Spgr. Patr. (Iz.)	10,5 cm. S.K.L/35	315	TersaneSilah Deposunda Stoklanmıştır.

Buna göre toplam 2270 adet fişek gönderilmiştir. Bunların 315 tanesi Tersane-i Amire Deposunda stoklanırken, geri kalan kısmı Karaağaç Fişek Fabrikasına gönderilmiştir. **Kaynak:**(BAA, gez. Pieper, *Geheim, Munitions Bestellungen zur Türkei*, 24 Mart 1917, İstanbul.)

Tablo 11'de gösterilen fişeklere ek olarak Nisan ayında başka bir katile Karaağaç fişek fabrikası depolarında stoklanmak üzere gönderilmiştir. Bu katilede yine 35,5 cm., 10,5

⁴²³ BA-AA, gez. Pieper, *Geheim, Munitions Bestellungen zur Türkei*, 24 Mart 1917, İstanbul.

⁴²⁴ Spgr. Patr.: Yüksek ateş gücü olan fişek

⁴²⁵ Gr. Patr.: Mermi fişegi

cm. ve 5,7 cm. çaplarında ve çeşitli kalibrelerle sahip toplar için şarapnel ve fişek bulunmaktaydı. Toplamda 3707 adet fişek ve şarapnel Osmanlı topraklarına ulaşmıştır.⁴²⁶

Eylül ayında da sipariş edilen mühimmat Anadolu'ya ulaşmakta ve ihtiyaç dâhilinde cephelere sevkedilmekteydi. 24 Eylül 1917'de Alman resmi kurumları, kabileler halinde gönderilen mühimmatın eksiksiz bir şekilde Çanakkale ve Bolayır mevkiilerine yerleştirildiğini bildirmektedir. Sipariş edilen mühimmat, ağır silah sınıfına giren 21 cm. K.L/22 ve 24cm. K.L/22 topları ile uyumludur. Buna göre, 24 cm. çapındaki arazi topları için Çanakkale kalesine 149 adet mermi, 21 cm. çapındaki arazi topları için ise 175 adet mermi gönderilmiştir. Öte yandan Bolayır müstahkem mevkiine 24cm.'lik toplar için 78 adet mermi ve 21cm.'lik toplar için de 156 adet mermi gönderilmiştir. Ayrıca Bolayır kalesine Karaağaç deposundan 24cm.'lik toplar için 227 adet soğutulmuş dökme demir mermisi, aynı mermi cinsinden 90 adet de 21cm.'lik toplar için gönderilmiştir.

Sonuç olarak, Cihan Harbi boyunca silah ve cephane tedariki ciddi boyutlara ulaşmıştır. Osmanlı, müttefiki Almanya tarafından savaşın başından sonuna kadar teknik anlamda desteklenmiştir. Erickson, ATASE kayıtlarını baz alarak yaptığı araştırmasında toplamda Almanlar'ın 559 adet top, 557.000 adet tüfek, 100.000 adet karabina, 1570 adet hafif, 30 adet ağır makineli tüfek, 500.000 fûnye ile 200.000 şarapnel mermisi, 930 milyon tüfek mermisi, yaklaşık 300 adet uçak ve 30 adet alev makinesi gönderdiğini tespit etmiştir.⁴²⁷ Sadece 1916 yılında Krupp tarafından gönderilen fişek adedi (çeşitli kalibre ve

⁴²⁶ BA-AA, gez. Pieper, *Munitionsmengen im Depot Karaağaç*, 4 Nisan 1917, İstanbul, s.53.

⁴²⁷ Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum*,....., s. 306.

uzunluktaki toplar için) yaklaşık 40.000'dir.⁴²⁸ Krupp firması tarafından gönderilen mermi ve fişeklerin sayısının 1916 yılının Ekim, Kasım ve Aralık aylarında zirveye çıktığı görülmektedir. Bu dönemde en fazla mühimmat 15cm. çapında L/4,1 uzunluğundaki toplar için gönderilen fişeklerdir. Bahsedilen süre zarfında yaklaşık 6000 adet cephane Osmanlı'ya gönderilmiştir. İkinci sırada daha hafif top sınıfına giren 10,5 cm. L/2,9 toplar için 3000 adet mermi gönderilmiştir.⁴²⁹ Bununla birlikte çok sayıda dumansız barut kartuşu, yanıcı ve tutuşturucu madde de Almanlar tarafından gönderilen mühimmat dahilindedir. Ayrıca, silah dışında askeri malzeme yardımı da yapılmıştır. Yine Erickson tarafından verilen rakamlara göre, 1000 adet motorlu araç, 16.000 gaz maskesi, 244 adet sahra telefonu, 20 adet askeri telefon santrali ve ölçme donanımı gönderilmiştir.⁴³⁰

Osmanlı İmparatorluğu, savunma ihtiyaçlarını Cihan Harbi sürecinde hem dışarıdan karşılamış hem de ülke içinde kendi üretmişti. İzlediği her iki yolda da büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Öncelikle Osmanlılar, çok cepheli bir savaşın içindeydiler ve bu, ciddi anlamda silah ve mühimmat temini gerektirmekteydi. Osmanlı nüfusu toplu halde savaş içinde bulunmakta ve çoğu Türklerden oluşan nefer sayısı oldukça fazlaydı. Yaklaşık bir milyon asker harp halindeydi. Bunların savaş malzemesi ihtiyacının haddi hesabı yoktu. Fakat, her askerin noksansız silahlandırılması imkansızdı, çünkü ithalat açısından bunun finansal külfeti oldukça ağırdı. Öte yandan savaş koşullarında ülkeye silah sokmak da çetrefilli bir işti. Ülkeye girebilen harp malzemeleri öncelikle İstanbul'daki silah fabrikalarının depolarında stoklanıyor, buradan Anadolu'ya sevk ediliyordu. Fakat, bunun için de kuvvetli bir demiryolu

⁴²⁸ BA-MA, *Nachweisung, Munition auf Rechnung der Türkei*, 1916-1917, Freiburg. s. 9-11

⁴²⁹ BA-MA, *Lieferplan der bei der Firma Kruppbestellten Munition zur Türkei*, İstanbul, 12 Haziran 1916, Freiburg.

⁴³⁰ Erickson, *a.g.e.*, s. 306.

ağına sahip olmak gerekiyordu, ki Osmanlı demiryolu şebekesi, randımanlı işleyen bir ağ sistemine sahip değildi. İ üretim açısından savaşın sonuna kadar dayanabilen fabrikalardan Zeytinburnu demir fabrikası, büyük fedakarlıklarla üretim yapmaya devam etti. Fakat, fabrikanın hammadde, özellikle kömür, ihtiyaını karşılayabilmesi için yine Almanya'ya başvurması gerekiyordu çünkü madenler Büyük Glerin kontrolü altındaydı. Tüm bu olumsuzluklara rağmen, imparatorluk kısa bir süre önce yaşadığı Balkan hezimetine göre daha sistemli silahlanmış ve savaşın sonuna kadar beklenilenden daha iyi bir performans göstermiştir.

III. BÖLÜM: OSMANLI SİLAH VE MÜHİMMAT ÜRETİMİNDE MODERN TEKNOLOJİYE GEÇİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri fabrikaların kurulma aşaması, 19. Yüzyılın rekabetçi ortamında aile içi üretim mekanizmasının küçük ölçekli üretim mekanizmasına dönüşme sürecinden çok farklı bir şekilde seyretmiştir. Devlet destekli seyreden bu fabrikalaşma sürecinde üretim devlet tekelindedir ve genel olarak saray ile askeriyenin ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Üretimin sağlanması ve devam edebilmesi için devlet gerekli olan kapitali, hazine gelirlerinden veya yabancı fonlardan karşılar.⁴³¹ Devletin bu denli kontrolcü ve denetleyici yaklaşımının temelinde kadim bir iktisadi politika yani Osmanlı'nın klasik iktisadi dünya görüşünün izleri görülür.

Mehmet Genç'in iktisadi prensipler temeline yerleştiği *faktör kontrolü* yaklaşımına uygun olarak bu politika; toprak, emek ve kapital üzerinde mümkün olduğu kadar kontrolü elinde bulundurmayı gerektirir. Bu nedenledir ki yoğun savaş ortamının tezahür ettiği 18. Yüzyılın ikinci yarısı, bu şartlara bağlı olarak önemli ölçüde iktisadi daralma tecrübe edecektir. İktisadi anlamda nahoş olan bu durum, savaş için gerekli olan mal ve hizmetlerin miktar ve kalitesinde de dolaylı olarak azalmaya yol açacaktır. Diğer taraftan Osmanlı adaleti, mal ve hizmeti kim ne kadar üretiyorsa ondan o oranda almayı gelenek haline getirdiği için, sistem üretim artışını, dolayısıyla inovatif girişimleri de adeta cezalandıran bir etken haline alır. Genç, bu duruma örnek olarak barut üretimini gösterir. Başlıca hammaddesi güherçile, kömür ve kükürt olan barut, Osmanlı'nın klasik satın alma sistemi içinde temin edilir, fiyatı

⁴³¹ Çağlar Keyder, *Manufacturing in the Ottoman Empire and in Republican Turkeyca. 1900-1950*, State University of New York Press (Ed. Donald Quataert), New York, s. 125.

değiştirilmez, fakat piyasa fiyatı savaş koşulları nedeniyle arttığı zaman üreticiden arzu edilen miktar ve kalitede barut alınamaz. Bu nedenle devlet, iktisadi politikasını değiştirmek yerine barut ithal etmek için dışarıya başvurur.⁴³²

19. Yüzyılın merkezîyetçi, yerel güçleri elimine etmeyi hedef alan mutlak politikası dahi, bu ideal olarak telakki edilen sisteme atıfta bulunur. Sistem dahilinde küçük üretici makbuldür ve büyük oranda mevcut olmakla birlikte servet birikimi yapması engellenir ki sınıfsal statülerinde herhangi bir değişim meydana gelmesin.⁴³³ Mekeziyetçi ve iâşe odaklı bu görüş, imparatorluğun dünya ekonomik sistemine entegre olması ve akabinde serbest pazar ekonomisinin yerel üretim mekanizmalarına galebe çalmasıyla ihracat oranlarını on kat arttırmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında mamul mal ithalatını da desteklemek durumunda kalmıştır. Bunlar arasında ara ürün ve devletin kendi sınırları içinde üretemediği makine ve teçhizat da yer alır.⁴³⁴ İmparatorluk, büyük oranda finansal yatırım, inovatif bilgi ve müteşebbis ruhu gerektiren askeri malzeme üretimi alanında teknoloji devi olarak yükselen Avrupalı hasımları ile mücadele edecek kuvvete sahip olamamıştır. Dolayısıyla askeri teçhizatın ithalatı gerekmiştir. Özellikle 1908'den sonra artan askeri giderleri karşılamak için daha fazla satın alma politikasına gidilmiş, bu dönemde ithalat kalemlerinin önemli bir bölümü savunma giderlerine harcanmıştır. Artan askeri harcamalar nedeniyle yaşanan bütçe açıkları ise, dış borçlanma ve kredi temin etme yoluyla kapatılmaya çalışılmıştır. Pamuk'un

⁴³² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'da Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2000, s. 128. Osmanlı İmparatorluğu, yerel üreticilerden 16. yüzyılda 18.000-23.000 kantar arasında barut temin ederken, 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu miktar 8000-10.000 arası bir rakama düşmüştür. 2000 kantar barut üreten Gelibolu ve Selanik baruthanelerinde 18. yüzyılın sonlarında oldukça sert düşüşler meydana geldi. Bu nedenle hiç düşünmeden barut ithaline yönelen devlet, İsveç'den 1500-1700 kantar barut ithal etti. Bkz. Gabor Agoston, "Erken Modern Osmanlı ve Avrupa Barut Teknolojisi", *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*,s. 149.

⁴³³ Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey, A Study in Capitalist Development*, Verso, Londra, 1987, s. 29.

⁴³⁴ Şevket Pamuk, *The Ottoman Economy and Its Institutions*, Variorum Press, 2009, Burlington, s. 113.

verdiği rakamlara göre, 1914 senesinde devletin dış borcu 140 milyon pound civarında, yani gayri safhi milli hasılanın %60'na denk geliyordu. Fransız yatırımcıların, bu borç üzerinde yarıdan fazla söz hakkı vardı, diğer taraftan Alman yatırımcılar %20, İngiliz yatırımcıların ise % 15 söz hakkı bulunuyordu.⁴³⁵ Osmanlı'yı yarı sömürge durumuna sokan bu durum, ellerindeki sermayeyi akıtabilecekleri yeni bir ülke yaratmanın memnuniyeti ile emperyalist güçler için bir avantaj, fakat milli sanayi komplekslerini yaratabilecek bir hareket zemininden yoksun kalan Osmanlı için de dezavantaj durumuna gelmiştir. Özellikle 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasından sonra vergi ve gümrük resimleri konusunda eli kolu bağlanan Osmanlı, müteşebbis yaratmayı engelleyici geleneksel iktisadi politikasının da etkisiyle savunma endüstrisini atıl konuma sokmuştur.⁴³⁶

İmparatorluğun son yıllarında *milli iktisat* görüşü çerçevesinde şekillenen ulusal nitelikte bir kapitalizme yönelik durumu, Türkiye koşullarında müteşebbis misyonunu yüklenecek milli burjuvazi yaratma çabalarının iyi niyetli ama vasat iştiraklerden ileriye gidememesi nedeniyle istenilen seviyeye gelemedi. Fakat yine de savaş yıllarının getirdiği tüm yıkıma rağmen, savaş sonrasında Anadolu ekonomisi, önceki yıllara göre biraz daha bütünleşmiş ve daha ulusal bir nitelik kazanmıştı. Bunda kapitalistçe bir düzenleme sayılabilecek Tatil-i Eşgal Kanunu ile imparatorluğu bağımlı hale getiren gümrük politikalarının tek taraflı yapılandırılması ve kapitülasyonların savaş sırasında kaldırılması önemli rol oynar.⁴³⁷

⁴³⁵ Pamuk, *a.g.e.*, s. 114.

⁴³⁶ Thobie Jacques, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, (Ed. Murat Belge), İstanbul, s. 724.

⁴³⁷ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, İmge Yayınevi, 1988, s.3.

Savunma sanayiine yönelik teşebbüslerin yeterli olmadığı, kısaca özetlenen bu iktisadi tablodan kolayca anlaşılmaktadır. Özellikle İstanbul çevresinde yoğunlaşan askeri kompleksler, bir avuç dökümhane ve askeri fabrikalardan oluşuyordu. Fakat, bu durum dünya savaşı arefesinde Osmanlı savunma endüstrisini modern olmayan ve hâlâ zanaatsal yöntemlerle işlev gören önemsiz fabrikalar konumuna sokmamalıdır. Askeri fabrikaların kuruluşu, 19. Yüzyılda tarım dışı üretim faaliyetleri çerçevesinde işleyen ve basit el aletlerine dayanarak geleneksel teknolojiyi kullanan imalathanelerden farklı bir şekilde seyretmiştir. Pamuk'un mamul mallar üretiminin üçüncü evresi olarak tanımladığı süreçte bu fabrikalar, Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa'da geliştirilen makineleri ithal ederek kullanan ve ücretli işçi kiralayan işletmelerdi. Bunlar, yukarıda da bahsedildiği gibi Tanzimat süreci ile beraber devlet eliyle, esas olarak ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kuruldu, fakat kısa bir süre sonra fabrikaların birçoğu kapatıldı. 1880'den sonra ithal mal kullanarak kurulan kapitalist sanayi işletmelerinin, yani Pamuk'un deyimi ile izlenen ikinci dalga sanayi sıçraması, daha önce kurulan askeri fabrikaların üretim hacimlerini de arttırdı.⁴³⁸ Bahsi geçen bu işletmeler, bazı çevreler tarafından Osmanlı sanayileşmesinin biricik ve umut vaat eden işletmeleri olarak görüldü. Fakat bu işletmelerin modern sanayi komplekslerine dönüşmemesinin en önemli nedenleri arasında sermaye yetersizliği ve sermayeye temel teşkil eden vergi kalemlerinin Anadolu'dan zorla temin edilmesi gelmektedir. Ayrıca, yeni teknolojileri takip edebilecek mesleki eğitim kurumlarının olmaması veya yetersiz kalması, mesleki eğitime yapılan yatırımların cılız kalması ve mesleki eğitimin, genç nüfusun çoğunlukla nefer olarak askere kaydedilmesi nedeniyle oldukça kısıtlı bir zümreye hitap etmesi, eğitim amacıyla iyi niyetli bir teşebbüs olarak algılanan yurtdışına mühendis gönderiminden çok az kişinin faydalanabiliyor

⁴³⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İsta, 1999, s. 224.

olması da bu teşebbüsleri insan kaynağı açısından yetersiz kılmıştır. Bunun yanında 19. Yüzyılın son çeyreğinden sonra yoğun bir şekilde yaşanan milli uyanış tecrübesi sanayi kurumlarını, Anadolu'dan yaşanan göçler vasıtasıyla, daha önceki dönemlerde barutçubaşılık, demir ve top dökme faaliyetleri ile iştilgal eden ehil insanlardan mahrum bırakmış, hammadde temininde yaşanan sıkıntılar, özellikle kömür temininde Osmanlı'nın Zonguldak-Ereğli kömür madenlerini etkin kullanamaması ve madenleri yurtdışından ithal etmesi savunma sisteminin kurumsallaşamamasında etkili olmuştur.⁴³⁹

Savuma sanayiinde birinci dalga sanayileşme sıçraması, Tanzimat ile başlayan ve Kırım Savaşı'ndan sonra hızla devam eden bir süreçte gerçekleşti. Seyyah ve tarihçi Charles MacFarlane'nin, İstanbul'a dair gözlemlerinden ve anlatılarından yola çıkacak olursak, bahsi geçen bu bölgede üretimin merkezi, sahile yakın olan Zeytinburnu mevkiinde konuşlanmıştı. MacFarlane'in *endüstri parkı* olarak nitelendirdiği merkezde, bir dökümhane bulunmaktaydı. Burada demir borular, çelik raylar, sabanlar için gerekli malzemeler, üzengi, top, kılıç, bıçak ve kesici aletler ile ustura gibi her türlü döküm yapılmaktaydı. Parkın bir bölümü, askeri elbise

⁴³⁹ Zonguldak-Ereğli kömür madenleri dünya savaşı sırasında Ruslar'ın kontrolü altında kalmıştır. Bu nedenle Osmanlı kömür ihtiyacını Almanya'dan karşılamaktaydı. Fakat, Almanya'dan yapılan kömür transferi de savaş koşulları nedeniyle oldukça zor şartlar altında gerçekleşiyordu. Transfere elverişli kara yollarının düşman kuvvetler tarafından kontrol altında tutuluyor olması, her iki ülkeyi de deniz yoluna itti, fakat Karadeniz, Akdeniz ve Kızıldeniz'de de düşman kuvvetleri kol geziyordu. Bu nedenle Almanya Varna'dan nehir taşımacılığı ile Boğazlar'a yapılacak transferin, Zonguldak'a yapılacak transferden daha emniyetli olduğu görüşünü dile getirdi. Kömürün transferinde izlenen diğer bir yol da Romanya ile yapılan mutabakat uyarınca demiryolu ile kömürü İstanbul'a ulaştırmaktı. Fakat, savaş ortamında oldukça zor seyreden transferler sırasında gönderilmesi gereken kömür miktarına el konulabiliyor ve bahsi geçen miktarların ancak yarısından daha azı gönderilebiliyordu. Bkz. BA-MA, *An SeineExzellenzHerrnGeneralleutnantBronsart v. SchellendorfKriegsministerium, GrossHauptquartier Kohle-Abteilung (Karargah-ı Umumiye Kömür Şubesi)*, İstanbul, 19 Ocak 1916.

üreten bir fabrikaya ve pamuk depolarına ayrılmış olup, ayrıca park bünyesinde işçiler için tesis edilen iki odalı barakalar ve bir sanayi mektebi mevcuttu.⁴⁴⁰

İstanbul'da inşa edilen savunma endüstrisi komplekslerine dair bilgiler ne yazık ki parça parçadır ve derli toplu olmaktan oldukça uzaktır. Bu nedenle topyekün savunma sanayiini ele alacak bir çalışmada birinci elden arşiv belgelerinin yanı sıra gezgilerin ve seyyahların gözlemlerini incelemek, Genelkurmay'ın teşvik ettiği askeri tarih çalışmalarını da yakından takip etmek gerekir. Uzun soluklu bir araştırmanın sonucunda söylenebilir ki Osmanlı, modern dönemde imparatorluğun tüm bölgelerine yayılmış müstakil top döküm merkezlerini ve küçük dökme mühimmat işletmelerini tek bir elde toplamaya çalışmış ve bu nedenle Zeytinburnu Endüstri Parkını inşa etmiştir. Ayrıca modern çağın barut teknolojisine uygun olarak dumansız barut üretimini de yine bu kompleks yakınlarına inşa ettiği Bakırköy (Makriköy) dumansız barut fabrikası bünyesinde gerçekleştirmiştir.

Zeytinburnu kompleksinde yer alan en önemli yapı, kuşkusuz demir fabrikasıydı. Fabrikanın kurulma işlemleri meşhur Dadyan ailesinden Barutçubaşı Ohannes Dadyan'a tevdi edildi, fabrikanın evvelce İzmit'te kurulması düşünülmüşse de daha sonra İstanbul'un Haliç civarındaki semtlerinden biri olan Hasköy ve Zeytinburnu mevkiileri opsiyonlar arasına girdi. Hasköy'de vakti zamanında kurulan dökümhane mahaline yatırım yapılması planlandı fakat

⁴⁴⁰Edward Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, vol.5, 1974, s. 67., Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, W. Clowson Sons, Londra, 1850. Ayrıca *Grande Fabrique* olarak da zikredilen Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın 20. yüzyılın başında Almanya'nın Bochum-Ruhr (Essen) bölgesini monopolize eden Krupp kompleksi kıvamında endüstriyelmesi ile ilgili bkz. Wolfgang Müller-Weiner, "Manufakturen und Fabriken in Istanbul vom 15.-19. Jahrhundert", *Mitteilungen der Fränkischen Geographischen Gesellschaft Bd. 33/34*, 1986/87, s.275

bu bölgenin fazla girintili olması su sevkiyatını zorlaştıracığından, fabrika Veli Efendi çayırı sahilinde bulunan Zeytinburnu mevkiine inşa edildi.⁴⁴¹ Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdüren bu fabrika, sadece demir boru ve çelik rayların üretimi ile değil, top üretiminde de tam kapasite ile çalışmaya başlamış, hatta kompleksin kurulmasından sonra Tophane-i Amire'deki top döküm faaliyetleri kademeli olarak kaldırılmıştır. Toplar, Zeytinburnu dökümhanesinde dövülüp tavlandıktan sonra kaba haliyle soğuk işlerinin yapılması için Tophane'ye gönderilmiştir.⁴⁴²

Tek bir merkezde büyük bir kompleks oluşturmaya yönelik çalışmalar, 1857'den sonra yeni idari düzenlemeler ile evvelce Dolmabahçe'de bulunan Gazhane'nin ve Tüfenkhane-i Amire yönetimlerinin Demir Fabrika-yı Hümayunu olarak da adlandırılan Zeytinburnu fabrikasına bağlanmasıyla açıkça görülür. Fakat yine de Tophane-i Amire eski kadim önemini korur, *top ve mühimmat-ı cihadiye ve hıyamiye* ile baruthaneler Tophane-i Amire'ye bağlanır.⁴⁴³ Kompleks bünyesinde üretimin geliştirilebilmesi için teknik anlamda bilime aşına memur ve mühendisleri biraraya getirecek bir İmalat Meclisi de kurulur. En basit ifadeyle amaç; üretimin yönetilmesi ve denetlenmesidir. Kaliteli üretimin sağlanması, Konya ve Kayseri'de teşekkül eden güherçile fabrikalarının denetlenmesi, dökümhanelerin ıslah edilmesi, üretim yerlerinin yakın takibi ve ürünlerin birer örneğinin meclise sunulması ve ayrıca genellikle yabancı ustabaşı, mühendis ve işçilerden oluşan kalifiye elemanlar yerine

⁴⁴¹ BOA, İ.MSM, 24/611, *Zeytinburnu demir fabrikasının kuruluşu*, 6 Rebiülevvel 1259 (6 Nisan 1843), s.3.

⁴⁴² Demir fabrikasının kuruluşunu belgeler vasıtasıyla anlatan makalesi için bkz. Mücteba İlgüler, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, 29 Mayıs-1 Haziran 1989, İ.Ü. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, s.164. Salim Aydüz, "Ateşli Silahlarla İlgili Türkçe Matbu Eserler Bibliyografya Denemesi (1727-1928)", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, Mart 2004, s.277.

⁴⁴³ Feza Günergün, "İmalat-ı Harbiye Usta Mektebi ve Osmanlı Askeri Sanayi Kurumlarında Mesleki ve Teknik Eğitim Üzerine Notlar", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul, 2006, s. 470-471.

mümkünse Osmanlı uyruğundan eleman yetiştirilmesi, meclisin çalışma programında yer almıştır.⁴⁴⁴

Zeytinburnu Kompleksi içinde yer alan belki de modern dönemdeki faaliyetleri hakkında en az bilgi sahibi olunan imalathane Bakırköy (Makriköy) Dumansız Barut Fabrikasıdır. Baruthane-i Amire veya İstanbul Baruthanesi olarak da anılan bu fabrika, dumansız barutun kullanım alanına girmesiyle modernleştirilmiş ve Bakırköy Dumansız Barut Fabrikası olarak yeniden teşekkül etmiştir.⁴⁴⁵ Aslında Zeytinburnu demir farikasının Marmara sahiline konuşlandırılması da muhtemelen Bakırköy barut fabrikasına yakın bir mesafede yer alması için düşünülmüştür. Fabrikanın sahil şeridine inşa edilmesi ve yerleşim merkezlerine uzak mesafede konuşlanmasına önem verilmiştir. Bunun nedeni; patlayıcı maddelerin sık sık infilak etmesi ve bunun yerel halka ciddi zararlar vermesidir. Sahile yakınlık aynı zamanda lojistik ve nakliye kolaylığı da sağlamıştır.⁴⁴⁶

Askeri alanda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan profesyonelleşme ve mekanikleşmenin önemli bir parçası da menzili uzun seri atışlı silahlar ve makineli tüfeklerin tekniğine uygun olarak dönüştürülen barut teknolojisidir.⁴⁴⁷ Kara barutun işlevsizliği ve makineli tüfeklerdeki kullanımının elverişsizliği nedeniyle dumansız barut icat edilmiştir. 1848’de yüksek patlayıcı özelliğine sahip nitrogliserinin bulunmasıyla, barut bileşenleri iyileştirilmiş ve bundan yaklaşık 20 yıl sonra Avrupa savunma sanayiindeki yerini almıştır. Dumansız barutun, 1880’lerde kara barutun yerini almasıyla ateşli silahlardaki hata payı

⁴⁴⁴Günergün, a.g.m., s. 472-473.

⁴⁴⁵Mübahat Kütükoğlu, “Baruthane-i Amire”, *DİA İslam Ansiklopedisi*, vol. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (Ed. Mustafa Rahmi Balaban, Moralı Beşir Ağa), İstanbul, s. 95.

⁴⁴⁶Kütükoğlu, a.g.m., s. 258.

⁴⁴⁷Barton C. Hacker, “The Machines of War: Western Military Technology 1850-2000”, *History and Technology*, 21, 3, Eylül 2005, s. 256.

azalmış, silahların patladığı anda etrafı saran duman nedeniyle askerleri kolayca ifşa eden bu hayati dezavantaj da ortadan kalkmıştır.⁴⁴⁸ Osmanlılar ise bu teknolojiyi ancak 1895 senesinde tecrübe etmişlerdir.⁴⁴⁹ Dumansız barut fabrikasının tam kapasite ile çalışmaya başlaması da bu döneme tesadüf eder. Bunun için uygun makineler ve aletlerin bir kısmı Zeytinburnu fabrikasından, bir kısmı da Avrupa'dan getirtirilerek çalışmalara başlanmıştır. Fabrikanın modernleştirilmesine yönelik çalışmaları bir Alman teşebbüsü olan Rottweiler barut fabrikası üstlenmiştir. 19. Yüzyılın sonunda bir Alman teşekkülü gibi işleyen bu fabrikanın başında bir Osmanlı memuru olmasına rağmen, işleyiş Almanya'dan gelen kimyagerler tarafından yürütülmekteydi. Fabrikanın mazot ihtiyacı da uzun bir süre Romanya'dan karşılandı.⁴⁵⁰ Daha sonraki dönemlerde Tophane'ye bağlanan baruthane, Askeri Fabrikalar İdaresi'ne geçmiş, Cumhuriyet döneminde ise Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'na devredilmiştir. Yakın tarihte ise arazisi ile birlikte Türkiye Emlak ve Kredi Banka'sına satılmıştır.⁴⁵¹

Kompleks dahilide dünya savaşının sonuna kadar üretim yapmaya nayil olmuş diğer imalathaneler; fünye fabrikası, mermi dökümhanesi ve tophane, topçu sınıfına ait mühimmat atölyeleri, piyade mühimmat fabrikası, silah fabrikası (Silahhane veya Maçka silahhanesi-Tüfenkhane-i Amire⁴⁵²) ve makineli silah fabrikasıdır.⁴⁵³ Bu fabrikalardan bazıları sadece bakım ve servis hizmeti veren tesislerdir. Topçu sınıfına ait mühimmat atölyeleri ve

⁴⁴⁸ Michael Howard, "Men against Fire: Expectations of War in 1914", *International Security*, 9, 1, 1984, s.42.

⁴⁴⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *History of the Ottoman State, Society and Civilization*, IRCICA, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, İstanbul, 2001., s.658.

⁴⁵⁰ BA-MA, PH 24/262, *Besuch der türkischen Waffenwerke*, Berlin, 10 Eylül 1916.

⁴⁵¹ Kütükoğlu, a.g.m., s. 258.

⁴⁵² İstanbul'un fethinden sonra Unkapı civarında kurulduğu tahmin edilen Tüfenkhane-i Amire, 1718'de büyük bir felaket olarak tarihe geçen Cibali yangınında harap olmuş, daha sonra onarılarak üretimine devam etmiştir. Bundan sonra iki kez daha büyük yangın geçiren yapı, 1833 senesinde tamamen harap olduktan sonra Zeytinburnu sanayi kompleksine taşınmıştır. Bkz. Salim Aydüz, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatür Tarihi", *Tarih Okulu*, Mayıs-Ağustos 2011, Sayı X, s. 19.

⁴⁵³ BA-MA, PH 24/262, *Besuch der türkischen Waffenwerke*.

silah fabrikası büyük ölçüde bakım ve servis merkezi olarak çalışmaktadır. Silah fabrikasında devamlılığı olan tek ürün maddesi silah kundağı olup, fabrika bünyesinde önemli miktarlarda üretilmiştir. Silahların bakım hizmeti yanında, silah parçalarının yapımı üzerine de yoğunlaşmıştır. Bu parçalar, genellikle mil, tetik gibi parçalardır, fakat fişek haznesi üretimi, dövmehanelerin yetersiz olması sebebiyle üretilmemektedir. Yine de hatasız ve kullanılabilir düzeyde günlük 200 silah üretimi silaahane bünyesinde yapılmaktaydı.⁴⁵⁴ Ayrıca önemli bir silah parçası olan namlu üretimi de Tüfenkhne-i Amire’de yapılmaktaydı. Namlu üretimi için genellikle başka kazalardan kaynakçı ustaları ve yardımcı neferler görevlendirilmekteydi.⁴⁵⁵

III.1. Zeytinburnu Demir Fabrikası’nın Savunma Endüstrisine Dönüşüm Serüveni

III. 1. 1. Ohannes Dadian Paşa; Osmanlı’da Memur - Müteşebbis İkilemi

İmparatorluğun Tophane-i Amire’den sonra en büyük top döküm ve cephanе üretim merkezi olan Zeytinburnu Demir İzabe Fabrikası (*Grand Gabrique*), II. Mahmut tarafından 1843 yılında Ermeni Cemaati’ne mensup Ohannes ve Boghos Dadian Paşa’lara kurdurulmuştur. Aileden barutçubaşı olan Ohannes Bey, 14 Şubat 1798’de babası barutçubaşı Hacı Dad Arakel Amira’nın küçük oğlu Simon Amira Dadian’ın kardeşi olarak Aya Yorgi (Azatlı) köyünde, Azatlı Baruthanesi avlusundaki kulede doğmuştur. Genç yaşından itibaren baruthane’de çalışmaya başlayan Ohannes Bey, burada makinelerin yapısı ve işleyişini inceledi ve ayrıca coğrafya, mühendislik ve resim dersleri aldı. Barut yapımı ile ilgili teknik bilgileri ise Fransızca kitaplardan yaptığı çevirilerden öğrendi. Ohannes Paşa, ilk memuriyet

⁴⁵⁴BA-MA, PH 24/262, *Besuch der türkischen Waffenwerke*

⁴⁵⁵ 19. Yüzyılda Tüfekhane-i Amire’de namlu üretebilmek için İslimye kazasından yirmi kaynakçı ustası ve on neferin merkeze gönderilmesi istenmiştir. Bkz. BOA, C.AS. (Cevdet Tasnifi Askeriyye), 40113/2, 29 Muharrem 1247 (10 temmuz 1831).

görevini 1820 senesinde Beykoz Fabrikası müdürü olarak yaptı. Daha sonra dönemin Baruthane barutçubaşısı olarak görev yapan kardeşi Simon'un Ankara'ya sürülmesi ile geçici olarak İmparatorluk barutçubaşısı oldu. Ayrıca bir süre Eyüp'te bulunan İplikhane müdürlüğü görevini yapan Paşa, silah teknolojisine ilgisi nedeniyle tüfek demirlerini delmeye yarayan bir torna tezgahı geliştirdi. Geliştirdiği delme teknolojileri Tüfekhane ve İplikhane'de etkin bir şekilde kullanıldı. Dadian'ın silah tekniğinde gösterdiği başarılar, Azatlı Baruthanesi'nin başına geçmesiyle daha da arttı. Özellikle barut imalinin mükemmelleştirilmesi hususunda ciddi çalışmalar yapmıştır. Osmanlı'nın kaliteli barutu çoğunlukla Avrupa'dan satın alması, Paşa'yı barut bileşenleri ve onların imali üzerine düşündürmüştür. Bu nedenle Azatlı Baruthanesi'nin güherçile ihtiyacını karşılayan Üsküp'ü sık sık ziyaret etmiş ve güherçile tasfiyesi için bir kâlhane kurulmasını tavsiye etmiştir.⁴⁵⁶

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinde Ermenilerin önemli bir yeri vardı. 1850 yılında yapılan sayımlara göre sadece başkent İstanbul'da tüccar, zanaatkâr ve esnaf olan Ermenilerin sayısı yaklaşık 25.979'du.⁴⁵⁷ Özellikle barut yapımı ve ağır sanayi Ermeni cemaatinin tekelindeydi. Ermeni memur, ustabaşı ve makinistlerin işlettiği yeni teşebbüsler ve güncellenen diğer imalathaneler, Osmanlı'nın klasik iktisadi görüşüne göre şekillenmişti. Bunlar, özel teşebbüsün himayesindeki taşra imalathaneleri gibi küçük ölçekli olamayacak kadar masraf isteyen işletmelerdi. Bu nedenle devlet himayesinde kuruldular. Amaç, ağır sanayide dışarıya olan bağımlılığı bir nebze azaltmaktı ve bu kuruluşlar çoğunlukla saray ve ordunun ihtiyacı için ürettiler. Devlet, bunun için ya kendi bütçesini seferber etti ya da dışarıya borçlanma yoluna gitti. Fakat, hammadde temini ve kalifiye işçi noksanlığı, bu işletmelerin

⁴⁵⁶ Tuğlacı, *a.g.e.*, s. 13-15.

⁴⁵⁷ Salâhi Sonyel, *Minorities and The Destruction of The Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu, 1993, Ankara.

karşı karşıya kaldığı en büyük problemlerdi. Çoğu işletme ithalatın ucuza mal edildiği ve talep koşullarının farklı seyrettiği durumlarda lüzumsuz görülüyor ve işletmeler kapanma noktasına geliyordu. Bu işletmeler çok az bir kısmı Cumhuriyet dönemine kadar ayakta kalabilmiştir. Kentlerde kurulan demir ve çelik döküm merkezleri de genel anlamda kapitalist bir üretim geleneği çerçevesinde kurulmuş olan ve çoğunlukla gayrimüslim tüccar ve girişimcilere ait işletmeler olup, yukarıda söz edilen imalathanelerin farklı bir ayağını oluşturdular.⁴⁵⁸ Büyük bir kısmı Osmanlı Rum ve Ermeni girişimciler tarafından işletilen bu imalathanelerde çalışan nüfusun büyük bir çoğunluğu gayrimüslüm idi. Dadian ailesi de bu girişimciler arasındadır.

Ohannes Dadian'ın devletin barutçubaşısı olarak başladığı memuriyet kariyeri, daha sonra Zeytinburnu Fabrikası'nın kurucusu olarak daha yüksek bir seviyeye gelmesi ve mütemadiyen başarılarından ötürü taltif edilmesine neden olmuştur. Ohannes Paşa'nın girişimciliği 1837'de Azatlı Baruthanesi'nin Bakırköy Baruthanesi ile birlikte yeniden yapılanması sırasında kendini gösterdi. Paşa maiyetine verilen bir heyet ile birlikte Londra'ya gönderildi. Baruthanelerin modernizasyonu için Londra'dan alet ve edavat satın alınacaktı. Ohannes Paşa'nın Londra ziyareti, aslında bir yıl süren ve çeşitli Avrupa ülkelerini kapsayan bir seyahatin duraklarından yalnızca biriydi. Paşa, 1835'de II. Mahmud'un emri ile oğlu Arakel'i yanına alarak İtalya, Fransa, İngiltere ve Avusturya'daki demir dökümhaneleri ve çuha fabrikalarını gezdi. Bu ülkelerde, özellikle kükürt ve güherçile tasfiyhanelerini ziyaret etti.⁴⁵⁹ Paşa'nın bir sonraki Londra ziyareti, 1843 senesinde gerçekleşti. Bu sefer, İzmit dolaylarında Kilas nehri üzerinde kurulması planlanan çuha fabrikası için gerekli aletler alınacaktı. Öte yandan, bir başka proje için alan araştırması yapması konusunda kendisine

⁴⁵⁸ Quataert, *a.g.e.*, s. 125.

⁴⁵⁹ Tuğlacı, *a.g.e.*, s. 13.

gerekli telkinler verilmişti. Bu proje, Devlet-i Aliyye'nin inşa etmeyi düşündüğü demir fabrikasıydı.⁴⁶⁰ Ohannes Paşa, 1848'de Zeytinburnu demir dökümhanesinde ilk topu dökmeyi başardı. Paşa'nın dönemin sultanı Abdülmecid'in emri ile kurduğu çeşitli imalathane ve fabrika da bulunmaktadır. Bunlar; Dolmabahçe tüfenkhanesi, Hereke ipekli mensucat fabrikası, Yeşilköy Baruthanesi civarında kurulan çivi fabrikası, Beykoz deri ve kösele fabrikası, İzmit çuha fabrikası, Hereke halı dokuma fabrikası, Hereke iplik fabrikası, Zeytinburnu demir dökümhanesi, buharla çalışan değirmen fabrikasıdır.⁴⁶¹

Osmanlı ekonomisine büyük katkısı bulunan Ohannes Paşa'nın 19. Yüzyılda İstanbul'da kurulan Ziraat Mektebi ve Mekteb-i Sanayi'nin kuruluş ve işleyişinde de önemli etkisi olmuştur. Bu okulların kuruluşuna önyak olan Paşa, aynı zamanda çoğunluğu Alman olmak üzere birçok amele ve ustabaşığı da fabrikalarında çalıştırmak üzere İstanbul'a getirmişti. Osmanlı endüstrisi ile ilgili deneyimlerini ve yurtdışı gezi notlarını anlattığı eserleri halen Erivan'daki Mesrob Maşdots El Yazmaları Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Dadyan, bu eserlerinde Haziran 1836'da gözlem amacıyla çıktığı Avrupa seyahatini, Baruthane'nin iç işleyişini ve Osmanlı devleti ile yakın ilişkisini anlatmıştır. Ohannes Paşa, 1869'da ölmüş, yerine dört oğlundan birincisi Arakel Sisak Bey devlet barutçubası olarak geçmiştir.⁴⁶²

III. 1. 2. Zeytinburnu'nda Bir Fabrika; *Grand Fabrique*

Bizans döneminde *Gümüş Şehir* (Argrypolis) olarak adlandırılan Tophane bölgesi, yüzyıllar boyunca Osmanlı'nın top döküm merkezi olarak yer almıştı. Fatih Sultan

⁴⁶⁰ BOA, İ.MSM, 24/611, 6 Rebiulahir 1259 (6 Mayıs 1843), İstanbul, s.1.

⁴⁶¹ Tuğlacı, *a.g.e.*, s. 29.

⁴⁶² Tuğlacı, *a.g.e.*, s. 30.

Mehmed'den sonra II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim zamanında da merkez genişletilmişti.⁴⁶³ Bizans döneminde de İstanbul'un hemen Batı sahili askeri tesislerin yoğun olduğu bir yerdi. Osmanlı tarafından bu gelenek değiştirilmemiş, Tophane'nin buraya kurulması ve daha sonrasında silah ve mühimmat fabrikalarının da bu civarda teşekkül etmesi ile bölge adeta sanayi bölgesi görünümüne kavuşmuştur.⁴⁶⁴

18. yüzyılda ordunun ihtiyaçlarını daha sistemli bir şekilde karşılamak için başlatılan fabrikalaşma dönemi, III. Selim, sonrasında II. Mahmud ve onun halefi olan Abdülmecid döneminde de devam etti. Bu teşekküllerin coğrafi konumlandırması için yine İstanbul'un Batı sahil şeridi seçildi. Theodosios surları dışında ortaya çıkan sanayi bölgesinde, Ohannes ve Boghos Dadian tarafından Zeytinburnu Demir Fabrikası kuruldu.⁴⁶⁵ Fabrika 1845'te kurulmuş olmasına rağmen, hazırlıklar neredeyse iki sene öncesinden başlamıştı. Dönemin padişahı Abdülmecid, Ohannes Paşa'nın Avrupa seyahati sırasında yeni kurulacak olan fabrika için gerekli makine ve aletlerin satın alınması hususunda gerekli incelemeleri yapmasını istemişti. Demir dökümhanesinin öncelikle Hasköy civarında bulunan dökümhanede faaliyete başlaması düşünülmüştür. Fakat, dökümhane bölgesine su verebilmek için küçük bir vapur ve farklı alet, edevata ihtiyaç vardı. Bunlar için de ayrı bir bütçe oluşturulması gerekiyordu. Ayrıca coğrafi opsiyonlar arasında İzmit bölgesi de yer almaktaydı. Fakat, fabrikanın sahile yakın olması azu edildiğinden Zeytinburnu bölgesi daha uygun

⁴⁶³ Salim Aydüz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, İstanbul, s. 75.

⁴⁶⁴ Salim Aydüz, "İstanbul'un Gümüş Şehri: Tophane ve Tophâne-i Âmire", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 47-48, s. 131.

⁴⁶⁵ Çelik, *a.g.e.*, s. 42 ve Müller-Weiner, *a.g.e.*, s. 78. Fabrikanın kuruluşu ile ilgili ilk bilgiler Mücteba İlgüler tarafından bir makalede verilmiştir. Bkz. Mücteba İlgüler, *Zeytinburnu'nda bir Demir Fabrikası*, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, 29 Mayıs-1 Haziran 1988, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, s.s. 156-168. İlgüler, fabrikada kullanılacak olan demir cevherinin Büyükdada'dan getirildiğini yazar. Bkz. İlgüler, *a.g.m.*, s. 164.

bulundu. Fabrika bünyesinde kullanılacak olan demir dökme makinaları, Avrupa'dan satın alınmalıydı. En son teknolojiyi kullanabilmek için Batı'nın uzmanlığına ihtiyaç vardı. Ayrıca, Devlet-i Aliyye'nin demir madenlerinden çıkarılan düşük kaliteli demirlerin bu makinalar yardımıyla zenginleştirilebileceği ve hatta İngiliz ve Rus demirlerinden daha kaliteli demirler elde edilebileceği düşünülüyordu. Öte yandan Tersane, Tophane ve Baruthane gibi muhtelif tesislerde kaliteli demir kullanılması gerekiyordu. Satın alınacak makinalar yardımıyla hurda demirlerden bile istifade edilebilecekti.⁴⁶⁶

Demir dökme makinelerinin alımı Londra'da bizzat Ohannes Paşa ile ilgili fabrikanın mühendisi arasında yapılan sözleşme uyarınca 1843 senesinde gerçekleşti. Buna göre, yaklaşık 150 beygir kuvvetinde çalışan çarklar imal edecek olan makineler için 15.353 Lira 8 Şilin değerinde bir bütçe ayrıldı. Makinelerin evvelce düşünülen mahale, yani Hasköy'e yerleştirilmesi için ayrıca 17.000 Lira değerinde artı bir bütçe hazırlanması gerekiyordu. Bu nedenle Osmanlı, Zeytinburnu mevki üzerinde karar kıldı.⁴⁶⁷ Makinelerin imali en kısa zamanda bitirilip, İstanbul'a gönderilmeliydi. Ayrıca, gönderim sırasında sandıklara konulacak olan alet ve edevat iki kat yağlı boya ile boyanacak, kendir ile sarılacak ve rutubete maruz kalıp pas tutmaması için özel bir ihtimam gösterilecekti. Makineleri çalışır duruma getirmek ve işleyişi hakkında bilgi vermek üzere ayrıca İngiltere'den bir mühendis ve çark ustası istendi.⁴⁶⁸

İngiliz teknolojisi baz alınarak kurulan fabrika, 19.yüzyılın ortalarına kadar yalnızca demir döküm merkezi ve İstanbul'un diğer ağır sanayi işletmelerine buhar makinası

⁴⁶⁶ BOA, İ.MSM, a.g.b., s.4.

⁴⁶⁷ BOA, a.g.b., s.6.

⁴⁶⁸ BOA, a.g.b., s.7.

ve pompa sağlayan bir işletme görünümünde kalmıştır. Fabrikanın harp sanayiine dönüşmesi 19. yüzyılın sonlarına rastlar. Tesisin planı hakkında derli toplu bir görsel materyal bulunmamasına rağmen, Alman tarihçi Wolfgang Müller'in tanımlamalarına göre, tesisin kenar uzunluğu takriben 200 m. olmakla beraber kare şeklinde denize doğru açılan bir avlusunun mevcut olduğu belirtilir. Bu avlu, bir rıhtım görünümde olup denizden nakliye edilen kömür ve demirin kolayca tesise ulaşmasını sağlıyordu. Dökümhane, avlunun ortasındaydı ve fabrikada çalıştırılacak olan teknisyenlerin eğitim görmesi için ayrıca tesis bünyesinde meslek okulu inşa edildi.⁴⁶⁹ Seyyah MacFarlane'nin anlatımlarından yola çıkan Edward Clark, işçiler için ayrıca iki katlı barakaların mevcut olduğunu ve muazzam görünümde olan bu merkezin yarım mil uzunluğunda duvarlar ile çevrili olduğunu yazmaktadır.⁴⁷⁰

MacFarlane, Anadolu topraklarında yaptığı gözlemleri anlattığı iki ciltlik seyahatnamesinde Osmanlı'nın *prematüre* diye tanımladığı endüstri girişimlerini çoğunlukla alaycı bir anlatımla dile getirir. Ohannes Paşa'nın ağır sanayi ile ilgili teşebbüslerini, *vatanperver* duygularla yaptığı ve Zeytinburnu bölgesini bir *Birmingham* veya *Manchester* vari planladığını söyler.⁴⁷¹ Fabrika, kurulduğu ilk senelerde çakı, ustura, pamuklu bez, pamuklu çorap, top, saban demiri, demir parmaklık, demir boru, demir döküm, küçük üzengi, mızrak başı, kılıç, kilit ve benzeri madeni eşya üreten bir dökümhane görünümündeydi. MacFarlane, demir ve çelik gibi masraflı ürünlerin yurtdışından satın alınmasındansa İstanbul'da üretilmesinin daha kârlı olduğunu savunuyor ve ağır sanayi ürünlerinin

⁴⁶⁹ Müller-Weiner, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁷⁰ Clark, *a.g.e.*, s. 40.

⁴⁷¹ Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, Cilt II, Londra, 1850, s. 598.

İmparatorluk topraklarında üretilmesi, bir anlamda tasarruf imkanı yaratıyordu. Öte yandan seyahhın kendi üslubu ile yaptığı tasvire göre fabrika, Fransa ve İngiltere'den gelen en iyi makineler ile Alman, Fransız ve Ermeni çalışanlar tarafından bir İngiliz yöneticinin altında üretim yapıyordu. Bu durumda MacFarlane, ortaya çıkan mamül malların yerli üretim sınıfına girip girmediğini sorguluyor. Dadyan ise bu durumu, sadece bir kaç sene sürecek bir tecrübe edinme süreci olarak gördüğünü, yabancı sermaye ağırlığının gerekli tecrübeleri edindikten sonra bertaraf edileceğini savunmaktaydı.⁴⁷²

Zeytinburnu fabrikası, 19. yüzyılın sonlarından itibaren ağır sanayi üretimine silah ve mühimmat üretimini de eklemiş ve Tophane'nin yükünü büyük ölçüde hafifletmişti. Fakat, ne yazık ki Ohannes Paşa'nın iyi niyetli öngörüsü, yani fabrikanın bir kaç sene sonra yabancı sermaye baskısı altından çıkıp tamamen bir Türk teşekkülü görünümü alacağı düşüncesi gerçekleşmedi. Fabrika, Cumhuriyet dönemine kadar faaliyetini devam ettirdi ve büyük oranda üretim yaptı, fakat Alman misyonunun ülkeye girişi ile beraber bu sefer de Alman yatırımcıları için önemli bir cazibe merkezi halini aldı.

III.1.3. Zeytinburnu'nda Fişek Üretimi; Yabancı Yatırımcılar ve Yeni bir Üstünlük Mücadelesi

Zeytinburnu'nda kurulan demir fabrikası, kısa bir süre sonra Ohannes Paşa'nın girişimleri ile harp sanayiine dönüştü. 1881 gibi erken bir tarihte fabrika bünyesinde bir fişekhanenin bulunduğu, hatta fişek üretiminin yapıldığı binaların ve bacaların köhne ve eski

⁴⁷² MacFarlane, *a.g.e.*, s.606.

kısımlarının yeniden inşa edilmesi için girişimlerde bulunulduğu bilinmektedir.⁴⁷³ 1883 yılında fabrika dahilinde top dânesi, fişek kovanı, fişek kapsülü, tıpa gibi mühimmat üretilmekteydi. Bu mühimmat çoğunlukla Avrupa'dan satın alınan Schneider, Martini Henry, Krupp ve Viyana kari tüfekler ve çemberli toplar için üretiliyordu. Ayrıca bu dönemde hem üretim merkezi hem de mühimmat anbarı olarak kullanılan Kırkağaç Fişekhanesi de büyük çaplı mitralyözlere mahsus çelik dâne, 25 mm. çapında fişek kovanı ve Krupp silahlarına mahsus kapsüllü tıpa üretmekteydi.⁴⁷⁴ Krupp topları ile uyumlu dâneler çoğunlukla burada üretiliyordu. Üretimin sürekli güncellenmesi ve dışarıdan alınan mühimmat ile uyumlu olması gerekiyordu. Bu durum, alet ve destgâhların da sürekli güncellenmesi meselesini ortaya çıkardı. Örneğin, büyük çaptaki Krupp topları, bir süre sonra kurşun sargılı dâneler yerine bakır çemberli dânelerin kullanımını gerektirdi. Bu nedenle Krupp menşeli büyük çaplı istihkam toplarının sert döküm dâneleri için sekiz kalıp Essen'deki Krupp fabrikasından sipariş edildi. Aynı fabrikadan ayrıca en küçük çap olan 17cm.'lik top dâneleri ile çapları 21-35 cm. arasında değişen topların mermeilerinin bakır çemberlerini yuvalarına sıkıştırmak için iki adet destgâhve diğeri 21cm.'likten 35cm.'liğe kadar olan topların mermileri için iki adet baskı destgâhı ısmarlandı.⁴⁷⁵

19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı üzerinde etkin bir ağırlık kuran Almanya, zamanla yeni bir girişim olan Zeytinburnu Fabrikası'nın üretim sürecinde de etkili olmayı başardı. Fabrika, böylece Avrupalı silah üreticileri için yeni bir rekabet alanı haline geldi. Zeytinburnu, yabancı şirketler için yatırım yapabilecekleri bâkir bir alandı. Bu dönemde

⁴⁷³ BOA, İ.DH. (İrade Dahiliye), 00826/066577, 29 Rabiulahir 1298 (31Mart 1881), s. 1.

⁴⁷⁴ BOA, YPRK.ASK., 1/84, s. 1-8.

⁴⁷⁵ BOA, İ.DH. (İrade Dahiliye), 00993/078478, 29 Mayıs 1302 (10 Haziran 1886), s. 1.

Alman, Avusturya-Macaristan ve Amerikan savunma sanayileri fabrikanın savunma endüstrisine dönüşüm sürecinde kıyasıya rekabet ettiler. Bu fabrikalardan Alman Erhardt fabrikası, fişek, fişek kovani ve şarapnel imali için Osmanlı'nın üretim sürecine entegre olma isteğindeydi. Fakat, yüzyılın sonunda Fransız firmaları ve Dadyan geleneğinden gelen askeri fabrikalarda Fransız mühendis istihdam etme politikası ile mücadele etmesi gerekiyordu. 1901 senesinde Zeytinburnu sahasında kurulan güllehanenin günlük 200 adet şarapnel imal edebilmesi için Erhardt fabrikasından 12.320 Osmanlı lirası tutarında destgâh, pres ve sekiz tonluk çelik fırın sipariş edilmiş, bunun için Ziraat Bankası'ndan kredi alınmıştır.⁴⁷⁶ Çap standardizasyonunu ayarlamak mecrubiyetinde olan Osmanlı, hem kendi ülkesinde ürettiği hem de dışarıdan satın aldığı Mauser tüfekleri ile uyumlu Mauser fişeklerini Zeytinburnu'nda üretebilmek için gerekli olan makineleri Almanya'dan satın almıştı. Makinelerin, ayrı bir bina yapılana kadar yine bu kompleks içinde bulunan Martini Henry fişek imalathanesine yerleştirilmesi kararlaştırıldı. Tüm bu makine ve aletleri muayene etmek üzere Miralay Hurşid Bey nezdinde oluşturulan fenni bir komisyon Almanya'ya gönderildi.⁴⁷⁷ Fakat, ne yazık ki finansal problemler nedeniyle bina inşaatları mütemadiyen kesintiye uğruyordu. Örneğin aynı sene fabrika dâhilinde fişekhaneye binalarına yapılması planlanan ek depoların bütçe yetersizliği nedeniyle ancak dört duvar ve pencereleri yapılabildiği.⁴⁷⁸

Osmanlı'nın fişek ve şarapnel üretimi üzerinde etkin olmaya çalışan diğer bir kurum da halihazırda imparatorluğa mühimmat satışı yapan DWM idi. Erhardt ve DWM, Osmanlı'nın fişek üretiminde söz sahibi olmak için ciddi bir rekabete girdiler ve Osmanlı ile

⁴⁷⁶ BOA, Y.MTV., *Zeytinburnu Güllehanesinde Şarapnel Üretimi*, 212/31, 12 Zilkade 1318 (25 Şubat 1901), s. 1.

⁴⁷⁷ BOA, Y.MTV., *Zeytinburnu fabrikasında Mauser fişegi imal edecek bir imalathane kurulması*, 11 Teşrinvevvel 1315 (23 Ekim 1899), s. 1.

⁴⁷⁸ BOA, Y.MTV., *Zeytinburnu Fişekhanesi Ek Binaları*, 210/94, 24 Ramazan 1318 (15 Ocak 1901), s.1.

yoğun bir diplomasi trafiği başlattılar. Alman Konsolosluğu tarafından gönderilen askeri raporda 1906 yılının başlarında Osmanlı'nın Zeytinburnu Mauser fişek fabrikasının kuruluşu için ön görüşmeleri yapmak amacıyla Almanya'ya bir komisyon gönderdiğini yazar. Komisyon, ayrıca top ve fişek kovana üretimini yerinde incelemek amacıyla ekibine bir de fenni komisyon ilave eder. Diğer taraftan Erhardt fabrikası da, üretimi yüklenmek adına çalışmalar yapmaktadır. Fabrika, Tophane Amiri Zeki Paşa ile görüşmek üzere Korgeneral A.D. von Richenau'yu İstanbul'a gönderir.⁴⁷⁹ Bu dönemde rekabetin galibi DWM olmuştur. 1907 senesinde von Stempel, Zeytinburnu fişek fabrikasında kullanılmak üzere DWM menşeli bazı makinelerin İstanbul limanına ulaştığını yazar. Böylece fabrika dahilinde günlük fişek üretimi yaklaşık 100.000 fişek civarına ulaşır.⁴⁸⁰

Fişek üretimine entegre olmak isteyen başka bir firma da Fransız menşeli Hotschkiss firmasıydı. Firma uzun süreden beri Osmanlı silah pazarında kendine bir yer bulmaya çalışıyordu. Firma, Fransız Büyükelçisi Constans ve Zeytinburnu fabrikası mühendislerinden Fransız asıllı Berthier Paşa ile görüşüyordu. Berthier Paşa 1892 senesinde Almanya'nın karşı çıkmasına rağmen Osmanlı hizmetine alınmıştı. Paşa'nın uzun seneler

⁴⁷⁹ PA-AA, *Einrichtung einer Regierungsfabrik*, Türkei 142, R 13306, 29 Juni 1906, Tarabya, s.1.

⁴⁸⁰ PA-AA, *gez. von Stempel, Militâr Bericht 55*, Türkei 142, R 13306, 13 Oktober 1907, Tarabya, s.4. Gönderilen makinelerin montajı için DWM fabrikasının baş mühendisi Herrn Rapp da İstanbul'da hazır bulunmuştur. Hatta, Stempel Osmanlıların Rapp'ın fabrika kadrosuna alınması için çaba sarfettiklerini yazar. Bkz. PA-AA, a.g.b.,s. 6. Fabrikanın Osmanlı'ya mühimmat gönderiminde ayrıcalıklı bir konumda olduğunu yazan Naci Yorulmaz, özellikle Abdülhamid döneminde sultanın Kaiser ile yakın arkadaşlığının DWM lehine bir çok sipariş verilmesine neden olduğunu belirtir. Kaiser, özellikle İstanbul ziyareti sırasında Abdülhamid'in silah alımı konusunda bazı Alman firmalarını kendisine tavsiye ettiğini, DWM'nin de bunlardan biri olduğunu yazar. Kaiser aynı lobi faaliyetini Krupp firması için de yapmış, hatta bu dönemde firmayı büyük bir ekonomik krizden kurtarmıştır. Yorulmaz, Kaiser'in Krupp ile gizli bir çıkar alışverişi olduğuna, hatta firma nezdinde hisse payına sahip olduğuna dair dedikodular olduğundan bahseder Bkz. Nazi Yorulmaz, *Arming the Sultan, German Arms Trade and Personal Diplomacy in the Ottoman Empire Before WWI*, I.B. Tauris & Co Ltd., New York, 2014, s. 164. Fişek üretimi devam ederken, bir yandan da yüklü miktarda fişek satın alınmaya devam edilmiştir. Yine aynı sene sadece Makedonya Jandarma Komutanlığı için alınan fişek miktarı, 3.080.000'dir. Bunun yanında Almanya'ya siparişi verilen 50 adet makineli tüfek için yaklaşık 6.000.000 fişek sipariş edilmiştir. Bkz. PA-AA, a.g.b., s. 8.

boyunca Osmanlı hizmetinde yer aldığını biliyoruz. Almanya'nın Paşa aleyhine yaptığı propoganda o kadar yankı uyandırmıştır ki, Osmanlı yetkilileri halihazırda Almanya'ya siparişi verilmiş olan 650 milyon fişegin tehlikeye girmemesi için Berthier Paşa'yı Zeytinburnu fabrikasında mütavazi bir görevle çalıştıracaklarını belirtmişlerdir.⁴⁸¹ Aynı zamanda yetenekli bir mucit olan Berthier Paşa daha sonra Sultan üzerinde etkisini arttırmış ve yeni makineli silah tasarımı yapmak amacıyla Tophane'den kendisine özel bir bina tesis edilmesini istemiştir.⁴⁸² Hotschkiss firması, Paşa'nın konumunu kullanarak Osmanlı'ya makineli silah transferi yapmak istemişse de, Büyükelçi Marschall von Bieberstein ve askeri ataşe Stempel'in araya girmesi ile Sultan bu siparişinden vazgeçmiştir.⁴⁸³ Almanya'nın Fransız makineli tüfekleri aleyhine yaptığı propoganda konularından biri de Hotschkisslerin çapları nedeniyle Mauser fişekleri ile uyumlu olmadıklarıydı.⁴⁸⁴

Çap standardizasyonuna ciddi anlamda dikkat eden Osmanlılar, Zeytinburnu'nda çokça imal ettikleri Mauser fişeklerini, güncellenen Mauser tüfeklerine uyumlu hale getirmeye çalıştılar.⁴⁸⁵ 20. yüzyılın başında küçük çaplı Mauser tüfekleri ile uyumlu sivri uçlu kurşunların öncelikle fenni incelemesini yapmak üzere bir komisyon kurdular. Komisyon raporunun sonucuna göre eğer sivri uçlu kurşunlar kabul edilecekse nişangâh tertibatını da ona göre ayarlamak durumunda kalacaklardı. Bu nedenle komisyon, kurşunun şekli, balistik

⁴⁸¹ BOA, Y.MTV. 123, *Tophane ve Zeytinburnu Fabrikaları'nın Islahı için Fransa'dan Mühendis Görevlendirilmesi*, 29 Zillihce 1309 (20 Temmuz 1892), s. 1.

⁴⁸² PA-AA, a.g.b., s.4.

⁴⁸³ Yorulmaz, a.g.e., s. 299.

⁴⁸⁴ PA-AA, *İstanbul Alman Başkonsolusluğu tarafından Alman hükümetine yazılan rapor*, Türkiye 142, R 13305, 5 Eylül 1906, Tarabya, İstanbul, s. 4.

⁴⁸⁵ 19. Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı ordusunda kullanılan tüfeklerin büyük çoğunluğu Mauser tüfekleri ve karabinaları idi. Bir süre sonra Mauser silahları neredeyse orduda tekel durumuna geldi. Bundan önce orduda silah ve mühimmat çeşitliliği vardı (Peabody-Martini, Schneider, Winchester, Revolver, Remington gibi.). Silahlardaki bu çeşitlilik, Osmanlı-Rus Savaşı'nda kullanılan mermi ve mühimmatta da farklılığa yol açtı. Cephelere yapılan mühimmat sevkiyatı, genelde kullanılan silahlar ile uyumlu değildi. Bu durum savaş sırasında ciddi sorunlara yol açmıştır. Bkz. Türk, a.g.e.,s. 192.

özellikleri, barut miktarı ve cinsi hakkında ayrıntılı bir rapor yazacaktı.⁴⁸⁶ Bu dönemde eski usül Mauser mermilerinin de üretimi devam ediyordu.⁴⁸⁷ Sivri uçlu mermiler, 19. yüzyılın ortalarından itibaren kuyruktan dolma yivli toplarda da kullanılmaktaydı ve daha önce kullanılan yuvarlak güller geçerliliğini yitirmişti.⁴⁸⁸

Osmanlı, Mauser fişegini hem satın alıyor hem de kendi üretiyordu. Örneğin 1902 senesinde Almanya'dan bir kerede 100 milyon Mauser fişegi satın alındı. Fabrika, Osmanlı'nın istediği diğer 50 milyon fişegin Zeytinburnu'nda üretilmesini talep etti. Bu konunun Osmanlı yetkilileri ile görüşülmesinde aracılık etmek üzere Krupp fabrikası vekili Mösyö Huber görevlendirildi.⁴⁸⁹ Daha önce de belirtildiği gibi Alman misyonunun, özellikle de Goltz'un Mauser ve Krupp ile yürütülen silah ticaretinde büyük etkisi vardı. Goltz, Osmanlı'da kıdemli bir subay olan Pertev Paşa'ya yazdığı mektuplarda Osmanlı ordusunu Alman silahları ile silahlandırmanın önemine sıklıkla işaret eder. İki dost ve meslektaş

⁴⁸⁶ BOA, Y.MTV. 296/48, *Zeytinburnu Fabrikası'nda sivri uçlu kurşunların üretimi*, 9 Safer 1325 (24 Mart 1907), s.1., Aynı dönemde Amerika'dan 50 adet Maksim marka mitralyözün siparişi de gündeme gelmiştir. Bu silahlarda sivri uçlu kurşun ve uyumlu nişangâh kullanıldığından, silahları bizzat Amerika'dan satın alacak heyet içinde bulunan Binbaşı Faik Efendi, öncelikle kurşunları test edecek komisyona raporunu beklemek istemiştir. Kuvvetle muhtemel rapor sonucunu bekleyemeyen Faik Efendi, mitralyöz alımını daha sonraya bırakmış, nişangâh tedarikinde ise şimdilik küçük çaplı mauser fişegi endahına mahsus olan nişangâhları satın almıştır. Bkz. BOA, a.g.b., s. 1.

⁴⁸⁷ Mauser firmasının Osmanlı pazarına girişi, 1886 senesine rastlar. Bu yıllar, Osmanlı askeriyesi üzerinde Alman askeri misyonunun etkili olduğu yıllardır. Özellikle Goltz Paşa'nın hissedilir bir etkisi söz konusudur. Goltz'un Osmanlı piyadelerini seri dolum özelliğine sahip Mauser silahları ile silahlandırmak istediği ve bunun için Abdülhamid nezdinde lobi faaliyeti yaptığı sır değildir. Fabrika, ürettiği silahların büyük bir bölümünü yurtdışına pazarlayarak kuvvetlenmiştir. Öte yandan, az gelişmiş ülkelerde kurduğu üstünlüğü, kendi lisansı ile bu ülkelerin yerli endüstrileri vasıtasıyla ürettiği silah ve mühimmat sayesinde sağlamaktadır. Yorulmaz, 1908 senesine kadar firmanın son 19 yıl içinde yaklaşık 1.650.000 Mauser silahı ürettiğini, bu üretimin 96.5 milyon Mark'a mal olduğunu yazar. Firmanın en meşhur silahı olan Model-G98'den 290.000 adet yalnızca Almanya için üretilmiştir. Bkz. Yorulmaz, *a.g.e.*, s. 70. Model-G98, çağdaşı 1902 model Lee-Enfield ile karşılaştırıldığında, namludan çıkan merminin fırlatma hızı (*feet per second-fps*) yönünden oldukça etkilidir. G98, 2.854 fps iken, SMLE (*Short Magazine Lee-Enfield Rifle*) 2.060 fps'dir. Bkz. Spencer C. Tucker (Ed.), *World War I, The Definitive Encyclopedia and Document Collection*, 1, ABC-CLIO Yayınları, Santa Barbara, 2014, s. 1136.

⁴⁸⁸ Spencer C. Tucker, *Instruments of War, Weapons and Technologies That Have Changed History*, ABC-CLIO Yayınları, Santa Barbara, 2015, s. 64.

⁴⁸⁹ BOA, Y.MTV., 230/27, *Zeytinburnu Fabrikası'nda Fişek İmali için Krupp Fabrikası ile Mukavele Yapıldığı*, 6 Safer 1320 (15 Mayıs 1902), s.1.

arasındaki bu yazışmalar, Goltz'un Osmanlı'daki görevinden uzak kaldığı yıllarda daha da sıklaşmıştır. Örneğin 18 Şubat 1900'de Pertev Bey'e Berlin'den yazdığı mektupta Goltz, İngiltere ile Boerler'in Güney Afrika'daki mücadelesinde sayıları az olsa da Mauser tüfeği ile silahlanmış olan Boer piyadelerinin muvaffakiyetlerine dikkat çeker.⁴⁹⁰ Bundan sadece birkaç sene önce Mauser fabrikası, 7,65 mm.'lik 120.000 adet tüfek ile uyumlu 100 milyon Mauser fişegini İstanbul'a gönderdi. Tüm mühimmat toplam 11 Milyon Mark'a mal olmuştu.⁴⁹¹

Yunan Harbi sırasında Zeytinburnu Fişekhanesi'nde günlük fişek üretimi artarak devam etti. Mauser fişeklerinden başka fabrika dahilinde Martini Henry silahları ile uyumlu Martini fişekleri de üretildi. 1897 yılında fabrika dahilinde günlük 222.000 adet Martini fişegi üretiliyordu.⁴⁹² 19. yüzyıl sonunda fabrika, Martini fişek imalatını günlük 300.000 adede çıkarmayı hedefliyordu.⁴⁹³ Genellikle yan maddesi (mühimmatı) Osmanlı fabrikalarında üretilen tüfekler, her zaman mükemmel seviyede arz etmiyordu. Bazen bu durumun tersi de olabiliyordu, yani Osmanlı fabrikalarında üretilen tüfekler için dışarıdan alınan mühimmat arızalı veya sorunlu olabiliyordu. Örneğin, 1894'de Martini tüfekleri için yurtdışından gelen

⁴⁹⁰ PA-MA, *Nächlass Goltz Pascha*, 18 Şubat 1900, Berlin.

⁴⁹¹ PA (Berliner Dienststelle), *Norddeutsche Allgemeine Zeitung, Kriegsmaterials und Kriegsschiffslieferungen*, Militär und Marine Angelegenheit, Türkei 142, R 13293, Berlin, s.98.

⁴⁹² BOA, Y.MTV., 156/8, *Zeytinburnu Fabrikası'nda Martini Hanri Fişegi Üretimi*, 1 Zilhicce 1314 (3 Mayıs 1897), s.1. Martini silahları Tophane-i Amire fabrikalarında halihazırda üretilmekteydi. Ayrıca tüfeklerin tamirat işleri de yine Tophane'de yapılıyordu. Tüm bu işlemlerin yapılabilmesi için 1860'larda Avrupa'dan yaklaşık 325 parça destgâh getirilmişti. Bunlardan 17 tanesi Martini ve Mauser tüfeklerine mahsus yedek parçaların imali ve tamirati için ayrılmış, 208 adedi küçük çaplı ve anahtarlı Mauser tüfeklerinin imalatı için kullanılacaktı. Fakat, Mauser tüfeklerinin imali için ayrılan destgâhlar ancak günde 10 veya 11 parça tüfek üretebilecek kapasitedeydi. Bu, yeterli bir sayı olmamakla beraber, yeterli sayıya ulaşabilmek amacıyla Zeytinburnu fabrikasından bir kısım makine Tophane'ye intikal ettirildi. Öte yandan, gerekli bazı makineler, yaklaşık 14.000 L.'lık bir bütçe ayrılarak Avrupa'dan ithal edildi. Ayrıca, imalatın yapılabilmesi için yine Avrupa'dan silah ustaları getirildi. Böylece Tophane'de günlük 60 parça tüfek imalatı hedeflenebilecekti. Fakat, tüfeklerin imalat giderleri ile bunların Avrupa'dan yapılacak ithalat giderleri başabaş gidiyordu. Bu nedenle bazı durumlarda imalat yerine ithalat tercih edildi. Ayrıca bütçe müsait olmadığından imalat için Osmanlı-Yunan savaşı sonucunda Yunanistan tarafından alınan tazminat kullanıldı. Bkz. BOA, Y.MTV. 1919/72, *Martini Henry ve Mauser Silahları Üretimi*, 10 Haziran 1315 (22 Haziran 1899), s.1.

⁴⁹³ BOA, İ.TPH. 5/1314 ZA 01, *Zeytinburnu Fabrikası'nda imal Edilmekte olan Martini Henri Fişekleri*, 27 Zilkade 1314 (29 Nisan 1897), s.1.

fişek tırnaklarının yuvalarına uymadığı Poligon-u Hümayun'da yapılan tecrübe atışlarında ortaya çıktı.⁴⁹⁴ Martini fişeklerinin üretiminde hedef, günlük 300.000 fişek üretebilmektir. Bu nedenle, var olan makineleri güncellemek ve insan kaynağını arttırmak gerekiyordu. Gerekli olan finansal kaynak ise Teçhizat-ı Askeriyye İanesi'nden karşılanıyordu.⁴⁹⁵

Son olarak Budapeşte menşeli Manfred Weiss Çelik ve Metal Fabrikası, Osmanlı'ya fişek tedarik etmek isteyen ve İstanbul'daki fişek üretiminde söz sahibi olmak isteyen bir firma olarak bu rekabet içinde yerini aldı. Firma, Osmanlı'ya uygun fiyata fişek satmak istiyordu ve sözleşmenin imzalanması halinde Zeytinburnu Fişek Fabrikası'nı ücretsiz olarak ıslah edecekti. Tophane Müşiri'ne fabrika müdürü tarafından gönderilen telgrafnamede, ilk etapta 100 milyon fişeğin gönderilmesi ve sipariş bedelleri ödendikten sonra Zeytinburnu'ndaki fişek fabrikasının bedelsiz olarak ıslah edileceği yazılmaktaydı. Ayrıca, fabrika fişek imalatını öğrenmek üzere Osmanlı subay ve mühendislerini kabul edebileceğini, Mauser tüfeği nişangâhlarını da uygun fiyat karşılığında değiştirebileceklerini

⁴⁹⁴ BOA, Y.PRK.ASK., 97/56, *Martini Hanri fişekleri için alınan tırnakların yuvalarına uymadığı*, 23 Mart 1310 (4 Nisan 1894), s. 1. Namlu haznesine yerleştirilen fişeklere mahsus fişek yatağında, hareket sırasında parçaların yerinden oynamaması için araya salmastra konulur. Salmastranın da sarılabilmesi için dairevi bir yuvaya ihtiyaç vardır. Fişek tırnağı buraya yerleştirilmekteydi. Bkz. Muallim Binbaşı Faik, *1341 Senesi Mekteb-i Harbiyye Makinalı Tüfek Notlarından Ma-kısım ve Şıvartes Luze Makinalı Tüfekleri Tarifnamesi*, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, İstanbul, 1341, s. 27.

⁴⁹⁵ BOA, BEO, 946/70886, *Martini fişeklerin yevmi 300.000'e iblağı*, 2 Zilhicce 1314 (4 Mayıs 1897), s.2. Teçhizat-ı Askeriyye Nezareti, 1894 senesinde ordu bünyesinde yapılan modernleşme faaliyetleri kapsamında, ordunun silah, mühimmat ve erzak ihtiyacı için gerekli olan bütçeyi sağlamak amacıyla evvela Teçhizat-ı Askeriyye Komisyonu olarak kurulmuş, daha sonra bu kurum nezarete dönüştürülmüştür. Kurum, her türlü gelir getiren üründen %6 oranında iane payı alacaktı. İane, sakat, güçsüz, asker ve medrese öğrencilerinin dışında kalan Müslümanlardan toplanacaktı. Daha sonra gayrimüslimlerden de toplanmıştır. Genellikle nakdi olarak toplanan bedeller, bazı yerlerde buğday, arpa, koyun ve keçi olarak da alınıyordu. Nezaret, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra lağvedilmiştir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "İâne", *İslam Ansikopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 19, 1999, s.s.228-232. Nezaretin kapatılmasından sonra alınan kararla kara ve deniz savunması için gerekli olan mühimmat alımının, yine İstanbul ve taşradan tahsil edilecek olan gelirlerden elde edileceği, bu gelirlerin Osmanlı banka ve şubelerine tevdi edileceği, buralardaki hesaplarda tututulup değerlendirileceği ve Maliye Nezareti'ne bağlı hususi bir kalem tarafından kontrol edileceği belirtilmiştir. Bkz. BOA, BEO, 3019/226417, *Teçhizat-ı Askeriyye Nezareti'nin Lağvı*, 12 Safer 1325 (27 Mart 1907), s. 2.

belirtmiştir. ⁴⁹⁶ Osmanlı, firmanın teklifini etraflıca düşünmüştür. Osmanlı tarafından sözleşmeye eklenmesi istenen bazı hususlar da olmuştur; örneğin Zeytinburnu Fabrikası'nın günlük 200.000 fişek imal edebilecek bir kapasiteye çıkarılması, bunun dışında seri atışlı toplara mahsus kovan imalathanesinin kurulması, imalathane dahilinde ayrıca dökümhane ve haddehane için gerekli makinelerin sağlanması istenmiştir. Fakat, sözleşme imzalanmamış, ıslah çalışması ve fişek siparişleri iptal edilmiştir. ⁴⁹⁷

Daha önce de bahsedildiği gibi bu dönem, Alman DWM Direktörü'nün de deyimi ile "Türkiye'nin yeni düşünceler etrafında dolaştığı" bir dönemdi. DWM ve Erhardt fabrikasının Osmanlı fişek ithalatı ve üretimi üzerinde neredeyse tekel konumda olduğu, fakat söz konusu fabrikalara verilen bu önceliğin Fransız, Amerikan ve başarılı olamasa da Macar firmaları tarafından tehdit edildiği bir süreç söz konusuydu. DWM Direktörü 27 Mayıs 1907'de konu ile ilgili olarak Almanya Dış İşleri Bakanlığı'na yazdığı mektupta şöyle söylemektedir;

"...Son zamanlarda Türkiye, yeni düşünceler etrafında dolaşmaktadır. Daha önceki dönemlerde çelik değirmenler için prinç saç , fişek ve kovan üretimi tarafımıza verilmişti, haliyle bu durum rakiplerimiz ile aramızda husumet oluşmasına neden olmuştur. İstanbul'daki vekilimiz Mösyö Huber, bizi sürpriz bir şekilde bilgilendirmiştir ki söz konusu siparişler Tophane Müşiri Zeki Paşa tarafından Düsseldorf'daki Erhardt fabrikasına verilmiş. Bu kararda İstanbul'da bulunan Alman Konsolosluğu'nun etkisi olduğu söylenmektedir. Umarım bu durum, bir yanlış anlaşılmadan ibarettir. Sorunun en kısa zamanda çözülmesini arzu ediyoruz. İstanbul'a gönderdiğimiz talimatta, Erhardt

⁴⁹⁶ BOA, BEO, 2966/222419, *Manfred Vasi Fabrikası*, 4 Zillihice 1324 (19 Ocak 1907), s.1,2.

⁴⁹⁷ BOA, a.g.b.,s .3.

*firmasının girişimlerini geri çekmesini ve söz konusu siparişlerin tarafımıza verilmesini talep ediyoruz.*⁴⁹⁸ DWM Direktörü

İmparatorluğun Almanya ile mühimmat alımı konusundaki ilişkileri üzerinde Alman subaylar kadar Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Marschall von Bieberstein'in da önemli etkisi vardı. Siparişler konusunda onun yönlendirmeleri Alman firmaları arasındaki rekabeti hat safhaya çıkarıyordu. Türkiye pazarına girmek için özel bir uğraş veren Erhardt firması, Krupp ve DWM'nin üstünlüğünü yıkmak için çok çaba sarfetmişti. Fakat, her defasında Bieberstein'in kendileri aleyhine oluşturduğu olumsuz propoganda ile karşılaşıyordu. Marschall ve hatta Alman Kayzeri'nin Krupp firması ile yakın ilişkisine daha önce değinilmiştir. Mühimmat siparişlerinde oldukça çetrefilli geçen bu süreçler, geri plana atıldıklarını düşünen diğer Alman firmaları tarafından sürekli protesto ediliyordu. Örneğin, Erhardt, 1905'de binbir zahmetle girmeye çalıştıklarını belirttiği Osmanlı silah pazarı için özellikle Firma Direktörü Mösyö Erhardt'ın bizzat İstanbul'da bulunduğunu yazıyor ve Büyükelçilikten Alman firmaları arasında ayırmacılık yapmamaları konusunda telkinlerde bulunuyor.⁴⁹⁹

1905'de başlayan ve yıllarca sürecek bir diplomasi trafiğine neden olan fişek, mermi ve şarapnel siparişi kavgasında Osmanlı tarafından etkili olan isimler; Başkâtip Tahsin Paşa, Tophane Amiri Zeki Paşa ve Mirliva Ahmet İzzet Paşa idi. Alman bürokratlarından ise 1912 senesine kadar Büyükelçilik görevini yapan Marschall von Bieberstein, 1912-1915 yılları arasında Marschall'dan görevi devralan Hans von Wangenheim ve Alman askeri

⁴⁹⁸ PA-AA, DWM Direktörü Tarafından Alman Dış İşleri Bakanlığı'na Yazılan Mektup, Türkiye 142, R 13306, 27 Mayıs 1907, s. 2.

⁴⁹⁹ Dinçer, a.g.e., s. 104.

misyonuna mensup başta Goltz Paşa olmak üzere diğer subaylardı.⁵⁰⁰ Özellikle Marschall, Almanya'nın Doğu politikasını inşa eden en etkili isim olarak görülmektedir. Alman Kayzeri ile de çok yakın ilişkileri olan Marschall, Osmanlı'nın silahlanmasında uzun yıllar söz sahibi olmuştur.

III.1.4. Teknolojik Difüzyon; Zeytinburnu'nda Tüfek ve Yan Madde Üretimi

19. yüzyılda Batı'nın silah teknolojisini, askeri kuvvetlerine dahil etmek isteyen tek ülke Osmanlı İmparatorluğu değildi. Az gelişmiş ülkelerin yanı sıra, Rusya, Çin ve Japonya gibi büyük imparatorluklar da askeri teknolojiyi transfer etmeyi arzu ediyordu. Örneğin, Kırım Savaşı sonrasında Rusya kâdim emperyal gücünü yeniden elde edebilmek için tüm enerjisini ve kaynaklarını seferber etti. Diğer taraftan Çin ve Japonya, askeri sistemlerini yeniden modernize etmek için Batı'ya başvurular. Sistem, evvela askeri teknoloji transfer etmek, yani yüklü miktarlarda silah ve mühimmat satın almakla başlıyor, fakat daha sonra bu durum Avrupalı tedarikçilere olan bağımlılığı arttırdığı için, ülkeler kendi mühimmatını kendileri üretmeye karar veriyorlardı. Halihazırda var olan endüstrilerini yenilemeyi ve böylece dışarıya olan bağımlılığı azaltmayı arzu ediyorlardı. Bu da yeni bir bağımlılığı beraberinde geliyordu. Üretim sistemini topyekûn transfer etmekle ülkeler bu sefer de üretim araçları, insan kaynağı ve bütün bunların nüvesi olan bilgi yönünden bağımlı duruma geldiler.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Kent, *a.g.e.*, s. 109.

⁵⁰¹ Barton C. Hacker, "The Weapons of the West: Military Technology and Modernization in 19th Century China and Japan", *Technology and Culture*, 18, 1, Ocak 1977, s. 45.

Bilginin yeni bir uygulama ve/veya teknoloji olarak transferi, diğerk bir deyişle yenilikçiliğın (inovasyonun) difüzyonu (nüfuz etme), transferin yapıldığı gruplar arasında karşılıklı etkileşimin oluşmasına neden olarak difüzyon diye adlandırılan bir süreci başlatıyordu. Daha çok askeri alanda kendini gösteren bu süreç, Batı'nın yeni uygulamalarına adapte olmaya çalışın az gelişmiş ülkelerde, askeri kültür, üretim normları ve doktrinsel olarak etkileşimin ortaya çıkmasına neden oldu.⁵⁰² Goldman, bu transfer ilişkisinde aslında tarafların belli olduğunu söylüyor. Bir tarafta savaş mekanizmasının yeniliklere açık potansiyelini kullanan girişimci kişi ve/veya devletler ki bunlar eski teknolojinin işlevsiz özelliklerini tanıyıp, bunları yeniden kurguladılar. Diğerk tarafta, yenilikleri takip eden ve bunlardan haberdar olup, bunu üretmek yerine transfer etmeyi tercih eden kişi ve/veya devletler vardı. Elbette, savaşma başlı başına evrimsel bir süreçti ve bu süreçte ibreyi kendi yönüne çeviren taraf kazanıyordu.⁵⁰³ Geoffrey Parker'ın Batı'ya biçtiği "*Batı Tarzı Savaşma Modeli*" de açıkça Batı'nın savaşlardaki üstünlüğünü ortaya koyuyor.⁵⁰⁴

Keith Krause ise akademik çevrelerde oldukça fazla tartışılan tezinde küresel silah transferi ve üretim sistemini değerlendirirken, silah ve mühimmat üreticilerini hiyerarşik bir düzen içine oturtuyor ve sınıfsal bir düzlem arasında gerçekleşen teknolojik difüzyondan bahsediyor. Genel olarak erken modern dönemde (1400-1700) ülkelerarası silah transferini ele alan Krause'a göre süreç, birinci kademedeki üreticilerin teknolojiyi ikinci kademedeki

⁵⁰² Emile O. Goldman, Leslie C. Eliason, "Theoretical and Comparative Perspectives on Innovation and Diffusion", *The Diffusion of Military Technology and Ideas*, Stanford University Press (Ed. E. Goldman, L. Eliason), , Stanford, 2003, s.25.

⁵⁰³ Emily O. Goldman, Richard B. Anders, "Systemic Effects of Military Innovation and Diffusion", *Security Studies*, 8, 4, 1999, s. 98.

⁵⁰⁴ Geoffrey Parker, "The Western Way of War", *The Cambridge Illustrated History of Warfare: The Triumph of the West*, Cambridge University Press (Ed. G. Parker), , Cambridge, 1995.

üreticilere satmasıyla başlıyordu. İthal silah ve teknolojiye bağımlı olan üçüncü kademedeki üreticiler ise, kendi yerli endüstrilerini satın aldıkları teknolojiyi kullanarak kurgulayabiliyorlardı. Özetle, birinci kademedeki üreticiler, inovatif ve yenilikçi, ikinci kademedeki üreticiler yeniliğe başarılı bir şekilde adapte olabilen ülkeler, üçüncü kademe bulunan ülkeler ise ancak bunu kopyalayabilen ve var olan teknolojiyi adeta yeniden üreten, fakat asla inovatif ve kolayca adapte olabilen ülkeler durumuna gelemeyen ülkelerdi. Bu hiyerarşik düzleme göre birinci kademedeki üreticiler Krause'un tezinde İtalya, İngiltere, Felemenk Ülkeleri, İsviçre ve Almanya idi. İkinci kademedeki üreticiler ise Fransa, Rusya ve İspanya idi. Krause'a göre Osmanlı İmparatorluğu üçüncü kademedeki bir üreticiydi. Krause'un çalışmasını, *Barut, Top ve Tüfek* isimli çalışmasında Gabor Agoston sorgulamış ve erken modern dönemde Osmanlı askeri teknolojisinin, Krause tarafından öne sürülen bağımlılık teorisi kapsamında incelenemeyeceğini, bu dönemde Osmanlı'nın silah ve mühimmat anlamında kendi kendine yeterli bir pozisyonda olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁰⁵ Öte yandan 19. Yüzyıl Osmanlı askeri endüstrisi için Krause'un tezi yeniden sorgulanabilir.

İbrenin her zaman inovasyona liderlik eden taraf lehine işlemediği tarihsel süreçte açıkça görüldü. Örneğin, 1904-1905 yılları arasında cereyan eden Rus-Japon Savaşı, batının askeri teknoloji ve doktrinlerini kendi ordularına adapte eden Japonlar lehine sonuçlandı. Ayrıca, 1899-1902 yılları arasında İngilizler ve Boerler arasındaki mücadelede, Boerler galip geldiler. Diğer taraftan 1915 yılında Müttefik Devletler ve Osmanlılar arasındaki kanlı

⁵⁰⁵ Krause'un Erken Modern Dönem'de silah transferini konu aldığı çalışması için Bkz. Keith Krause, *Arms and the State: Patterns of Military Production and Trade*, Cambridge University Press, New York, 1992. Krause'un tezinden hareketle 15. -18. Yüzyıllar arasında Osmanlı askeri teknolojisinin gerilemiş olamayacağına hükmedip, Osmanlıları kendi jeopolitik konumları dahilinde değerlendirmeyi teklif eden bir çalışma için Jonathan Grant, "Rethinking the Ottoman Decline: Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History*, 10,1, 1999, s.s. 179-201. Agoston'un çalışması için Bkz. Agoston, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Kitapyayınevi, İstanbul, 2006.

mücadeleyi Alman eğitim sistemi ile şekillenmiş, Alman askeri doktrinlerini benimseyen ve Alman silahlarını kullanan Osmanlılar kazandılar. Elbette, askeri inanç, şevk ve vatani kurtarma arzusu etkiliydi, fakat aslında savaşı kazanan Batı teknolojisi, diğer bir deyişle Türk Mavzeri, Türk Mantelli Krupp Topu ve Türk Martini Tüfeği idi.

Mavzer ve Martini tüfekleri ve bunlara ait kurşun, kovan, tıpa gibi yan maddeler 20. yüzyıl boyunca Zeytinburnu Fabrikası'nda birebir kopyalanmak suretiyle üretildiler. Hatta üretim performansını ölçmek amacıyla sık sık ithal edilen mühimmat ile yerli yapım mühimmat, Tercübe ve Muayene Komisyonu tarafından test edilmekteydi. Öte yandan Zeytinburnu'nda mavzer fişeklerinin test edilmesi için de bir Tecrübehane açılmıştı.⁵⁰⁶

Bunun yanında tüfek üretimi, Tophane-i Amire'nin modernleştirilen ve uzmanlıklarına göre farklı üretim alanlarına ayrılan binalarında yapıldı. Ahmed Muhtar Paşa, 1899 tarihinde kaleme aldığı *Osmanlı Topçuları* isimli kitabında 19. Yüzyılın sonunda Tophane-i Amire fabrikasının top fabrikası, tüfenkhâne-i amire, marangozhâne, nakkaşhâne ve anbârdan oluştuğunu belirtmektedir. Top fabrikası, tüfekhane ve marangozhanede büyüklü küçüklü yaklaşık 700 adet destgâh bulunmaktaydı. Takriben on hektarlık bir alana yayılan Tophane'de 400'ü sivil usta ve amele olmak üzere yabancı memleketlerden gelen çok sayıda usta çalışmaktaydı. Top fabrikası ve tüfekhanede kullanılmak üzere her biri 25'er beygir kuvvetinde çalışan iki adet buhar makinesi mevcuttu.

Tüfekhane binasında ayrıca kundâkhane, demirhâne ile tüfek parçalarına su vermek, bu parçaları boyamak ve cilalamak için tâvhâne, boyahâne, cilâhâne de

⁵⁰⁶ BOA, İ.TPH (İrade Tophane-i Amire), *Zeytinburnu Fabrika-yıHümayu'nda Faaliyete Geçen Tecrübehane Hakkında*, 2/2, 10 Cemazeyilahir 1323 (12 Ağustos 1905).

bulunmaktaydı. Tüfekhane'nin başında Miraliva rütbesinde bir müdür, miralay rütbesinde bir ustabaşı ve tüfekleri muayene eden bir usta yer almaktaydı.⁵⁰⁷

Daha önce de bahsedildiği gibi Tüfekhane'de oldukça fazla miktarlarda Martini Henry tüfekleri imal ve tamir edilmişti. Ahmed Muhtar Paşa, ayrıca bir çok tüfeğin Schneider silahları baz alınarak yeniden uyarlandığını yazar.⁵⁰⁸ 1870 senesinde Tüfekhane'de haftada yaklaşık 400 ila 500 kadar tüfek üretiliyordu. Bu sayıyı arttırmak için makinaların güncellenmesi gerektiği öne sürülmüş, gerekli olan alet ve edevatın İngiltere'den mi yoksa daha ucuza mal edebilecekleri Amerika'dan mı sipariş edileceği tartışılmıştır. Hâlihazırda Amerika'da bulunan Miralay Rüstem Bey, yaptığı fabrika gezilerinde tüfek imalatına uygun en iyi makinelerin orada olduğunu belirtmiş ve gerekli olan makina ve destgâhların Amerika'dan alınmasını tavsiye etmiştir.⁵⁰⁹

Ahmed Muhtar, Martini ve Mavzer tüfeklerine mahsus mekanizma, manevela, korkuluk, kasâtura, tüfek namlusu, fişek tıpası gibi tüfek parçalarının Zeytinburnu Fabrikası'nda imal edildiğini belirtiyor. Paşa, parçaların nasıl üretildiğini şu şekilde anlatmaktadır;

‘Kıta’ât-ı mezkûre işbu fâbrikada Avrupa’dan vürud eden çubuklardan kesilerek ba’de’l-tesviye ısıtılıb ba’dehu mahsus kalıblar içine konur ve bu kalıblar çekiç altında vaz’ olunduktan sonra çekiç fi’lini icrâ eyledikde kâlib derununda bulunan parçayı duvarın şekl-i mahsusuna getirir işte bu suretle istihsâl olunan tâslâk heyetinde tüfenk kıta’âtı Zeytinburnu

⁵⁰⁷ Ahmed Muhtar Paşa, Osmanlı Topçuları, *Mekteb-i Fünun-u Harbiye-yi Şahane*, İstanbul, 1315, s.32

⁵⁰⁸ Ahmed Muhtar Paşa, *a.g.e.*, s.s. 20-34.

⁵⁰⁹ BOA, İ.DH. 595/41468, *Tüfekhane-i Amire için satın alınacak alet ve edevatlar*, 19 Muharrem 1286 (1 Mayıs 1869), s.1. Rüstem Bey, Amerikan silah sistemini incelemek üzere uzun süreler Amerika'da yaşamıştır. Hatta, 1876'da Philadelphia'da düzenlenen Uluslararası Silah Fuarı'na katılan Osmanlı Delegasyonu üyelerinden biri idi. Bkz. NARA, *Imperial Ottoman Legation Washington*, Notes from the Turkish Legation in the US 1867-1906, 13 Mart 1876, Maryland, s. 20.

*fabrikasından tüfenkhâneye götürülerek bu râdde âti el-zikr tâvhâneye yâ'ni tâv firununa virilib oradan çıkdıktan sonra freze destgâhlarına gönderilir.*⁵¹⁰

1906 senesinde tüm bu imalat için gerekli olan makinaların alımı ile ilgili olarak DWM firması ile sözleşme yapılmıştır. Sözleşmeye konu olan makine, kullanım alanları ve bunların fiyatları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 12: Ağustos 1906'da Zeytinburnu Fabrikası'nın mühimmat üretimini arttırmak amacıyla Teçhizat-ı Askeriyye Nazırı Akif Paşa ile Karlsruhe'de bulunan DWM Fabrikası vekilleri Mösyö Huber kardeşler arasında imzalanan sözleşme kalemleri.

Makine İşlevi	Adet	Fiyat (Mark cinsinden)
7,5 cm.'lik hartuç kovani	330	231.640
10,5 cm.'lik hartuç kovani	155	
15 cm.'lik hartuç kovani	100	
7,65 mm.'lik fişek kovanaına mahsus tavhâne	1	26.075
Top kovani imaline mahsus âvâdanlık ve mıstarlar		7170
90 modlu 7,65 mm.'lik fişek kovani, kurşun, şarjör, kapsül imali için âvâdanlık ve mıstarlar ve su verme imalathanesi		
Günlük 200.000 fişek üretimi için ahşap ve çinko imal etmek üzere gerekli tertibat		19.840
Günlük 200.000 fişek üretimi için Çarhhane tertibatı		137.890
7,5cm.'lik, 10,5 cm.'lik veya 15 cm.'lik top kovani imali için kazan, buhar makinesi, elektrikli motor ve borular		340.000
Miller ve kayışlar		98.756
90 modlu fişek aksamı için muayene takımı		38.000
Dökümhane ve hâddehane tertibatı		861.800
Fişek imali için ilave tertibat		20.750
Hamburg limanından İstanbul'a nakliye masrafı (toplam meblağının %1,5'u)		40.969,80
TOPLAM		2.772.290,30

Kaynak:BOA, Y.MTV., 288/58, Teçhizat-ı Askeriyye ve DWM Fabrikası arasında imzalanan mukavele, 18 Cemazeyilahir 1324 (9 Ağustos 1906), İstanbul, s.1-6.

⁵¹⁰ Ahmed Muhtar Paşa, *a.g.e.*, s. 35.

Makinelerin alımı ile ilgili olarak sigorta, nakliye ve gümrük bedelleri Osmanlı hükümeti tarafından ödenecekti. DWM fabrikası, sipariş edilen tüm kalemlerin 6 ila 10 ay içerisinde bitirilip, teslim edeceğini taahhüt etmiştir. Ayrıca, tüm makinaların üretiminde en son teknoloji uygulanacak olup, fabrika dört ay içerisinde çeşitli tav ve sulama fırınlarının fotoğrafları ile birlikte, buhar makinası, kazanlar, tulumbalar, elektrik mecraları, elektro motorlar ile tüm destgâhların planlarını İstanbul'a göndermekle yükümlüdür. Ayrıca, sözleşmenin imzalanmasından dört hafta sonra top kovanı ve fişek imaline mahsus destgâhların yerleştirileceği mevcut binaların tamirine ilişkin öneriler ve planlar da DWM yetkilileri tarafından İstanbul'daki yetkililere aktarılacaktır.⁵¹¹

DWM fabrikası, tüfek ve mitralyözlere ait fişeklerde kullanılacak olan kovan imalatında son derece önemli bir maden olan bakırın işlenebilirliğini de gözden geçirmeyi ve bu konuda Osmanlı yetkililerine yardımcı olmayı taahhüt ediyordu. Osmanlı, kovan imalinde Tokat vilayetinden çıkarılan bakırdan faydalanıyordu. Tokat bakırının uygunluğu, DWM fabrikasına gönderilecek olan 5 ila 10 ton bakırın gözden geçirilmesinden sonra anlaşılacaktı.⁵¹² Bakırın saflaştırılması için yine yüksek ısı veren fırın tesisine ihtiyaç vardı. Ayrıca, fırın tesisinin tamamlanmasından sonra, kovan imalatının elverişli olup olmayacağı belli değildi. Bakırlar bu nedenle test amaçlı olarak Almanya'ya gönderilmiştir. Orada yapılan

⁵¹¹ BOA, a.g.b., s.10.

⁵¹² BOA, a.g.b., s. 11. Mavzer fişeklerine mahsus kovan ve tıpa imali için gerekli olan bakır Ergani madeninden çıkarılıyor, daha sonra Tokat kâlhaneğinde eritilip külçe haline getirildikten sonra Zeytinburnu Fabrikası'na naklediliyordu. Osmanlılar, bir dönem nakliye masraflarını kısmak amacıyla saflaştırma işlemlerini de Zeytinburnu Fabrikası'nda yapmaya karar verdiler. Fabrika deneme amaçlı olmak üzere yaklaşık 15.000 kıyye bakır İstanbul'a getirip burada saflaştırmaya çalıştı. Sonuç başarılı olunca madenler ham halde Zeytinburnu'na intikal ettirildi. Bkz. BOA, BEO 2045/153331, *Tokat bakırının Zeytinburnu Fabrikası'nda Egriltmesi*, 17 Muharrem 1321 (15 Nisan 1903), s. 2. Osmanlı'da madenlerin çnelikli kullanım yerleri devlet fabrikaları idi. Fabrikaların ihtiyaçları dahilinde, onlara bağlantıyı ve ancak ihtiyaç dahilinde değilse ihalesine izin veriliyordu. Örneğin, 1850'lerde kükürt madeni, Baruthane için gerekli bir maden olduğundan, bunların Tophane'ye bağlanması kararlaştırılmıştı. Bkz. Yorulmaz, a.g.t, s. 71.

tetiklerden sonra gönderilen bakırın yarısı ile fişek, diğer yarısı ile top kovani yapıp tekrar tecrübeye tabi tutulacaktır.⁵¹³

Makinelerin kullanımını göstermek amacıyla DWM fabrikası ayrıca bazı mühendis ve ustabaşılarını Zeytinburnu'na gönderecek. Burada günlük dokuz saat çalışmak ile yükümlü olacak olan bu memurlar, yevmiyelerini Osmanlı hükümetiden alacaklar ve 2 ila 6 ay arasında İstanbul'da hizmet vereceklerdi.⁵¹⁴

Bir başka önemli mühimmat ise hem topların hem de hafif silahların parçası olan namlu idi. 19. yüzyılın sonlarında tüfek namluları, demir çubuklar halinde İngiltere'den ve Almanya'da bulunan Krupp fabrikasından satın alınıyordu. Daha sonra bunlar, Zeytinburnu demirhanesinde namlu olarak dökülüyordu. Dökümhane bünyesinde bulunan tâvhane veya tâv fırınlarında tavlanan namlu parçaları, üzerlerine bir fırça yardımı ile yağ sürülüp, su verildikten sonra tüm parçaların tavlama için tavhaneye ve ve son olarak muayene edilmesi için muayenehaneye gönderiliyor ve cilâhânede cilalandıktan sonra son şeklini alıyordu. Son şeklini alan namlular ve imalatı son bulan tüfekler, Başgihâne denilen yerde tecrübe ediliyorlardı. Namlular, başgı sandığı denilen sandığa konuluyor, bir çakmak yardımı ile ateşleniyor ve kum yığını şeklinde olan endâhtlarda namluların atış tecrübeleri yapıp, başarılı sonuç veren mamulat depolara veya silah anbarlarına kaldırılıyordu.⁵¹⁵

Namluların atış sırasında başarılı sonuç vermesi, çelikten imal edilen ve nikel ile kaplanan kurşun gömleklerinin namludan çıkarken kurşundan ayrılmamaları ile doğru

⁵¹³ BOA, a.g.b., s. 10.

⁵¹⁴ BOA, a.g.b.,s . 8.

⁵¹⁵ Ahmed Muhtar, *a.g.e.*,s . 36-37.

orantılıydı. Bu nedenle bazı gömlekler iki defa tavlatabiliyordu. Ayrıca kovanların atış sırasında dışarıya gaz kaçırmamaları gerekmekteydi. Zeytinburnu'nda üretilen küçük çaplı Mauser tüfeklerinin başarısı aslında üretimin çok yönlü başarısına bağlıydı. Özetle, barut miktarının nizami olarak ayarlanması, kurşun gömleklerinin kaliteli olması ve kovanların gaz kaçırmamasına dikkat edilmeliydi. 1902'de Poligon-u Hğümayun'da tecrübe edilen Mauser tüfeklerine mahsus fişeklerin her birinde 2,75 gr. barut kullanılmıştı. Çelikten imal edilen kurşun gömleklerinin bir kısmı bir kere, diğer kısmı ise iki kere tavlansmıştı. Bir kere tavlanan kurşun gömleklerinin %8'i, iki kere tavlanan kurşun gömleklerinin ise % 3'ü atış sırasında kurşunlardan ayrıldı. Bu nedenle, tavlama işlemi diğer gömleklerde iki defa uygulanmaya başladı.⁵¹⁶

Fabrikalarda imal edilen fişek, kovan ve namlular mütemadiyen tecrübe edilmekteydi. Ayrıca deneme atışları, ithal edilen mühimmat ve yerli mühimmat ile birlikte yapılıyor, yerli ve yabancı mamüller arasındaki teknik farklar ortaya çıkarılıyordu. Fişek ve kurşunlarda en çok tecrübeye tabi tutulan özellikler; kurşunun kovan ile kuvve-i irtibatıyesi (kurşun irtibat kuvveti), barutun miktarı, kurşunların miktarı, hızı, gaz tazyiki, kurşun gömleklerinin kalitesi ve farklı mesefalardan yapılan atışların sonucudur. 1906 senesinde yapılan deneme atışlarında, Zeytinburnu Fabrikası imalatı olan kurşun gömlekleri ve kovan ile Makriköy Dumansız Barut Fabrikası imalatı olan barutlar Poligon-u Hümayun ve Çobançeşmesi Poligonları'nda test edilmişti. Gömlekler, %80 bakır ve %20 nikelden dökülmüşlerdi. Aslında tamamen nikel dökme gömlekler makbul olsa da gerekli maden

⁵¹⁶ BOA, Y.PRK.ASK., 230/105, *Zeytinburnu'nda imal edilen kovan ve kurşunların Poligon-u Hümayun'da Muayenesi*, 19 Safer 1320 (27 Mayıs 1902), s.1.

noksanlığı nedeniyle bakır kullanılmıştır.⁵¹⁷ Bu gömlekler, 2500 adet sivri ve 2500 adet nizami kurşunlarda kullanıldılar. Nizami kurşunların irtibat kuvveti ortalama 51,95 kg., sivri uçlu kurşunların ise ortalama 39,65 kg. idi. Satın alınan kurşunlarda ise irtibat kuvveti 30,8 kg. olarak ölçülmüştür. Satın alınan fişekler, bu özellik bağlamında daha makbüldür. Barutun ağırlığı ise nizami kurşunlarda 2,544 gr., sivri uçlu kurşunlarda ise 2,540 gr. kullanılmıştır. Satın alınan fişeklerde barut ağırlığı 2,65 olmasına rağmen, Osmanlı barutunun özelliklerinden dolayı nizami sürati elde edebilmek için fişeklerde 2,5 gr. barut kullanılmalıdır. Kurşunların arzu edilen ağırlığı ise, ithal edilen kurşunlarda ortalama 13,7 gr. olduğu düşünülürse, Osmanlı tarafından üretilen nizami kurşunların 13, 718 gr.'lık ağırlıkları tolere edilebilir niteliktedir. Öte yandan, ithal edilen kurşunların 25m.'deki hızı 629 m. iken, fabrika-yı hümayun mamülatı olan nizami kurşunların 35m.'deki ortalama hızı 643,9 m., sivri uçlu kurşunların ise 75 m.'deki ortalama hızı 632 m. idi. İthal edilen kurşunların kısa mesafede hızları daha fazlaydı. Kurşun gömleklerinden bir kısmı atış sırasında tamamen sıyrıldı ve kayıtlara çatlak olarak geçmişti. Öte yandan satın alınan kurşun gömleklerinde test atışlarında herhangi bir çatlak görülmedi.

1906 senesindeki tecrübe atışlarının sonucunda, fabrika-yı hümayun tarafından imal edilen sivri uçlu kurşunlar başarılı bulunurken, nizami kurşunlar başarısız bulunmuştur. Dolayısıyla, nizami kurşunların bu halde ordu birliklerine dağıtılamayacağına karar verilmişti.

⁵¹⁷Diğer taraftan fişek kovani üretimini de kendi imalathanelerinde yapmak isteyen Osmanlı, gerekli olan bakır teminini Tokat vilayetinden karşılamak arzusundaydı. Klasik dönemde top dökümünde kullanılmak üzere İstanbul'daki mahzenlere ülkenin çeşitli yerlerinden bakır getirilirdi. Bakır temin edilen yerler çoğunlukla Anadolu toprakları olmakla birlikte Sırbistan, Bosna, Temeşvar ve Banat bakır madenleri de oldukça önemliydi. Bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 238.

Kurşun gömleklerinin hâlihazırda bakır ve nikel alaşımı nedeniyle mi olumlu sonuç vermediği konusunun gündeme getirilmesi gerektiğini öne süren Tecrübe ve Muayene Komisyonu, alaşım olarak nikel ve çelik kullanılarak üretimin yeniden güncellenmesini tavsiye etmiştir.⁵¹⁸

Bazı durumlarda üretilen mamüller üretim aşamasının neredeyse başında tecrübeye tabi tutluyor, başarısız geçen atışlardan sonra imalat feshediliyor ve imalatın güncellenmesine karar veriliyordu. Örneğin Şubat 1902'de yerli bakırdan imal edilen 2000 aded Mauser fişek kovanlarından 50 tanesinin, Poligon-u hümayun'da Tophane fabrikası Tecrübe ve Muayene Dairesi ile Zeytinburnu Fabrikası'ndan iki mirliva rütbesinde bulunan memurun huzurunda atış denemeleri yapılmıştır. Atış sonucunda kovanların şiştiği, gaz kaçırdığı ve hatta kapsüllerinin yuvalarından fırladığı görülmüş, böylece üretime son verilmesi kararlaştırılmıştır.⁵¹⁹

Görüldüğü gibi kovan üretiminde Osmanlı'yı kaliteli bir alaşım ortaya koymaktan alıkoyan en önemli eksiklik Osmanlı'nın çelik alaşımını çok fazla kullanamıyor olmasından kaynaklanmaktaydı. Osmanlılar, kovanlarını yerli bakırdan imal ediyorlar, alaşımında az miktarda nikel kullanıyorlardı. Çelik, içinde %1,5 değerine kadar karbon bulduran, bir demir-karbon alaşımıdır. Tunç ve demirden daha sert ve sağlam bir metal olan çelik, yüksek sıcaklıktan hızla soğutulmak sureti ile elde edilir. Daha sonra elde edilen alaşım, sıcakken bir çok kez çekiçlenerek içinde %0,15 ila %1,5 arasında karbon bulunan çelik ortaya çıkarılır. Erken modern dönemde çeliğin büyük ölçüde Avrupa'dan ithal edildiği görülmektedir. Ayrıca

⁵¹⁸ BOA, Y.MTV., 287/118, *Zeytinburnu Fabrikası'nda imal edilen fişek kovanlarının muayene raporu*, 28 Mayıs 1322 (10 Haziran 1906), s.1-4

⁵¹⁹ BOA, Y.PRK.ASK., 179/22, *Zeytinburnu Fabrikası'nda fişek ve kovanların tecrübe atışlarında kovanların hatalı olduğu ve kabule şayan olmadığı*, 4 Şubat 1317 (17 Şubat 1902), s.1-2.

Yahudi mültezim ve tüccarlar vasıtasıyla da temin edildiği bilinmektedir.⁵²⁰ 19. yüzyılda gelenek bozulmamış ve çelik şeritler halinde yine Avrupa'dan ithal edilmiştir. Her ne kadar Zeytinburnu Fabrikası, ağır sanayi teşekkülü olarak kurgulanmış olsa da çelik şeritlerin yapılması yüksek ısıveren fırın tesisine bağlıydı ve fabrika dâhilinde bu tarz bir makinalaşma henüz kurgulanmamıştı. Fişek ve top kovanlarının imal edilmesinde gerekli alaşım, daha önce de belirtildiği gibi Zeytinburnu Fabrikası'nda yapılıyordu. Bunun için eritme, kalıba dökme ve daha sonra delikli maden levhalarından yapılacak çıkarımlar için dökümhane ve haddehanede bulunan makinalar Almanya'dan yapılan teknik transfer ile ıslah edildi. Öte yandan, şarşör gibi çelik şeritler gerektiren mühimmat bahsedilen modern fırın tesisinin yeterli olmaması nedeniyle yapılamıyordu, bu durumda Avrupa'dan şarşör ithalatı elzemdi.⁵²¹ Ya da çelik, şeritler halinde alınmaya devam edilecekti. Bunun yanında kurşun gömleği imaline mahsus demir ve nikel de Anadolu'dan temin edilebildiği halde, madenler yeterli gelmiyor ve bunlar ithalatı zorunlu olan madenler arasına giriyordu. 1915 senesinde İstanbul'daki silah ve mühimmat fabrikalarını gezen Alman generali Franke ile beraberindeki heyet, çelik fırın tesisinin yeterli olmadığını, çeliğin şeritler halinde yurtdışından ithal edildiğini belirtiyor. Öte yandan, hurda demir dökümünün yeterli olduğunu, fakat yine de dışarıdan alımların yapılması gerektiğini belirtiyorlar.⁵²²

III.1.5.Tophane-i Amire ve Zeytinburnu'nda Çelik Döküm Teknolojisi

Savaş materyali olarak çelik, imalatına en çok ehemmiyet verilen bir mühimmat hammaddesiydi. Klasik dönemde Osmanlı, çeliği Tophane-i Amire'de muhtelif malzemelerin

⁵²⁰ Aydüz, *a.g.e.*, s. 238-239.

⁵²¹ BOA, 288/58, s.10.

⁵²² BA-MA, *gez. Franke, Besuch der türkischen Waffenwerke*, 10 Aralık 1915, Berlin, PH 24/262, Freiburg, s. 2.

yapımında az da olsa kullanmıştır. Elde edilmesi oldukça zor bir alaşım olması nedeniyle modern dönemde de Avrupa ülkelerinden çelik ithali devam etmiştir.. Temelde açık fırın sistemi ile dökülen çelik, daha sonra *Siemens-Martin* işlemi olarak adlandırılacak bir sistemle kolayca elde edilecekti. Çeliğin elde edilmesi oldukça zordu ve yüksek sıcaklıkla çalışan fırınlar tesis etmek gerekiyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra çelik, Fransız mühendis Pierre-Émile Martin'in, Siemens firmasından aldığı lisans ile yeniden modernize ettiği fırınlar yardımıyla elde edildi. Bu sistem ile fırınlar 250 ton kapasite ile çalışabilecek, hatta bazı fırınların kapasiteleri 500 tona kadar çıkarılabilecekti. Martin sisteminin halefi Bessemer sistemine nazaran üstünlüğü, içinde karbon barındıran alaşımı arzu edilen dereceye getirene kadar daha fazla zaman harcaması, bu nedenle alaşımın kontrol edilebilirliğini güvence altına almasıyla açıklanabilir.⁵²³

Dünya savaşı arefesinde çeliği muteber kılan, çelik ve madencilik üzerine dev fabrikalar kuran müteşebbisler, savaş zenginleri olarak Avrupa'da yerlerini aldılar. Özellikle Almanya'da devleşen 16 adet çelik ve madencilik firması, savaşın ilk üç yılında kâr oranlarını yaklaşık 285 milyon mark civarına çıkardılar. Balkan savaşları ile kıyaslandığında I. Dünya savaşı sırasında Alman ağır sanayi fabrikaları, kâr oralarını yaklaşık sekiz kat arttırmış, bu firmalar arasında sivrilen Rheinmetall kârını on kat arttırmıştır. Fakat bu firmaların da savaşın getirdiği olumsuz koşullar nedeniyle çelikten mühimmat elde etmekte zorlandığı zamanlar olmuştur. En büyük dezavantaj, Osmanlının da karşı karşıya kaldığı materyellerin ana kaynağını oluşturan madenlere ulaşım meselesiydi. Elden çıkan topraklar, stratejik ve itibar anlamında olumsuz koşullar yarattığı gibi maden kaynaklarının da otomatik olarak elden

⁵²³ William F. Hosford, *Iron and Steel*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, s. 15.

çıkması anlamına geliyordu. Örneğin, çeliğin önemli bir hammaddesi olan manganez madeni, Almanlar tarafından Macaristan ve Sırbistan topraklarından çıkarılıyordu. Yüksek kalitede çelik elde etmek için bu madene ehemmiyetle ihtiyaç duyulmaktaydı. 1915 yılının son zamanlarında Almanya, bu topraklarda maden arama ve işletme yetkilerini yitirdi ve dolayısıyla bunu telafi edebilecek başka hammadde kaynaklarına yöneldi. Bir diğer metot, fişek imalini dökme demir kullanarak yapmaktı. Ne yazık ki döküm işlemi hiç kolay olmuyordu, raporlarda genellikle fişek duvarlarında oyuklar meydana geldiği yazılıyordu. Döküm sırasında parçalanmalar oluyor, döküm bittikten sonra da fişeklerin ağız kısımları kusurlu kalıyordu. Bu da prematüre patlamalara zemin hazırlıyordu. Yoğunlaştırılmış çeliği kompense edebilmek için fazla miktarda demir kullanmak gerekiyordu, bu da fişeği ağırlaştırıp namluyu aşındırmasına neden olmaktaydı. Dökme demir kullanılarak yapılan fişeklerin sadece topçu birliklerinde kullanılması kararlaştırılmışsa da fişek yokluğu nedeniyle ağır silahlarda da kullanılmıştır. Oldukça dezavantajlı görünen bu durum, Haziran 1915'den sonra *Thomas sistemi* ile elde edilen çeliğin kullanılmasıyla bir nebze olsa da aşıldı.⁵²⁴ Thomas sisteminin en büyük özelliği, ham demir içinde %2 oranında bulunan fosforu kullanmasıydı. Bu nedenle demir madenine ulaşmaları daha kolay olan Fransa ve Almanya gibi ülkeler bu sistemi kullanarak yeniden çelikten mühimmat imal edebildiler.⁵²⁵

Osmanlı İmparatorluğu, savaş sırasında küçük adımlarla giriştiği sanayileşme sürecinde çelikten imal edilen mühimmata büyük önem verdi. Bunu, yukarıda bahsedilen çelik üretim süreçlerini kendi fabrikalarında uygulamış olmalarından biliyoruz. Fakat üretimin ihtiyacı karşıladığı söylenemez. Osmanlılar'ın, özellikle Tersane dâhilinde Alman

⁵²⁴Hew Strachen, *The First World War*, Oxford University Press, Volume I, Oxford, 2001, s. 1171-1172.

⁵²⁵K. Bugayev, Y. Konovalov, *Iron and Steel Production*, Business Books International, New York, 2001, s. 87.

müteşebbisler yardımıyla kurduğu çelik fabrikası önemlidir. Fabrika kurmaya yönelik girişimler, hâlihazırda 1915-1916 yılları arasında zaten atılmıştı. Bunun için Almanya'dan gözlemciler gelmiş, daha önce imal edilen çeliğin üretim sürecini modernleştirmeye yönelik adımların atılmasına karar vermişlerdi. Berlin'de bulunan Zeuzes Firması, modernleştirme çalışmalarının en büyük adayıydı ve 1916'da Tersane dâhilinde kurulan yeni ve görkemli bir binada egretme yöntemi ile kullanacağı fırınları tesis etti. Daha önceki dönemlerden kalma iki adet Siemens-Martin fırınları da binaya yerleştirildi. Fakat fırınlar uzun zamandan beri atıl kalmıştı ve oldukça kötü durumdaydı, öncelikle bunların güncellenmesi gerekiyordu. Nihayet, 1916 yazının başında döküm ocaklarının biraraya getirilmesi ve *Bessemer*⁵²⁶ sistemini kullanacak olan dönüştürücülerin yerleştirilmesi ile üretim başladı.

Çelik fabrikasının üretim önceliği 10,5 ve 15 cm. çaplarında çelik obüslerdi. Hammadde eksikliği ve motor kusurları olmadığı takdirde, Tersane dâhilindeki üretim sorunsuz bir şekilde ilerliyordu. En iyi koşullarda, fabrikanın aylık ortalama çelikten dökme obüs topu üretimi 15cm.'lik ürünler için 3000 adet veya 2500 adet, 10,5 cm'lik obüs topları için ise aylık 1250 adetti. Hammadde noksanlığı genelde ateşe dayanıklı tuğla, dökme demir, ferrosilikon, kok kömürü ve kömür maddelerinde yaşanıyordu. Özellikle kömür madeninin noksalığı, 1915 yılının sonlarına doğru başlamış, 1916 ilkbaharına kadar devam etmişti. Bu süre içinde Ayazma civarından askeri ihtiyaçlar doğrultusunda sağlanan kahverengi kömür ile idare edilmeye çalışıldı. Kahverengi kömür çokça kül içermekteydi ve kalorifik değeri (ısı)

⁵²⁶Bessemer sistemi ile dönüştürme yöntemi, Thomas sistemi gibi demir madeninde yüksek oranda bulunan fosfordan yardım alır. Akışkan çeliğin üretiminde başvurulan ilk metottur ve 1856 yılında İngiliz mucid Henry Bessemer tarafından bulunmuştur. Bkz. K. Bugayev, Y. Konovalov, *a.g.e.*, s. 83.

değeri) oldukça düşüktü. Fakat yine de kömür yokluğunda önemli bir hammadde olarak kullanıldı.⁵²⁷

Fabrikanın önemli bir sorunu da personel eksikliği idi. Özellikle 1917/1918 senesinde İstanbul'u kırıp geçiren tifo salgını, işçi statüsünde çalışan asker kökenli personeli telef etmişti. Ayrıca kötü beslenme ve iaaş problemleri de çalışanların performansını negatif yönde etkiliyordu. 1917'de fabrika dâhilinde iş gücü kuvveti sadece %20 civarındaydı. Sivil personel ise düşük ücretler nedeniyle, yeterli tecrübeyi edindikten sonra saat başına 10-20 kuruş kazanabilecekleri başka işlere yöneldiler. Askeri fabrikalarda bu meblağyı ancak bir günde kazanabiliyorlardı.⁵²⁸

Sonuç olarak Tersane dâhilinde oldukça iyi niyetlerle kurulan ve çelik mühimmat üreten bu fabrika, kalifiye personel eksikliği ve hammadde noksanlığı nedeniyle 1918'de kepenkleri kapatmak zorunda kaldı.

Top üretiminde de istenilen seviyeye gelinememesinin belki de en önemli nedeni Osmanlılar'da çelik üretiminin düşük seyretmesiydi. Daha önce de belirtildiği gibi ham çelik üretimine ivme kazandıran Thomas sistemi, Osmanlılar tarafından ancak dünya savaşı sırasında benimsendi. Hâlbuki Almanya, 1880'lerde bu sistemi uyguluyordu. Aslında bu tarihe kadar Almanlar da çelik üretiminde İngiltere'yi geçemiyorlardı. Thomas sisteminden önce çelik üretiminde kullanılan Bessemer dönüştürücüsünden faydalanan Almanlar, Ruhr bölgesinden çıkardıkları yüksek kalitede olmayan fosfor ile asit çeliği üretiyorlardı. 1871

⁵²⁷BA-MA, *Teil II, Die Tätigkeit der im Kriege neu geschaffenen Werksätten und Waffenbehörden, Stahlfabrik Türkei, 1915-1918*, Freiburg.

⁵²⁸BA-MA, a.g.b., s. 5.

senesinde Lorraine bölgesini topraklarına katan Almanya, fosfor cenneti olan bu bölgeden elde ettiği hammadde ile Thomas sistemini kullanarak iyi kalitede çelik elde etmeye başladı. 1913 senesinde Almanya'nın Yukarı Silezya, Lorraine ve Saar bölgelerinden çıkardığı hammadde ile ürettiği çelik, yaklaşık 17,598 tondur.⁵²⁹

1851'de Alman Krupp firması, dökme çelikten yaptığı ilk topunu görücüye çıkardı. Çağdaşlarının bir canavara benzettiği bu top, literatürde *monster* olarak biliniyordu. 4300 lb yani yaklaşık 2 ton ağırlığında olan bu top çelikten dökme toplar içinde oldukça popüler bir konuma geldi. Henüz Kelly ve Bessemer, çelik üretim sürecini güncelleyen buluşlarını ortaya koymamışlardı. Krupp, çelikten döktüğü bu devasa topu 1851 yılında Londra'da düzenlenen Büyük Sanayi Fuarı'nda sergiledi. Graham Bell'in telefonun da sergilendiği bu fuarda, Alfred Krupp, 35.5 cm.'lik çelik topunu fuar sonrasında Osmanlı Sultanı Abdülmecid'e hediye etmiştir.⁵³⁰ 1860'larda Alfred Krupp, Bessemer sistemini kullanarak çelik üretmeye başlamıştı. Hammadde kaynağı olarak evvela İsviçre ve İngiliz madenlerinden yararlanmışsa da daha sonra Alman madenciler ile işbirliğine gitmiştir. Alfred Krupp'un başarısının altında yatan en önemli sebeplerden biri de dökme işinde en iyi aletleri kullanmış olması ve ürettiği malları yurtdışına pazarlayarak bundan büyük bir ekonomik gelir elde etmesiydi. 1911'de Krupp, çeliği elektrikli fırınlarda elde etmeye başladı. 1909'da Krupp bünyesinde çalışan bilim adamları, krom ve nikel alaşımını baz alan, paslanmaz ve asite karşı

⁵²⁹ Gerald D. Feldman, *Iron and Steel in the German Inflation, 1916-1923*, Princeton University Press, 1977, New Jersey, s. 14.

⁵³⁰ Quentin R. Skrabec, *The Metallurgic Age, The Victorian Flowering of Invention and Industrial Science*, McFarland & Company Inc, Londra, 2006, s. 31-32.

dayanıklı çelik üretmeye başladılar. 1912’de NIROSTA markası altında ürünün patentini aldılar.⁵³¹

Osmanlı’da ise 6cm.’den 21cm.’lik toplara kadar her cins tunç ve çelik topun döküldüğüne dair bilgiler mevcuttur. Bazı kaynaklarda, 7.5 cm.’lik toplardan 22 cm.’lik toplara kadar çelikten dökme topların üretildiği belirtilmektedir. Bu topların büyük bölümü cebel yani dağ toplarıdır. Ahmed Muhtar Paşa, Tophane’de imal olunan her cins topun, Zeytinburnu’nda eritilip kalıplara döküldükten sonra yine burada tavlandığını, ve taslak halide Tophane’ye gönderildiğini yazar. Daha sonra, kamâ ve namlu deliklerinin açılması ve kamâ yatağının açılması için toplar Çarhane’ye gönderilir. Diğer teknik işlemlerinin yapılmasından sonra nişângâh ve arpacığı takılıp, numarası ve tuğrası örüldükten sonra Zeytinburnu’nda imal edilen kundak üzerine bindirilerek tecrübesinin yapılması için Tecrübe ve Muayene Komisyonu’na sunulur, tecrübeden geçen top boyandıktan sonra işlemi sonlandırılarak depolara gönderilir.. Zeytinburnu dökümhanesinde kalıplara dökülen toplar, zarflarına göre çemberli ve mantelli⁵³² olmak üzere ayrılıyordu. Tophane’de yapılan işlemler ise; taslak halindeki topu torna etmek, su vermek, çember veya mantel geçirmek, kâmâ yatağı açmak, yiv takmak, namluları kundak üzerine oturtmaktan meydana geliyordu.⁵³³

19. yüzyılın sonlarında Tophane bünyesinde nişângâhları 4000 mesafeye kadar mermi atışına müsade eden 7.5 cm.’lik çelik cebel toplarından 300 parça imal edilmiş, bunların 245 adedi kullanıma hazır hale getirilerek, ordu birliklerine dağıtılmıştır. Geri kalan

⁵³¹ Harold James, *A History of the Legendary German Firm*, Princeton University Press, Princeton, 2012, s.s.42-129.

⁵³² Top namlularını güçlendirmek için üzerine geçirilen ceket vari zarf. Bkz. Muzaffer Erendil, *a.g.e.*, s. 157.

⁵³³ Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s . 24-27.

55 adet top ise, ergitilip kalıba dökme işlemlerinin yapılabilmesi için Zeytinburnu Fabrikası'na gönderilmiştir.⁵³⁴ Yine aynı yılda Zeytinburnu Fabrikası'nda kullanılmak üzere günlük 200 adet çelik dökme şarapnel imal edebilmek için gerekli olan pres ve torna destgâhları ile nikel ve çelik imaline elverişli fırın tesisi, nikel ve çelikten imal edilen top namlularını delmeye yarayan makina tertibatı ve bunlara ait buhar makinalarının alımı için Avrupa'ya başvurulmuştur.⁵³⁵ Evvela, mekanik anlamda oldukça iyi bir konumda bulunan Erhardt fabrikası ile görüşülmek istenmiştir. Osmanlı, bu tarz bir teknik tertibatın tamamlanabilmesi için yaklaşık 40.000 Osmanlı Lirası'nı gözden çıkarmak zorundadır.⁵³⁶

Yine topçu mermisi üretimini de Zeytinburnu Fabrikası'nda gerçekleştiren Osmanlılar, özellikle 19. Yüzyıl sonlarında Krupp firmasından sipariş ettikleri büyük çaplı toplar için bakır çemberli dâneler üretmişlerdi. Dânelerin kaplandığı zarf vari sargılar kurşundan da yapılmaktaydı, fakat bakırdan dökülen zarflar daha makböldü. Fakat bu tertibatı hazırlamak için Zeytinburnu Fabrikası'nın yeni makinelerine ihtiyacı vardı. Yukarıda belirtildiği gibi Krupp fabrikasına sipariş verilen büyük çaplı topların sert döküm dânelerini imal edebilmek için sekiz takım kalıp, dânelerin bakır çemberlerini yuvalarına sıkıştırmak için biri en küçük 17cm.'lik ve diğeri 21cm.'likten 35.5 cm.'liğe kadar olan topların mermilerine

⁵³⁴ BOA, Y.MTV. 191/72, *Tophane-i Amire fabrikalarında dökülen çelik cebel topları*, 10 Haziran 1315 (22 Haziran 1899), s.1.

⁵³⁵ 1898 senesinde Krupp ve Rheinisch Metallwaren Osmanlı'nın çelik şarapnel imalatını birlikte üstlenmeyi teklif etmişlerdi. Bkz. PA-AA, *An den Herrn Reichskanzler (Auswärtiges Amt)*, 14 Mayıs 1898, Militär und Marine Angelegenheit, Türkei R 13293, Berlin, s.1.

⁵³⁶ BOA, Y.MTV., 175/123, *Zeytinburnu Fabrikası'nda çelik şarapnel ve nikel-çelik top üretimi için Erhardt Fabrikası ile olası sözleşme*, 31 Kanunisanı 1314 (12 Ocak 1899), s.1.

mahsus iki adet baskı destgâhının yine Krupp fabrikasından satın alınmasına karar verilmişti. Siparişlerin bedeli toplam 914 Osmanlı Lirası ve 9 kuruş'a mal olmuştur.⁵³⁷

Daha önce de bahsedildiği gibi, her türlü silah ve mühimmatın imalatı aşamasında Avrupa'dan teknik heyet, mühendis ve kimyagerler de İstanbul'a geliyor ve bir süre Osmanlı fabrikalarında görev yapıyorlardı. Öte yandan, Osmanlı hem bunun maliyetini kısmak hem de fabrikalar bünyesinde insan kaynağı oluşturmak amacıyla mühendislik ve kimyagerlik tahsilleri için Avrupa'ya öğrenci göndermiştir. Özellikle çeliğin kullanımında gerekli bilgi ve beceriyi edinmek için 20. Yüzyılın başında maden kimyagerliği eğitimi almak üzere Almanya'ya öğrenci ve mühendis gönderilmiştir. Bu kişilerden biri de dönemin Baruthane kimyageri Binbaşı Hakkı Efendi'dir. Hakkı Efendi, Almanya'da bulunduğu dört aylık süre içinde bakır ve çelik dökümü hakkında eğitim görecektir.⁵³⁸

Osmanlılar, topçuluk ile ilgili eğitim faaliyetlerine bilhassa önem vermişler, yeni teknolojileri yakından takip etmişlerdir. Özellikle II. Meşrutiyet sonrasında Almanya'ya eğitim amacıyla gönderilen öğrencilerin birçoğu topçu birliklerinde ve atış okullarında eğitim görmüşlerdi. Örneğin 1908'de 10 Osmanlı subayı, Berlin'e gönderilmiş, yol ve yaşam masrafları Osmanlı hükümeti tarafından karşılanmıştır. Kısa bir eğitim programından ibaret olan bu projede, Türk subaylar Spandau'da bulunan Piyade Atış Okulu'nda 12 gün kurs gördükten sonra, Yaya Topçu Atış Okulu'nda makineli silahların ve seri atışlı topların

⁵³⁷ BOA, İ.DH. 993/78478, *Zeytinburnu Fabrikası'nda büyük çaplı Krupp topları için üretilecek dânelere mahsus alet ve edavatın satın alınması*, 7 Ramazan 1313 (21 Şubat 1896), s.1.

⁵³⁸ BOA, Y.MTV., 232/171, *Bazı zabitanın maden kimyagerliği tahsili için Almanya'ya öğrenci gönderilmesi*, 20 Temmuz 1318 (2 Ağustos 1902), s.1.

kullanımını tecrübe ettiler.⁵³⁹ Öte yandan Harbiye Mektebi'nde okutulmak üzere gerek Osmanlı subayları gerekse yabancı askerler tarafından hazırlanan silah talimnameleri ve topçuluk mesleği ile ilgili çeviri metinler, silahların kullanımı ve teknik özellikleri hakkında detaylı bilgi vermekteydi.⁵⁴⁰

III.2. Alman İktisadi Teşebbüsleri ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Askeri Fabrikalarının Durumu

Alman teknolojisinin askeri alanda Osmanlı'ya nüfuz etmeye başladığı 19. Yüzyıldan itibaren sanayi kompleksinde faal olarak üretim yapan bu fabrikalar için gerekli makine ve teçhizat sıklıkla Almanya'dan temin edilmeye başlandı. Bu fabrikalar arasında Karlsruhe Fişek Fabrikası ile Krupp Fabrikası ve İstanbul Baruthanesinin neredeyse tüm yapılanmasını sağlayan Rottweiler fabrikası yer almaktadır. Wolfgang Müller'in arşivinden alıntılanan aşağıdaki haritada, Osmanlı'nın 19. yüzyılda başlattığı temelde askeri ihtiyaçlara cevap vermek niyetiyle kurulan fabrikaların coğrafi konumları gösterilmektedir.⁵⁴¹

⁵³⁹ PA-AA, *An den Reichskanzler (Auswärtiges Amt)*, R 13359, Türkei 142, 23 Nisan 1908, Berlin.

⁵⁴⁰ 1899'da Harbiye Mektebi Matbaası neşriyatı olan ve Ahmed Muhtar tarafından ele alınan ders kitabında seri atışlı sahra topları tanıtılmaktaydı. Topların teknik özellikleri, kalibresi ve mermi yapısı hakkında detaylı bilgi veren kitap özellikle 75 mm.'lik Fransız Schneider Le-Creusot firması mamülatı olan sahra topunu ele alıyor. Hidrofönotik geri tepme mekanizmasının ilk örneği olan bu top, firma tarafından 1897'de tanıtılmıştı. Dolayısıyla, Osmanlılar yalnızca iki sene sonra askeri okullarında talimname olarak Fransız topunu tanıttılar. Bkz. Ahmed Muhtar, *Zamanımızda en mühim mesele-i askeriyyenin hali yahud seri atışlı toplar*, Mekteb-i Fünun-u Harbiye Matbaası, 1317, Konstantiniyye.

⁵⁴¹ Müller-Weiner, a.g.m., s. 278.

Harita 1: 19. Yüzyılda Osmanlı imalathanelerini ve konumları.

Kaynak: Müller-Weiner, a.g.m., s. 278.

Zeytinburnu askeri fabrikaları dünya savaşı sırasında da faaliyetlerine devam etmiş, fakat üretim yeterli görülmediği için bu komplekse ek olarak tamamen Alman teşekküllü şeklinde planlanan mühimmat üretim merkezlerinin kurulması gündeme gelmiştir. Bu teşebbüslerden zikredilmeye değer en önemli yapı Tuzla yakınlarında kurulan çelik fabrikasıdır. Enver Paşa ile dönemin deniz kuvvetleri generali Pieper Paşa'nın ön ayak

olmasıyla başlatılan sanayileşme çalışmaları, İstanbul'da hâlihazırda bulunan üretim merkezlerinin modernleştirilmesine yönelik çabaları da kapsar. Amaç, Gelibolu muharebeleri sırasında mühimmat yetersizliği nedeniyle ödenen bedelleri en aza indirmektir. Ayrıca, imparatorluğun silah ithalatının büyük devletler tarafından kısmen bloke edilmiş olması, Enver Paşa'yı *kendi mühimmatını kendin üret* mottosuyla hummalı bir sanayileşme çabasına itmiştir. Askeri üretimde kendi kendine yetme prensibi, özellikle Osmanlı gibi hemen hemen her cephede aynı anda savaşan bir imparatorluğun ekonomisine büyük bir darbe yapacağından, bunun yanında zaman ve nitelikli personel sıkıntısının da etkisiyle var olan merkezlerin başına Alman girişimciler getirilmiş, yürütme yetkileri büyük oranda onların tekeline verilmiştir. Alman personellerin hizmet ettikleri, mermi üretim merkezleri, dökümhaneler ve torhanaların başlıcaları; Tersane-i Amire mermi üretim merkezi, gayrimüslim girişimci Karlotti tarafından işletilen özel dökümhane, Şişli'de yine bir gayrimüslim olan Dapei tarafından işletilen dökümhane, İstinye'de faaliyet gösteren özel tersane, Şişli'de hizmet veren Soc. Des Tramways Şirketi ve Yedikule'de bulunan Co. De Chemins der Fer Orientaux firmasıdır. İstanbul dışında bulunan fabrika ve üretim merkezlerinde de Alman girişimci ve zanaatkarların hizmet verdiği görülmüştür. Bu merkezler arasında Eskişehir'de bulunan demiryolu tamirhane ve atölyeleri, İzmir'de faaliyet gösteren Rankin & Demas'a ait mühendislik ve demir döküm özel atölyesi, yine İzmir'de Issigonis'e ait İzmir-Aydın demiryolu işlerini yürüten mühendislik firması ile Sivas ve Adapazarı'nda bulunan dökümhane ile müstakil kömür ocakları bulunmaktadır. İşletmelerin yönetim organizasyonları ise, atölye müdürlükleri şeklinde Alman girişimcilere tevdi edilecek, bunlar Pieper Paşa danışmanlığında çalışacaklardır. İstanbul'da bulunan dökümhane ve işletmeler, Co. der Fer Orientaux firması dışında Tersane-i Amire'ye bağlı olacak, De Chemins ise Zeytinburnu

sanayi kompleksine devredilecektir. İstanbul dışında kalan atölyeler ise orduya ait idari birimlerin yönetimine verilecektir.⁵⁴²

Tersane-i Amire dâhiline alınan bu imalathanelerin en önemli eksikliği donanım ve hammadde tedarikinde kendini gösteriyordu. Topyekün bir üretim için yeniden düzenleme şarttı. İşletmelerde, genellikle dökme demirden fişek, top, yakın mesafe savaş araçları (el ve silah bombası), kovan ve çeşitli patlayıcılar üretiliyordu. Dökme demir mühimmatı için öncelikle dökümhanenin modernleştirilmesi gerekmekteydi. Dökümhane kısmen ferah bir görünüme sahip olmakla birlikte dökümhanede iki adet görece büyük, bir adet de küçük bir döküm ocağı bulunmaktaydı. Fakat ocaklar uzun süredir kullanım dışında kalmıştı. Ayrıca tabakhane ve kalıphanenin de yeni sürüm fişekler için uygun hale getirilmesi gerekiyordu. Diğer taraftan gerekli olan torna tezgâhlarının tedariki mümkün olmadığından, makineler müsadere sistemi ile Edirne, Lüleburgaz, Bursa ve İzmir'den tedarik ediliyordu. En büyük sıkıntı müsadere edilen makinelerin ikinci el olması ve kısmen yıpranmış olmalarıydı.⁵⁴³

Silah fabrikalarının karşı karşıya olduğu en büyük handikap, teknik özellikleri sürekli yenilenen ve değişen mühimmatın üretimi ve üretimde kullanılan teknolojinin daimi olarak güncellenmesi meselesiydi. Yeni teknolojiyi takip etmek demek aynı zamanda gerekli olan hammaddeyi güncel yöntemlerle yeniden işlemek demektir. Bu konuda Osmanlı en çok

⁵⁴²BA-MA, *Teil II, Die Tätigkeit der im Kriege neu geschaffenen Werksätten und Waffenbehörden, Stahlfabrik Türkei, 1915-1918, Freiburg.*

⁵⁴³BA-MA, *Teil II, Die Tätigkeit der im Kriege neu geschaffenen Werksätten und Waffenbehörden, Stahlfabrik Türkei, 1915-1918, Freiburg.* Alman dökümcüler yönetiminde sürdürülen imalat, I. Dünya savaşı sonuçlanana kadar devam etti. Bu dönemde tersane dâhilinde günlük 150 adet top dökülmekteydi. İlk döküm işlemleri başladığında, 12m'lik toplar dökülmüştü, daha sonra 15 cm ve 21 cm.'lik toplar da dökülmeye başlandı. Fakat, 21cm. çapında obüs toplarının dökülebilmesi için torhane ve tabakhanelerin yeni teknolojiye uygun olması gerekiyordu, bu nedenle obüs toplarının döküm işlemleri tophaneye devredilmiştir. Bkz. BA-MA, a.g.b., s. 7.

ıslah edilmiş barutu (dumansız) temin etmekte, hatta barut alaşımlarını işlemekte zorlanıyordu. Ayrıca, yeni kurulan fişek fabrikasında üretilmesi planlanan, Mauser mitralyözleri ile uyumlu küçük çaplı mavzer fişeklerinin sorunsuz bir şekilde işlemesi için kovanlarının teknik olarak güncellenmesi lazımdı. Yeni teknoloji ile üretilen ve yurtdışından getirilen mitralyözlerde kullanılacak fişek kovana kavisli olmalıydı. Bunların alaşımlarının fabrika dahilinde egriltilmesi ve daha sonra kalıba dökülmesi için dökümhane ve hâddehanelerin ıslah edilmesi gerekiyordu. Bu sorun kısmen çözüldü, fakat asıl önemli olan şarjör imaline mahsus çelik şeritlerin üretiminde kullanılan yüksek ısılı fırınların tesis edilmesi meselesiydi.⁵⁴⁴ Bu sorun Tophane-i Amire'nin altın günlerini yaşadığı 16. yüzyılda bile Osmanlı zanaatkârlarını düşündürmüştür. Çeliğin imali oldukça meşakkatli idi. Çelik, sağlam bir metal olup, yüksek sıcaklıktan hızla soğutulmak suretiyle elde edilebilirdi. Bu şekilde elde edilen alaşım, sıcak halde iken tekrar çekiçlenerek çelik elde edilirdi. Çelik üretiminin zor olması nedeniyle mühimmat üretiminde daha çok tunç malzemesinden silah yapımına ağırlık verilmiştir. Osmanlı üretmekte zorlandığı çeliği Avrupa'dan satın almıştır.⁵⁴⁵

Silah imalatında önemli olan diğer maden de demir madeniydi. Dökme demirin en önemli bileşeni olan ham demiri temin etmek özellikle savaş sırasında, çatışmaların şiddetlendiği 1915 yazında oldukça zordu. Bu nedenle ham demir elde etmek için eski dökme toplar ve işe yaramaz makine parçaları un ufak edilmekteydi. Hatta İstanbul ve çevresinden temin edilen her türlü demir parçası bir araya getirildi. Demir yokluğunda bahçelerden kesilen demir parmaklıklar bile parçalanarak ham demir kıvamına getirildi. Örneğin Taksim

⁵⁴⁴ BOA, Y.MTV, a.g.b, s. 5.

⁵⁴⁵ Salim Aydüz, *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006., s. 238.

meydanında bulunan tüm demir parmaklıkların parçalandığı bilinmektedir.⁵⁴⁶ Demir madeni, klasik dönemde top yapımından daha çok savaşın amacına yardımcı olacak gerçeklerin yapımında kullanılıyordu. Örs, at nalları, çiviler, kazmalar, kürekler gibi aletlerin yapımında ham demire olan ihtiyaç artıyordu. Parry'nin verdiği bilgilere göre Osmanlı, klasik dönemde demir madeni teminini çoğunlukla Balkan savaşları sonrasında sınır ötesinde kalan topraklarından karşılıyordu. Demir madeni açısından zengin bu bölgeler arasında; Bosna, Kuzeybatı Makedonya ve Eğridere Havzası, Yunanistan yakınlarında Pravişte ve Bulgaristan'da Samakov önemli demir merkezleri idi.⁵⁴⁷ Anadolu'da ise ham demirin bulunabildiği ve yerinde döküldüğü merkezler; Bilecik, Erzincan bölgesi ile Trakya'da mühim bir demir merkezi olan Samokovcuk (Demirköy) idi.⁵⁴⁸

Fişek imali de çeliğin yokluğunda dökme demir kullanarak yapılıyordu. Ne yazık ki döküm işlemi hiç kolay olmuyordu, raporlarda genellikle fişek duvarlarında oyuklar meydana geldiği yazılıyordu. Döküm sırasında parçalanmalar oluyor, döküm bittikten sonra da fişeklerin ağız kısımları kusurlu kalıyordu. Bu da prematüre patlamalara zemin hazırlıyordu. Yoğunlaştırılmış çeliği kompense edebilmek için fazla miktarda demir kullanmak gerekiyordu, bu da fişeği ağırlaştırıp namluyu aşındırmasına neden olmaktaydı. Dökme demir

⁵⁴⁶BA-MA, *Teil II, Die Tätigkeit der im Kriege neu geschaffenen Werksätten und Waffenbehörden, Stahlfabrik Türkei*, 1915-1918, Freiburg.

⁵⁴⁷V.J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Harp Malzemesinin Kaynakları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, Edebiyat Fakültesi Matbaası, Ekim 1973, İstanbul, s.40-41

⁵⁴⁸Demirköy, dünya savaşına kadar aralıklı üretim duraksamaları ile etkinliğini devam ettirmiştir. Bir süre İngiliz müteşbbislerin kontrolünde faaliyet göstermiş olsa da 1916'da maden yeniden Osmanlılar'ın kontrolüne geçmiştir. Rıza Dervişoğlu, *Kırklareli Demirköy Ottoman Ironworks, A Technological Investigation*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kimya Ana Bilim Dalı, 2005, s.14. Dünya savaşı sırasında Bursa (Hüdâvendigar) Vilayeti'nden ordu bünyesinde kullanılacak olan arabaların imali için önemli miktarlarda ham demir sevk edilmiştir. Demirler komisyonun yetkili kıldığı tüccar ve arabacılar vasıtasıyla Tekalif-i Harbiye usulü ile toplatılmaktaydı. Bkz. BOA, DH.İUM (Dahiliye Nezareti, İşe Umum Müdürlüğü), 1-9, *Bursa Vilayeti'nden Ordu bünyesinde kullanmak üzere araba imali için ham demir sevkiyatı*, 6 Ağustos 1331, 19 Ağustos 1915.

kullanılarak yapılan fişeklerin sadece topçu birliklerinde kullanması kararlaştırılmışsa da fişek yokluğu nedeniyle ağır silahlarda da kullanılmıştır.⁵⁴⁹

Alman girişimciler yardımıyla oluşturulan bir diğer döküm merkezi de İstinye'de bulunmaktaydı. 1915 yılının Ağustos ayında kurulan merkez, bir süreden beri gemi tamir teşekkülü olarak hizmet vermekteydi. Savaşın patlak vermesiyle birlikte bir Fransız teşekkülü olarak kurulmuş, İstinye tersanesinin yapay havuzu yanına inşa edilmişti. Daha sonra buranın döküm merkezi olarak kullanılmasına karar verildi. Alman reformcular ve Türk deniz subaylarından oluşan 40 kişilik bir ekip öncelikle merkez yakınlarında bulunan Büyükdere civarında kalıplama bölümü kurdular. Ekipmanların da tamamlanmasıyla nihayet ilk döküm işlemi 15 Eylül 1915 tarihinde başladı. Hâlihazırda bulunan eski torna tezgâhlarının yenileri ile değiştirilmesi gerekmektedir. Yeni tezgâhlar, elektrik gücü ile çalışan tezgâhlar olmalıydı. Merkezde, günlük ortalama 100 adet dökme demirden öbüs toplarının üretimi hedefleniyordu. Daha sonraki üretim hedefi, yüksek süratli bir infilak maddesi içeren 12 ve 10.5 cm.'lik öbüs topları idi. Ayrıca, ilk etapta günlük 30 adet, daha sonra ise günlük 1000 adet olarak üretilecek 9,5 cm.'lik el bombaları da üretim hedefleri içinde yer almaktaydı. Hâlihazırdaki üretim, 36 adet güncel torna tezgâhı, 30 tornacı ustası, 30 Alman reformcusu ile yaklaşık 120 Türk askeri eşliğinde yapılıyordu.⁵⁵⁰

Üretim aşamasında karşılaşılan en büyük zorluk, kok kömürü ve dökme demir temininde yaşanıyordu. Kok kömürü eksikliği uzun süre odun kömüründen elde edilen koklardan sağladı, diğer taraftan dökme demir kullanmadan üretilen mühimmatın

⁵⁴⁹ K. Bugayev, Y. Konovalov, *Iron and Steel Production*, Business Books International, New York, 2001, s. 87.

⁵⁵⁰ BA-MA, a.g.b., s. 9.

sağlamlaştırılmasına çalışıldı. Fabrika 1918 yılına kadar kısmen başarılı bir şekilde üretime devam etti, kömür madenindeki noksanlık üretimi bir nebze düşürmüş olsa da bu yüksek süratli infilak maddeleri içeren patlayıcıların ülke içinde üretilmesi hedeflenmiş ve Almanya'dan yapılan mühimmat transferinin az da olsa önüne geçilmiştir.⁵⁵¹

Şişli'deki mermi fabrikasının temelleri daha önce bir Fransız müteşebbis olan Da Paye tarafından işletilen demirhane ve tramvay şirketinin mermi ve el bombası dökümevi olarak kullanılmasıyla atıldı. 1919 senesinde bu şirket, Alman girişimcilere satılmıştır.⁵⁵² Döküm işlemleri için tramvay şirketine ait 4 adet torna tezgâhı kullanıldı. İşlemler, Almanya'dan gelen tornacı ustası, asistanlar ve beş kişiden oluşan işçiler eşliğinde yapılmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde özel girişimciler tarafından sağlanan torna tezgâhları ile üretim artırıldı. 15 Haziran 1915'de sonuçlanan yıllık ilk üretim faaliyeti sonucunda; 496 adet 15cm.'lik çelik mermi 8082 adet 12cm.'lik dökme demirden mermi ve 1632 adet 15cm.'lik dökme demirden mermi üretilmiştir. İlk yılın sonunda işletme dâhilinde 21 adet torna tezgâhı bulunmaktaydı. Personel olarak da 3 Alman ustası, 2 Alman usta yardımcısı, 41 Alman işçi ve 94 Türk işçi bulunmaktaydı.

⁵⁵¹ BA-MA, a.g.b., s. 9.

⁵⁵² BOA, MV (Meclis-i Vükela Mazbataları), 217/66, 24 Muharrem 1338 (19 Ekim 1919), s.1.

Tablo 13: 1916 senesinde Şişli dökümhanesinin yıllık ürettiği mühimmat miktarı.

Mühimmat Cinsi	Çap	Adet	Özellik
Dökme demir mermi	7,5 cm.	3103	1986 küçük başlı, 1117 büyük başlıdır.
Dökme demir mermi	8,7 cm.	8462	
Dökme demir mermi	12 cm.	528	
Sırp mermisi	7,5 cm.	1689	Test edildi ve onaylandı
Dökme demir mermi	12 cm.	232	İzmir dökümhanesinde kopyası çıkarıldı.
Dökme demir mermi	7,5 cm.	9907	İsler Firması tarafından kaplandı.
Dökme demir mermi	12 cm.	4289	İsler Firması tarafından kaplandı.
Çelikte preslenmiş mermi ⁵⁵³	12 cm.	440	Kafa kısmı sökülebilir.
Dökme çelik mermi	10,5 cm.	440	Kafa kısmı sökülebilir.
Dökme çelik, sivri burunlu mermi	10,5	442	
<i>Stielbomb</i> ⁵⁵⁴	5cm.	15.546	
El bombası		35.617	
9,5 cm.'lik bombalar için <i>mundlochbuse</i>		2670	
9,5 cm.'lik bomalar için büyük <i>stielhülse</i> ⁵⁵⁵		2762	
9,5 cm.'lik bombalar için küçük <i>stielhülse</i>		2311	
Toplam üretilen mühimmat miktarı		88.438	

Kaynak:BA-MA, a.g.b., s. 12.

⁵⁵³ Eski tip yuvarlak uçlu mermi yerine kullanılan sivri uçlu mermi

⁵⁵⁴ Alman tipi el bombası, yakın mesafe patlayıcısıdır. Çeliğe alternatif olarak nervürlü demirden imal edilmiştir. Stielbomba diğerlerinden ayıran özellik kare şeklinde bir el bombası olmasıdır. *MGFA (Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr araştırmacısı Prof. Markus Pöhlmann tarafından verilen şifahi bilgi)*

⁵⁵⁵ Yakın mesafe patlayıcılarında kullanılan kovan.(*Prof. Markus Pöhlmann tarafından verilen şifahi bilgi*)

Tablo 14: 1917 senesinde Şişli dökümhanesinin yıllık ürettiği mühimmat miktarı.

Mühimmat Cinsi	Çap	Kalibre	Adet	Özellik
Çelik döküm mermi	10,5 cm.	L/11,6	7076	Spitzegeschoss ⁵⁵⁶
Çelik döküm mermi	10,5 cm.	L/35	1317	Spitzegeschoss
El bombası	5 cm.		2814	
<i>Liderungen</i>			125	15 cm.'lik el bombaları için
<i>Stielbeschläge (Kundak)</i>			600	9,5 cm.'lik el bombaları için.
Talim mermisi			1495	Farklı kalibrelerde
Toplam üretilen mühimmat miktarı			13.427	

Kaynak: BA-MA, a.g.b., s. 12.

Şişli dökümhanesi, 1 Mart 1918 tarihinde döküm makineleri ve torna tezgâhlarını, barındırdığı personel ile birlikte daha büyük işletmelere devrederek üretimi sonlandırmıştır.

Osmanlı, Alman müteşebbisler ile birlikte yürüttüğü askeri dökümhane ve fabrikalarda, savaş alet ve edevatının yanında patlayıcı madde ve yardımcı diğer maddelerin de üretim ve dolum işlerini üstlenmişti. Bu yardımcı işletmeler arasında Kâğıthane'de ve Tersane-i Amire'de faaliyet gösteren trotil dolum merkezinden bahsetmek gerekir. TNT olarak da bilinen Trotil, barut gibi yanıcı bir maddedir ve ateşleme mekanizmasına sahip olan mühimmat üretiminde sıkça kullanılır. Bu mühimmatlar arasında mermi ve kurşun üretimi ön sırada gelir. Bunların üretimi, temelde iki aşamalıdır. Öncelikli aşama, mermiyi itecek bir mekanizma yaratmak ki buna (*propellant*) itici güç denir, daha sonra ise merminin hedefi bularak patlamasını sağlamaktır, bu da (*explosivecharge*) patlayıcı güç'dür. Bu mekanizmaları

⁵⁵⁶ Eski yuvarlık uçlu mermi yerine kullanılan klasik sivri uçlu silah mermisi. *Prof. Markus Pöhlmann tarafından verilen şifahi bilgi*)

sağlayacak maddeler de dumansız barut ve trolitir. Dumansız barutun ana maddesi pamuk barutudur. Bunun bileşenleri de nitrik asit, sülfürük asit ve gliserindir. Trotilin ana maddesi de tolüen yani yanıcı hidrokarbürdür, metil benzin olarak da bilinir. Kömür veya petrolden elde edilmektedir. Trotil elde edebilmek için dumansız barutun bileşenlerinden de faydalanılmaktadır. Sülfürük asit burada önemli bir bileşendir, demir cevheri ile piritin alaşımı gerekmektedir. Son olarak da eter ve aseton ile patlayıcı maddeye dövülgenlik ve esneklik verilir.⁵⁵⁷

Mühimmat dolum işlemleri, özellikle dünya savaşının başlamasıyla Çanakkale Boğazı'nın savunmasına yönelik düşünüldü. Yakın mesafe savaş mühimmatına olan acil ihtiyaç nedeniyle General Pieper Paşa'nın yönlendirmesiyle 30 Haziran 1915 senesinde bomba, roket atar ve alev makinelerinin üretim ve dolum işlemlerini yürütmek üzere bir komisyonun görevlendirilmesine karar verildi. Kararın ivedilikle verilmesindeki en büyük etken, savaş koşulları nedeniyle Almanya'dan yapılan mühimmat ve hammadde transferinin kesintiye uğramasıydı.⁵⁵⁸ Ayrıca Almanların girişimi ile başlayan dolum işlemleri, Osmanlı ordusunu kimyasal silahlar ile de tanıştırmış oldu.⁵⁵⁹ Kimyasal silahlar, Avrupa ile eşdeğer bir zamanda Osmanlı'da hafif ağırlıklı havan toplarında kullanıldı. Bunların dolum işlemleri Bakırköy'de bulunan barut fabrikasında yapıldığı gibi Tersane-i Amire'de de yürütülmekteydi. Almanlar tarafından icat edilen *B-stoff*⁵⁶⁰ da kitle imha edici özelliğe sahip öldürücü bir

⁵⁵⁷Wim Klinkert, *Defending Neutrality, The Netherlands Prepares for War, 1900-1925*, Brill Publication, Leiden-Boston, 2013, s. 93.

⁵⁵⁸BA-MA, a.g.b., s. 13.

⁵⁵⁹Tillmann Reibert, *Die Deutschen Minen und Granatwerfer im Ersten Weltkrieg 1914-1918*, Epubli GmbH, 2014, Berlin, s.64.

⁵⁶⁰*Bromoacetone* yani asatenülbramür yüksek derecede göz yaşartıcı etkisi bulunan bir gazdır. I. Dünya Savaşı sırasında yaklaşık olarak 1000 ton civarında kullanıldığı bilinmektedir. Yüksek derecede buharlaşma özelliğine sahiptir, belirlenen hedefe doğru atıldığında ortaya salınan buharın bile öldürme kuvveti oldukça fazladır. Bkz.

kimyasal madde idi. 1915 senesinin ağustos ayında B–stoff maddesinin kullanıldığı 420 adet kimyasal silah Çanakkale saflarına gönderildi. Yıl içerisinde Osmanlı fabrikalarında 620 kg. B-stoff üretilirken, Almanya’dan 4436 kg. B-stoff transfer edildi. 15 Ağustos 1915’den 22 ocak 1916’ya kadar Çanakkale ve Kafkas cephelerine gönderilen kimyasal silah miktarı 3125 adet idi.⁵⁶¹

Yine Bakırköy laboratuvarlarında dolumu yapılan ve sarı fosfor ile karbondisülfid karışımı olan ve kendiliğinden tutuşma özelliğine sahip bu madde, özellikle arazide siper torbalarına zarar vermek üzere kullanıldı. Maddenin bileşenleri olan fosfor, genel olarak Almanya’dan transfer edildi. Karbondisülfid üretimi için ise IV. Ordu kurmay heyeti aracılığı ile Bakırköy barut fabrikasında özel bir kısım inşa edildi. 22 Şubat 1916 tarihine kadar üretilen ve araziye gönderilen bu kimyasal silahların adedi 1562’dir.⁵⁶²

Literatürde *korkunç savaşma biçimi* olarak geçen savaş meydanlarında zehirli gaz, kimyasal silah ve alev atar (alev makineleri) kullanımı, muharebelerin seyrini önemli ölçüde değiştirmişti. Kimya laboratuvarlarında ve devlet destekli araştırma merkezlerinde gece gündüz çalışan bilim insanları ve kimyagerlerin hedeflediği tek nokta vardı; yanıcı özelliğe sahip maddelerin yanma sürelerini uzatarak, daha fazla tahribata yol açmak. Kitlesele ölümlere neden olan bu yanıcı ve zehirleyici gazlar, muharebeyi savaş meydanlarından çıkararak sivillerin de telef olmasına neden oldu. Osmanlı bu yeni savaş algısından çokça nasbini almıştır. Ordu bünyesine aldığı zehirli gaz ve kimyasal maddelerin yanında ağır silahlarında bir çeşit yangın

Eric Croddy, *Chemical and Biological Warfare, A Comprehensive Survey For the Concerned Citizen*, Copernicus Books, 2002, New York, s. 119.

⁵⁶¹BA-MA, a.g.b., s. 14.

⁵⁶²BA-MA, a.g.b., s. 14.

çıkarıcı gülle de kullandılar.⁵⁶³ Alev makinesi olarak çevirebileceğimiz *Flammenwerfer*, bir Alman silahıydı. Osmanlı'ya ilk kez, 1915 senesinde Tuna üzerinden nehir taşımacılığı ile Almanya'dan transfer edildi.⁵⁶⁴ Öncelikli çıkış teknolojisi alev fırlatma üzerine yapılandırılmıştı. Menşeyini MÖ 4. yüzyıldan itibaren savaş meydanlarında kullanılmaya başlanan Grek ateşinden alıyordu. Kontrol edilebilir ateşin muharebelerdeki etkin rolü 20. yüzyılda da es geçilmedi ve askeri mühendisler tarafından etraflıca çalışıldı.⁵⁶⁵

Richard Feidler isimli bir mühendis, 1901 senesinde alev makinası projesini hayata geçirdi. Makine yardımıyla en güçlü düşman hatları temizlenecek, ayrıca yakın mesafe piyade ataklarına karşı da önlem alınabilecekti. 1908- 1914 yılları arasında ordu mensubu bir asker olan Bernhard Redderman ile yaptığı istişareler, Fiedler'i taşınabilir küçük alev makinesini geliştirmeye itti. Bu makine büyük bir yağ deposundan oluşmaktaydı, hava, nitrojen ve karbondioksit içeren daha küçük bir gaz deposuna bağlıydı. Kapakçık açıldığında gaz serbest kalıyor ve elle kavranabilen bir hortum içerisinden yakıtı harekete geçiriyordu. Yakıt, namlunun ucunu tutuşturarak, oldukça yakıcı bir bileşen olan yağlı ve dumanlı bir alevi yaklaşık 18m. uzaklığa fırlatabiliyordu. Hedefi saniyeler içinde küle çevirebilme özelliğine sahipti. Diğer taraftan küçük bir mürettebat yardımıyla taşınabilen daha büyük sürümlerinin etkili olduğu uzaklık yaklaşık 36m.'ye kadar çıkmaktaydı.⁵⁶⁶

⁵⁶³ William Weir, *a.g.e.*, s. 43-44

⁵⁶⁴ BA-MA, a.g.b., s. 14.

⁵⁶⁵ Chris McNab, Steve Noon, *The Flamethrower*, Osprey Publishing, 2015, s. 7.

⁵⁶⁶ Chris McNab, *A History of the World in 100 Weapons*, Osprey Publishing, 2014, s.s. 177-178.

Daha sonraki dönemlerde çeşitli kimyasal gaz ve madde fırlatma teknolojisi ile flammenwerfer farklı bir boyuta taşındı.⁵⁶⁷ Gazların bazıları, toz haline getirilmiş alimünyüm ve pas olarak da bilinen demir oksitten oluşan termit içeriyordu. Termit tek başına yanıcı bir madde olarak kullanılmasa da çok şiddetli yanan ve suyla söndürülemeyen magnezyumu ateşleyebiliyordu. Çünkü sıcak magnezyum, hidrojenle oksijenin bileşiği olan sudaki oksijeni alıyordu. Termit ve magnezyum o kadar yüksek ısıda yanıyor ki herhangi bir metali eritebilir ve birkaç inç kalınlığındaki betonu unufak edebilirdi.⁵⁶⁸ Bazı alev makineleri ise beyaz fosfor içermekteydi.⁵⁶⁹

Alev makinesi teknolojisini kendi bünyesinde üretebilmek için Osmanlı'nın öncelikle *flammenöl* yani alev yağını elde etmesi gerekiyordu. Bunun için de laboratuvar çalışmasına ihtiyaç vardı. Ayrıca mühimmatın geliştirilebilmesi için çeşitli aparatlara da sahip olması gerekiyordu. Aralık sonunda 5 adet büyük ve 5 adet küçük makine aparatını Almanya'dan transfer etti. Ayrıca ordu bünyesinde yer alacak alev makinesi taburu da oluşturuldu.⁵⁷⁰ Tabur, 25 Mart 1916'da ilk kez Irak cephesinde görev aldı. Daha sonra ikinci bir tabur oluşturuldu ve 18 Eylül 1916'da 8 adet büyük, 16 adet küçük alev makinası ile V. Ordu bünyesinde yerini aldı. Tabur kısa bir süre Suriye'de bulunduktan sonra, Çanakkale'de

⁵⁶⁷ I. Dünya savaşı sırasında alev makineleri için kimyasal gaz kullanıldığına dair somut veriler mevcut değildir. Fakat, savaşın sonlarına doğru müttefik kuvvetler, makinelerinde fosfor gazının kullanılabilirliğini araştırmışlardır. Savaş sırasında alev makineleri, çoğunlukla Batı cephesinde Alman, Fransız, İngiltere ve ABD kuvvetleri tarafından kullanıldı, ayrıca Avusturya ve İtalya ordusu da Alpler Cephesinde alev makinesini kullandılar. *MGFA (Prof. Markus Pöhlmann tarafından verilen şifahi bilgi)*

⁵⁶⁸ William Weir, *a.g.e.*, s. 43.

⁵⁶⁹ Beyaz fosfor, tahrip derecesi yüksek yanıcı ve öldürücü bir kimyasal maddedir ve her iki dünya savaşında da kimyasal silahlarda sıkça kullanılmıştır. Hava ile temas ettiğinde yanıcı özelliğini alır, akciğer ve deriye zarar verir. Bkz. William Weir, *a.g.e.*, s. 44. ve Charles Stewart, *Weapons of Mass Casualties and Terrorism Response Handbook*, Jonesand Bartlett Publishers, 2005, Londra, s. 72.

⁵⁷⁰ Osmanlı, Almanya ile neredeyse bir yıl ara ile alev makinası kullanan askeri taburunu oluşturmuştu. Alman ordusu, 1915'de alev makinası taburunu oluşturdu. Chris McNab, *A History of the World in 100 Weapons...* s. 178.

konuşlandı. Bu taburların talimleri de Bakırköy ve Erenköy’de yapılmaktaydı. 1916-1917 arasında Osmanlı coğrafyasında üretilen ve Almanya’dan transfer edilen alev yağı toplam 45.000 kg. idi.⁵⁷¹

Gasminen, brandminen⁵⁷² ve alev makinesi teknolojisini Osmanlı’ya getiren ve bu teknolojiyi ülke içinde geliştiren bir mürettebat da bulunmaktaydı. Bu takımın başında General Pieper Paşa bulunuyordu. Yarbay Necmeddin Bey, askeri mühimmat fabrikalarının başında idi. Ayrıca kimyager Dr. Emmerich ve asker kimyager Binbaşı Hakkı Bey, laboratuvar çalışmalarını yürütüyordu. Bunun yanında Binbaşı Dr. Huttner, Binbaşı Sprengel, Yüzbaşı Hakkı Bey, Yüzbaşı Wiesmann ile Bakırköy fabrikası kimyageri Yüzbaşı Azmi Bey ile Tersane kimyageri Akif Bey takımdaki yerlerini almıştı.⁵⁷³

I. Dünya Savaşı sırasında Zeytinburnu silah fabrikaları, Bakırköy barut fabrikası ile Tophane gibi büyük devlet fabrikalarının yetersiz kalması ve savaş koşulları nedeniyle sevkiyatın kesilmesi veya yavaşlaması, Osmanlı’yı özel bir takım teşebbüsler kurmaya yöneltmişti. Özellikle Almanların elinde olan bu işletmeler, savaş sırasında bir nebze de olsa dışa olan bağımlılığı azaltmış ve cephelere yapılan sevkiyatı kolaylaştırmıştır. Fakat, Osmanlı’yı yerel silah fabrikalarını işlevselleştirmede en çok zorlayan etken hammaddeye duyulan ihtiyaç olmuştur. İhtiyaç duyulan hammaddenin başında kömür gelmekteydi. İmparatorluğun kömür deposu olan Zonguldak kömür madenleri, çeşitli devlet destekleri ve gelişen ulaştırma teknolojisi rağmen dünya savaşı sırasında fabrikaların kömür ihtiyacını

⁵⁷¹BA-MA, a.g.b., s. 18

⁵⁷² Gasminen; mayın veya el bombalarında kullanılır. Bir tür kimyasal bileşendir. *MGFA (Prof. Markus Pöhlmann tarafından verilen şifahi bilgi)*

⁵⁷³BA-MA, a.g.b., s. 19

karşılamaya yetmemişti. Dolayısıyla 1918 senesine gelindiğinde Osmanlı, kömür ihtiyacını Zonguldak'tan değil Almanya'dan karşılar vaziyeteydi.⁵⁷⁴

III.3. Dumansız Barut ve Uyumlu Mühimmat Kullanımı

Osmanlıların barut teknolojisi ve ateşli silahlar ile ilk ne zaman tanıştıklarına dair veriler henüz net değildir. Fakat 15. Yüzyıldan itibaren gerek Osmanlı kroniklerinde gerekse yabancı kroniklerde savaşlarda ateşli silahların kullanıldığı belirtilmektedir. Osmanlıların 15. yüzyılın ilk yarısında Balkanlarda yayılmaları ve 1453'te İstanbul'u fethetmeleri, başta top olmak üzere ateşli silahları çağdaşlarına göre daha etkin kullanmaları ile yakından ilişkilidir.⁵⁷⁵

Klasik dönemde ateşli silahların Osmanlı'daki yaygın kullanım terimi top ve top döküm teknolojisidir. 14. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında Türkçe terim olarak *top*, hem top atışı hem de topun kendisi için kullanılmıştır. Kullanılan bu terminoloji, 19. ve 20. yüzyıllarda da geçerliliğini sürdürerek, fırlatma teknolojisi ve fırlatılan silahla eşdeğer bir şekilde yer almıştır.⁵⁷⁶ Topların döküm teknolojisi için gerekli olan önemli maddelerden biri kalay, diğeri ise baruttu.

Osmanlı'da barut üretimi (kara barut), Avrupa barut üretimi ile önemli benzerlikler göstermekteydi. Osmanlıların kullandıkları barut karışımı, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Avrupa ile uyumlu gitmekteydi. 17. yüzyılda Osmanlıların ürettiği barut, yüzde 69 oranda

⁵⁷⁴ Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire, The Zonguldak Coalfield 1822-1920*, Berghahn Books, 2006, s.217.

⁵⁷⁵ Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (1703-1876)*, Osmanlı Askeri Tarihi, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918, Timaş Yayınları, 2013, İstanbul,

⁵⁷⁶ Gabor Agoston, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700)", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı*, Sayı 31, Ankara, 2000, s. 630.

güherçile, yüzde 15.5 oranında sülfür ve aynı oranda kömür içermekteydi. 17. yüzyılın sonundan itibaren ise Osmanlı baruthaneleri, İngiliz perdahtı denilen farklı bir karışım kullanmaya başladılar. Bu yeni barut, yüzde 75 oranında güherçile ile yüzde 12.5 oranında sülfür ve kömür içeriyordu. 1794-95 yıllarında Osmanlı, standart Avrupa karışımı olan (75-15-10) değerlerini 76-14-10 şeklinde uygulayarak daha kaliteli barut üretebilmiştir. Fakat karışım değerlerindeki standardizasyonu olumsuz etkileyen önemli bir faktör, Osmanlılarda barut üretiminin farklı bölgelere dağıtılarak yapılıyor olmasıydı.⁵⁷⁷

Klasik dönemde imparatorluk topraklarında tesis edilen baruthaneler arasında zikredilmeye değer olanlar şunlardı; İstanbul, Kahire, Bağdat, Halep, Yemen, Budin, Belgrad ve Temeşvar baruthaneleri. Nispeten daha az önemli olan baruthaneler ise, Anadolu'da Erzurum, Diyarbakır, Oltu ve Macaristan'da Estergon ve Peç'te tesis edilmişti. Bunun yanında Bor, Selanik, Gelibolu ve İzmir'de kurulan baruthaneler, 18. yüzyılda önemli barut tedarikçisi olmaya devam ettiler. Daha sonra Azatlı Baruthanesinin kurulması ve İstanbul'un barut ihtiyacının çoğunlukla burdan karşılanmasıyla bu işletmeler kapatılmıştır.⁵⁷⁸

16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul baruthaneleri, Kâğıthane, Şehremeni ve Bakırköy'de faaliyet göstermekteydi. Kâğıthane baruthanesi, 1680'lerin başında özellikle Habsburg savaşlarında önemli ölçüde barut üretti. Yüzyıl sonunda faaliyetine son verilince yerine Şehremeni baruthanesi kurulmuştur. 17. yüzyıl sonlarına kadar inişli çıkışlı bir üretim seyri gösteren baruthanenin özellikle Tersane-i Amire'de yeni savaş gemilerinin inşaatına

⁵⁷⁷Gabor Agoston, "Erken Modern Osmanlı ve Avrupa Barut Teknolojisi", *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, Timaş Yayınları, (Ed. Gabor Agoston), İstanbul, 2012, s.s. 145-146.

⁵⁷⁸Gabor Agoston, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayii: XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthaneleri", *Prof. Dr. Mübahat Küçüköğlü'na Armağan*, İÜ Edeyat Fakültesi Tarih Bölümü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi Anabilim Dalı, (Ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul, 2006, s. 451-465.

başlanması ile bu gemilerde kullanılacak barutun temini maksadıyla kurulduğu bilinmektedir.⁵⁷⁹

1698 yılında baruthanenin yanmasıyla birlikte, Osmanlı yetkilileri şehir surları içinde baruthane bulundurmama kararı almışlardır. Yapılan incelemeler sonucunda, İstanbul'un daha az nüfuslu olan bölgeleri Bakırköy ve Yeşilköy arasında bulunan boş bir arazide Baruthane-i Amire olarak bilinen İstanbul baruthanesinin inşasına başlanmıştı. Sultan III. Selim, İstanbul baruthanesinin Avrupa baruthaneleri ayarında barut üretebilmesini arzu ediyordu.⁵⁸⁰ Bu nedenle baruthanenin çalışma kapasitesi maksimum düzeye çıkarılmalıydı. Başlangıçta su gücüyle çalıştırılması düşünülen baruthane, su kaynaklarının yetersizliği nedeniyle hayvan gücüne geçiş yapmıştır. Bu sistemi geliştirmesi için de dönemin Reisülküttabı Raşid Efendi, saat ustası olan Arakel Amira'yı görevlendirmiş, Arakel usta baruthane çarkını iki adet beygir ile çalıştırmayı başarmış, hatta baruthane için yeni bir makara daha geliştirmiştir. Arakel usta ile baruthane tarihinde Dadyan ailesinin dönemi başlamıştır, Hacı Arakel Dad Amira imparatorluğun ilk barutçubası olarak yetkilendirilmiştir.⁵⁸¹

Bu dönemde henüz barut üretiminin kurumsallaşmadığı aşikârdı. İmparatorluğun 18. yüzyıldaki diğer iki önemli baruthaneleri olan Gelibolu ve Selanik baruthaneleri de payitahtta bulunan İstanbul Baruthanesi (Baruthane-i Amire) gibi önemli ölçüde üretim yapıyordu. Fakat hükümet barut üretimindeki iyileşmeleri ve teknolojik gelişmeleri takip etmek durumundaydı. 16. yüzyılın ortalarında Avrupa'da yirmiden fazla türde barut

⁵⁷⁹ Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayii 1700-1900*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, Ankara, s. 22.

⁵⁸⁰ Birol Çetin, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁸¹ Pars Tuğlacı, *Dadyan Ailesi'nin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*, Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti, İstanbul, 1993, s. 2.

üretiliyordu, söz konusu üretim için güherçile oranı yüzde 50 ila 85 arasında değişmekteydi. Avrupalı uzmanlar, barut için ideal karışım oranının yüzde 74,64 güherçile, yüzde 11,85 kükürt ve yüzde 13,51 oranında odun kömürü olduğunu belirtmekteydiler, bu oran uzun bir süre Osmanlılar tarafından da takip edildi ve Osmanlı barutu Fransa ve İngiltere'deki üretim ile paralel gitti. Sonuç olarak, kara barut kimyasal bir karışım olmaktan uzak, bileşenlerinin özenle ayarlanması gereken mekanik bir karışımdı, bu nedenle uzmanların teknik bilgisi oldukça önemliydi.⁵⁸²

18. yüzyılın ikinci yarısında barut kalitesinde ciddi düşüşlerin zuhur ettiği görülmektedir.⁵⁸³ Bu dönemde imparatorluk dâhilinde üretim, istenilen talebi karşılayamayınca Avrupa'dan barut ithal edilmeye başlandı. Barut tedarikinde yaşanan sıkıntılar ve iç üretim faaliyetlerinin zayıflaması ile dışarıya bağımlılığın artacağı endişesi, dönemin padişahı III. Selim tarafından modernleşme çabaları çerçevesinde ele alındı. Barut üretiminin kurumsallaşması ve seri üretime başlanabilmesi için öncelikle hayvan gücünden su gücüne geçilmesini beklemek gerekiyordu. Suyun kuvvetinden yararlanana kadar aslında barut iptidai usüller ile elde ediliyordu, dolayısıyla barut imalatı uzun sürüyor ve istenilen miktarda barut elde etmek mümkün olmuyordu.⁵⁸⁴ İstanbul'da su gücü kullanılarak çalıştırılan ilk baruthane Kâğıthane Baruthanesidir. Azatlı baruthanesi bünyesinde de su gücünden

⁵⁸² Brenda J. Buchanan (Ed.), *Gunpowder, Explosives and the State, A Technological History*, Ashgate Publishing Limited, Burlington, 2006, s.13.

⁵⁸³ Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*,... s. 208-209.

⁵⁸⁴ Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, Ankara, s. 118.

faaydalanılmak istenmiş, bu nedenle baruthanesinin inşası sırasında bu amaçla şamlar köyü civarında su bentleri inşa edilmiştir.⁵⁸⁵

Azatlı baruthanesinin faaliyetleri, İstanbul (Bakırköy) Baruthanesi'nin yeniden yapılandırılması ile yavaşlatılmış, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Bakırköy baruthanesi tam kapasite ile çalışmaya ve imparatorluğun en büyük barut tedarikçisi olmaya başlamıştır. Bakırköy baruthanesinin kurumsallaşmasında baş barutçubaşı olarak görevlendirilen, Dadyan ailesinin ikinci kuşak ferdi Ohannes Dadyan'ın büyük etkisi vardır.

Bakırköy Baruthanesi'nde üretimi yavaşlatan bir diğer önemli etken de büyük hasarlara neden olan yangın ve şiddetli patlamalardır. İstanbul'un ahşap yapılaşması blęeyi yangına elverişli bir alan haline getiriyordu. Bunun yanında barut bileşenlerinin ideal oranda karıştırılmadığı ve üretim teknolojisinde yeni uygulamaların takip edilemediği, bu nedenle üretilen barutun nem ve ısı değişiklikleri gibi harici şartlar karşısında istek dışı patlamalar ile yangınlara mahal verdiği ileri sürülmektedir. Azatlı baruthanesinin devre dışı kalmasıyla neredeyse bütün yükü üzerine alan Bakırköy baruthanesi, 1789 senesinde büyük bir yangın felaketi geçirdi ve binaların önemli bir kısmı kullanılamaz hale geldi. Fakat, her bir yangın daha sonrasında yeni bir planlama faaliyetini de beraberinde getiriyordu, bu nedenle büyük yangınlar kent dokusundaki değişiklikleri belirleyen önemli etkenlerdi. Özellikle Tanzimat dönemi ile birlikte kentin yangın tehlikesine karşı korunaklı bir hale getirilmesine yönelik planlar hazırlandı. Eğer yangınlar sanayi bölgelerinde meydana gelmişe, planlama daha geniş

⁵⁸⁵ Fatih Usluer, "şeyh Galib'in Baruthane şiirleri", *Journal of International SocialResearch*, Vol.1, Sayı 3, Mayıs 2008, s. 412.

mahalleri kapsıyordu.⁵⁸⁶ Yangın sonrası, 1888 tarihli bir tezkere ile Baruthane binaları tamamiyle yenilendi, ayrıca yeni makine ve teçhizat alımı için gerekli olan finansal kaynak da hazineden sağlandı. Ancak, kaliteli barut üretiminde mühendislerin karşılaştıkları önemli bir sorun vardı; öncelikle hâlihazırda kara barut üretimi yapan Osmanlı fabrikası, tüm iyi niyetli ıslahat çalışmalarına rağmen barut kalitesinde eski üstünlüğünü yakalayamıyordu. Bazı görüşler, barut bileşenlerinin ideal oranda karıştırılmadığı ve imalat sırasında gerekli olan karıştırma ve ezme işlemlerinin yeni metotlar ile tecrübe edilemediğini ileri sürdüler, bu nedenle üretilen barut modern donanımlı silahlarda istenilen etkiyi gösteremiyordu. Düşük kaliteli barutlar, toplarda veya tüfeklerde kullanıldığı zaman ya patlama güçsüz olduğundan mermiler istenilen mesafeye ulaşamıyor ya da aşırı güçlü patlamalar silahların yeterince etkili olmasını engelliyordu.⁵⁸⁷

Kuşkusuz burada patlayıcı madde olarak barut, güherçile, kükürt ve odun kömürünün bir karışımı olan "kara barut" anlamına gelmekteydi. Erken modern döneme hâkim olan tüm kuyruktan dolma silahlarda (*breechloader*) ateşleyici güç olarak kara barut kullanılmaktaydı. Hatta bu üç bileşenin dövülüp, kuru bir şekilde karıştırılması ile "serpantin barutu" adı verilen madde çok uzun bir süre büyük kuşatma toplarında kullanıldı, daha sonra Avrupalılar 1400'lerin ilk yarısında barutun bir sıvı ile karıştırılıp kalıplarda dondurularak kurutulduktan sonra ince bir toz halinde ufalanınca güçlendiğini fark ettiler. Bu yeni buluş "taneli barut" idi, taneli barut piyade tüfeklerinin savaş sahasına girmesiyle, kullanılmaya

⁵⁸⁶ Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti, Değişen İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1996, İstanbul, s. 68.

⁵⁸⁷ Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire (18. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 227.

başlandı.⁵⁸⁸Fakat kara barut tutuşma sırasında namluda oldukça fazla tortu bırakıyordu, bu da namlunun zarar görmesine neden oluyordu, ayrıca patlama ertesinde etrafa yayılan duman görüş mesafesini ziyadesiyle düşürüyordu.⁵⁸⁹ Tüm bu dezavantajların ortadan kaldırılması lazımdı. Özellikle 1700'lerden sonra orduların büyümesi ve askeri eğitimin yaygınlaşması ile birlikte kurumsallaşan harp sanatı için ateşleyici mekanizmaların iyileştirilmesi gerekiyordu. Ayrıca barutun istikrarlı ve güvenli bir şekilde gelişmesi, daha güvenilir ve hareket kabiliyetini daha fazla arttıran teçhizatın kullanılmasını da gerektirmekteydi. Güvenli ve temiz barut (daha az tortu bırakarak, namluyu temiz tutan barut) nitroselülozun keşfi ile mümkün oldu. 1880'lerde gerek nemli gerekse kuru nitroselülozun fünüye yardımı ile patlatılabileceğinin keşfinden sonra dumansız barut istikrarlı bir biçimde geliştirildi ve çağdaş makineli tüfeklerin yaygınlaşması ile otomatik olan bu silahlarda güvenirliliği arttırdı.⁵⁹⁰

Dumansız barut, esasını pamuk barutu olan çekirdekleri çıkarılmış ve hallaçlanmış pamuğun su ile yıkanıp temizlendikten ve nitrik-sülfürik asit karışımı içinde bir süre bekletildikten sonra kurutulmasıyla elde edilmekteydi. Pamuk barutunun imali ile elde edilen dumansız barutların üretiminde farklı formüller kullanılmış olmakla birlikte özünde üretim, barutun nitrogliserinle muamele edilip dondurulduktan sonra levha haline getirilip ufalanması esasına dayanır.⁵⁹¹ İsviçreli kimyacı Christian Friedrich Schönbein'in daha önceki dönemlerde tecrübe edilen kimyasal işlemleri iyileştirmesiyle ortaya koyduğu bu muamele, teknoloji lisanında nitroselüloz olarak adlandırılmıştır. Nitrik selülozun, daha sonra eter ve etil alkol

⁵⁸⁸ Kenneth Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 75.

⁵⁸⁹ Robert Curley (ed.), *The Britannica Guide to War, War on Land*, Britannica Educational Publishing, New York, 2012, s. 80.

⁵⁹⁰ Chase, *a.g.e.*, s. 255.

⁵⁹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Baruthane-i Amire", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İSAM, İstanbul, 1992. s. 97

içinde çözünebildiği ve yanıcı bir madde halini aldığı yine Schönbein tarafından görülmüştür. Yine de 19. yüzyılın sonuna kadar pamuk barutu ateşleyici barutun bileşimi olarak kullanılmadı. Bunun nedeni, stabil olmayan bir madde olan nitroselülozun bozunma tepkimesi vermeye eğilimli olması ve bileşimin sonucunda oldukça hasarlı patlamaların meydana gelmesiydi. 1880'lerde Fransız mühendis Paul Vielle, güvenilir stabilizatörler geliştirerek tepkimeleri en aza indirdi. Kendi laboratuvarında yaptığı çalışmalar sonucu *Poudre Bismine* verdiği barut, % 68.2 çözünemez nitroselüloz ile % 29.8 çözünebilir nitroselülozün % 2 parafin ve eter ile jelatinlenmesi sonucu patlayıcı madde halini alır. Vielle'nin icadı olan *Poudre B* ilk olarak 1886'da Lebel marka tüfeklerde kullanılan 8mm çapındaki fişeklerde tecrübe edilmiştir.⁵⁹² Çapların küçülmesi ve küçük çaplı silahlarda kara baruttan daha yüksek basınç değerine sahip dumansız barutun kullanılmasına ek olarak, bakır veya nikel kaplama mermiler ile mermi çekirdeğinin yumuşak kısmı korunmuş oluyor, böylece bu üç kademeli inovasyon silahların uzun namlularını korumaya alıyordu.⁵⁹³

Barutun önemli bir dezavantajı olan tortu veya asker dilinde kullanımı ile namluda pislik oluşumunun büyük oranda önüne geçilebilmesi için, uzmanların dünya savaşını beklmeleri gerekiyordu. I. Dünya Savaşı sırasında kimyagerler, eter ve etil alkol karışımını, nitroselülozu plastik bir madde haline getirdikten sonra sık ilmekli bir elekten geçirerek inceltip namluda tortu oluşumu da engellenmiş oldular. Dumansız barut yapımında en son, fakat en zahmetli işlem de barutun içindeki tüm çözeltilerin ayıklanmasıydı. Bu işlemin yavaş ve dikkatli bir şekilde yapılması gerekiyordu, aksi takdirde barutu itekleyici güç olan sevk

⁵⁹²Curley, *a.g.e.*, s.80.

⁵⁹³Spencer C. Tucker, Jeff Kinard, *Weapons and Warfare, Pistols, An Illustrated History of Their Impact*, ABC-CLIO, Santa Barbara, 2004, s. 153.

barutu namluda çatlakların meydana gelmesine neden olacaktı. Namluda kalan mermi çekirdekleri silaha zarar verir, atış sırasında zaman ve hareketlilik kaybına neden olan böyle bir durumda silahların boşaltılması ve mermi çekirdeklerinin temizlenmesi gerekirdi.⁵⁹⁴

Nitroselüloz veya askeri anlamda kullanıldığı gibi Poudre B, halk dilindeki hali ile dumansız barutun askeri sahadaki kullanımı, İngiliz ve Fransız girişimlerinin birbirini tamamlaması sonucu gerçekleşmiştir. 1855 yılında İngiliz hükümetinin savaş bakanlığı bünyesinde oluşturduğu kimya laboratuvarı, baş kimyacı FrederickAugustusAbel'in pamuk barutunu, güvenilir bir ateşleyici (itici) güç olan dumansız baruta dönüştürme çabasına tanıklık etti. Abel, çalışmaları ile kimya bilimini askeri teknoloji ile de buluşturmuş oluyordu.⁵⁹⁵ 20. yüzyıl başlarında askeri ihtiyaçlar için patlayıcı üretimi Alman-İngiliz girişimleri ve Amerikalı dumansız barut üreticisi DuPont'un hegemonyasındaydı. Özellikle Alman-İngiliz girişimleri, sevk yakıtı (propellant) pazarını 1890'dan 1914'e kadar ellerinde tuttular. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte ortak girişimlerin de sonu gelmiş oluyordu.⁵⁹⁶

Osmanlıların Avrupalı çağdaşları ile birlikte neredeyse aynı tarihlerde dumansız barut mekanizmasını savunma endüstrisine entegre ettiği bilinmektedir. Dumansız barut

⁵⁹⁴ John Kenly Smith, "Organizing for Total War: DuPont and Smokeless Powder in World War I", Roy Macleod, Jeffrey Allan Johnson (ed.), *Frontline and Factory, Comparative Perspectives on the Chemical Industry at War 1914-1924* içinde, Springer Publishing, Netherlands, 2006, 172.

⁵⁹⁵ Abel, nitroselülozu bol su ile yıkayarak, günlerce sodalı ve sabunlu suyla kaynatmıştır, böylece karışımı asit bulaşıklarından temizleyebilmiştir. İyi yıkanmayan ve bünyesinde asit bulaşıkları barındıran nitroselüloz, kendi kendine dahi yanabilmekte ve çarpmalara karşı oldukça hasas olabilmekteydi. Kurutulmuş nitroselüloz ise normal şartlarda kara barutla kıyaslandığında daha çabuk yanmakta ve böylece kül ve tortu bırakmamaktaydı. Orhan Gök, Yaşar Turan, *Nitroselüloz*, M.K.E. Matbaası, Ankara, 1976'dan akataran Birol Çetin, a.g.e., s. 180.

⁵⁹⁶ Seymour Mauskopff, "Revisiting the Chemists' War, 1914-1923: Modern War, Munitions, and National Systems", Roy Macleod, Jeffrey Allan Johnson (Eds.), *Frontline and Factory, Comparative Perspectives on the Chemical Industry at War 1914-1924* içinde, Springer Publishing, Netherlands, 2006, 251-252.

üretimine yönelik çalışmalar, doğal olarak Baruthane-i Amire fabrikalarında başlamış, daha sonra Bakırköy Dumansız Barut Fabrikası'nın kurulmasından sonra üretim buraya taşınmıştır.

III.3.1. Bakırköy (Makriköy) Dumansız Barut Fabrikası'nda Üretim

Osmanlıların dumansız barut teknolojisini tam olarak ne zaman kullanmaya başladıkları hakkında elimizde pek az bilgi vardır, fakat şüphesiz Osmanlılar dumansız barut mekanizmasına geçerken kara barut üretimini ve kullanımını tamamen bırakmamışlardır. Bunu Baruthane-i Amire'de devam eden kara barut üretiminden biliyoruz. 19. yüzyılın sonlarında Tophane-i Amire fabrikalarında yapılan imar ve tamir çalışmaları sırasında av ve taş barutu da üretilmekteydi. Bu barutlar, Tophane'de tamir ve imalatları yapılan Scheinder usulü İngiliz kasatauralı tüfekler ve yine Scheinder usulü Viyana kari tüfekler ile uyumluydu. Bu kapsamda 1883 senesinde Kırkağaç Fişekhanesi'nde yaklaşık 2000 kıyye civarında av barutu, Baruthane'de yaklaşık 8000 kıyye civarında taş barutu üretilmiştir. Üretilen miktarlardan bir kısmının da dışarıda satışı yapılmıştır.⁵⁹⁷

Osmanlıların Avrupa'da savaş mahaline girmeye başlayan dumansız barut hakkında malumatları olduğu ve bu teknolojiyi tecrübe etmek istedikleri oldukça açıktır. 19. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlılar Avrupa'da bulunan pamuk barutunun icadından haberdardılar. Barutun, bir nevi tizzab (nitrik asit) ve zaç yağından (sülfürük asit) imal olduğunu, daha henüz askeri sahaya inmediğinden eğlence amacıyla kullanıldığını bu nedenle tehlikeli bir patlayıcı olan bu maddenin kullanım yerlerinin sınırlandırılması gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca, sefaretler, yabancı gazete ve makalelerin düzenli olarak

⁵⁹⁷ BOA, Y.PRK.ASK, 1/84, 28 Mart 1399 senesinde Tophane-i Amire fabrikalarında yeniden imal edilen veya tamir edilen silah ve mühimmata ait barut ve fitilin cins ve miktarı, 28 Mart 1399 (9 Nisan 1883), İstanbul, s.1-9.

tercüme edilmesi ile dumansız barut ile ilgili Avrupa'daki teknolojik gelişmeleri takip etmekteydiler.⁵⁹⁸

Osmanlıların askeri teknoloji takibinde Avrupalı ve Amerikalı çağdaşları ile yüzyıllardır süregelen irtibatları, özellikle kara barutun hâkim olduğu dönemlerde satın aldıkları İngiliz perdahtı barutlar ve diğer patlayıcı maddeleri tecrübe etmiş olmaları, onları yeni teknolojilere yakın kılmıştır. Daha sonraki dönemlerde başlayan silah transferleri ile Osmanlılar, patlayıcı teknolojisi ile uyumlu mühimmatı da ithal ettikleri için dumansız barut, dinamit ve diğer patlayıcı maddeleri zorunlu olarak takip etmek durumunda kaldılar. Mühimmat teknolojisindeki yeniliklerin ve gelişmelerin 18. yüzyıl sonu itibariyle savaş üzerindeki geniş kapsamlı etkisini çağdaşları ile aynı zamanlarda tecrübe eden Osmanlı, bu hayati önem arz eden gelişmeleri kendi topraklarında ve kendi insanı vasıtası ile üretmeyi hedefledi. Bu nedenle Baruthane-i Amire dahilinde dumansız barut üretecek bir tesisin kurulması için çalışmalar yaptı. Önceleri bir numune imalathanesi görünümünde olan bu tesisteki ilk denemelerin 1892 senesinde yapıldığı düşünülmektedir.⁵⁹⁹ Almanya'da ise dumansız barut üretiminin bir kartel şemsiyesi altında Rottweil-Hamburg AG, Rheinisch-Westfälische Pulverfabriken AG ve Westfälische Sprengstoff AG ile Ren Vestfalya bölgesine ait 19 barut fabrikası tarafından yapılması 1889 tarihine denk gelir.⁶⁰⁰ Dolayısıyla Osmanlılar, yeni teknolojiyi uygulamaya koymakta oldukça hızlı davranmışlardır. Bir süre sonra aynı kartel Osmanlı'nın imalathaneden fabrikaya evrilecek olan barut tesisine gerekli teçhizatı ve insan gücünü sağlayacaktır.

⁵⁹⁸ Çetin, *a.g.e.*, s. 183-184.

⁵⁹⁹ Çetin, *a.g.e.*, s. 188.

⁶⁰⁰ Heil, *a.g.t.*, s. 35.

Dumansız barut üretimine yönelik tesisatın devreye girmiş olmasına rağmen, yurtdışından alımlar da bir yandan devam etmiştir. Bunun önemli bir nedeni, Osmanlıların yeni entegre oldukları bu teknolojiyi tamamen özümseyememeleri ve iç üretimin ihtiyaca tam anlamıyla cevap verecek derecede olamayışı olabilir. Ayrıca, Balkanlardaki iç karışıklıklar ve Anadolu'da cereyan eden iç isyanlar mühimmat anlamında stok oluşturma ihtiyacını da gündeme getirmiştir. Bu nedenle 1898 senesinde yeniden yapılanma adı altında Almanya'ya yüklü miktarlarda silah ve mühimmat siparişi verilmiştir. Bu siparişler kapsamında yaklaşık 30.000 kg. dumansız barutun da alımı yapılmıştır. Kilogram başı 8 ila 10 Mark değerinde olan bu siparişe ek olarak arazi ve dağ obüslerinde kullanılmak üzere yaklaşık 100.000 adet mermi ve şarapnel de transfer edilmiştir. Barutlar, yine Almanya'dan alınan 7,65 mm. çapındaki Mauser tüfekleri ile uyumludur ve sipariş kapsamında gelen 120.000 adet Mauser tüfeği Osmanlı'ya yaklaşık 7.500.000 Mark'a mal olmuştur.⁶⁰¹

Dumansız barutun silahlarda kullanılması ile birlikte tüm teçhizatın patlayıcı madde ile uyumlu bir hale getirilmesi de büyük bir önem arz etmeye başladı. Osmanlıların mühimmat arasındaki bu uyumluluk meselesine ehemmiyet verdikleri oldukça açıktır. Barutun cinsi ve nizami miktarı ile buna uyumlu olacak fişek, kovan, kurşun gömlekleri ve namlunun da yeni teknoloji göz önüne alınarak uyumlu bir şekilde üretilmesi hedefleniyordu. Atışın güvenilir ve sağlıklı olabilmesi için fişek kovanlarının dayanıklılığı sürekli test edilmekteydi, özellikle dışarıya gaz kaçırmamaları ve kurşun gömleklerinin namludan çıkarken kurşundan

⁶⁰¹ PA-AA, *Türkei*, Norddeutsche Allgemeine Zeitung, 2 Mai 1898, Militär und Marine Angelegenheit, Neue Geschütze, Türkei R 13293, 2 Mayıs 1898, Berlin.

ayrılmamaları arzu edilirdi. Dönemin en meşhur silahı küçük çaplı üretilen Mauser⁶⁰² tüfekleri olmakla birlikte, Osmanlı kendi topraklarında bu Alman silahını üretebilmekteydi. Genellikle 7,65 mm. çapında üretilen Mauserlerde kullanılan nizami barut miktarının 2,65 gram dumansız barut olması istenir, fakat ateşleme kuvvetinin daha fazla olması arzu edildiğinden 2,75 gr.'a kadar barut kullanılması kabul edilirdi.⁶⁰³

Uyumluluk zorunluluğu çerçevesinde Mauser silahları ile uyumlu Mauser fişeklerinin dağıtımı da yapılmaktaydı. 1902 senesinde yapılan dağıtımda ortalama ağırlığı 13,5 gr., 25 metredeki ortalama hızı yaklaşık 635 metre ve alabileceği azami barut miktarı ortalama 2,65 gr. olan kurşunlar, iki kafile halinde toplamda 3380 sandık fişek (100 milyon fişek)⁶⁰⁴ olmak üzere Osmanlı topraklarına ulaşmış, ilk atış tecrübelerinin yapılabilmesi için ivedilikle Poligon-u hümayuna sevk edilmişti.⁶⁰⁵

Osmanlı'nın geleneksel satın alma politikası dâhilinde tek bir tedarikçiye bağlı kalmadığını, farklı üreticileri ve teklifleri de ajandasına dâhil ettiğini biliyoruz. Genellikle

⁶⁰² Wilhelm Mauser ve kardeşi Paul, Almanya'nın Baden-Württemberg eyaletinde Rottweil şehrinin kuzeyindeki Oberndorf kasabasında yaptıkları girişimler ile 1871 senesinde Alman ordusunu Mauser piyade tüfekleri ile tanıştırdılar. Daha sonra firma, 1886 tarihinde Löwe&Co. şirketi tarafından satın alındı. Şirketin Löwe tarafından satın alınmasından hemen sonra, Osmanlı ile ilk kontrat da imzalanmış oldu. Osmanlıların Mauser tüfekleri ile tanışmaları, 1887 yılına denk gelir. II. Abdülhamid döneminde Goltz Paşa'nın ihtiraslı girişimleri ile imzalanan sözleşmeye göre, 9,5 mm.'lik seri atışlı Mauser silahlarından 500.000 adet, seri atışlı karabinalardan da yaklaşık 50.000 adet mühimmatın dağıtımı yapılmıştır. Osmanlı'ya adedi 68,8 Mark'a mal olan bu silahlar için toplamda 37.000.000 Mark ödenmiştir. Tüm bu silahlar, zamanının en gelişmiş modeli olarak üç önemli inovasyonu bünyesinde barındırır; seri atış mekanizması, küçük kalibre ve dumansız barut kullanımı. Türk, *a.g.e.*, s. 107.

⁶⁰³ BOA, Y.MTV., *Zeytinburnu Silah Fabrikası'nda İmal Edilen kovan ve kurşunların Poligon-u Hümayun'da Muayene Edilmesi*, 230/105, 19 Safer 1320 (28 Mayıs 1902), İstanbul.

⁶⁰⁴ Fişek, mermi ve şarapnel seri bir şekilde üretime tabi tutulmalıydı, çünkü muharebe sırasında kullanılan mühimmatın haddi hesabı yoktu. Örneğin, 20. yüzyılın başlarında bir sahra bataryasının dört adet büyük sahra topu yardımıyla dakikada atabileceği şarapnel ve mermi parçası ortalama 6000 adet idi. Böyle bir durumda atışların %1 oranında başarılı olacağı düşünülürse, bir bölük içinde dakikada 60 kişinin ölümü gerçekleşebilirdi. BA-MA, Goltz Pascha, *Bemerkungen, Überdiewährend der Herbst-und Winter- Übungen beim 1., 2., und 3. Kaiserlich Ottomanischen Ordu gemachten Wahrnehmungen*, Aralık sonu, 1909, İstanbul.

⁶⁰⁵ BOA, Y.MTV., *İthal edilen Mauser Fişekleri ile Zeytinburnu Fabrikası'nda İmal Edilenlerin Tecrübe Edildikleri*, 229/73, 28 Muharrem 1320 (7 Mayıs 1902), İstanbul, s. 1.

finansal kaygılar ve üreticilerin uygun teklifleri karşısında, bazen de kârlı bir pazar olmanın verdiği güvenle üreticiler arasında rekabet ortamı oluşturmak koşuluyla arzu ettiği siparişleri alabilmekteydi. Her ne kadar, silah siparişlerinde karar mekanizması, çoğunlukla orduda etkin olan Alman subayları ve onların Alman askeri düşüncesine göre yetiştirdikleri Osmanlı subayları olsa da bazı durumlarda bu kişilerin Sultanı ikna etmeleri kolay olmuyordu. Tek bir Alman tedarikçiye bağımlı olmayı genellikle reddeden Osmanlılar, dumansız barut ve onunla uyumlu mühimmatın alımında Karlsruhe’de bulunan Deutsche Waffen und Munitionsfabriken (DWM)⁶⁰⁶ firması ile de oldukça kârlı sözleşmeler yaptılar. Örneğin 1898 senesinde 20.000 kg. dumansız barut, Förster Hankels firmasından alınmış, yine aynı yıl içinde DWM firması ile geçmişte yapılan sözleşmeler revize edilmişti. Osmanlı’nın DWM ile 5-6 yıllık bir işbirliği geçmişi bulunuyordu. Bu süre zarfında dumansız barut ile uyumlu yaklaşık 100 milyon fişek Osmanlı topraklarına ulaşmıştı.⁶⁰⁷

DWM, fişek ve şarapnel siparişlerinde en zorlu rekabetini 1900lerin başında RhenischeMetallfabrik (Rhenische Metallwaren und Maschinenfabrik) ile yaşadı. Bu yıllar her iki fabrikanın da İstanbul’da bulunan yetkililerinin Osmanlı bürokratları ile yoğun diplomasi trafiği yaşadığı yıllar olmuştu. Her iki firma da fişek, fişek kovanı, şarapnel parçacağı gibi silah mühimmatı üreten büyük firmalardı ve dumansız barut teknolojisi kullanılıyorlardı. Bu dönemde Osmanlılar, hâlihazırda dumansız barut üretiyor ve bu teknoloji ile bütünleşik mühimmatı döküyor olsa da üretim, ihtiyacı karşılamaya yetmiyordu. Bazı çalışmalarda

⁶⁰⁶Löwe firması 1896’da DWM’yi kurmadan önce, 1889 yılında Firma Lorenz’i satın almış ve 1896 yılında Karlsruhe’de Metal fişek fabrikasını kurmuştu. Daha sonra ismi Alman Silah ve Mühimmat Fabrikası (DWM) olarak değiştirilmiş ve üretime bu ismi altında devam edilmiştir. Mauser Silah Fabrikası, Belçika ve Budapeşte’de bulunan silah fabrikalarının da hisselerini aldıktan sonra büyük bir sanayi parkı kurmuştur. Bkz. Türk, *a.g.e.*, s. 108.

⁶⁰⁷ PA-AA, *An das Kaiserliches Auswärtiges Amt, zu Händen Sr. Excellenz, des Wirkl. Geheimen Rats, Herrn Reichardt, Militär und Marine Angelegenheiten, Türkei 142, R 13292, 6 Nisan 1898, Berlin.*

dökme demirden üretilen mermi ve fişeklerin %40'nın kusurlu çıktığı ve fişek kovanlarında genellikle çatlakların zuhur ettiği belirtilmektedir. Bahsedilen oran oldukça yüksek bir orandır ve kusurlu mühimmat ancak dışarıdan yapılacak alımlar ile kamufle edilmiştir.⁶⁰⁸ Fakat daha sonra kurşun gömleklerini bakır veya demir yerine nikel ile kaplayarak çelikten üretmeye başlayan Osmanlı'nın bu sorun ile başedebildiğini görüyoruz. Gerek Osmanlı'da gerekse Avrupa'da üretilen fişeklerdeki en önemli kusur; atış sırasında yüksek ısıya maruz kalan (tavlanan) kovanların dayanıksızlığı, kurşun gömleklerinin namludan çıkarken kurşundan ayrılmaları ile barut miktarının ayarlanamaması nedeniyle dışarıya gaz vermeleri idi. Bu nedenle dağıtımı yapılan mühimmatın yerli mühimmat ile birlikte tecrübesi çok önemliydi. Belirli kafileler halinde Osmanlı'ya vürud eden mühimmat, öncelikle Poligon-u Hümayun'a gönderilir, burada atış tecrübesi test edilirdi. Eğer atış mesafesinin daha uzak olması gerekli görülürse ozaman Çoban Çeşmesi Poligonuna sevk edilirdi.⁶⁰⁹

Osmanlı'ya önemli mikatalarda dumansız barut ile uyumlu mühimmat transfer eden DWM ve Rheinische Metallfabrik firmaları arasındaki rekabet 20. yüzyılın başlarında öyle bir duruma gelmişti ki, Rheinische Metallfabrik 1905 senesinde Berlin Dışişleri Bakanlığı'na İstanbul'da bulunan delegeleri Mösyö Huber ve Herrn Rittmeister'in tüm çabalarına rağmen imparatorluk ile yürütülen işbirliğinin neredeyse sonuna geldiklerini yazacaktı.⁶¹⁰ Bu rekabete daha sonra, Osmanlı silah piyasasını oldukça iyi bilen Krupp ve

⁶⁰⁸BA-MA, gez. Franke, *Besuch der türkischen Waffenwerke*, PH 24/ 262, Freiburg im. Br., s.2.

⁶⁰⁹BOA, Y.MTV., *İthal edilen fişekler ile Zeytinburnu Fabrikası'nda imal edilenlerin tecrübesi*, 229/73, 7 Mayıs 1902 (28 Muharrem 1320), İstanbul, s.4. Yapılan test atışlarında bakır yerine nikel ile kaplanan gömleklerin kurşunda herhangi bir ihtilafa sebep olmadığı ve Avrupa mamülü kurşunlar ile neredeyse aynı seviyede olduğu test edilmiştir. Kusurlu olan az miktardaki mamüllerin de fişek fabrikasının kalifeye işçi sayısını yükselttikten ve eksik olan bazı aletleri temin ettikten sonra sıfırlanacağı belirtilmektedir. BOA, a.g.b., s. 3.

⁶¹⁰BA (*Berliner Dienststelle*), *Rheinische Metallwaren und Maschinenfabrik Düsseldorf an das Kaiserliche Auswärtiges Amt, Berlin*, Artillerie und Munitions Transfer, R-901-8459, 9 Şubat 1905, Berlin.

Almanya dışından İngiliz ve Fransız firmaları da katıldılar.⁶¹¹ Osmanlı'nın DWM ile siparişlerinde sorunlar yaşamasının bir başka sebebi ise firmadan gönderilen mamüllerin hasarlı çıkmasıydı. Hasarlar genellikle fişek kovanlarında kırılmalar şeklinde görülmekteydi. Her ne kadar fişekler, son aşamaya kadar kontrollü bir şekilde üretiliyor olsalar da- ki bu kontroller sırasında Osmanlı subayları da fabrikanın merkezi Karlsruhe'de hazır bulunuyorlardı- dağıtım sırasında bazı aksilikler meydana geliyordu. DWM, hasarların dağıtım sonrası fişeklerin uygun koşullarda saklanmaması nedeniyle ortaya çıktığını savunup, sorumluluk almamayı tercih etti.⁶¹²

1906-1908 yılları arasında Alman Krupp, Rhenische Metallwaren ve Fransız Creusot firmaları arasında patlayıcı, dumansız barut, silah ve top siparişleri nezdinde ilişkiler oldukça çetrefilli bir hal almıştı. Rhenische Metallwaren, daha erken bir tarihte 1905 senesinde şarapnel parçacığı siparişinde Krupp ile mücadeleden zaferle çıkmış ve 8 ila 11 Milyon Mark değerinde 160-277.000 şarapnel parçacığı siparişini elde etmişti. Bu yüksek miktartlı bir sipariş değildi, fakat Osmanlı pazarında yer bulabilmek açısından önemliydi. Hatta firma, kendilerinden kaynaklanmayan zararları da ödeme taahhüdünde bulunuyordu.⁶¹³ İlişkileri Osmanlı safında koordine eden ve görüşmeleri yürüten kişi aynı zamanda Baruthane-i Amire'de dumansız barut üretiminden sorumlu Erkan-ı Harp Mirlivası İzzet Paşa'ydı. Paşa bir yandan fiyat değerlendirmesi yaparak, en uygun siparişi tahlil etmeye çalışıyor, bir yandan da Makriköy (Bakırköy)'de kurulması hedeflenen Dumansız Barut Fabrikası için yüklenici

⁶¹¹ BA (*Berliner Dienststelle*), *Turkish Armaments, British and Foreign Tenders*, Times, Artillerie und Munitions Transfer, R-901-8459, 26 Kasım 1908., Berlin.

⁶¹² PA-AA, *An das Kaiserliches Auswärtiges Amt, zu Händen Sr. Excellenz, des Wirkl. Geheimen Rats, Herrn Reichardt*, a.g.b., s. 1.

⁶¹³ PA-AA, *An das Kaiserliche Auswärtige Amt Berlin*, Militär und Marine Angelegenheiten, R 13304, 6 Mayıs 1905, Berlin.

konumda olacak bir firma arayışını sürdürüyordu. İzzet Paşa, daha 1893 tarihinde Baruthane'nin Kerthane denilen mahalinde bir nevi numune imalathanesi görünümünde kurduğu tesise ek olarak alet ve edevat tedariki yapmanın yollarını aramaktaydı. Paşa, burada günde iki üç kilo kadar dumansız barut imal edebiliyordu, fakat üretimi arttırma çabasındaydı. Bu yüzden her defasında Zeytinburnu fabrikasının aletlerine başvurmak zorunda olduğunu esefle anlatmaktadır.⁶¹⁴

Üretimin ilk evreleri oldukça mütevazı şartlar altında yapılmaktaydı. Kerthane'de bir nevi numune imalathanesi görünümünde olan tesiste kullanılan makineler, basit teknoloji ile çalışıyordu. Ayrıca, bu devrede üretilen barut pamuk barutuydu ve bunlar sadece tüfeklerde kullanılıyordu.⁶¹⁵ Baruthane'de başlayan bu üretim için gerekli olan alet ve edavatlar 1893'te Zeytinburnu Demir Fabrikası'nda imal ettirilmiş ve Kerthane'nin yetersiz gelmesi ile imalat, Baruthane için ayrı bir binaya taşınmıştır.⁶¹⁶

Dumansız barut üretimini tecrübe etmek amacıyla, bu dönemde Avrupa'ya heyet ve öğrenci gönderimi de yapılmıştır. İlk heyet, 1893 senesinde İzzet Paşa ve maiyetindeki kimyager ve mühendislerden oluşmaktaydı. Ziyaretin amacı, Avrupa'da barut imal eden fabrikaların işleyişini görmek ve gerekli olan aletlerin satın alınması amacıyla istişarelerde

⁶¹⁴ Çetin, a.g.e., s. 188, BOA, Y.MTV., 73/144, *Erkan-ı Harbiye Mirlivası İzzet Paşa marifetiyle imal olunacak barutiçin Baruthane-i Amire'de hususi bir yer tahsisi ile gerekli olan alet ve edevatın Zeytinburnu Fabrikası'nda imali*, 20 Cemazeyilahir 1310 (9 Ocak 1893), İstanbul, s.1.

⁶¹⁵ Çetin, a.g.e., s. 188.

⁶¹⁶ BOA, Y.PRK.ASK., 97/56, *Dumansız barut üretimine başlanması ve gerekli olan aletlerin Zeytinburnu Fabrika-yı Hümayun'dan Karşılınması*, 21 Cemazeyilahir 1311 (30 Aralık 1893), İstanbul, s.2. Zeytinburnu Fabrikası'ndan alınacak aletlere ek olarak, imal olunan barutların tecrübelerinin yapılabilmesi için yaklaşık yüz adet boş kovan, bir adet küçük mauser fişegi, bir kurşun namlusu ile yeni sistem bir adet fotoğrafın baruthaneye verilmesi istenmiştir. Ayrıca baruthanede inşası planlanan binanın, ancak bir kaç ay içinde biteceği ve bitiş süresinin yaz aylarına denk geleceği düşünülmüştür. Öte yandan yaz aylarında güneş ısısı yardımı ile barutu kavurmak mümkün olacağı için inşaatın bir süre daha ertelenebileceği belirtilmiştir. Bkz. BOA, Y.MTV., 73/144, *Erkan-ı Harbiye Mirlivası İzzet Paşa marifetiyle imal olunacak barut için Baruthane-i Amire'de hususi bir yer tahsis edilmesi*, 20 Cemazeyilahir 1310 (9 Ocak 1893), İstanbul, s.2.

bulunmaktı. ⁶¹⁷ 1904 senesinde ise, başka bir heyet Almanya'nın Köln şehrinde bulunan Rottweil fabrikasına dumansız barut üretimini gözlemlemek ve ayrıca belli miktarlarda barut satın almak üzere girmişti. Heyet dâhilinde Baruthane kimyageri Binbaşı Hakkı Efendi, Zeytinburnu Fabrikası'ndan Memur Yüzbaşı Mehmed Ali Efendi ve Dumansız Barut Fabrikası'ndan Edhem Efendi yer almaktaydı. Masrafları Osmanlı Bankası aracılığı ile Teçhizat-ı Aseriyye Nezareti'nden karşılanan bu heyet, dönüşlerinde yaklaşık 275 kıyye dumansız barutu da yanlarında getirmişti. ⁶¹⁸

Osmanlı'nın Rottweil fabrikası ile yakın münasebetinin elbette önemli bir sebebi vardı. Fabrika, Makriköy fabrikasındaki üretime yüklenici firma olarak teknik destek sağlamak istiyordu. Desteğin sağlanabilmesi ve devamlı olabilmesi için en büyük şart, fabrikaya belirli aralıklarla barut siparişi vermektir. Rottweil, Almanya'nın Württemberg eyaletinde, kimya endüstrisinin özellikle alkaloit üretiminin yoğun bir şekilde yapıldığı bölgede Oberndorf hafif ve küçük silah fabrikası ile birlikte yer almaktaydı. Büyük bir sanayi sitesi görünümünde olan Württemberg bölgesi, 19. yüzyılın ortasından itibaren orduya sağladığı büyük miktarlardaki silah ve cephane ile Almanya'nın elini kuvvetlendirmiş ve Fransa'ya olan bağımlılığını azaltmıştı. ⁶¹⁹ Makriköy Fabrikası'nın tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemekle beraber, bu teşebbüsün Osmanlı tarafından Rottweil fabrikasına kurdurulduğu anlaşılmaktadır. Cihan Harbi sonuna kadar üretim faaliyetini sürdürdüğü düşünülen fabrikanın oldukça iyi ürün verdiği biliniyor. İdari anlamda Osmanlı yöneticilerinden oluşan bir heyet

⁶¹⁷ Çetin, a.g.e., s. 188.

⁶¹⁸ BOA, Y.MTV., 243/18, *Dumansız Barut Mübayaası için Almanya'ya gönderilecek memurlar*, 10 Şubat 1319 (23 Şubat 1904), İstanbul, s. 1.

⁶¹⁹ Otto Trüding, "State Protection of Industry and Commerce in Württemberg", *The Economic Journal*, Cilt.9, Sayı.36, Aralık 1899, s. 624.

tarafından yönetilen fabrikanın başında Alman bir kimyager bulunmaktaydı. En büyük sıkıntı, fabrikanın sağlamakta zorlandığı mazot ihtiyacı idi. Bunu da Romanya'dan tedarik ediyordu.⁶²⁰

Mütemadiyen yapılan tecrübe atışlarından sonra fabrika Avrupa barutları ayarındaki ilk ürünlerini, 19. yüzyılın sonlarına doğru verebilmiştir. Bu dönemde Tophane'de üretimi devam eden 7,5 cm.'lik cebel topları, Krupp mahsülü 7,5 cm.'lik seri atışlı toplar ve 8,7 cm.'lik sahra topları için dumansız barut üretimi yapılmıştır. Tüm üretim faaliyetinin son aşamasında olduğu gibi, barutlar tecrübe atışlarının yapılması amacıyla Çatalca mevkiine getirilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı tecrübe atışlarında mutlaka yerli mamüllerini kıyaslayabileceği Avrupa perdahtı barutları da hazır bulunduruyordu. 1899 yılının Mart ayında yapılan deneme atışları, 7,5 cm.'lik cebel ve 8.7 cm.'lik sahra topları kullanılarak yapıldı. Toplamda 170gr. barut kullanılmış olup, atışlar 10 santigrat derecelik bir sıcaklıkta, 20 metre mesafede ve 300 metre sürat ile yapılmıştır. Sonuç, oldukça umut vericidir. Yetkililer, ayrıca denemesi yapılan Krupp mahsülü barut ile yerli mamül barutların aynı sonucu verdiğini belirtmişlerdir. Böylece, ordunun top barutu ihtiyacının karşılanabilmesi için külli miktarda barutun ivedilikle üretilmesi için harekete geçilmiştir.⁶²¹ Orduya cephe sağlayan kurumlara mensup birçok sivil ve asker personel atışlarda hazır bulunmuşlardır. Osmanlı'da dumansız barut fabrikaları ile Asitane fabrikalarının işleyişini denetleyen komisyon şu üyelerden meydana gelmiştir; Tophane-i Amire Meclisi Reisi, Erkan-ı Harbiye'den iki Mirliva ve bir Ferik, Topçu Dairesi Reisi, Topçu Feriki, Tophane-i Amire Tecrübe Dairesi'nden bir memur,

⁶²⁰ BA-MA, PH 24/262, *Besuch der türkischenWaffenwerke*, Berlin, 10 Eylül 1916, s.1.

⁶²¹ BOA, Y.PRK.ASK., 150/2, *Dumansız barut fabrikası mamulatından olan barutların Çatalca mevkiinde tecrübelerinin yapıldığı*, 5 Mart 1315 (17 Mart 1899), İstanbul, s.2.

Tophane-ü Amire Meclisi Binbaşısı, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahan'den bir kimyager doktor, Tersane-i Amire'den bir memur, Zeytinburnu Fabrikaları'ndan bir Ferik ve Baruthane-i Amire Fabrikası'na mensuğ memur Mirliva.⁶²²

Üretim yıllar içinde artmış, Balkan savaşları öncesinde fabrika, senede yaklaşık 90.000 kg.'a kadar barut üretebilir hale gelmiştir. Günde yaklaşık 300kg. barutun üretildiği görülmektedir.⁶²³ 1906 yılında, bir senelik üretim için fabrika üç sefer teslimat halinde güherçile, kükürt, pamuk ve alkol alımı yapmıştır. Toplamda senelik 350.000 kg. güherçile, 250.000 kg. kükürt, 60.000 kg. pamuk ve 300.000 Litre alkol satın almıştır. Ayrıca 6000 ton kömür kullanan fabrikanın hammadde temini ve bunun bütçesi Baruthane tarafından yapılmış olup, masraflar Teçhizat-ı Askeriyye Nezareti İanesi'nden karşılanmıştır. Bir senelik üretim için gerekli olan amele ücreti, mühendis maaşı, fabrikanın muhtelif masrafları ve bazı destgâhların temini hususunda yaklaşık 13.000 lira, kab ve hartuç alımı için de yaklaşık 10.400 Lira harcanmış olup, toplam üretim 46.015 Osmanlı lirasına mal olmuştur.⁶²⁴

Aşağıdaki tabloda bir senelik dumansız barut üretiminde kullanılan hammaddenin bütçesi verilmiştir.

⁶²² BOA, Y.PRK.ASK., 128/58, *Osmanlı Dumansız Barut ve Asitane Fabrikalarının Tecrübesi için Teşkil Olunan Komisyon Üyeleri*, 28 Muharrem 1315 (29 Haziran 1897), İstanbul, s.1.

⁶²³ BOA, Y.MTV, 288/58, *Makriköy Dumansız Barut Fabrikası'nda Üretim*, 18 Cemaziyevvel 1324 (10 Temmuz 1906), İstanbul, s.3.

⁶²⁴ BOA, Y.MTV., 289/198, *Bakırköy Dumansız Barut Fabrikası Senelik İmalatının Aksatılmaması için İcap Eden Tahsisatın Tesviyesi*, 15 Kanunuevvel 1322 (28 Aralık 1906), İstanbul, s.3.

Tablo 15: Aralık 1906'da Makriköy Dumansız Barut Fabrikası'nda üretilen yıllık 90.000kg. dumansız barut için gerekli olan hammadde cins ve miktarı ile ücretleri.

	Fiyat⁶²⁵	Kilo	Toplam Mark
Güherçile	24,25	350.000	84.875
Kükürt	10,40	250.000	26.000
Pamuk	110	60.000	66.000
Demir Fıçı⁶²⁶	38	50	1.900
Tuz Ruhü	50	600	300
Kâfûri⁶²⁷	8,75	6.800	24.500
Sud kostik⁶²⁸	26,25	1.500	393.75
Hedririye	166 fıçı	10 fıçı	1660
İspirto	30,50	300.000 Litre	91.500
TOPLAM (Mark)			298.128,75
TOPLAM (Lira-yı Osmani)			16.115

Kaynak:BOA, Y.MTV., 289/198, *Bakırköy Dumansız Barut Fabrikası Senelik İmalatının Aksatılmaması için İcap Eden Tahsisatın Tesviyesi*, 15 Kanunuevvel 1322 (28 Aralık 1906), İstanbul, s.3.

⁶²⁵ Fiyatlar, yüz kilo için verilmiş olup, Alman Markı cinsindedir.

⁶²⁶ Demirden mamül olan bu fuçılardan her biri 500 litre alabilmekteydi.

⁶²⁷ Kâfur, beyaz ve yarı şeffaf, kolaylıkla parçalanabilen bir madde olup, barut hamurunda kullanılmaktadır.

⁶²⁸ Sodyum Hidroksit, barut yapımında kullanılan beyaz renkte nem çekici bir maddedir.

Tablo 16: Aralık 1906'da Makriköy Dumansız Barut Fabrikası'nda üretilen yıllık 90.000 kg. dumansız barut için gerekli olan muhtelif masrafların cins ve miktarı ile ücretleri.

	Miktar	Fiyat (Lira-yı osmani)
Barutu işletmek için gerekli olan kömür	6000 ton	6500
Ümerâ, zâbitân, memur ve amele ücreti	1 sene 50 haftalık	7000
Fabrika Masrafları	1 sene	2500
Taşıma Masrafları	1 sene	1500
Ecnebi kimyager ve mühendis maaşları	1 sene	6000
Çinko	1700 varil	23.000
Hartuç Kesesi (8,5 cm.'lik toplar için) ⁶²⁹	90.000 adet	4.950
TOPLAM	1 sene	51.450

Kaynak:BOA, Y.MTV., 289/198, *Bakırköy Dumansız Barut Fabrikası Senelik İmalatının Aksatılmaması için İcap Eden Tahsisatın Tesviyesi*, 15 Kanunuevvel 1322 (28 Aralık 1906), İstanbul, s.3.

Kuşkusuz barut üretimi silah çeşitlerine göre farklılık göstermekteydi. Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı dumansız barut üretimine geçtikten sonra da kara barut, av ve taş barutu üretmeye devam etmişti. Dumansız barut da, fişek ve top barutu olmak üzere genellikle iki çeşit üretiliyordu. Tablo 12 ve Tablo 13'de ayrıntıları verilen barut üretimi, seri atışlı toplar içindi. Öte yandan Osmanlı, Karlsruhe'de bulunan D.W.M. fabrikası ile birlikte Zeytinburnu Sanayi Sitesi kapsamında kurduğu Fişek Fabrikası'nda ürettiği Mauser tipi fişekler için de fişek barutu üretmekteydi. Örneğin, günlük 200.000 adet fişek için günde 300 kg. barut üretilmekteydi. Fabrika, oldukça hummalı bir üretim sürecinden geçen fişeklerin günlük zaiyatını da düşünerek, fişek barutu üretiminin günlük 500kg.'ı geçmemesini tavsiye ediyordu.⁶³⁰ Aynı sene sadece fişek barutu üretimi, 31.200 kıyye civarındaydı.⁶³¹

⁶²⁹ Topçulukta kullanılan bir terim olup, bezden veya kartondan yapılmış barut kesesine verilen isimdir. Keseler içindeki barut miktarı değişiklik gösterebilir. Genellikle miktar, merminin atılacağı mesafelere göre değişir. Hartuçlar, namluya sürülen merminin gerisine yerleştirilir. Keseler, kapsız olarak da yerleştirileceği gibi prinç veye çinko kovanlar içine de yerleştirilebilir. Bkz. Muzaffer Erendil, *Topçuluk Tarihi*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 154.

⁶³⁰ BOA, Y.MTV, 288/58, *Makriköy Dumansız Barut Fabrikası'nda Üretim*, 18 Cemaziyelevvel 1324 (10 Temmuz 1906), İstanbul, s.4.

Dumansız barut üretimi yüksek seviyelerde seyretmekte olsa da, ardı arkasına gelen savaşlar, barut ithalatını da gerektirmekteydi. Dünya savaşının sonuna kadar Alman barut tedarikçileri olan Rottweil fabrikası ve Förster Hankels Barut fabrikasından yüklü miktarlarda dumansız barut alımı yapılmaya devam edildi.⁶³²

Cihan Harbi'nin son bulmasıyla Fransızlar tarafından ele geçirilen Makriköy Baruthanesi, işgalin ilk yıllarında sadece kara barut üretimi yapabilmıştır. Bu üretim de bir kaç yıl sonra yasaklanmıştır. Fabrika, Milli Mücadele dönemine kadar harp malzemesi dışında kibrit, kolonya, pres makinelerinde makarna üretimi yapmış, böylece fabrika atıl duruma gelmekten kurtulmuştur. Fabrikanın Anadolu'da başlayan Milli Mücadele muharebeleri için gizlice barut ürettiği bilinmektedir. Cumhuriyet döneminde Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne bağlanmış, daha sonra İstanbul'dan Ankara'ya nakledilerek Makine Kimya Endüstrisi Kurumu dâhilinde kurulan Kırkkale Silah Fabrikası'nın temelini oluşturmuştur.⁶³³

⁶³¹ Çetin, *a.g.e.*, s. 195.

⁶³² Mayıs 1898'de İmparatorluk, Förster Hankels firmasından yaklaşık 20.000 kg. barut sipariş etti. Bkz. PAA, *Kriegsmaterials, und Kriegsschiffslieferungen, Reorganisation der Makriköy Gesellschaft*, Norddeutsche Allgemeine Zeitung, 2 Mayıs 1898, Militär und Marine Angelegenheiten der Türkei, R 13293, s. 98, Berlin. Barutlar sahra topları için alınıyordu. Osmanlı'nın fabrika yetkilisi Maksifon Förster ile ilişkileri, Krupp fabrikası tarafından aynı yıl protesto edildi. Bkz. BOA, Y.PRK.ASK., 127/85, *Hükümet-i Seniyye ve Förster Hankels Fabrikası arasındaki Mukavele*, 14 Muharrem 1315 (15 Haziran 1897), İstanbul, s. 1,2.

⁶³³ Çetin, *a.g.e.*, s. 196.

III.4. Silah Üretim Süreci İçinde Osmanlı Askeri Fabrikaları ve Teknoloji Transferinin Değerlendirilmesi

En son teknoloji ürünü silahlar ile donatılmış bir orduya sahip olmak, Osmanlı'nın içte ve dıştaki rakipleri karşısında sağlamayı umut ettiği üstünlüğünün bir göstergesi idi.⁶³⁴ Osmanlı'nın 18. yüzyıldaki öncelikleri bağlamında taşradaki yerel güçler üzerinde askeri baskı kurmak açısından bu tartışma kabul edilebilir, çünkü Yeşil'in de belirttiği gibi yerel güçler yani önde gelen ayanlar, aynen birer devlet teşekkülü gibi Batı ile ilişkilerde bulunup, askeri teknik ve reformasyon bağlamında teknoloji transferi yapmış ve ordularını güçlendirmişlerdir.⁶³⁵ Öte yandan 19. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak dünya savaşının sonuna kadar olan dönemde devletin öncelikleri bir nebze değişmişti. Merkez-kaç kuvvetlerin tasfiye edilmesi ile beraber Osmanlı'nın bu dönemde önceliği, kapitalist ilişkiler sarmalında vereceği var olma mücadelesiydi. Bu mücadelede başına gelebileceklerin farkında olan Osmanlı, aslında savaşların artık ulusal ve umumi boyutunu acı bir tecrübe ile yaşadığı Balkan Savaşları'ndan çok daha önce algılamıştı.

Ordu ve donanmanın yükselişini konu alan ve ziyadesiyle propoganda amaçlı neşredilen süreli yayınlarda sıkça ortaya koyulan müsellah bireyler ve müsellah ordular kavramına bir yorum da, Binbaşı Ali Fuad Paşa tarafından Asker Mecmuası'nda yapıldı. Ali Fuad "Ordu ve Millet" başlıklı makalesinde, *ordu ve millet arasında ayrılık gayrılık yoktur,*

⁶³⁴ Osmanlıların, taşrada özellikle merkez-kaç kuvvetler karşısında üstünlük kurmak adına orduda modernleşme çabasına girdiğine dair tartışmalar için Bkz. Fatih Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, İstanbul.

⁶³⁵ Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın askeri modernizasyon çalışmaları için Bkz. Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men, Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt*, The American University in Cairo Press, Cairo, 1997.

diyor ve ekliyor “*Osmanlı ordusu, Osmanlı millet-i müsellehası olmalıdır, bu bir nuhbe-i emeldir ki şimdiden itibaren Osmanlı nam-ı mübecellini taşıyan her insanın emek kalb ve vicdanına nakş olunmalı; bütün emeller, bütün gayretler, bütün fedekarlıklar ve bütün hutveler hep bu gaye-yi ulviyye doğru tevciye edilmelidir.*”⁶³⁶ Burada amaç, askerlik vazifesini tüm halk tabanına indirgemek ve vazifenin meşru müdafaasını yapmaktır.

Son yıllarda yapılan araştırmalar, aslında devlet için hizmet etmek, emre itaat ve bi’dat gibi kavramların kökenini 18. Yüzyıl Osmanlı batılılaşma projelerinde ve özellikle Nizam-ı Cedid kavramı içinde arıyor. Özellikle III. Selim döneminde Osmanlı’nın yenilikçi projelerini ortaya koyan lahiya ve sefaretnamelerde, yenileşme hareketleri, bilim ve teknik, askeri teknik eğitimi, mühendishanelerin kuruluşu, talim ve terbiye gibi bedensel eğitim faaliyetleri hakkında çokça görüş bulunmaktaydı. Hatta bu eserlerde Osmanlı, şiddet kullanımını tekeline alan ve bunun yönetimini iyi kurgulayan modern bir devlet olarak resmedilir. Şakul’a göre bir nevi propoganda amaçlı, bir nevi de Avrupa’ya sempatik bir fotoğraf sunmayı amaçlayan bu eserlerde, savaşın kutsal doğası (*cihad kavramı*) gereği silahlanmanın elzem olduğu düşüncesi vurgulanarak, bir anlamda *silahlanmış millet (vatandaş asker)* düşüncesinin kökenleri ortaya koyuluyordu⁶³⁷

Askeri modernleşmenin 18. yüzyılda bir devlet politikası olarak benimsenmesi, kuşkusuz modern savaşma tekniklerinin ve Avrupa’da seri üretime geçen silah ve mühimmat endüstrisinin Osmanlı devlet ricalinde kabul edilebilirliğini arttırdı. 1830’larda II. Mahmut’un

⁶³⁶ Binbaşı Ali Fuad, “Ordu ve Millet”, *Asker*, nr.1, 11 Ağustos 1324 (24 Ağustos 1908), İstanbul

⁶³⁷ Kahraman Şakul, “Nizâm-ı Cedid Düşüncesinde Batılılaşma ve İslami Modernleşme”, *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 19, 2005/2, s.s. 130-131. Proto-vatandaşlık anlayışı ve bu konudaki tartışmalar için Bkz. Virginia Aksan, “Ottoman Political Writing, 1768-1808”, *International Journal of Middle East Studies*, 25, 1, Şubat 1993, s.s. 53-69., Yeşil, *a.g.e.*,114-153., Berrak Burçak, “Modernization, Science and Engineering in the Early Nineteenth Century Ottoman Empire”, *Middle Eastern Studies*, 44,1, Ocak 2008, s.s. 69-83.

bizzat teşviki ile birlikte ortaya atılan bir demir ve çelik fabrikasının kurulmasına yönelik girişimler, Osmanlı'nın top ve tüfek dökümünde yeni teknolojileri büyük bir ciddiyetle takip ettiğinin göstergesiydi. Osmanlı barutçubaşısı Hoca Ohannes Dadyan'a kurdurulan fabrika, çoğunlukla *Levâzımât-ı harbiyyenin sür'ât-i i'mâl ve ihzâri* için kurulmuş olmasına rağmen, tüm fabrikaların makina ihtiyacı ile donanma ve vapur-u hümayunların alet ve edevat ihtiyacını da karşılayacaktı.⁶³⁸ Teknik incelemeler için endüstri devrimine ev sahipliği yapan İngiltere'de uzun zaman geçiren Dadyan Paşa ve ekibi, Zeytinburnu'nu çelik üretiminin kalbi bölgesi olan Birmingham vari planladığı açıktı. Öte yandan Prusya topraklarında bulunan Ruhr bölgesi de Krupp, Rhinemetall ve DWM'nin yükselişi ile çelik üretiminde söz sahibi olmaya başlıyordu. Almanya'nın çelik üretiminde başı çekmesi için Franco-Prusya savaşı sonucu ile güçleneceği yılları beklemesi gerekiyordu. Bu nedenle, teknik gözlem gezilerine İngiltere ve Fransa'dan başlamak akıllıca bir işti. Bu anlamda Osmanlı devlet adamlarının, Tophane ve Baruthane yetkililerinin Avrupa'da mühimmat üretimini yakından takip ettikleri görülüyor. Erken modern dönemde bu gözlemleri yapmak için gönderilen elçiler gibi modern dönemde askeri ve teknik heyetler Avrupa'da ve hatta denizaşırı ülkelerde gözlemlerde bulundular. Uzun yıllar Amerika'da bulunan Rüstem Paşa ve Rus-Japon Savaşı'nın Osmanlı üzerinde önemli bir etki bırakması ile Japonya'ya gönderilen Pertev Paşa, yurtdışındaki askeri gözlemcilerinden sadece ikisidir. Dahası, ciddi teknoloji transferi gerektiren bu süreçte, yabancı ülkelere getirilen mühendisler, ustalar, kimyagerler ve hatta amele ve işçiler de askeri fabrikaların yabancı çalışan nüfusunu büyük oranda arttırdı. Askeri teknoloji üretiminin zamanla karmaşıklaşması, insan kaynağı mobilizasyonun da şeklini değiştirmişti. Endüstriyel devrimin ilk yıllarında, daha çok zanaatkâr ve top döküm ustalarının rotasyonuna sahne olan

⁶³⁸ BOA, İ.DH., 334/21909, 7 Ağustos 1271 (19 Ağustos 1855).

bu teknik göç, zamanla yerini mühendis ve bilim adamlarının göçüne bıraktı.⁶³⁹ Örneğin 18. yüzyılda savaş esirleri İstanbul ile Avrupa arasında teknik temas anlamında önemli bir bağ kuruyordu, bunun yanında kendi vatanlarında istenmeyen askeri misyoner ve uzmanlar da soluğu İstanbul'da aldılar.⁶⁴⁰ Öte yandan, modern dönemde daha profesyonel bir istihdam politikasının izlendiği ve karşılıklı yapılan sözleşmeler uyarınca harcırah ve yükümlülükleri vurgulanmış yabancı uzmanların İstanbul'da görevlendirildiği görülmektedir.

Çelik üretiminin devlet dışı özel teşebbüslere de tevdi edildiği biliniyor. Özellikle cihan harbi sırasında gayrimüslüm unsurlar tarafından döküm işlemleri yapılmış ve İstanbul dışında da imalathaneler açılmıştı. Bu imalathaneler arasında Müslüman müteşebbisler tarafından işletilen dökümevlerine rastlanmamıştır. Fakat, istihdam edilen işçilerin büyük çoğunluğu Müslümandı.

Gerek Zeytinburnu Fabrikası'nda gerek Almanlar tarafından teşekkül edilen özel imalathanelerde top (arazi ve dağ topları, obüs ve havan topları), tüfek, fişek, mermi, kundak, namlu, dâne, fişek gömleği, tıpa, kartuş, barut, el bombası, hartuç ile çeşitli kimyasal gazlar, alev yağı ve alev makinası ve her türlü kesici alet üretimi yapılıyordu. Bunlar, ağır silah ve hafif el silahlarında birebir kopyalama usulü ile yapılıyor, silahların mühimmat ve yan madde üretimi de uyumluluk zorunluluğu altında ya büyük miktarlarda satın alınıyor ya da gerekli makine ve teçhizatın sağlanması ile yine İstanbul'da yapılıyordu. Krause, bu tarz üretim planlaması yapan ülkeleri, savaş endüstrilerini geç kurgulayan ülkeler sınıfına sokuyor. Bunlar

⁶³⁹ Daniel Headrick, *The Tentacles of Progress, The Technology Transfer in the Age of Imperialism, 1850-1940*, Oxford University Press, Oxford, 1988, s. 11. Krause da bu görüşe katılıyor ve erken modern dönemde zanaatkarların mobilyazyonu şeklinde seyreden teknoloji transferi, dünya savaşı arefesinde karşılıklı sözleşme şartlarına ve müşterek çalışma planlarına evriliyor. Krause, *a.g.e.*, s. 65.

⁶⁴⁰ Yeşil, *a.g.e.*, s.119-121.

arasında İtalya, Avusturya-Macaristan, Rusya ve İspanya gibi endüstri devrimini kaçırmış ve ancak dünya savaşının patlak vermesi ile modern fabrikalarını, genellikle Avrupa teknolojisi ve sermayesi üzerine kurgulayarak, devlet teşekkülleri olarak yapılandırmış ülkelerdi.⁶⁴¹ Aynı zamanda silah ithalatı ile ordularını takviye ediyorlardı. Jonathan Grant ise listeye Balkan ülkelerini de ekliyor ve genellikle kara savunma teknolojileri bazında bir transferin gerçekleştiğini, donanmanın ikinci plana atıldığını belirtiyordu. Doğu Avrupa pazarına giren Batılı silah üreticileri arasında tüfek ve hafif silah bağlamında Mauser ve Styer, top ve ağır silahlar bağlamında ise Krupp ve Balkan ülkelerinde neredeyse tekel konumunda bulunan Fransız Schneider-Creusot yer almaktaydı.⁶⁴²

Krause, üçüncü kademedeki üretici olarak tanımladığı Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki askeri teknoloji üretimini, azimkâr bir çaba, fakat devletin ihtiyaçlarını karşılamaktan oldukça uzak bir teşebbüs olarak ortaya koyuyor. Üretim değerlerinin düşük olmasını da bürokratik ve teknik nedenlere dayandırıyor. Genellikle Ralston⁶⁴³ ve Shaw⁶⁴⁴, un genellemelerine dayanarak yapılan bu analizlerde, üretimin ihtiyacı karşılamadığı sonucu⁶⁴⁵, aslında sadece Osmanlı'nın değil dünya savaşı arefesinde kalabalık ordularının ancak yarısını silahlandırabilecek kapasiteye sahip olan Avrupa'nın da bir sorunu olarak ortaya çıkıyor. Örneğin Almanya, dünya savaşı öncesinde ordusunun silah ihtiyacının ancak %40'unu

⁶⁴¹ Krause, *a.g.e.*, s. 65.

⁶⁴² Jonathan Grant, "The Arms Trade in Eastern Europe 1870-1914", Donald J. Stoker Jr, Jonathan Grant (Eds.), *Girding for Battle; The Arms Trade in a Global Perspective 1815-1940*, Praeger Publisher, 2003, Westport, s. 26.

⁶⁴³ David Ralston, Importing the European Army, *The Introduction of European Military Techniques and Institutions in the Extra-European World, 1600-1914*, University of Chicago Press, Chicago, 1990.

⁶⁴⁴ Stanford Shaw, Ezel Shaw, *a.g.e.*, s.80

⁶⁴⁵ Krause, *a.g.e.* , s. 68.

karşılatabiliyordu.⁶⁴⁶ Öte yandan Krause, Osmanlıların teknik anlamda Avrupalı çağdaşlarını yakalayamadıkları savı ile Orientalist yaklaşımın tuzağına düşmüş gibi görünüyor.

İstanbul'daki askeri fabrikaların iki büyük sorunu vardı; mali yetersizlikler ve madenler. Silah ve makine siparişleri genellikle Teçhizat-ı Askeriyye İanesi'nden karşılanıyordu. Kısaca halktan bir nevi yardım adı altında toplanan gelirler, Teçhizat-ı Askeriyye tarafından belli oranlarda hazineye aktarılıyor ve silahlanmanın finansmanı bu yolla sağlanıyordu. Fakat, askeri yardım adı altında vilayetlerden iane toplamak her zaman kolay olmuyordu.⁶⁴⁷ İstanbul'un çeşitli mevkilerinde bulunan özel dökümhaneler, gayrimüslümlerin özel teşebbüsleri ile işletildiği için devlet için fazla bir mali yük teşkil etmiyordu. Krause'un belirttiği gibi savunma endüstrisine geç bir tarihte giren Rusya'nın kısa bir zaman içinde Balkan ülkeleri ve Osmanlı'yı geride bırakmasının en önemli nedeni, devletin harp endüstrisinde özel teşebbüsü teşvik etmiş olmasıydı.⁶⁴⁸ Osmanlı'nın ağır sanayide karşılaştığı diğer bir zorluk da madenler ile ilgili yaşadığı sıkıntılardı. Çağdaşları, metal endüstrilerini maden kaynağı açısından zengin ve çıkarım faaliyetlerinin yapıldığı bölgelerde kurdular (*Krupp; Rhine-Ruhr Bölgesi, Birmingham Steel Company-Birmingham Bölgesi*). Öte yandan Zeytinburnu Fabrikası, maden kaynaklarına uzaktı (*Tokat – Ergani Bakırı, Zonguldak-Ereğli*

⁶⁴⁶ Epkenhans, a.g.e., s.3.

⁶⁴⁷ İşkodra vilayeti, ianelerin toplanacağı zamanlarda sürekli engel çıkartıyor ve halk vergi vermek istemiyordu. Bi süre bedel-i askeri adı altında toplanan iane, 1901'de vilayette çıkan çatışma ve karmaşa sonucu toplanamamış, vilayet vergiden muaf tutulmuştur. BOA, BEO, 1654/124048, *İşkodra Vilayeti'nden alınamayan teçhizat-ı askeriyye ianesi*, 15 Muharrem 1319 (4 Mayıs 1901), s.3.

⁶⁴⁸ Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya, metal ve ağır sanayi endüstrisini geliştirmeye yönelik adımlar attı. Özellikle St. Petersburg'da kurulan devlet teşekkülleri, mali imkansızlıklar nedeni ile özel teşebbüse devredildiler veya devlet özel kişileri fabrika kurma sürecinde teşvik etti. Devletin özel kişilere tanıdığı imkanlar arasında devlet arazilerinin özelleştirilmesi ve koruyucu tarifelerin yapılandırılması sayılabilir. Devletin teşvik ettiği bu fabrikalardan en önemlisi 1789'da Kotlin Adası'nda demir dökümevi olarak kurulan Putilov fabrikasıydı. Aynı zamanda donanmaya mensup bir asker olan Nikolai Ivanovich tarafından kurulan Putilov fabrikası, şarapnel üretimi ile başladığı üretimini, zaman içinde ağır silahlara da kaydırды ve zamanla Rus ordusunun en büyük silah tedarikçisi olarak yerini aldı. Bkz. Jonathan Grant, *Big Businnes in Russia, The Putilov Company in Late Imperial Russia 1868-1917*, University of Pittsburgh Press, Pittsburg, 1999, s.s. 19-39.

Kömür Havzası gibi), bu da nakliye masraflarını arttırıyor ve kara ve deniz taşımacılığını zorunlu kılıyordu.

Sonuç olarak, Osmanlılar endüstri devriminin önemini kavramışlar, seri üretime geçmek zorunda olduklarının bilincindeydiler. Bu nedenle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ağır sanayi ve metal endüstrisine yöneldiler. Silah ve mühimmattaki teknolojik değişimleri gözlemlediler. Fakat sürekli gelişen inovatif uygulamalar özellikle çap ve kalibrelerin de değişmesine neden oluyordu. Osmanlı'nın bu değişiklikleri fabrikalarında uygulamaları için makinalarını da sürekli yenilemeleri lazımdı. Bu da fazlaca para ve zaman demekti. Çoğu zaman var olan makinalarını tamir ve güncellenme yolu ile üretim yapma yoluna gittiler. Dolayısıyla silah ithalatı kesintiye uğramaksızın fabrikalaşma döneminde de devam etti.

SONUÇ

Bu araştırmada, 1870-1918 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun silahlanma potansiyeli açığa çıkarılmaya çalışıldı. Bu amaca yönelik olarak devletin silah ve mühimmat ihtiyacını karşılayabileceği iki yol üzerinde duruldu. İlki, küresel silahlanma yarışına dâhil olarak, bu ihtiyacını silah ithalatı ile karşılamak, ikincisi ise kendi yerel askeri teknolojisini kurumsallaştırmak. Ayrıca Osmanlı'nın silahlanma ve savaşa hazırlanma algısı, kendisini bu süreç ile bütünleştiren araçlar etrafında incelendi. Bu kapsamda, teknoloji ve *know-how* transferinin bu süreç içindeki rolü üzerinde duruldu. Küresel silahlanma yarışında Osmanlı'nın silah tedarikinde işbirliği içinde olduğu aktörler ve bu aktörlerin askeri modernleşmedeki rolleri silah firmaları ve askeri misyonlar çerçevesinde ele alındı. Osmanlı'nın silahlanma stratejisi, Rumeli, Boğazlar ve Çanakkale cepheleri baz alınarak, çalışma mekânsal olarak sınırlı tutulmuştur. Buna bağlı olarak silahlanma, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı öncesinde yabancı askeri misyonlar ile Osmanlı askeri elitinin işbirliği içinde hazırladığı savaş ve seferberlik planları çerçevesinde ortaya koyulmuştur.

Osmanlı ordusundaki modernleşme hamlelerini silahlanma bazında ele alan bu çalışmada, teknoloji transferinin silahlanma yarışındaki önemi ortaya koyulmaya çalışıldı. Bu çerçevede askeri misyonların silahlanma faaliyetlerine katkısı incelenmiştir. Avrupalı/Hristiyan askerler, mühendisler, teknisyenler ve savaş esirlerinin ordu ve askeri kurumlardaki istihdamı, Osmanlı'nın erken dönemlerinden itibaren başvurdukları bir istihdam yöntemi idi. Bu yöntemin 19. yüzyılda askeri misyonlar adı altında kurumsallaştığı görülür. Erken modern dönemde karşılıklı bilgi alışverişi şeklinde seyreden bu süreç, 19. yüzyılda

Batı'nın askeri teknoloji alanındaki üstünlüğü nedeniyle hiyerarşik bir ilişkiye evrilir. Dahası, bu durum, Batı'nın teknolojik üstünlüğünün Osmanlı çevrelerinde kabulüne neden olur. Gerçekten de askeri misyonerler arasında belki de etkisi en büyük olan Goltz Paşa'nın Osmanlı'nın genç subayları arasında bu kadar popüler olması, hatta onun ordu içinde bir komutandan çok adeta bir "baba" gibi görülmesi şaşırtıcı değildir. Goltz'un ısrarlı telkinlerinden yola çıkarak Mahmud Şevket Paşa ve Pertev Paşaların Balkan Savaşları ve Dünya Savaşı öncesinde Rumeli'nin ve Boğazların tahkim edilmesi ve Balkan Savaşları'ndan önce asker kaynağının neredeyse tamamının bu bölgelere kaydırılması konusundaki görüşleri, askeri misyonlar ve Osmanlı subayları arasındaki bu bilgi hiyerarşisini göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim, Goltz'un Krupp firmasını her daim kayıran tavrı, Osmanlı çevrelerinde hiçbir zaman karşılıksız kalmamıştır.

Alman Askeri misyonunun amacı, bir anlamda Osmanlı'yı silah transferinde tek bir ülkeye bağımlı kılmaktır. Bu hedefinde de kısmen başarıya ulaştı. Fakat, Osmanlı açısından bu bağımlılığın başka nedenleri vardır. Özellikle Abdülhamid'in tasfiyesi ile beraber Osmanlı çevrelerinde başta von der Goltz olmak üzere, Alman etkisi ciddi bir şekilde sorgulandı. Silah ve mühimmat transferinde yüzünü İngiltere ve Fransa'ya dönmek isteyen bir çevre söz konusuydu. Bu ülkeler ile yapılan görüşmelerden istenilen sonucun alınamaması, silah ticaretinin kosmopolitan ve kâr odaklı anlayışı ile açıklanabilir. Örneğin, Fransa, 1906-1910 yılları arasında Balkan ülkeleri, Rusya ve İspanya için aldığı silah siparişlerini, Osmanlı için feda etmemiştir.

Diğer taraftan Osmanlı'nın teknoloji transferinde bazı firmalara bağımlı kalması, tamamen teknik nedenlerden dolayıdır. Örneğin çap standardizasyonu bunun muhtemel

nedenlerinden biridir ve Osmanlı'yı erken dönemlerinden itibaren meşgul eden bir sorun olagelmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Zeytinburnu Fabrikası makinelerinin güncellenmesi ile beraber Schneider menşeli tüfeklerin daha az üretilmesi, mekanizmanın Mauser ve Martini Henry tüfeklerinin ve bunların çapları ile uyumlu mermi, fişek ve şarapnellerinin üretimine göre ayarlanması, çap standardizasyonu ile açıklanabilir. Nitekim, 1899-1911 yılları arasında Mauser fabrikasının, Osmanlı'ya gönderdiği silahlarda gözle görülür bir artış vardır. Öte yandan aynı bağımlılık muhtemelen Krupp firması için de geçerlidir. Batı Avrupa'da top üreten ve bunu büyük çapta pazarlayan iki önemli firma vardı; Krupp ve Schneider Le Creusot. Osmanlı, her iki firmadan da silah transferi yapmıştır. Fakat, savaş meydanlarında Krupp toplarının ağırlıklı kullanıldığı su götürmez bir gerçektir. 1854-1912 yılları arasında Krupp'un Balkanlar'da en fazla irtibatta bulunduğu devlet Osmanlı Devleti'dir ve ikili ilişkiler çerçevesinde toplamda yaklaşık 4000 adet top transfer edilmiştir. Bu topların büyük çoğunluğu seri atış mekanizmasına sahip, 8,7 cm. L/24'dür.

I. Dünya Savaşı sırasında, transfer edilen topların teknolojik gelişme ile uyumlu bir şekilde çaplarının da büyüdüğü gözlenmiştir. Sadece bir sene içinde seri atışlı olmak üzere 10,5 cm. çapında ve namlu uzunluğu 35 kalibre olan toplardan, 35,5 cm. çapında ve namlu uzunluğu 22 kalibre olan toplara kadar yaklaşık 166 top Krupp firmasından transfer edilmiştir. Bunların hepsi donanma toplarıdır. Diğer taraftan, kendi bünyesinde 10,5 cm. ve 15cm. çapında çelik obüsler üreten Osmanlı, bu toplarda kullanmak üzere hem Zeytinburnu Fişek Fabrikasında hem de Alman müteşebbisler tarafından kurulan Tersane dökümhanelerinde, 10,5 cm. çapında dökme çelik mermi, dökme çelikten sivri uçlu mermi, 10,5 cm.'lik hartuç kovanı ve top kovanı imal etmiştir. Osmanlıların, kendi fabrikalarında kaliteli düzeyde demir

dökebilmek için, halihazırda bulunan bakır ve kalay gibi madenleri eritmeye elverişli fırınlarını yenilemeleri gerekmiştir. Çelik dökümünün meşakkatli olması nedeniyle, demirden döktükleri mühimmata ağırlık verdikleri görülmüştür. Ayrıca, 15 cm.'lik çelik obüsler için hartuç kovani ve top kovani üretmişlerdir. Çapların standart olmasına azami ölçüde dikkat eden Osmanlılar, Zeytinburnu Fabrikası'nın donanımı için satın aldıkları makineleri, ithal ettikleri 21cm.-35,5 cm.'lik çaplara mahsus donanma toplarına ait mühimmat üretmek için kullanmışlar ve standardı yakalamada herhangi bir sorun çıkmaması için Krupp fabrikası makinelerini tercih etmişlerdir. Aslında tercihten çok zorunluluk olan bu durum, Osmanlı'yı teknoloji transferinde belirli firmalara bağımlı kılan nedenlerin başında gelmiştir.

Batılı silah şirketleri için iyi bir müşteri olabileceğini, Balkan Savaşlarından önce gösteren Osmanlı, topyekün savaşlarda, savaşın kendisi kadar savaş öncesi hazırlığın da elzem olduğunun ayırdına varmıştı. Oldukça yıkıcı sonuçlar doğuran bu savaş öncesinde imparatorluğun sürece özellikle kara ve donanma topları satın alarak eklemlendiğini görüyoruz. Nitekim, kendi top üretim kapasitesi Tophane ve Zeytinburnu Fabrikası'ndan ibaret olan Osmanlı, ancak hafif muharebe topları ile orta ağırlıkta donanma ve sahil topları üretebiliyordu. Topların niteliği çerçevesinde, erken modern dönemde döküğü bronz ve tunç toplardan farklı olarak, Osmanlı'nın demirden top dökmesi gerekiyordu. En azından çeliği dökebilecek modern mekanizmalara sahip olmayışı, Osmanlı'yı demiri daha uygun koşullarda dökebileceği sistem ve mekanizmaları Avrupa'dan tedarik etmeye yöneltti. Eldeki kaynaklar, mevcut sistemler güncellendikçe top üretim kalitesinin arttığını gösteriyor. Diğer taraftan, silah teknolojisindeki gelişmeleri yakından takip eden Osmanlılar, dünya savaşı sırasında mekanizması tamamlanan alev makineleri ve yine ilk kez bu savaş sırasında kullanılan

kimyasal silahları üretim merkezleri dahiline sokuyorlar ve dışarıdan yaptıkları alımlar ile üretimi destekliyorlar. Almanya'nın alev makinası taburunu kurması ile bu mekanizmayı ivedilikle savaş meydanlarına sokmasının akabinde Osmanlı'nın da transfer ettiği mekanizmayı benzer tarihlerde kullanması ve bunun için bir tabur oluşturması, yeni teknolojiyi süratle benimsediğini ve askerinin de bu teknoloji ile bütünleşebildiğini gösteriyor. Diğer taraftan ilk kez I. Dünya Savaşı'nda tecrübe edilen kimyasal silahların, Osmanlılar tarafından Çanakkale, Kafkas ve Irak cephelerinde kullanıldığını görüyoruz. Bu silahların niteliğine veya savaşın gidişatını ne ölçüde etkilediğine dair ne yazık ki elimizde yeterli belge bulunmamakla birlikte, silahların satın alındıktan hemen sonra cephelere intikal ettiği araştırmamız sonucunda ortaya çıkmıştır. Nitekim, kimyasal silahların Osmanlı cephelerindeki kullanım alanı ile ilgili yeni çalışmalara ihtiyaç vardır. Öte yandan, Osmanlı'nın silahlanma yarışına eklenme sürecinde transfer edilen teknolojinin niteliği açısından barış ve savaş zamanları arasındaki muhtemel farklılıkların da ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bu anlamda elde edilen bulgular etrafında söylenebilir ki; dünya savaşı öncesinde ve hatta savaş sırasında kısmen netleşen silah ticaretinin boyutu özellikle sahil ve donanma toplarının ithalatı ile ortaya çıkmıştır. Buradaki amaç, Boğazlar'daki istihkam mevkiilerini güçlendirmektir.

Ordusu, askeri ve mühimmat temini ile birlikte etkin bir silahlanma politikası izleyen Osmanlı'nın bu süreçte altyapısal iktidarını genişletecek ve bürokrasisini kuvvetlendirecek bir takım mekanizmaları da değişen savaş algısına bağlı olarak oluşturduğu görülmektedir. Silah ticareti öyle büyük bir anlam kazandırmıştır ki, bu süreci yürütmek ve gerekli finansmanı araştırıp, kullanmak için bir bakanlık oluşturulmuştur. Teçhizat-ı Askeriyye Nezareti, bu silahlanma sürecinin bir ürünüdür. Dahası, bu çok yönlü süreçte kurulan çeşitli komisyonlar

(Tecrübe ve Muayene Komisyonu, Silah Mübayaa Komisyonu gibi), devlet bürokrasisine militer bir kimlik kazandıran yeni oluşumlardır. Maddi anlamda oldukça külfetli olan bu süreç için gerekli olan kaynaklar iane adı altında toplumdan karşılanmaya çalışılmış ve bunu organize etmek için de yine Teçhizat-ı askeriyye Nezareti'ne başvurulmuştur. Bu dönemde tüm kaynaklar askeri nedenler için seferber edilmiştir. Aslında çözülüşünü Balkan Savaşlarından sonra yaşayan Osmanlı, dünya savaşından sora dağılmış, fakat Cumhuriyet Türkiye'sine güçlü bir militarist kimlik bırakmıştır.

KAYNAKLAR

I. ARŞİV KAYNAKLARI

I. I. Alman Dış İşleri Bakanlığı Siyasal Arşivi (Politisches Archiv des Auswärtigen

Amtes Berlin)

- Türki 142: R 13306, R 13304, R 13303, R13305, R13307
- Militâr und Marine Angelegenheiten der Türki: R 13 283
- Deutsche Industrielle in der Türki-Deutsche Levant Verbund: R 14 153
- Türkische Offiziere in Prussian Arme: R 13359
- Entsendung jungen türken zur Ausbildung nach Deutschland: R 14044
- Waffenstillstandverhaltungen Balkankrieg Pressabteilung: R 14249
- Türkische Offiziere in Prussian Arme: R 13353
- Neue Geschütze: R 142 13303
- Militâr und Marine Angelegenheiten der Türki: R 13289, R 13291, R 13292, R 13293
- Deustches Wirtschaft und Industrielle Unternehmungen in der Türki: R 14149, R 14148, R 14150,
- Deutsche Industrielle Kohlen: R 14151
- Deutsche Industrielle: R 14152
- AA Konstantinopel 134: Goltz Pascha
- AA Konstantinopel 135: Goltz Pascha starb

I. II. Alman Federal Arşivi (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde)

- Artillerie und Munition Transfer: R 901-8459, R 910-6675, R 901- 11808, R 901-6676, R 910-29082, R901-06677, R901-08180, R901-11809, R901-33704, R901-33705
- Auftr.Nr.1729: R702-4, R3101-00052, R3101-02901, R3101-04100, R3101-21291
- Die Deutsche Militärmission in Bulgarien, der Türkei und Persian
- Einfuhr von Metallen in der Türkei
- Handels und Zoll Politik in der Türkei: R-3101-2901
- Krupp Engineers in der Türkei: R 901-60053
- Metalle
- Türkische Armee: R901-29082
- Türkische Politische Situation in 1912: R901-29083
- Versicherung (Deutschen Firmen): R3101-17421

I. III. Alman Federal Arşivi (Bundesarchiv-Abteilung Militärarchiv-Freiburg im Breisgau)

- Gesutz und Munitionbestande (Konstantinopel)
- Goltz Pascha
- Kohlen
- Liste der Geschütze
- Nachlasse Von der Goltz Pascha: N737
- Die Türkische Marine: RM 1-2184
- Dienst und Kommandostellen im Mittelmeer und im Osmanichen Reich: RM40
- Stahlfabrik Türkei: I,II

- Waffen Verzeichnis: I,II.

I. IV. Krupp Firmasının Tarihi Arşivi (Historisches Archiv Krupp)

- FAH (Familienarchiv H \ddot{u} gel): FAH 2 B 314 a, FAH 2 B 314 b, FAH 3 B 222, FAH 3 C 22, FAH 3 C 206, FAH 3 H 60, FAH 3B 227, FAH 3B 54 477, FAH 3B 222 486, FAH 3C 205, FAH 3C 217, FAH 4C 157
- Bericht Beckmann, Erfahrungen im Kriegsmaterial-Geschäft mit dem Auslände
- Beziehungen zur T \ddot{u} rkei: FAH 3C 217
- Briefe und Telegramme von Fried.Krupp Essen an Otto Dinger, Konstantinopel 1874 u. 1875: WA 1029/1030
- Carl Menshausen Resume: FAH 3D 184
- T \ddot{u} rkei Bestellungsjaar
- Verbot der Lieferung von Gesutzen an fremden Staaten 1892-94: FAH 3B 222
- VertreTERS

I. V. Amerikan Federal Arşivi (National Archives and Records Administration)

- Notes from the Turkish Legation 1867-1906 Vol.2.
- Notes from the Turkish Legation in the United States to the department of state Vol.6.
- Notes from the Turkish Legation in the US 1867-1906, Vol.4
- Notes from the Turkish Legation in the US to the department of state vol.5

I. II. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- Bâb-ı Ali Evrâk Odası (BEO): 52/3866, 220/16470, 249/18620, 259/19315, 428/32079, 429/32130, 744/55796, 946/70886, 1005/75345, 1360/101936, 1376/103159, 1470/110212, 1654/124048, 2000/149928, 2045/153331, 2188/164046, 2786/208914, 2836/212634, 2966/222419, 2972/222859, 3019/226417, 3550/266231, 4336/325147.
- Bâb-ı Ali Evrâk Odası Siyasi Kısım (BEO.SYS): 34/7, 34-7/2
- Cevdet Tasnifi Askeriye (C.AS): 40113/2
- Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ): 14/18
- Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiyye (DH.İ.UM): E-66/30, E-29/51, E-34/60, E-32/111, 20-17/12-22, 93-1/12, 93-1/1-7, 89-3/1-9, 93-5/1-16, 98-1/1-38
- Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT): 83/45
- Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı Evrâkı (HR. İM.): 121/61,147/14
- Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi (HR-MKT): 92/99
- Hâriciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS): 29/76, 115/40, 2733/40, 2749/51, 30/73
- Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR. TO.): 24/4
- Hâtt-ı Hümayun (HAT.): 00587/28876, 00594/29156, 00913/39894, 01184/46712, 01229/47954
- Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.): 25255
- Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH.THR): 1228/1

- Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH.THP): 1228/28
- İrâde-i Askeri (İ.A.): 1327 Z-2
- İrâde-i Hususi (İ.HUS): 53/29, 110/1321 B-11, 127/ 1323 M-16, 152/ 1325 S-45, 114/57
- İrâde-i Meclis-i Mahsûs (İ-MMS.): 65-3087
- İrâde-i Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.): 00265/010108, 00275/010662, 00490/022180, 00496/022436, 00501/022682
- İrâde-i Şurâ-yı Devlet (İ-ŞD): 00002/000068, 00058/003290
- İrâde-i Tophane-i Âmire (İ.TPH): 2/2, 4/7, 6/6, 1324 L09, 1325 Ca 29, 1325 S 17, 1311 N 29, 1318 L 21, 1318 Za 18, 1323 Ca 02, 1323 Ca 10, 1323 R 22
- Maliye Nezareti Masarifat Defteri (ML.MSF.d): 17888
- Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM): 260/73, 449/61
- Sadâret Mektûbî Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT): 1783/44, 1784/24
- Şura-yı Devlet Evrakı (Ş.D.): 2785/61
- Yıldız Esas Evrakı Sadrazam M. Kâmil Paşa Evrakı'na Ek: 1706/1
- Yıldız Maruzat Defteri (Y.MRZ.d.): 13451
- Yıldız Tasnifi Mütenevvi Marûzât Evrâkı (Y.MTV.): 289/198, 210/94, 64/105, 67/6, 75/34, 156/8, 156(43, 185/123, 190/2, 229/73, 230/27, 230/105, 232/171, 239/30, 243/18, 243/98, 248/35, 267/102, 280/36, 287/118, 296/183, 298/16, 298/40, 302/15, 305/26, 305/84, 1324 Ca 18, 9/28, 56/37, 62/28, 62/79, 64/41, 64/123, 65/9, 73/144,

156/43, 157/186, 187/1, 191/72, 195/80, 212/31, 252/128, 261/42, 286/111, 288/58,
306/8, 28/74, 75/182, 288/58.

- Yıldız Perakende Askeri (Y.PRK.ASK): 261/42, 261/23, 1/25, 1/84, 3/27, 3/38, 4/24,
6/41, 6/88, 9/38, 9/47, 10/46, 13/10, 14/33, 17/19, 20/14, 21/52, 21/2, 22/1, 26/11,
30/24, 21/77, 35/10, 36/67, 38/86, 39/61, 44/71, 50/106, 52/78, 53/20, 53/56, 54/45,
65/125, 71/32, 73/1, 83/56, 85/65, 85/70, 86/60, 91/70, 92/42, 97/56, 101/84, 123/123,
127/85, 128/48, 128/58, 129/88, 129/68, 147/23, 147/62, 149/17, 149/51, 150/2,
157/105, 158/93, 160/17, 160/54, 161/94, 177/9, 179/22, 180/61, 196/33, 196/83,
205/5, 210/98, 219/73, 223/89, 227/133, 229/106, 229/108, 234/55, 234/69, 236/69,
239/58, 241/145, 258/12, 261/41, 262/41, 262/180, 6/55, 15/21, 28/26, 35/10, 87/91,
91/70, 241/105, 261/23, 157/105, 161/94, 219/73, 262/41, 262/80
- Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
(Y.PRK. MYD): 1/87
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS): 253/127, 265/136, 285/97, 339/3,
224/30
- Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES): 124/103.
- Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ): 15/33
- Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM): 11/135,
12/140, 13/5, 12/10, 13/16, 14/27, 16/46, 13/14
- Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.): 58/95, 57/102,
81/22

- Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML): 13/90, 19/79
- Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM): 14/43, 17/123.
- Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Evrakı (Y.PRK.ZB): 24/4
- Zaptiye Nezareti (ZB): 603/29, 615/59.

II. SÜRELİ YAYINLAR

Asker Dergisi (No:1, 21 Ağustos 1324)

Deutsche Wehr, Zeitschrift für Heer und Flotte

Harp Mecmuası (Sayı: 1, Teşrinsani 1331), (Recep 1334)

İktisat Dergisi (5 Kasım 1909)

Militär Wochenblatt

Müdafa-yı Milliye Dergisi (19 Mart 1327), (7 Nisan 1327)

Ordu ve Donanma Dergisi (No: 1, Mart 1328)

Sanayi Dergisi (15 Mart 1969), (15 Mayıs 1969)

Waffen und Wehr

III. YAYINLANMIŞ KAYNAKLAR

Efrad-ı cedideye mahsus topçuluk dersleri. (1917). İstanbul: Bahriye Matbaası.

Liet. Col. Baron von Der Goltz. (1887). *The nation in arms.*(Çev. P. Ashworth). Londra: W.H. Allen and Co.

Kolmar V.D.Goltz. (1888). *Millet-i müsellaha: asrımızın usûl ve ahvâl-i askeriyesi.* İstanbul: Matbaa-ı Ebuziyya.

Goltz Pascha. (1912). *Vorbereitender ausschuss zur gründung einer deutsch-türkischen hochschule.* Berlin: Schöneberg.

Clausewitz, C.V. (1873). *On war.* (Çev. Colonel J.J. Graham). Londra: N. Trübner&Co.

MacFarlane, C. (1850). *Turkey and its destiny.* Londra: J. Murray.

Muallim Binbaşı Faik. (1341). *1341 senesi mekteb-i harbiyye makinalı tüfek notlarından makısım ve şıvartes luze makinalı tüfekleri tarifnamesi.* İstanbul: Mekteb-i Harbiyye Matbaası.

Muhtar, A.(1317). *Zamanımızda en mühim mesele-i askeriyenin hali yahud seri atışlı toplar.* Konstantiniyye: Mekteb-i Fünun-u Harbiye Matbaası,

Hobbes, T. (1653). *Leviathan or power of a common wealth ecclesiastical and civil.* Londra.

IV. ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

Ahmad, F. (1996). The late ottoman empire. M. Kent (Ed.). *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* içinde (ss. 5-31). Londra: George Allen & Unwin.

Adıyeke, N. (2000). *Osmanlı imparatorluğu ve Girit bunalımı 1896-1908.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Adıyeke, N., Adıyeke, N. (2006). *Fethinden kaybına Girit*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Agoston, G. (2015). Osmanlı imparatorluğu ve Rusya'da askeri dönüşüm 1500-1800. G.Agoston (Ed.). *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç* içinde (ss. 213-266). İstanbul: Timaş Yayınları
- Agoston, G. (2006). *Barut, top ve tüfek Osmanlı imparatorluğu'nun askeri gücü ve silah sanayisi*. İstanbul: Kitapyayınevi.
- Agoston, G. (2006). Osmanlı imparatorluğu'nda barut sanayii: XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Selanik, Gelibolu ve İzmir baruthaneleri, Z.T. Ertuğ. (Ed.). *Prof. Dr. Mübahat Küçükkoğlu'na Armağan* içinde (ss. 441-457). İstanbul: İÜ Yayınları.
- Agoston, G. (1994). Ottoman artillery and European military technology in the 15th and 17th centuries. *Acta Orientalia*, 47, 14-48
- Agoston, G. (1999). Ottoman warfare in Europe 1453-1826. J.Black (Ed.). *European Warfare, 1453-1815* içinde (ss.119-143). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Agoston, G. (2000). Osmanlı imparatorluğu'nda harp endüstrisi ve barut teknolojisi (1450-1700). *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı*, 31, 621-632.
- Agoston, G. (2003). A flexible empire: authority and its limits on the ottoman frontiers. *International Journal of Turkish Studies*, 9, 15-31.
- Agoston, G. (2012). Erken modern Osmanlı ve Avrupa barut teknolojisi. G.Agoston (Ed.).*Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç* içinde (ss.131-151). İstanbul: Timaş Yayınları.

- Agoston, G. (2012). Doğu-Orta Avrupa'da imparatorluklar ve savaş, 1550-1750: Osmanlı Habsburg rekabeti ve askeri dönüşüm. G.Agoston (Ed.). *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güçünde* (ss.169-213). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Agoston, G. (2012). Avrupa-Asya teknolojik diyalog ve Osmanlı imparatorluğu: barut çağı'nda askeri teknoloji ve uzmanlık. G. Agoston (Ed.). *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güçünde* (ss. 151-169). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Agoston, G. (2013). *Osmanlı'da savaş ve serhad*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Alkan, A.T. (2006). *II. Meşrutiyet devrinde ordu ve siyaset*. İstanbul: Ufuk Kitap
- Akmeşe, H.N. (2005). *The birth of modern Turkey, the Ottoman military and the march to world war*. London: I.B. TAURIS.
- Aksan, H. V. (2007). The Ottoman military and state transformation in a globalizing world. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27, 259-272
- Aksan, H. V. (1995). *An Ottoman statesman in war&peace Ahmed Resmi Efendi 1700-1783*. Leiden: Brill Press.
- Aksan, H. V.(1998). Whatever happened to the janissaries? mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman war. *War in History*, 5, 23,23-36.
- Aksan, H. V. (2011). *Kuşatılmış bir imparatorluk, Osmanlı harpleri 1700-1870*. (Çev. G.Ç. Güven). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Aksan, H. V.(1993). Ottoman political writing, 1768-1808. *International Journal of Middle East Studies*, 25 (1), 53-69
- Aksakal, M. (2008). *The Ottoman road to war in 1914, The Ottoman empire and the first world war*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Akmeşe, H.N. (2005). *The birth of modern Turkey the Ottoman military and the march to world war*. New York: I, I.B. Taris.
- Akşin, S. (Ed.). (2000). *Osmanlı Devleti (1600-1908)*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Akşin, S. (1985). Jön Türkler. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (C.3, S. 832-843). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akyıldız, A. (2005). *Anka'nın sonbaharı, Osmanlı'da iktisadi modernleşme ve uluslararası sermaye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ames, E., Rosenberg N. (1968). The Enfield arsenal in theory and history. *The Economic Journal*. 78, 312-350.
- Arnold, F. T. (2003). 16. yüzyıl Avrupa'sında savaş: devrim ve rönesans. J.Black (Ed.). *Top, Tüfek ve Süngü Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815* içinde. İstanbul: Kitapyayınevi.
- Arıkan, Z. (1995). Milli iktisata ilişkin bir belge. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (4-5),165-169.
- Ateş, S.Y. (2012). *Asker evlatlar yetiştirmek; II. meşrutiyet döneminde beden terbiyesi, askeri talim ve paramiliter gençlik örgütleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydüz, S. (2004). Osmanlı askeri teknoloji tarihi: ateşli silahlar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2, 265-295.
- Aydüz, S.(2011). Tophane-i Amire ve Osmanlılarda top döküm teknolojisi. S. Aslaner, H. Ç. Yentürk (Eds.). *Osmanlı Askeri Tarihi, Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi Sunumları* içinde (ss. 21-54). İstanbul: Kurtiş Matbaacılık.
- Aydüz, S.(2011).Osmanlı silahları, silah üretim merkezleri ve literatür tarihi. *Tarih Okulu*, 10, 2-37.

- Aydüz, S. (2006). *Tophane-i amire ve top döküm teknolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aydüz, S.(2010). İstanbul'un gümüş şehri: Tophane ve Tophâne-i amire. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 47 (48), 131-160.
- Aydüz, S.(2004). Ateşli silahlarla ilgili Türkçe matbu eserler bibliyografya denemesi (1727-1928). *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 5, 259-309.
- Aydüz, S.(2011).Osmanlı gerilemesini yeniden düşünmek: Osmanlı Devleti'nde Askeri Teknolojinin Yayılması (15. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Kadar). *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*.19 (20), ss. 58-80.
- Aytekin, H. (1991). *İttihat ve terakki dönemi eğitim yönetimi*. Ankara: Gazi Eğitim Fakültesi Yayını.
- Ayton, A. (1999). *Knights and warhorses military service and the English aristocracy and Edward III*. Londra: Boydell & Brewer.
- Ayışığı, Metin. (1997). *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Barkey, K. (1999). *Eşkiyalar ve devlet; Osmanlı tarzı devlet merkezileşmesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Barkey, K. (2011). *Farklılıklar imparatorluğu, karşılaştırmalı tarih perspektifinden Osmanlılar*. (Çev. E. Kılıç). İstanbul: Versus Yayınları.
- Bayur, Y.H. (1999). *Birinci Balkan savaşı*. İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Yayıncılık.
- Belge, M. (2004). *Modern Türkiye 'de siyasi düşünce*. (C.I). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bendix, R. (1980). *Kings or people, power and the mandate to rule*. Los Angeles: University of California Press.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye 'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Beşirli, M. (2008). Birinci dünya savaşı öncesinde Türk ordusunun top mühimmatı alımında pazar mücadelesi: Alman Friedrich Krupp firması ve rakipleri. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 170-203.
- Beşirli, M. (2004). II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ordusunda Alman subayları. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 121-139.
- Beşikçi, M. (2010). Topyekûn savaş kavramı ve son dönem Osmanlı harp tarihi. *Toplumsal Tarih*, 198, 1-11.
- Beşikçi, M.(2012).Balkan harbi'nde Osmanlı seferberliği ve redif teşkilatının iflası.*Türkiye Günlüğü*, 110, 27-43.
- Beşikçi, M. (2015). *Birinci dünya savaşı'nda Osmanlı seferberliği*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Black, J. (1998). Military organizations and military change in historical perspective. *The Journal of Military History*, 62(4), 871-892.
- Black, J. (2003). *War in the modern world since 1815*. New York: Routledge.
- Black, J.(2003).*Dretnot, tank ve uçak modern çağda savaş sanatı 1815-2000*. İstanbul: Kitabyayınevi.
- Black, J.(2009). *Savaş ve dünya, askeri güç ve dünyanın kaderi 1450-2000*. (Çev.Y. Özkan), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Bloch, M. (2007). *Feodal toplum*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Borowski, R.H.(1984). *Military planning in the twentieth century*. New York: Diane Publishing.
- Boratav, K. (2012). *Türkiye iktisat tarihi 1908-1985*. İstanbul: İmge Yayınevi.

- Broadberry, S., O'Rourke, K.H.(2010). *The Cambridge economic history of modern Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Bugayev, K., Konovalov, Y. (2001). *Iron and steel production*. New York: Business Books.
- Burçak, B. (2008). Modernization, science and engineering in the early nineteenth century Ottoman empire. *Middle Eastern Studies*, 44(1), 69-83.
- Buchanan, B.J. (2006). *Gunpowder, explosives and the state, A technological history*. Burlington: Ashgate Publishing Limited.
- Cezar, M. (1995). *Osmanlı tarihinde levendler*. İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları.
- Chase, K. (2008). *Ateşli silahlar tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cipolla, M. C. (2003). *Yelken ve top*. İstanbul: Kitabyayınevi.
- Cipolla, M. C.(1965).*Guns, sails and empires: technological innovation in the early phase of European expansion, 1400-1700*. New York: Pantheon Books.
- Cipolla, M. C.(1992). *Dünya nüfusunun iktisat tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Clark C. E. (1974). The Ottoman industrial revolution. *International Journal of Middle East Studies*, 5(1), ss. 65-76.
- Cook, M. A. (Ed.). (1978). *Studies in the economic history of the Middle East*. Londra: Oxford University Press.
- Cora, Y.T. (2013). Asker vatandaşlar ve kahraman erkekler: Balkan savaşları ve birinci dünya savaşı dönemlerinde beden terbiyesi aracılığı ile ideal erkek kurgulanması. N. Y.Sünbuloğlu (Ed.). *Erkek Millet, Asker Millet, Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler içinde*(ss.45-75). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Creveland, M.V. (2000). World war I and the revolution of logistics. R.Chickering. S. Förster (Ed.). *Great War, Total War, Combat and Mobilization on The Western Front, 1914-1918* içinde. New York: Cambridge University Press.
- Croddy, E. (2002). *Chemical and biological warfare, A comprehensive survey for the concerned citizen*. New York: Copernicus Books.
- Crosby, W. Alfred. (2003). *Ateş etmek tarihte fırlatma teknolojileri*. İstanbul: Kitabyayınevi.
- Curley, R. (Ed.) (2102). *The britannica guide to war, war on land*. New York: Britannica Educational Publishing.
- Çeğin, G., Kurt Ü. (Eds.). (2015). *Kıyam ve kitâl, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devletin inşası ve kolektif şiddet*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çataltepe, S. (1997). *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu*. İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Çelik, Z. (1996). *19. Yüzyılda Osmanlı başkenti, değişen İstanbul*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çetin, B. (2001). *Osmanlı imparatorluğu'nda barut sanayi 1700-1900*. Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Davison, H. R. (1973). *Reform in the Ottoman empire 1856-1876*. New York: Gordion Press
- Dervişoğlu, R. (2005). *Kırklareli Demirköy ottoman ironworks, A technological investigation*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Die Geschichte der Ludw. Löwe&Co. Actiengesellschaft Berlin, 60 Jahre Edelarbeit 1869 bis 1929*. (1930). Berlin: Verlag GMBH.
- Dunn, J. (1997). Egypt's nineteenth-century armaments industry. *The Journal of Military History*, 61(2), 231-254.

- Duguid, S. (1973). The politics of unity: Hamidian policy in Eastern Anatolia. *Middle Eastern Studies*, 9(2), 139-155.
- Dünder, F. (2008). *Modern Türkiye'nin şifresi, ittihat ve terakki'nin etnisite mühendisliği (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Earle, M. E. (1943). *Makers of modern strategy: military thought from Machiavelli to Hitler*. Princeton University Press.
- Eisenstadt, S.N.(1996). Toplumsal değişme ve gelişme, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14, 18-25.
- Eisenstadt,S.N.(1980).Cultural orientations, institutional entrepreneurs, and social change: comparative analysis and traditional civilizations. *American Journal of Sociology*, 85, 840-866.
- Engelhardt, E. (1999). *Türkiye ve tanzimat*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Eralp, N. (1993). *Tarih boyunca Türk toplumunda silah kavramı ve Osmanlı imparatorluğu'nda kullanılan silahlar*. Ankara: TTK Yayınları.
- Erendil, M. (1988). *Topçuluk tarihi*. Ankara: ATASE Yayınları.
- Ergenç, Ö. (2013). *Şehir, toplum, devlet, Osmanlı tarihi yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ergin, O. (1977). *Türk maarif tarihi*. (C.1-2). İstanbul: Eser Matbaası.
- Ergin, O. (1977). *Türk maarif tarihi*. (C.3-4). İstanbul: Eser Matbaası.
- Ergin, O. (1977). *Türk maarif tarihi*. (C. 5). İstanbul: Eser Matbaası.
- Erickson, E. J. (2003). *Size ölmeyi emrediyorum I. dünya savaşı'nda Osmanlı ordusu*. İstanbul: Kitapyayınevi.
- Erickson, E. J. (2010). *Gallipoli, the Ottoman campaign*. Barnsley: Pen&Sword Military.

- Erickson, E. J. (2009). *I. dünya savaşı'nda Osmanlı ordusu, Çanakkale, Kutü'l Amare ve Filistin cephesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erickson, E. J.(2013). *Büyük hezimet, Balkan harpleri'nde Osmanlı ordusu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Epkenhans, M. (2000). Krupp and the imperial navy, 1898-1914: A reassessment. *The Journal of Military History*, 64(1), 335-370.
- Epkenhans, M. (2003). Military-industrial relations in imperial Germany, 1870-1914. *War in History*, 10(1), 1-26.
- Fahmy, K. (1997). *All the pasha's men, Mehmed Ali, his army and the making of the modern Egypt*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Faroqhi, S. (2001). *Osmanlı tarihi nasıl incelenir*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Feldman, G.D. (1966). *Army, industry and labor in Germany 1914-1918*. Princeton: Princeton University Press.
- Feldman, G.D. (1997). *Iron and steel in the German inflation, 1916-1923*. New Jersey: Princeton University Press.
- Feldmann, W. (2004). *İstanbul'da savaş günleri, Bir Alman gazetecinin Balkan savaşı hatıratı*. İstanbul: Selis Kitaplar.
- Findley, C.V. (2011). *Modern Türkiye tarihi; İslam, milliyetçilik ve modernlik 1789-2007*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Fortna, B.C. (2011). II. Abdülhamid'in saltanatı. Reşat Kasaba. (Ed.). *Türkiye Tarihi 1839-2010* içinde (ss.71-99). İstanbul: Kitapyayinevi.
- Förster, S. (1997). The Prussian triangle of leadership in the face of people's war: A reassessment of the conflict between Bismarck and Moltke, 1870-71. S. Förster, J.

Nagler (Eds.). *On the Road to Total War, The American Civil War and the German Wars of Unification* içinde (ss. 115-140). Cambridge: Cambridge University Press.

Friedman, N. (1998). *Naval weapons of world war I*. Barnsley: Seaforthpublishing.

Fremdling, R. (1995). *Anglo-German rivalry on coal markets in France, the Netherlands and Germany, 1850-1913*. *Journal of European Economic History*, 3, 599-646.

Gat, A. (2000). *The development of military thought*. Oxford: Oxford University Press.

Gatrell, P. (1994). *Government, industry and rearmement in Russia 1900-1914*. New York: Cambridge University Press

Gaius, D. (1996). *The arming of Europe and the making of the first world war*. Princeton: Princeton University Press.

Gencer, A. İ., Örenç, A. F., Ünver M. (2008). *Türk-Amerikan silah ticareti tarihi*. İstanbul: Arkadaş Yayınevi

Gencer, M. (2003). *Jöntürk modernizmi ve "Alman Ruhu" 1908-1918 dönemi Türk-Alman ilişkileri ve eğitim*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Genç, M. (2000). *Osmanlı imparatorluğu 'nda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları,

Genç, M.(1999). A study of the feasibility of using eighteenth century Ottoman financial records as an indicator of economic activity. H. İslamoğlu (Ed.). *Ottoman Empire and The World Economy* içinde (ss. 345- 374). New York: Cambridge University Press

Genelkurmay ATASE Başkanlığı (1984). *Balkan harbi'nde Yanya savunması ve Esat paşa*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Girginov, V. (2003). Sport, society and militarism in pursuit of the democratic soldier: J.A.Mangan's exploration of militarism. *The International Journal of the History of Sport*, 20(4). 90-117.
- Gordon, Alexander. (1755). *The history of Peter the great emperor of Russia*. Aberdeen: F. Douglass and W. Murray Publishing.
- Goldman, E.O., Eliason, L.C., (2003). Theoretical and comparative perspectives on innovation and diffusion. E. Goldman, L. Eliason (Ed.). *The Diffusion of Military Technology and Ideas*. Stanford: Stanford University Press.
- Goldman, E.O., Anders, R.B., (1999). Systemic effects of military innovation and diffusion. *Security Studies*, 8(4), 79-125.
- Goltz, C.V. (2012). *Yirminci yüzyıl başlarında Osmanlı-Alman ilişkileri "Golç Paşa'nın hâtırâtı*. (Yayına hazırlayan: Faruk Yılmaz). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Goltz, C.V. (1970). *Milleti müsellaha (silahlanmış millet)*. İstanbul: Harb Akademileri Basımevi.
- Goltz, C.V. (1932). *Denkwürdigkeiten*. Berlin: E.S. Mittler & Sohn.
- Göcek, F.M. (1999). *Burjuvazinin yükselişi imparatorluğun çöküşü*. (Çev. İ. Yıldız), Ankara: Ayraç Yayınları.
- Göle, N. (2004). *Modern, mahrem, medeniyet ve örtünme*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gölen, Z. (2006). *Osmanlı devleti'nde baruthane-i amire (18. Yüzyıl)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Grant A. J. (2002). The sword of the sultan: Ottoman arms imports, 1854-1914. *The Journal of Military History*, 66(1), 9-36.

- Grant A. J. (1999). Rethinking the Ottoman 'decline': military technology diffusion in the Ottoman empire, fifteenth to eighteenth century. *Journal Of World History*, 10(1), 179-201
- Grant A. J. (2003). Donald J. Stocke Jr. (Ed.). *Girding for battle, the arms trade in a global perspective, 1815-1940* içinde Greenwood (25-43). Westport: Praeger Publishers.
- Grant A. J. (2003). The arms trade in eastern Europe, 1870-1914. D. J. Stocke (Ed.). *Girding For battle, the arms trade in a global perspective, 1815-1940* içinde (ss.25-43). Westport: Praeger Publishers.
- Grant A. J. (2007). *Rulers, guns, and money: the global arms trade in the age of imperialism*. Cambridge: Harvard University Press.
- Grant A. J. (1999). *Big business in Russia: the Putilov company in late imperial Russia 1868-1917*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Gosewinkel, D. (2003). Reflections; The dominance of nationality? nation and citizenship from the late nineteenth century onwards: A comparative European perspective. *German History*, 26(1), 92-108.
- Güler, Z. (2007). *Osmanlı ordusunun modernleşmesinde Von Der Goltz paşa'nın rolü*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi, Mersin.
- Gülsoy, U. (2000). *Osmanlı gayrimüslimlerinin askerlik serüveni*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Gülsoy, U. (2010). *Osmanlı'nın gayrimüslim askerleri, cizyeden vatandaşlığa*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Günergün, F. (2006). İmalat-ı harbiye usta mektebi ve Osmanlı askeri sanayi kurumlarında mesleki ve teknik eğitim üzerine notlar. Z. T. Ertuğ (Ed.) *Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'na Armağan* içinde. İstanbul: İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Hacker C. B. (1997). Military technology and world history: a reconnaissance. *The History Teacher*, 30(4), 461-487.
- Hacker C. B. (1993). Engineering a new order: military institutions, technical education, and the rise of the industrial state. *Technology and Culture*, 34(1),1-27.
- Hacker C. B. (1997). The weapons of the west: military technology and modernization in 19th-century China and Japan. *Technology and Culture*, 18(1), 43-55.
- Hacker C. B. (2005).The machines of war: western military technology 1850-2000. *History and Technology*, 21(3), 255-300.
- Hacısalıhoğlu, M. (2008). Jön Türklerin Balkan politikası (1908-1913). *Divan (Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi)*, 13(24), 99-127.
- Hacısalıhoğlu, M.(2003).*Die Jungtürken und die mazedonische frage (1890-1918)*. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Hacısalıhoğlu, M.(2010). İçerme ve dışlama: Osmanlı imparatorluğu'nda askere alma. Enver B.Peker, İ.Akça (Eds.). *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* içinde (ss.79-103). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Hale, W. (1996). *Türkiye'de ordu ve siyaset*. İstanbul: Hil Yayın.
- Hall, R.C. (2000). *The Balkan wars 1912-1913, prelude to the first world war*. Routledge.
- Handel, M.I. (2004). *Savaşın ustaları, klasik stratejiler*. İstanbul: Doruk Yayınları.
- Hanıoğlu, Ş. (2012). Civil-military relations in the second constitutional period 1908-1918. *Turkish Studies*, 12, 178-189.
- Hanıoğlu, Ş. (1989). *Bir siyasal örgüt olarak Osmanlı ittihad ve terakki cemiyeti ve Jön Türklük*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Hardt, M., Negri A. (2011). *Çokluk, imparatorluk çağında savaş ve demokrasi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Headrick, R. D. (1979). The tools of imperialism: technology and the expansion of European colonial empires in the nineteenth century. *Journal of Modern History*, 51(2), 231-263.
- Headrick, R. D. (1998). *The tentacles of progress technology transfer in the Age of imperialism 1850-1940*. New York: Oxford University Press.
- Heil, R. (1984). *Deutscher rüstungsexport vor dem ersten weltkrieg am beispiel der geschützliefierungen der Rheinischen metallwaren-und maschinenfabrik an fremde staaaten zwischen 1890 und 1914*. Schriftliche Hausarbeit zur Erlangung des Grades eines Magisters in der Fakultät für Geschichtswissenschaft.
- Hermann, D.G. (1996). *The arming of Europe and the making of first world war*. Princeton: Princeton University Press.
- Hienzelmann, T. (2004). *Heiliger kampf der landesverteidigung? Die diskussion um die einführung der allgemeinen militärpflicht im Osmanischen reich 1826-1856*. Peter Lang: Frankfurt/am Main.
- Hobson, J.M. (1997). *The wealth of states; A comparative sociology of international economic and political change*. New York: Cambridge University Press.
- Hobsbawn, E. (2010). *İmparatorluk çağı 1875-1914*. İstanbul: Dost Kitabevi.
- Hopkins, W. J. (Ed.). (1984). *Tooling for war: military transformation in the industrial age*. New York: Diane Publishing Co.
- Hosford, W.F. (2012). *Iron and steel*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Howard, M. (1984). Men against fire: expectations of war in 1914. *International Security*, 9(1), 41-57.
- Howard, R.A. (1978). Interchangeable parts reexamined: the American arms industry on the eve of the civil war. *Technology and Culture*, 19(4), 633- 649.
- Hull, E.A. (1978). *Providence tool Co. military arms*. Santa Rosa Printing.
- Huntington, S.P. (1968). *Political order in changing societies*. New Haven: Yale University Press.
- Huntington, S.P. (1957). *The soldier and the state; The theory and practice of civil-military relations*. New York: Harvard University Press.
- İhsanoğlu, E.(Ed.). (2004). *Osmanlı askerlik literatürü tarihi*. (C.I). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCACA).
- İhsanoğlu, E. (Ed.). (2004). *Osmanlı askerlik literatürü tarihi*, (C.II.). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCACA).
- İhsanoğlu, E. (Ed.). (1997). *Osmanlılar ve batı teknolojisi yeni araştırmalar, Yeni Görüşler*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- İhsanoğlu, E. (1992). Ottomans and European science. Patrick Pettijean (Ed.). *Science and Empires* içinde. Dordrecht: Historical Studies about Scientific Deveelopment and European Expansion.
- İhsanoğlu, E. (1989). *Chief instructor Ishak efendi: pioneer of modern science in Turkey*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (2001). *History of the Ottoman state, society and civilization*. İstanbul: IRCICA.
- İhsanoğlu, E. (2004). *Science, technology and learning in the Ottoman empire*. Londra: Ashgate/Variorum Press.

- İnalcık, H. (2004). *Osmanlı imparatorluğu'nda klasik çağ (1300–1600)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2015). *Rönesans Avrupası, Türkiye'nin batı medeniyeti ile özdeşleşme süreci*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnan İslamoğlu, H. (Ed.) (1987). *The Ottoman empire and the world economy*. New York: Cambridge University Press.
- Jacoby, T., M. Mann (2004). *Social power and the Turkish state*. Londra: Routledge Publications.
- Jacques, T. (1986). Osmanlı devleti'nde yabancı sermaye, M. Belge (Ed.). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (1993). *Ottoman manufacturing in the age of the industrial revolution*. New York: Cambridge University Press,
- Quataert, D. (2006). *Miners and the state in the Ottoman empire, the Zonguldak coalfield 1822-1920*. New York: Berghahn Books,
- Quataert, D. (2007). *Osmanlı'dan cumhuriyet Türkiyesi'ne işçiler 1839-1950*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- James, H. (2012). *A History of the legendary German firm*. Princeton: University Press.
- Kaçar, M. (1998). Osmanlı imparatorluğu'nda askeri teknik eğitimde modernleşme çalışmaları ve mühendishanelerin kuruluşu. F.Günergün (Ed.). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* içinde. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Karal, E.Z. (2011). *Osmanlı tarihi, birinci meşrutiyet ve istibdat devirleri (1876-1907)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karabekir, K. (2000). *Tarihte Türk-Alman ilişkileri*. İstanbul: Emre Yayınları,

- Karabekir, K. (1994). Belamız hortlak: delinin vasiyeti. *Tarih Orduya Sesleniyor, 1*, İstanbul: Kemal Orhan Matbaası.
- Karpat, H. K.(2006). *Osmanlı'da değişim, modernleşme ve uluslaşma*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, H. K. (1994). Etnik kimlik ve ulus-devletlerin oluşumu. *Osmanlı*. (C. II), İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.
- Karpat, H. K. (1994).*Osmanlı'dan günümüze asker ve siyaset*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kemal, M. (1995). Sofya askeri ataşesi kurmay yarbay Mustafa Kemal. *Subay ve Komutan ile Konuşmalar*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Keyder, Ç. (1987). *State and class in Turkey, a study in capitalist developmet*. Londra: Verso.
- Keyder, Ç. (1985). Osmanlı devleti ve dünya ekonomik sistemi. M.Belge (Ed.), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (1994). *Manufacturing in the Ottoman empire and in republican Turkey 1900-1950*. D.Quataert (Ed.). *Manufacturing in the Ottoman Empire and in Republican Turkey 1500-1950* içinde (ss.123-165). New York: State University of New York Press.
- Keyder, Ç. (2012). Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük ölçekli ticari tarım var mıydı? Ç. Keyder, F.Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde (ss. 1-15). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Keyder, Ç. (1992). Türk demokrasisinin ekonomi politikği. C. Schink, E. A. Tonak (Ed.). *Geçiş Sürecinde Türkiye* içinde (ss. 61-119). İstanbul: Belge Yayınları.
- Klinkert, W. (2013). *Defending neutrality, the netherlands prepares for war, 1900-1925*. Leiden-Boston: Brill Publication,

- Kasaba R., Decdeli H., Wallerstein I. (2004). The incorporation of the Ottoman empire in the world economy. H.İslamoğlu (Ed.).*Ottoman Empire and the World Economy* içinde (ss. 88-101). Cambridge University Press, New York içinde.
- Kodaman, B. (1979). Hamidiye süvari alayları. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi.
- Kongar, Emre. (2002).*Toplumsal değişme kuramları ve Türkiye gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Köker Levent. (2007). *Modernleşme, kemalizm ve demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Krause, K. (1992). *Arms and the state: patterns of military production and trade*. New York: Cambridge University Press.
- Krethlow, C.A. (2010). *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha, eine biographie*. Habilitationsschrift der Philosophisch-historischen Fakultät Bern.
- Kuyaş A., Berktaş H., Toprak, Z. (1996). R. Cavaş (Ed.). Tarihçi gözüyle "şiddetin tarihi" üzerine bir söyleşi. *Cogito* içinde (ss. 6-7). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kütükoğlu, M.S. (1992). Baruthane-i amire. *İslam Ansiklopedisi*, (C.5). İstanbul: ISAM
- Lerner, D., Coleman S. J. (2001). Modernization. *International Encyclopedia of Social Sciences*. New York/London: Macmillan.
- Lewis, B. (1998). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lynn, A. J. (1991). The trace italienne and the growth of armies: The French case. *The Journal of Military History*, 55(3), 297-330.
- Lynn, A. J. (2003). *Battle, history of combat and culture*. Oxford: Westview Press.
- Mangan, J.A., Ndee, H.S. (2003). Military drill-rather more than brief and basic: English elementary schools and English militarism. J.A. Mangan (Ed.). *Militarism, Sport,*

Europe -War Without Weapons içinde (ss. 67-100). Londra: Frank Cass Publishers.

Mauskaopff, S. (2006). Revisting the chemists' war, 1914-1923: modern war, munitions, and

national systems. R.Macleod, J. A. Johnson (Eds.). *Frontline and Factory,*

Comparative Perspectives on the Chemical Industry at War 1914-1924 içinde (ss.

247-255). Netherlands: Springer Publishing.

Marsilli, G. (1934). *Osmanlı imparatorluğu'nun zuhur ve terakkisinden inhitatı zamanına*

kadar askeri vaziyeti. (Çev. Kaymakam Nazmi). Ankara: Büyük Erkan-ı Harbiyye

Matbaası.

Mann, M. (2013). *Devletler, savaş ve kapitalizm, politik sosyoloji incelemeleri.* İstanbul: Tarih

Vakfı Yurt Yayınları.

Mann, M. (1993). *The sources of social power, the rise of classes and nation-states, 1760-*

1914. New York: Cambridge University Press.

Menne, B. (2007). *Blood and steel - The rise of the house of Krupp.* Menne Press.

Menne, B. (1937). *Krupp, Deutschlands kanonenkönige.* Zurich: Europa-Verlag,

McNeill, W.H. (1999). *Dünya tarihi.* Ankara: İmge Kitabevi.

McNeill, W.H. (2001). *Something new under the sun; an environmental history of the*

twentieth century world. New York: W.W. Norton & Company Press.

McNab, C. (2014). *A history of the world in 100 weapons.* Osprey Publishing.

Moore, B.Jr. (2003). *Diktatörlüğün ve demokrasinin toplumsal kökenleri.* Ankara: İmge

Kitabevi Yayınları.

Moreau, O., Quamber R. (1997).The recruitment of the Bosnian soldier during the 19th century

(1826-1876). *Islamic Studies, 36 (2/3), 263-289.*

- Murphy, R. (1992). Osmanlıların batı teknolojisini benimsemedeki tutumları: Efrenci teknisyenlerinin sivil ve askeri uygulamalardaki rolü. E. İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler* içinde. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Murphy, R. (2007). *Osmanlı'da ordu ve savaş 1500–1700*. İstanbul: Homer Kitabevi
- Mühlmann, C. (2009). *Çanakkale savaşı, bir Alman subayının anıları*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Newbold, J.T. (1914). *How Europe armed for war (1871-1914)*. Londra: Black Friars Press Limited.
- Oman, C.W.C. (2002). *Ok, balta ve mancınık ortaçağda savaş sanatı 278-1515*. İstanbul: Kitabyayınevi.
- Ortaylı, İ. (2004). *Osmanlı imparatorluğu'nda Alman nüfuzu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1995). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Önsoy, R. (1982). *Türk-Alman iktisadi münasebetleri (1871-1914)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Önsoy, R. (1984). *Tanzimat dönemi sanayileşme politikası 1839-1876*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Dergisi.
- Önsoy, R. (1988). *Tanzimat dönemi Osmanlı sanayii ve sanayileşme politikası*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özcan, A. (1999). İâne. *İslam ansikopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztan, G.G. (2014). *Türkiye'de militarizm, zihniyet, pratik ve propaganda*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Öztan, G.G.(2013).Türkiye’de milli kimlik inşası sürecinde militarist eğilimler ve tesirleri. N. Y. Sünbuloğlu (Der.). *Erkek Millet, Asker Millet, Türkiye’de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler* içinde (ss.75-115). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2015). *Osmanlı-Türkiye iktisat tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı’dan cumhuriyet’e küreselleşme, iktisat politikaları ve büyüme*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme 1820-1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2009). *The Ottoman economy and its institutions*. Burlington: Variorum Press.
- Pak, N. K., Simenova K., Türkcan E. (1998). *Strategies of the international scientific cooperation in south-east Europe*. Amsterdam: IOS Press.
- Parker, G. (2006). *Cambridge savaş tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Parker, G. (2004). Hanedan savaşları. G. Parker (Ed.). *Cambridge Savaş Tarihi* içinde İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parker, G. (1976). The ‘military revolution’ 1560-1660—a myth? *The Journal of Modern History*, 195(214), 195-214.
- Parker, G. (1989). *The military revolution, military innovation and the rise of the west 1500-1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parker, G. (1995). The western way of war. G. Parker (Ed.). *The Cambridge Illustrated History of Warfare: The Triumph of the West* içinde Cambridge: Cambridge University Press.
- Parry, V. J., Yapp M.E., (1975). *War, technology and society in the middle east*. New York: Oxford University Press.

- Parry, V. J., Yapp M.E. (1973). Osmanlı imparatorluğu'nda kullanılan harp malzemesinin kaynakları. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Poggi, G. (2012). *Modern devletin gelişimi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Poggi, G. (2011). *Devlet: doğası, gelişimi ve geleceği*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Powicke, F.M. (1953). *The thirteenth century 1216-1307*. Oxford: Clarendon Press.
- Pryor, John H. (2004). *Akdeniz'de coğrafya, teknoloji ve savaş Araplar, Bizanslılar, batılılar ve Türkler*. İstanbul: Kitapyayinevi.
- Reibert, T. (2014). *Die Deutschen minen und granatwerfer im ersten weltkrieg 1914-1918*. Berlin: Epubli GmbH.
- Reyhan, C. (2008). *Osmanlı'da kapitalizmin kökenleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ralston, B. D. (1990). *Importing the European army*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Roberts, M. (1956). *The military revolution 1560-1660: an inaugural lecture delivered before the Queen's University of Belfast*. Oxford: Westview Press.
- Rogers C. J. (1995). *The military revolution debate, readings on the military transformation of early modern Europe*. Colorado: Westview Press.
- Rogers C. J. (1993). The military revolution of the hundred years' war. *The Journal of Military History*, 57, 244-255.
- Rosenberg, N. (1963). Technological change in the machine tool industry, 1840-1910. *The Journal of Economic History*, 23(4), 414-443.
- Rosenberg, N. (1968). The Enfield arsenal in theory and history. *The Economic Journal*, 78(312), 730-828.

- Römer, M. (2007). *Die Deutsche und Englische militärhilfe für das Osmanische reich 1908-1914*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Scout, H.L. (1864). *Military dictionary*. Trübner & Co.
- Sckocpol, T. (1999) (Ed.). *Sosyolojinin tarihsel imgelemi. Bloch'dan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sarc, Ömer Celal. (1999). *Tanzimat ve sanayimiz. Tanzimat, (Cilt I)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Shaw, S. (1978). *History of the Ottoman empire and Mmodern Turkey: Volume 1, empire of the gazis: The rise and decline of the Ottoman empire 1280-1808*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shaw, S. (1977). *History of Ottoman empire and modern Turkey: Volume 2, reform, revolution and republic: The rise of modern Turkey, 1808-1975*. New York: Cambridge University Press.
- Shaw, S. (1971). *Between old and new: The Ottoman empire under Selim III, 1789-1807*. New York: Harvard University Press.
- Shaw, S. (1965). The origins of Ottoman military reform: The Nizam-ı Cedid army of sultan Selim III. *The Journal of Modern History*, 27(3), 291-303.
- Showalter D., Astore W. (2007). *The early modern world, soldiers' lives through history*. Connecticut: Greenwood Press.
- Showalter D.E. (1993). Caste, skill and training: The evolution of cohesion in European armies from the middle ages to the sixteenth century, *The Journal of Military History*, 57, 407-430.

- Showalter D.E. (1971). The Prussian landwehr and its critics 1813-1819. *Central European History*, 4, 3-33
- Showalter D.E. (2000). Mass warfare and the impact of technology. R.Chickering ve S. Förster (Ed.). *Great War, Total War; Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918* içinde. Cambridge: Cambridge University Press.
- Showalter D.E. (2002). More than nuts and bolts: technology and the German army 1870-1945. *Historian*, 65(1),123-143.
- Showalter D.E. (2003). 1815-64 Avrupa'nın savaş tarzı. J. Black (Ed.). *Dretnot, Tank ve Uçak, Modern Çağda Savaş Sanatı* içinde. İstanbul: Kitapyaymevi.
- Showalter D.E. (2004). *Tannenberg clash of empires*. Washington DC: Potamac Books
- Showalter D.E. (2013). 1815-64 Avrupa'nın savaş tarzı. J. Black (Ed.). *Dretnot, Tank ve Uçak, Modern Çağda Savaş Sanatı 1815-2000* içinde. İstanbul: Kitapyaymevi.
- Skrabec, Q.R. (2006). *The metallurgic age, The Victorian flowering of invention and industrial science*. Londra: McFarland & Company Inc.
- Smith, J.K. (2006). Organizing for total war: duPont and smokeless powder in world war I. R. Macleod, J. A. Johnson (Eds.). *Front line and Factory, Comparative Perspectives on the Chemical Industry at War 1914-1924* içinde. (ss. 167-197). Netherlands: Springer Publishing.
- Sonyel, S. (1993). *Minorities and the destruction of the Ottoman empire*. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Stevenson, D. (1996). *Armaments and the coming of war Europe, 1904-1914*. New York: Clarendon Press.

- Stevenson, D. (2005). *Cataclysm, the first world war as political tragedy*. New York: Basic Books.
- Stevenson, D. (2011). *With our backs to the wall, victory and defeat in 1918*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Steele, D. B., Dorland, T. (Ed.). (2005). *The heirs of Archimedes: science and the art of war through the age of enlightenment*. Massachusetts: The MIT Press.
- Strachen, H. (2001). *The first world war*. Oxford: University Press,
- Sünbuloğlu, Y. (2013) (Der.). *Erkek millet, asker millet, Türkiye’de militarizm, milliyetçilik, erkek(lik)ler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şakul, K. (2014). The Evolution of Ottoman military logistical systems in the later eighteenth century: The rise of a new class of military entrepreneur. J. Fynn (Ed.). *War, Entrepreneurs and the State in Europe and the Mediterranean 1300-1800* içinde (ss. 307-329). Leiden: Brill Publication.
- Şakul, K. (2003). Osmanlı harbiyesi üzerine bir literatür değerlendirmesi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(2), 2-44.
- Şakul, K. (2005). Nizâm-ı Cedid düşüncesinde batılılaşma ve İslami modernleşme. *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 19, 117-150.
- Şakul, K. (2010). Batı’da ve Türkiye’de yeni sskerî tarihçilik. *Toplumsal Tarih*. 198, 31-36.
- Şakul, K. (2013). Military engineering in the Ottoman empire. B.P. Lenmann (Ed.), *Military Engineers and the Development of the Early-Modern European State* içinde. Dundee: Dundee University Press.
- Şimşek, V. (2005). *Ottoman military recruitment and the recruit*. Yayımlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara.

- Sürgevil, S. (1986). 1897 Türk-Yunan savaşı ve İzmir. *III. Askeri Tarih Semineri*. Ankara: Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2005). *İktisat tarihi, toplu makaleler*. İstanbul: Kitabevi.
- Tallett, F. (1992). *War and society in early modern Europe 1495-1715*. Londra: Routledge Publishing.
- Tekeli, İ. (1985). Tanzimat'tan cumhuriyet'e eğitim sistemindeki değişimler. M. Belge (Yayın Yönetmeni), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. (C.II). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tetik F., Soyluer S. (2013). Silah ithalatı ve kara harp sanayii. G. Yıldız (Ed.). *Osmanlı Askeri Tarihi (Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918)* içinde. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tipps, D.C. (1973). Modernization theory and the comparative study of societies: A Critical Perspective. *Comparative Studies in Society and History*.15(2), 199-226.
- Tilly, C. (2001). *Zor, sermaye ve Avrupa devletlerinin oluşumu*. (Çev. Kudret Emiroğlu). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Tilly, C. (1985). War making and state making as organized crime. T. Sckocpol, P.B. Evans, D. Rueschemeyer (Ed.). *Bringing the State Back In* içinde (ss. 169-187). New York: Cambridge University Press.
- Toprak, Z. (2003). *İttihad-terakki ve cihan harbi, savaş ekonomisi ve Türkiye'de devletçilik 1914-1918*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Turan, K. (2000). *Türk-Alman eğitim ilişkilerinin tarihi gelişimi*. Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Trebilcock, C. (1973). British armaments and European industrialization, 1890-1914. *The Economic History Review*, New Series, 26(2), 254-272.

- Trüdinge, O.(1899). State protection of industry and commerce in Württemberg. *The Economic Journal*, 9 (36).
- Tucker, S.C., Kinard J. (2004). *weapons and warfare, pistols, An illustrated history of their impact*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Tucker, S.C. (1999). *The European powers in the first world war: An Encyclopedia*. Londra: Routledge.
- Tucker, S.C. (2015). *Instruments of war, weapons and technologies that have changed history*. Santa Barbara: ABC-CLIO Yayınları.
- Tucker, S.C. (2014). *World war I, the definitive encyclopedia and document collection.1*, Santa Barbara: ABC-CLIO Yayınları.
- Türk, F. (2006). *Die Deutsche rüstungsindustrie in ihren Türkeigeschäften zwischen 1871-1914, Die firma Krupp, die waffenfabrik Mauser und die Deutsche waffen und munitionsfabriken*. Berlin: Peter Lang.
- Türkmen, Z. (2011). *Mütareke döneminde ordunun durumu ve yeniden yapılanması (1918-1920)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tuğlacı, P. (1993). *Dadyan ailesi'nin Osmanlı toplum, ekonomi ve siyaset hayatındaki rolü*. İstanbul: Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti.
- Unat, Y. (2004). Cumhuriyet dönemi Türk teknoloji ve mekanik tarihi çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (4), 233-263.
- Usluer, F. (2008). Şeyh Galib'in baruthane şiirleri. *Journal of International Social Research*, 1(3), 411-423.
- Uyar, M. (2010). *Osmanlı askeri tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Üstel, F. (2004). II. Meşrutiyet ve vatandaşın "icadı". T. Bora, M. Gültekingil (Eds.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Üstel, F. (2011). *Makbul vatandaşın peşinde; II. meşrutiyet'ten bugüne vatandaşlık eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Jacques, T. (1985). Osmanlı Devleti'nde yabancı sermaye. M. Belge (Ed.). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde. İletişim: İstanbul Yayınları.
- Jacoby T., Mann M., (2004). *Social power and the Turkish state*. New York: Routledge Publications.
- Yorulmaz, N. (2014). *Arming the sultan, German arms trade and personal diplomacy in the Ottoman empire before WWI*. New York: I.B. Tauris & Co Ltd.
- Yorulmaz, Ş. (1994). *Aydın vilayeti'nde madenler (1850-1908)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Yasmee, F.A.K. (1998). Colmar Freiherr Von Der Goltz and the rebirth of the Ottoman Empire. *Diplomacy&Statecraft*, 9(2), 91-128.
- Yeşil, Fatih. (2016). *İhtilâller çağında Osmanlı ordusu, Osmanlı imparatorluğu'nda sosyoekonomik ve sosyopolitik değişim üzerine bir inceleme (1793-1826)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yeşil, Fatih. (2013). Kara kuvvetlerinde Avrupalı danışmanlar. G. Yıldız (Ed.), *Osmanlı Askeri Tarihi (Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918)* içinde. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Yıldırım, A., Şimşek H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

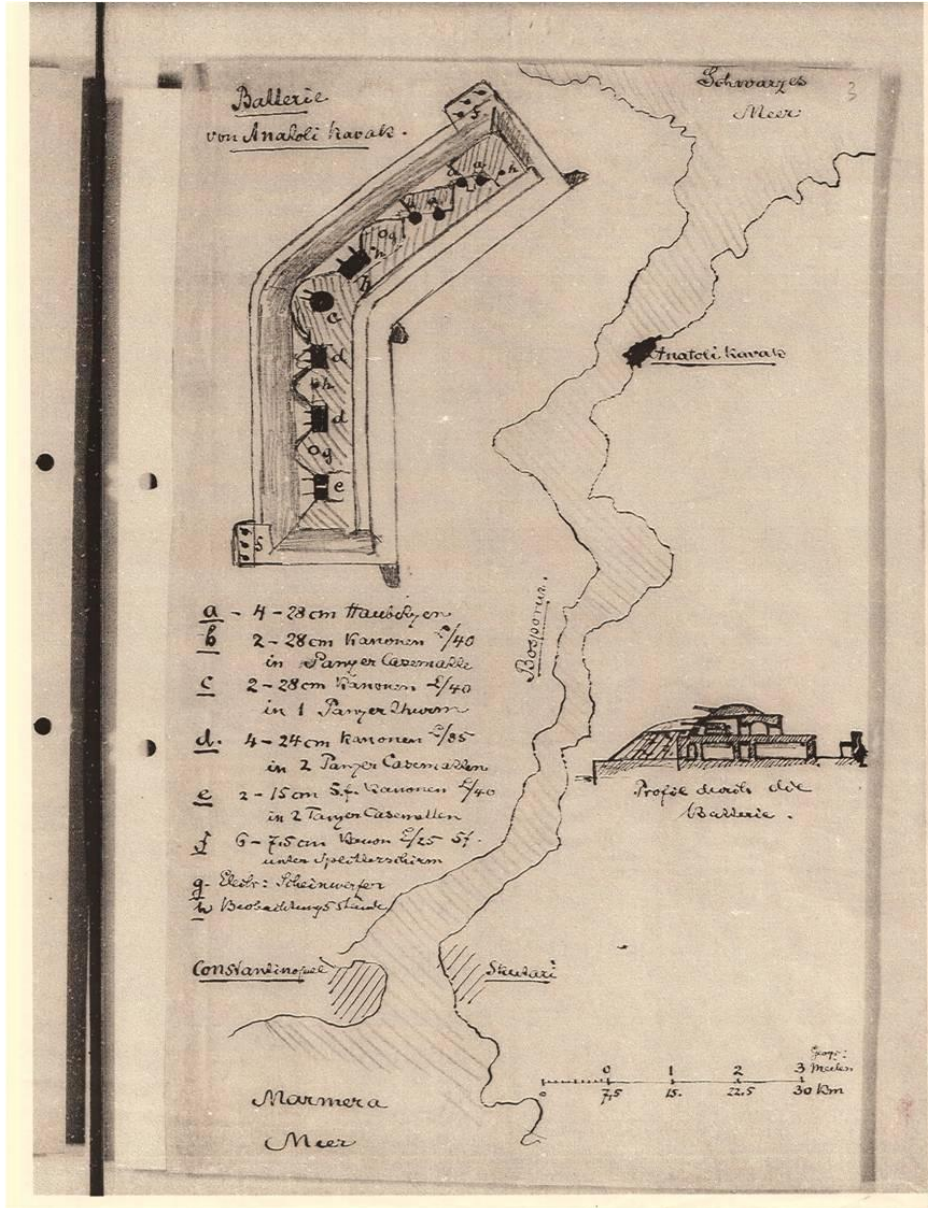
- Yıldırım, H.O., Yılmaz, N., Genç, Y.İ. (Ed.) (2000). *Başbakanlık Osmanlı arşivi rehberi*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını.
- Yıldız, G. (2009). *Neferin adı yok, zorunlu askerliğe geçiş sürecinde Osmanlı Devleti'nde siyaset, ordu ve toplum (1826-1839)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yıldız, G. (2013). Osmanlı devleti'nde yenileşme hareketleri (1703-1876). *Osmanlı Askeri Tarihi, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918 içinde*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Yıldız, G. (2012). Ottoman military organization (1800-1918). *The Encyclopedia of War içinde* (ss. 1615-1623). Londra: Wiley-Blackwell
- Yıldız, G. (2010). Bir de-militarizasyon projesi: geç Osmanlı askeri tarih araştırmalarını sivilileştirmek. *Toplumsal Tarih, 198*, 44-53.
- Verbruggen, J.F.(2007). *The art of warfare in western Europe during the middle ages*. Londra: The Boydell Press.
- Verhey, J. (2004). *The spirit of 1914, militarism, myth and the mobilization in Germany*. New York: Cambridge University Press.
- Weiner, W.M., (1986). Manufakturen und fabriken in Istanbul vom 15.-19. jahrhundert. *Mitteilungen der Fränkischen Geographischen Gesellschaft Bd., 33/34*, 257-320.
- Weir, W. (2009). *Savaşları değiştiren 50 silah*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Weiss L., Hobson J.M. (1999). *Devletler ve ekonomik kalkınma, karşılaştırmalı bir tarihsel analiz*. Ankara: Dost Kitabevi.
- White, Lynn. (1962). *Medieval technology and social change*. Oxford: Oxford University Press.

- Wallach, J. L. (1985). *Bir askeri yardımın anatomisi Türkiye’de Prusya-Alman askeri heyetleri 1835-1919*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Wallerstein, I. (2005). *Modern-küresel sistem*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Walton, J. T. (1916). *How Europe armed for war (1871-1914)*. Londra: Blackfriars Press.
- Zaloga, S.J. (2016). *Railway guns of world war II*. New York: Bloomsbury Publishing.
- Zürcher E. J. (2003). *Devletin silahlanması Ortadoğu’da ve Orta Asya’da zorunlu askerlik (1775- 1925)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Zürcher E. J. (1996). Between death and desertion, The experience of the Ottoman soldier in world war I. *Turcica*, 28, 235-258
- Zürcher E. J. (2003). Teoride ve pratikte Osmanlı zorunlu askerlik sistemi (1844-1918). E. Zürcher (Ed.). *Devletin Silahlanması Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)* içinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Zürcher E. J. (2003). Zorunlu askerlik ve direniş: tarihi çerçeve. E. Zürcher (Ed.). *Devletin Silahlanması Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)* içinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Zürcher E. J. (2014). Osmanlı imparatorluğu’nun son dönemlerinde asker kaçaklığı. H. Çınar, C. Üsterci (Ed.). *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.

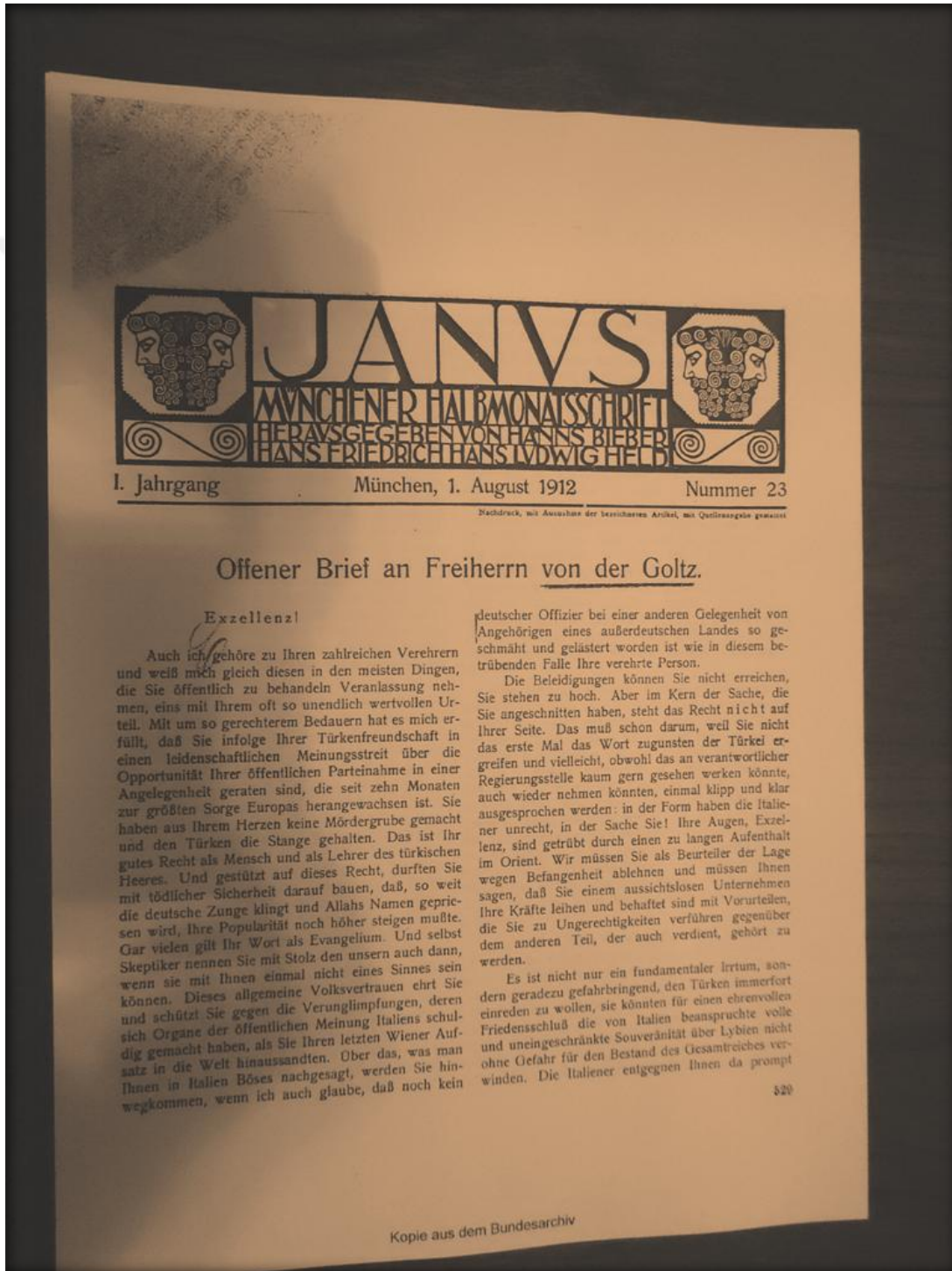
EKLER

Ek 1: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Boğazlar Mevkii'nde Konuşlanan Topların

Miktarı

Ek 2: Josef Sontag'ın Goltz Paşa'yı Osmanlı Subayları ile yakın ilişkisi nedeniyle eleştirdiği açık mektubu.

Ek 4: Erhardt Fabrikası Ürünü Olan 7,5 cm. Çapındaki Seri Atışlı Toplar

